

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**CUMHURİYET TÜRKİYE’İNDE DEVLET
SÖYLEMİNE İLİŞKİN BİR DÖNEMLEŞTİRME:
FOUCAULT’CU BİR YAKLAŞIM**

DOKTORA TEZİ

Ali BALCI

Enstitü Anabilim Dalı : Uluslararası İlişkiler

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Burhanettin DURAN

ARALIK 2009

T. C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

CUMHURİYET TÜRKİYE’SİNDE DEVLET
SÖYLEMİNE İLİŞKİN BİR DÖNEMLEŞTİRME:
FOUCAULT’CU BİR YAKLAŞIM

DOKTORA TEZİ

Ali BALCI

Enstitü Anabilim Dalı: Uluslararası İlişkiler

Bu tez 25/12/2009 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

Jüri Üyesi

- Kabul
 Red
 Düzeltme

ÖNSÖZ

Türkiye’de devlet söylemine ilişkin bir dönemleştirme teşebbüsü olan bu tezin bir fikir olarak ortaya çıkması 2002–2003 öğretim yılında aldığım “Çağdaş Türk Düşünce Tarihi” isimli derse kadar geriye gider. Aynı zamanda tez danışmanım olan Doç. Dr. Burhanettin Duran’ın yürüttüğü bu dersin akademik gelişimimde çok büyük bir etkisi olduğu kadar, her dönemin kendine özgü kapsayıcı bir düşüncesi olabileceği fikrinin bende oluşmasının da en önemli nedenlerinden biri bu ders olmuştur. Fakat tezin daha belirgin bir fikre dönüşmesi doktora ders döneminde ve tez konusu ile ilgili yine Burhanettin Duran ile yaptığım tartışmalarda ortaya çıkmıştır. Bu nedenle hem düşünsel gelişimime katkıda bulunan hem de çalışmalarına önemli ölçüde yön veren Doç. Dr. Burhanettin Duran’ın tezin ortaya çıkmasında rolü çok büyüktür. Kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Yüksek lisans ve doktora dönemim boyunca fikirlerimi, argümanlarımı, analizlerimi en çok sorgulayan ve onları en çok eleştiriye tabi tutan Prof. Dr. Davut Dursun olmuştur. Herhangi birinin akademik kariyeri boyunca en çok ihtiyaç duyacağı ve kendisini geliştirmesine en çok katkı sağlayan şeyi bana sunduğu için kendisine teşekkürü bir borç bilirim. Üstelik gerek doktora ders döneminde gerekse başka vesilelerle kendisine verdiğim bütün metinleri büyük bir titizlikle elden geçirerek akademik gelişimime büyük katkılarda bulunmuştur. Yine kendisinin tezimi en çok eleştirenlerden biri olması nedeniyle çalışmanın daha yetkin bir hal almasında önemli katkıları olmuştur.

Her akademik çalışma belli bir yazma kültürü ve disiplini gerektirir. Dağınık cümleler, anlatım bozuklukları ve akıcı olmayan geçişler gibi akademik çalışmalarda çokça rastlanabilen problemler okunan metni anlaşılmaya direnen bir sıkıntı kaynağına dönüştürebilirler. Özellikle yüksek lisans yıllarımda bana ciddi bir yazma disiplini aşıl原因, kaleme aldığım metinleri büyük bir titizlikle okuyup bana eleştirilerini ileten ve bu noktada bir hocadan daha fazlasını yapan Doç. Dr. Kemal İnat’a da teşekkürü bir borç bilirim. Üstelik kendisi, akademik bir disiplinden uzak ve ilk akademik zamanların verdiği heyecanlarımın ürünü olan fikirlerimi sabırla dinleyip, bana ileri sürdüğüm argümanların etrafını doldurmam gerektiği düşüncesini aşıl原因 notasında da büyük katkılarda bulunmuştur.

Tezin özünü oluşturan dönemleştirmeler konusunda ise Prof. Dr. Nicholas Onuf ile yaptığım dört gün süren tartışmaların önemli etkisi olmuştur. Özellikle çalışmanın ikinci bölümünün şekillenmesinde ve bu noktadaki düşüncelerimin netleşmesi

konusunda büyük katkıları olmuştur. Yine kendisiyle Michel Foucault üzerine yaptığımız tartışmalarda Foucault'a ilişkin düşüncelerimin netleşmesi noktasında bana önemli açılımlar sağlamıştır. Kendisine büyük bir teşekkür borçluyum.

Prof. Dr. E. Fuat Keyman ve Doç. Dr. Ferda Keskin kendileriyle yaptığım görüşmeler sırasında düşüncelerimi büyük bir dikkatle dinleyip bana ufuk açısı yorumlarda bulundular. Aynı şekilde Necati Polat da bana vakit ayırarak teze ilişkin ilk fikirlerimi dinleyip yapıcı eleştirilerde buldu. Bu nedenle çalışmaya olan katkılarından ve bana gösterdikleri kibarlıklarından dolayı onlara da teşekkürü bir borç bilirim. Kendisiyle görüşme talebinde bulunduğum ve yaşadığı problemler nedeniyle kibarca bu isteğimi geri çevirmek zorunda kalan Mesut Yeğen'in ismini de anmadan geçemeyeceğim.

Yrd. Doç. Dr. Tuncay Kardaş ve meslektaşlarım Nebi Miş, Yıldırım Turan, Fuat Man ve Adem Karakaş kendileri ile yaptığım tartışmalar ve tezin bazı kısımlarını okuyarak yaptıkları yorumlar ile bu çalışmanın daha yetkin bir hal almasına önemli katkılarda bulundular. Murat Yeşiltaş tezin bölümlerini ayrı ayrı olarak okuduğu gibi, tamamlandıktan sonra baştan sona bir kez daha okuyarak önemli eleştirilerde ve yorumlarda bulundu. Şaban Kardaş hem tezi okuyarak eleştirilerde bulundu hem de tezin yazılması sürecinde önemli kaynaklar sağlayarak yardımcı oldu. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

2008–2009 öğretim yılında Erasmus programı kapsamında eğitimimi sürdürdüğüm Almanya'da George-August Universitaat'da Erasmus sorumlum olan Prof. Dr. Martin Tamcke'ye de tez çalışmalarım için ihtiyaç duyduğum zamanı bana sağladığı için teşekkür borçluyum. Burada bulunduğum süre boyunca bir sürü formalite ile canını sıktığım Konrad Steagman'a ve kütüphanedeki ismini bilmediğim birçok kişiye de teşekkür etmem gerekir. Aynı şekilde Sakarya Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına da bana sundukları imkânlar ve talep ettiğim kitapları en kısa sürede temin etmeleri nedeniyle teşekkür borçluyum.

Teknoloji özürsü olmama aldırmayıp bilgisayarla ilgili hemen her teknik problemimde imdada yetişen İbrahim Parlak'a ve Fatih Yardımcıoğlu'na, ODTÜ kütüphanesini benim için hallaç pamuğuna çeviren değerli kuzenim Fatih Aydın'a, çeşitli vesilelerle teze ilişkin fikirlerimi sunduğum toplantı ve seminerlerde sorularıyla bana yeni ufuklar açan ismini bilmediğim kişilere de teşekkür ederim. Yine çalışmanın teknik düzenlemeleri konusunda değerli yardımlarda bulunan Özer Köseoğlu'na, Meclis Tutanakları'na ulaşmam noktasında elinde gelen yardımı esirgemeyen Ercan Durdular'a da teşekkür borçluyum.

Bu tezi her ne kadar hiç okumayacak olsa da anneme ve tezi okumaya giriştiğinde ilk sayfalarında sıkılıp bırakacağını tahmin ettiğim babama bütün karşılıksız iyilikleri için minnetlerimi sunmadan geçemezdim. Yine tez yazmanın en meşakkatli döneminde hayatıma giren, çalışma bahanesiyle en güzel olması gereken zamanlarını kendisinden çaldığım Elif Nur'a ne kadar minnet duysam azdır.

Elbette ki, bu çalışmadaki eksikliklerin tümü bana aittir.

Ali BALCI

15 Ocak 2010

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	İx
ÖZET	Xi
SUMMARY	Xii
GİRİŞ: METOD VE KAVRAMLAR	1
BÖLÜM 1: DİKTATORİYAL SÖYLEM	27
1.1. Diktatöryal Söylemin Yükselişi ve Düşüşü	29
1.1.1. Öncü Diktatörlükler: Rusya, İtalya ve Almanya.....	32
1.1.2. Diktatöryal Söylemin Yayılışı: Avrupa	39
1.2. Türkiye’de Diktatöryal Söylem: 1925–1945	44
1.2.1. Takrir-i Sükün Öncesi	49
1.2.2. Diktatöryal Söylem, Kurumlar ve Pratikler	56
1.2.2.1. Takrir-i Sükün Kanunu: Diktatöryal Söylemin Yerleşmesi.....	56
1.2.2.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası: Diktatöryal Söylem Altında Muhalefet.....	65
1.2.2.3. 1931 CHF Kongresi: İdeolojisine Kavuşan Diktatörlük.....	69
1.2.2.4. Halkevleri: İdeolojinin Halka Transferi	74
1.2.2.5. 1931 Matbuat Kanunu: Basının İdeolojinin Hizmetine Koşulması	79
1.2.2.6. 1930’larda Aydınlar ve Bilim: Diktatöryal Söylemin Ajanları.....	83
1.2.2.8. Dersim Harekâtı: Diktatöryal Şiddet.....	90
1.2.2.9. 1935 CHP Kongresi: Parti-Devlet Özdeşliği	95
1.2.2.10. İnönü Devri: Milli Şef.....	99
1.2.3. 1943–1945: Diktatöryal Söylemin Düşüşü	105
1.2.3.1. Hâkim Söylemin Dışında	105
1.2.3.2. 1945 Yılı: Diktatöryal Söylemin Düşüşü	106
BÖLÜM 2: MİLİTARİST SÖYLEM	112
2.1. Soğuk Savaş, Militaristleşme ve Militarizm	115
2.1.1. Süper Güçler ve Militaristleşme	116
2.1.2. Üçüncü Dünya ve Militarizm.....	121

2.2. Türkiye’de Militarist Söylem: 1960–1983.....	125
2.2.1. Diktatöryal Söylemden Militarist Söyleme.....	129
2.2.1.1. Demokrat Parti Yılları: Söylemler Arasında.....	129
2.2.1.2. Militarist Söyleme Giden Yol	133
2.2.2. Militarist Söylem, Militarist Pratikler ve Militarist Kurumlar.....	138
2.2.2.1. 27 Mayıs Darbesi: Militarist Söylemin Kuruluşu	138
2.2.2.2. Milli Güvenlik Kurulu: Politik Alanın Denetimi	145
2.2.2.3. OYAK: Sermayenin Militarizasyonu.....	149
2.2.2.4. Vesayet Demokrasisi: Politikanın Militarizasyonu.....	154
2.2.2.5. 12 Mart 1971 ve Sonrası: Ordunun Kontrolünde Bir Politik Alan	166
2.2.2.6. 1973 Sonrası AP: Sağın Militarizmle Dansı	174
2.2.2.7. 1980 Darbesinin Söylemsel Mümkünlük Koşulları.....	177
2.2.2.8. 12 Eylül 1980 ve Sonrası: MGK Devleti	183
2.2.3. 1984 ve Sonrası: Hâkim Söylemin Dışında	188
BÖLÜM 3: NEOLİBERAL SÖYLEM	192
3.1. Neoliberalizm: Kavram, Söylem.....	193
3.1.1. Neoliberal Söylemin Yükselişi	199
3.1.2. Neoliberalizmin Küreselleşmesi	203
3.2. Türkiye’de Neoliberal Söylem: 1983–2002	207
3.2.1. Neoliberal Söyleme Giden Yol	213
3.2.2. Neoliberal Ekonomi, Neoliberal Siyaset ve Neoliberal Kültür.....	217
3.2.2.1. Özal Yılları: Kuruluş Dönemi.....	217
3.2.2.2. Yeni Söylemin Yeni Özneleri: İşadamları	227
3.2.2.3. Neoliberal Söylemin Organik Sözcüleri: Sivil Toplum ve Aydınlar	231
3.2.2.4. Neoliberal Ekonomi, Krizler ve Siyaset: 1989–1997	235
3.2.2.5. Kürt Sorunu ve İslamcılık: Neoliberal Ele Almanın İstisnaları	245
3.2.2.6. Anadolu Kaplanları, Siyasal İslam ve Neoliberal Söylem.....	250
3.2.2.7. Hâkim Neoliberal Söylem versus Militarist Söylem	255
3.2.2.8. Kriz ve Neoliberalizmin Restorasyonu	258
3.2.3. 2002 Seçimleri: Süreklilik mi Kırılma mı?.....	261
SONUÇ: GENEL DEĞERLENDİRME	264

KAYNAKÇA	272
ÖZGEÇMİŞ.....	351

KISALTMALAR

ANAP	: Anavatan Partisi
AK Parti	: Adalet ve Kalkınma Partisi
AP	: Adalet Partisi
AT	: Avrupa Topluluğu
BKMY	: Başbakanlık Kriz Masası Yönetmeliği
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DSP	: Demokratik Sol Parti
DYP	: Doğru Yol Partisi
GAP	: Güneydoğu Anadolu Projesi
HF	: Halk Fırkası
IMF	: Uluslararası Para Fonu
MGK	: Milli Güvenlik Kurulu
MÜSİAD	: Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği
OYAK	: Ordu Yardımlaşma Kurumu
ÖİB	: Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
RP	: Refah Partisi
RTÜK	: Radyo ve Televizyon Üst Kurulu
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası

SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TRT	: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurulu
TUSİAD	: Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurulu

Tezin Başlığı: Cumhuriyet Türkiye'sinde Devlet Söylemine İlişkin Bir Dönemleştirme: Foucault'cu Bir Yaklaşım	
Tezin Yazarı: Ali BALCI	Danışman: Doç. Dr. Burhanettin DURAN
Kabul Tarihi: 25.12.2009	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 354 (tez)
Anabilimdalı: Uluslararası İlişkiler	Bilim Dalı: -
<p>Bu çalışma Türkiye'de devlet söylemini dönemleştirmeye girişmektedir. Bu nedenle Türkiye'de devlet söylemini tek bir söyleme indirgeyen çalışmalardan farklılaşmaktadır. Yine Türkiye'de devlet söyleminin içinde bulunduğu daha geniş ölçekteki hâkim söylemden bağımsız olmadığı da bu çalışmanın temel argümanıdır. Yine bu nedenle çalışma daha geniş ölçekte işleyişte olan hâkim söyleme de değinecektir.</p> <p>Belli bir dönemde devlet düzleminde geçerli olan ifadeler toplamı olan devlet söylemi Türkiye özelinde üç farklı döneme bölünebilir. Bunlar diktatöryal, militarist ve neoliberal söylemlerin hâkim oldukları dönemlerdir. Bu dönemler ile daha geniş ölçekte işleyişte olan söylemsel düzenler arasında bir paralellik vardır. Diktatöryal söylem Faşist dalganın etkin olduğu iki dünya savaşı arası dönemde etkin bir söylem olmuştur. Militarist söylem Soğuk Savaş'ın etkisi altında gelişmiş ve neoliberal söylem küreselleşme ve neoliberal ekonominin etkin olduğu bir dünyada hâkim bir konum kazanmıştır.</p> <p>Diktatöryal söylemin geçerli olduğu dönemde milliyetçi, otoriter, merkezi, devleti kutsayan, partiyi merkeze alan ve çoğulculuğu reddeden söylemler göze çarpmaktadır. Darbeler, darbelerin ardından süren askeri vesayet dönemleri, askerin ağırlıkta olduğu kurumların sivil siyaseti kat etmesi, askeri yöntemlerin sivil alanda kullanımı gibi durumlar militarist dönemin temel pratikleri olmuşlardır.</p> <p>Neoliberal dönemde ise devletin küçülmesi, serbest pazar, özelleştirme, ekonomik, politik ve kültürel alandaki rekabet, etkin, verimli ve sonuç odaklı yönetim gibi söylemler devlet söylemini karakteristik özelliğini oluşturmaktadır. Bu dönemler arasında anlamlı bağlantılar olmadığı gibi, bir dönem diğerinin devamı olarak da ele alınmamıştır. Sonuç olarak çalışma, Türkiye'de devlet söyleminin Cumhuriyet dönemi boyunca aynı dile getirmelerin belirlediği bir bütünlük değil aksine farklı söylemsel dönemlere bölünebilen bir şey olduğunu ileri sürmektedir.</p>	
Anahtar kelimeler: Devlet, söylem, episteme, dispoitif, diktatöryal, militarist, neoliberal, faşizm, Soğuk Savaş, CHP, AP, ANAP, DYP, TÜSİAD, MGK, Milli Şef	

Title of Thesis: A Periodization of State Discourse in Republican Turkey: A Foucauldian Approach	
Author: Ali BALCI	Supervisor: Assoc. Dr. Burhanettin DURAN
Date: 25.12.2009	Number of pages: vii (pre text) + 354 (main body)
Department: International Relations Subfield: -	
<p>This thesis attempts to periodization the state discourse in Turkey. Thereby, it is different from the studies which describe the state discourse in Turkey as a whole body. Again, this thesis claims that the state discourse in Turkey is not independent from the wider discourse all around the world. That's why the thesis analyses the wider discourse as well.</p> <p>In Turkey, the state discourse which is the total of approved statements at the state level in a specific period can be divided into three. There are followings: dictatorial, militarist and neoliberal. All of these discourses are parallel with the wider discourses in the world.</p> <p>Dictatorial discourse was prevalent during the Fascist era which was dominant between the two world wars. Militarist discourse became dominant in the Cold War period while neoliberal discourse has became the state discourse in the world in which neoliberal economy and globalization are prevalent.</p> <p>Nationalist, authoritarian and state-centric statements and practices were common in the dictatorial discursive period. The system of national-chief, the practice of party-state, the overlapping of the public and private spheres and over-nationalized statements were characteristics of the period. During the militarist period, the military intervened to the political life three times and the militarization of political, economic and civil spheres became very common practice. This militarization process was put into practice in an atmosphere in which there was a deep-silence about the militarization.</p> <p>Lastly, the neoliberal discourse has privileged some practices and statements among the others. Free-market, non-governmental organization, the privatization of public enterprises were common practices and discourses during this period. In short, economic, political and civil spheres have been privatized along with minimum objection from actors.</p>	
Keywords: State, discourse, episteme, dispositif, dictatorial, militarist, neoliberal, fascism, the Cold War, CHP, AP, ANAP, DYP, TÜSİAD, MGK, National Chief	

GİRİŞ: METOD ve KAVRAMLAR

Bu çalışma basit bir düşüncenin sonucu olarak ortaya çıktı: Türkiye’de devlet söyleminin temel göstergeleri olarak sunulan *baticılık*, *ulus-devlet* ve *laiklik* Cumhuriyet tarihi boyunca aynı şeyleri mi ifade etmişlerdir? Bu düşünce kişisel okumaların sonucunda şekillenmişti ve aynı okumaların satır aralarında gösterdiği şey ise, Türk siyasi hayatına ilişkin metinlerde Türkiye’de devlet söyleminin *par excellence* göstergeleri olarak sunulan bu olguların Cumhuriyet tarihi boyunca aynı şekilde dile getirilmedikleriydi. Bu yargı yeni bir soruyu tetiklemiş ve bu üç kavramın dışına çıkılarak bir süreklilikten ziyade Cumhuriyet tarihine ilişkin kopmalardan oluşan yeni bir tarih yazmanın mümkünlüğü sorgulanmaya başlanmıştır. Çalışmayla bu sorgulamanın test edilmesi amaçlanmış, bu bağlamda Türkiye’de devlet söyleminin dönemlere göre bir farklılık gösterip göstermediği, gösterdiyse dile getirmelerin kendi içinde benzerlik gösterdiği birbirlerinden farklı bu dönemlerin neler olduğu ve bu dönemlerin “hangi koşulların”¹ ürünü olarak ortaya çıktığı gibi soruların cevaplandırılması hedeflenmiştir. Bu girişim, *baticılık*, *ulus-devlet* ve *laiklik* kavramlarının Türkiye’de devlet söylemini anlama noktasında önemlerinin inkar edildiği anlamına gelmez, daha çok bu kavramların dışına çıkılarak devlet söylemine ilişkin yeni bir analizin yapıp yapılamayacağını sorgulama çabasıdır.

Devlet söyleminin sürekliliği bağlamında kendisine en çok referansta bulunulan ve *baticılık*, *ulus-devlet* ve *laiklik* gibi temel parametleri içermesi nedeniyle kapsayıcı bir görüntü sunan olguların başında resmi ideoloji yani Kemalizm gelmektedir. Birçok yazar tarafından bu şekilde ifade edildiği gibi (Zürcher, 2004a: 181), pratik düzlemde Kemalizm anayasal bir şekilde devletin resmi ideolojisi ilan edilmiş ve yasal yapılar onu hegemon ideoloji olarak kurmuş ve korumuşlardır (Parla ve Davison, 2004: 38). Fakat söylemsel düzlemde Kemalizm dönemlere göre değişiklik gösteren bir ideolojiye dönüşmüş ve kendisini farklı söylemsel dönemlere göre yeniden tanımlamıştır.

---

¹ Çalışmanın temel sorunsalı olan söz konusu ifade, Friedrich Nietzsche’nin kullandığı anlamıyla buraya alınmıştır. Ahlakın soykütüğünü çıkarmaya giriştiği çalışmasına yazdığı önsözde temel kaygısının “insanın *hangi koşullar altında* iyi ve kötü şeklindeki değer yargılarını geliştirdiğini” bulmak olduğunu belirtir. Bu bağlamda değer yargılarının “ortaya çıktığı, evrim geçirdiği ve değiştiği koşullar ve şartların bilgisi”, Nietzsche’nin belli bir tarihe sahip olduklarından dolayı bu değer yargılarının salt doğru olarak görülemeyeceklerini ortaya çıkarmada odaklandığı temel nokta olmuştur. (Nietzsche, 2000: 453 ve 456, italikler sonradan eklenmiştir.)

Örneğin Nur Betül Çelik'e göre, Tek Parti dönemi Kemalizmi "kendisine bir evrensel doğruluk atfederek içeriğini tanımlayan" bir mitken, demokrasiye geçilmesiyle birlikte Kemalizm "siyasal mücadelelerin kendi olabilirlik koşullarını buldukları bir ufuğa" dönüşmüştür (2002: 89 ve 90). Üstelik 1945 öncesinin "dayanışmacı ve korporatist bir ideoloji olma özelliği ağır basan" ve tam da bu nedenle birden fazla siyasal partiye yer vermeyen Kemalizmi ile daha sonrası için "çoğulcu bir siyasal yapıya izin verici hale getirilen" Kemalizm arasında önemli farklar vardır (Köker, 2008: 215 ve 220).

Yine benzer bir şekilde Kemalizmin düz çizgisel bir süreklilik göstermediği aksine önemli kopuşlara sahne olduğu argümanı Mesut Yeğen tarafından da dillendirilmiştir. "Kemalizm'in zuhur etme dönemi" olarak adlandırdığı Nutuk'un okunmasından (1927) Altı Ok'un anayasal prensipler haline geldiği 1935-1937 arası dönem ve 1950 yılındaki seçimlere kadar devam eden tek parti dönemini "Kemalizm'in birinci dönemi" şeklinde tanımlar (Yeğen, 2002: 56 ve 62). Bu dönemin ayırt edici özelliği ise "Kemalizm'in genel bir siyasi programın başat ideolojik adlandırana olma halidir". 1950 sonrası Türkiye'sinde Kemalizm "belli başlı bütün siyasi programların başvurduğu genel bir gösteren" halini alırken, "modern, ulusal ve seküler bir devlet/toplum fikrine" çekilerek siyasetin asgari zeminine dönüşmüştür (Yeğen, 2002: 63 ve 65). 1990'larla birlikte, daha spesifik olarak doksanların ortalarından itibaren, Kemalizm yeniden aşırı bir sembolizm üzerinden görünür hale gelir ve ilk kez kayda değer bir toplumsal onay üzerinden genelleşme yoluna girer (Yeğen, 2002: 70 ve 71). Fakat bu yeni durum küresel dünya karşısında "sökülme ihtimali güçlü, temel bir dikişlikle 'malüldür'" (Yeğen, 2002: 72). Sırasıyla Çelik ve Yeğen'in Kemalizm üzerinden yaptığı dönemleştirme teşebbüsleri bu çalışmada girışilen dönemleştirmeye bire bir örtüşmese de, Kemalizmin her zaman dilimi için aynı anlama gelen ve bu anlamıyla bir süreklilik sergileyen bir şey olamayacağını göstermeleri açısından önemlidir.

Türkiye'de devlet söylemine ilişkin süreklilik temelinde tekil bir okumanın değil, sürekliliği bir tarafa bırakan alternatif bir okumanın mümkün olduğu argümanına geri dönersek, elbette devlet söylemini başlangıcından bugüne kadar süreklilikler üzerinde işleyen bir şey olarak almayan ve farklı dönemlere bölen başka çalışmalar da mevcuttur. Devlet söyleminin sürekliliğine odaklanmak yerine onu dönemlere bölmeye

girişen dikkat çekici ve erken bir çalışma, Çağlar Keyder'in "Türkiye'de Devlet ve Sınıflar" başlıklı çalışmasıdır. Dünya sisteminin "ülke düzeyindeki sınıf mücadelesinin hangi bağlamda ve hangi kısıtlar içinde süreceğini" belirlediği şeklindeki argümandan hareket eden Keyder, Almanya'nın yükselişi, Soğuk Savaş gibi "dünya hegemonyasına eşlik eden ideolojilerin" Türkiye'de etkili olduklarını ileri sürmüştür (2007: 12). Keyder'in buradaki "hangi bağlamda ve hangi kısıtlar içinde" ifadesinin bu çalışmanın da benimsediği bir yaklaşım olması açısından altı çizilebilir ve çalışmada sık sık tekrarlanan "mümkünlük koşulları" ifadesinin yerine kullanılabilir. Yine Keyder'in dönemleştirme teşebbüsünde daha geniş ölçekteki gelişmelerin dikkate alınması da bu çalışmayla benzerlik taşıyan bir başka yöndür. Fakat Keyder'in odaklandığı temel nokta ekonomidir ve küresel ekonomideki değişimlerin Türk devlet söylemini belirlediği diğer bir ifadeyle belli dönemlere ayırdığı argümanı çalışmasının temel sorunsalıdır.

Bir başka dönemleştirme teşebbüsü de, Hasan Bülent Kahraman'ın Türkiye'de "ordu-aydınlar-bürokrasi" üçlüsünden oluştuğunu ileri sürdüğü "tarihsel bloğun" Cumhuriyet dönemi boyunca iki döneme ayrılabilceği argümanıdır (2008, 188). Ona göre, 1908–1960 döneminde hâkim konumunu sürdüren tarihsel blok, demokratikleşme olgusu ekseninde 1960 sonrası dönemde "kendi içinde şiddetli sarsıntılar yaşar ve kırılır" (Kahraman, 2008: 188). Yine iki farklı döneme ayırma noktasında Esra Özyürek, Türk modernleşmesi bağlamında 1980 öncesi ve sonrasını birbirinden ayırır. Ona göre, 1980 öncesi dönemde "devlet merkezli" bir modernleşme söz konusuysen, 1980 sonrası dönemde "pazar merkezli" bir modernleşme hâkim olmuştur (Özyürek, 2006: 12–16; Kadioğlu, 1999: 49–50). Süreklilik ve kırılma temelli yaklaşımların dışında Fuat Keyman'ın ileri sürdüğü bir başka okuma biçimi de "değişim-dönüşüm süreci anlayışıdır." Buna göre, 1923'de başlayan modernleşme, 1950'de başlayan demokratikleşme, 1980'de başlayan küreselleşme ve 2000'de başlayan Avrupalılaştırma süreçleri bir sonraki sürecin başlamasıyla sona ermemiş onların yanlarına eklenerek devam etmişlerdir (Keyman, 2009: 8 ve 9–10). Bu devamlılık ve her sürecin birbiri üzerine kurulma durumu, "Modernleşme + Demokratikleşme + Küreselleşme + Avrupalılaştırma" gibi bir formülü Türk toplumunu açıklayıcı bir analiz olarak ortaya çıkarmaktadır (Keyman, 2009: 10).

Bir başka örnek olarak da Hakan Yavuz'un Türkiye'deki siyasal gelişimin beş farklı aşamada incelenebileceği argümanına değinilebilir (2009: 25–33). Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş süreci ile birlikte başlayan ilk aşama bürokrasinin merkezileşmesi, toplum ve devlet arasındaki sınırın ortadan kaldırılması ve yukarıdan aşağı reformlar üzerinden işleyen bir dönemi kapsamaktadır. İkinci aşama ise Cumhuriyet'in kurulmasını izleyen, laik ve milliyetçi bir temelde kurgulanan ulus-devlet inşasında karakteristik özelliğini bulan bir süreçtir. 1950–1983 dönemini kapsayan üçüncü aşama çok partili bir sistem olmasına rağmen askerin ön plana çıktığı ve Soğuk Savaş koşullarının ordunun gücünü ve rejim içindeki rolünü genişlettiği bir dönemi temsil etmektedir. 1983–1999 dönemini kapsayan dördüncü aşama kimlik siyaseti ve ekonominin ön plana çıktığı neoliberal bir zihniyetin etkin olduğu bir süreçtir. Son olarak Aralık 1999 Helsinki kararı ile başlayan beşinci aşama da devlet toplum ilişkilerinin yeniden yapılandığı yeni bir durum ortaya çıkarmıştır. Yavuz'un Türk siyasetine ilişkin geliştirdiği bu beş aşamalı açıklama ilk ve son aşamaları hariç büyük ölçüde bu çalışmada geliştirilen dönemleştirmeye örtüşmesi açısından önemlidir. Yine benzer bir şekilde ikinci aşama bir tarafa bırakılırsa Yavuz'un özellikle üç ve dördüncü aşamaları küresel ölçekte işleyen Soğuk Savaş ve neoliberalizm ile ilişkilendirmesi de bu çalışma ile önemli bir paralellik göstermektedir.

Farklı argümanlardan hareket eden fakat Cumhuriyet döneminde hakim devlet söyleminin farklılığına işaret eden bu örneklerden hareketle, devlet söylemini yeniden dönemleştirmeye girişen bu çalışmanın da söz konusu örnekler ile arasında bir paralellik olduğu söylenebilir. Diğer bir ifadeyle çalışmanın temel kaygısı Türkiye Cumhuriyeti'nin devlet söylemi noktasında bir süreklilik göstermediği, aksine belli dönemlerde farklılaşan bir görüntü sunduğu şeklinde alternatif bir okuma yapılabileceğidir ve bu yönüyle söz konusu örneklerdeki dönemleştirme çabalarıyla benzerlik taşır. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, bu farklılıklar dönemler arası sürekliliği sağlayan evrimsel bir sürecin ürünü olmaktan ziyade “kopma” (rupture) gibi bir önceki dönemin üzerine inşa edilmeyen farklılıklardır. Bu nedenle Keyman'ın değişim-dönüşüm süreci analizinden farklılaşır. Çünkü Keyman'ın formülü mevcut duruma yeni eklenmiş olan süreçlerin kendilerinden öncekileri nasıl etkilediği

onları yeni durumda hangi konuma ittiği sorusunu cevaplama noktasında bir eksiklik taşır.

Süreksizlik temelli böylesi bir sorgulama iki önemli “sorunla” yüzleşmek zorundadır. Birincisi “Türkiye’de devlet söylemi” konusunda bir süreklilik/ilerleme olduğunu savunan, bu algılamayı kuran, sağlamlaştıran ve yeniden şekillendiren geleneksel Türk Siyasi Hayatı metinlerinin dışına nasıl çıkılacağı? İkincisi ise, çalışmaya tahsis edilen süre ve kaleme alınacak metnin sınırlılığı göz önüne alındığında süreksizlikleri ortaya çıkaracak bu yeniden okumaya ilişkin nasıl bir “sınırlandırma” yapılacağı? Diğer bir ifadeyle, Cumhuriyet tarihini bütünüyle incelemek ve yeniden okuma sırasında ortaya çıkacak yeni dönemleştirmeleri belirleyen tüm unsurları ayrıntılı olarak analize dâhil etmek yazarın elinde olmayan nedenlerden dolayı mümkün olmadığından bu iki noktada nasıl bir sınırlandırmaya gidileceği önemli bir sorun olarak belirmiştir.

Birinci sorunun cevabı metoda ilişkindir ve süreksizlikleri göz ardı eden, tam da bu nedenle “açığa çıkardıklarından daha fazlasını örten” (Best ve Kellner, 1998: 63) geleneksel tarihçiliğin dışına çıkmayı gerektirir. Bu noktada “antropolojik tümeller karşısında sistematik bir kuşkuculuk” (Foucault, 2004a: 354 ve Foucault, 1998: 461) gerektiren *Foucaultian metodun*² kullanılması yoluna gidilmiştir. Söz konusu metod “kazalara, küçük sapmalara, hatalara, değerlendirme yanlışlarına, yanlış hesaplara” ve mevcut durumun kökünde “raslantısal olanın dışsallığının bulunduğu” odaklanarak (Foucault, 1984: 81; Foucault, 2004: 236) süreklilikçi ve evrimsel tarih anlayışını alt üst ettiğinden tercih edilmiştir. Fakat bu durum yani “yeknesak bir amaçlılığın dışında olayların tekilliğini kaydetmek” bu olayların hiçbir şeyle bağlantılı olmadığını ileri sürmek değil, aksine “gelip geçen [bu] olayları kendi özgün yerlerine oturtmak” anlamına gelir (Foucault, 1984: 76 ve 81; Foucault, 2004: 230–231 ve 236).

Böylesi bir yöntemi izlemek, kendisine *baticılık*, *ulus devlet* ve *laiklik* temelinde belli bir form bulduğu söylenen Türkiye’deki “devlet söyleminin” bir süreklilik ve gittikçe daha da yerleşen/güçlenen bir evrimsellik geçirmediğini ortaya çıkarmaya girişmek anlamına gelir. Diğer bir ifadeyle süreksizliklere odaklanmak söz konusu kavramların

---

² Gavin Kendal ve Gary Wickham çalışmalarını “Foucault’un Metodunu Kullanmak” adı altında yayınladılar da, metin içinde sıklıkla “Foucauldian metod” ibaresini kullanmışlardır (örneğin, Kendal ve Wickham, 2003: vii, 4, 23 ve 74).

Türk devlet söyleminin “hareketsiz temelleri” (motionless bases) olmadıklarını göstermeyi mümkün kılar (Foucault, 2006: 3; Foucault, 1999: 13). Söz konusu söylemin ve bu söylemin yansıması olan pratiklerin farklı koşullar altında belli farklılıklar gösterdiğini, söylemin ne olarak algılandığının içinde bulunulan koşullardan bağımsız düşünülemediğini gözler önüne serer. Bu yöntem ayrıca Türk Siyasi Hayatına ilişkin geleneksel okumaların aslında Foucault’un bahsettiği, “hedefi... büyük ulusal bütünlerin geçmişini yeniden inşa etmek” olan tarihsel analizlerden (1998a: 423; Foucault, 2004b: 278) farklı bir şey olmadıklarını da gösterir. Tam da bu nedenle söz konusu metinlere yönelik bir meydan okumadır ve bunların mevcut iktidar yapılanmasını “ağır ağır gerçekleşen bir olgunlaşmanın sonucu, ürünü, meyvesi” olarak sunmak yoluyla bu yapılanmayı “bir devrimle tehdit etmenin imkânsız olduğunu” nasıl dayattıklarını (Foucault, 1998a: 423; Foucault, 2004b: 279) ifşa etmeye çalışır.

İkinci sorunun cevabı ise daha çok pratik nedenlerle ilgilidir. Türkiye’de devlet söylemini Cumhuriyet tarihinin bütününe kapsayacak şekilde bir yeniden incelemeye tabi tutmak ve bu noktada süreksizlikleri ortaya çıkaran tüm koşulları analize dâhil etmek elbette çalışmayı daha yetkin hale getirecektir. Fakat bu teşebbüs Foucault’un 1780–1820 dönemine ilişkin önemli tüm tıbbi çalışmaları okuduğu *Kliniğin Doğuşu*’nda yaptığı gibi (Foucault, 1998b: 263) muazzam bir çabanın altına girmek anlamına geleceğinden çalışma için ayrılan süre kaçınılmaz olarak aşılabacaktır. Bu nedenle iki noktada çalışmanın sınırlandırılmasına gidilmiştir.

İlk olarak batıcılık, laiklik ve ulus-devlete yönelik “köken arayışı” kaygısından hareketle Tanzimat’tan “bugüne” evrim-merkezli aktarılan tarihsel dönemin tamamı analize dâhil edilmedi. Üstelik söylemsel formunu bu üçlüden aldığı ileri sürülen ve bu noktada herhangi bir itirazla karşılaşmayan tarihsel dönemin yani Cumhuriyet döneminin de küçük bir kısmı inceleme dışında bırakıldı. Belli bir dönemde gerçekleşen süreksizlikleri göstermenin devlet söylemine ilişkin tekrarlana gelen süreklilik fikrini sarsacağından hareketle, 1920’lerin ikinci yarısı ve 2000’lerin başlangıcı arasındaki kabaca 75 yıllık bir dönem incelemeye dâhil edildi. Süreksizliklerin ortaya çıkarılması noktasında söz konusu dönemi öncesi ve sonrası ile kıyaslamak ya da karşılaştırmak yerine, bu 75 yıllık dönemin kendi içindeki

süreksizlikler, kopmalar ve birbiriyle farklı ve doğrudan bağlantısı olmayan dönemler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu noktada yeniden bir dönemleştirmeye gidilerek söz konusu tarihsel aralık üç farklı döneme ayrılmıştır. Kabaca 1920’lerin ikinci yarısından 1940’ların ortalarına kadar devam eden ve “yer yer faşizan tonlar” gösteren (Parla, 2001: 7) *diktatöryal* dönem, 1950’lerin sonlarından 1980’lerin ilk yıllarına kadar süren *militarist* dönem ve 1980’lerin ikinci yarısından 2000’lerin başına kadar devam eden *neoliberal* dönem.

İkinci olarak bu dönemlere formunu veren, kendi içlerinde bu dönemleri farklılaştıran ve böylelikle süreksizlikleri ortaya çıkaran pratiklerin incelenmesi noktasında çalışma “küresel ölçekteki” politik pratikler ve söylemlerle sınırlandırıldı. Foucault’un “dış olaylar” (2006: 185; Foucault, 1999: 212) olarak adlandırdığı bu pratikler ve ifadeler bir taraftan yeni ifade biçimleri sunarak değişimi mümkün kılmaları noktasında diğer taraftan da içeriyle etkileşim yoluyla içerideki iktidar ilişkilerinin mümkünlik koşullarına katkıda bulunmak bağlamında inceleneceklerdir. Bu doğrultuda küresel ölçekte önemli etkileri olan *Faşizm’in yükselişi*, *Soğuk Savaş* ve *Neoliberalizm* gibi dönemsel dalgaların Türkiye’deki devlet söylemi üzerinde nasıl bir etkide buldukları çalışmanın temel sorunsallarından biri haline gelmiştir.³ Öte yandan, dışarıdaki pratik ve söylemlere odaklanmanın gerekçesi sadece “çalışmayı sınırlandırma kaygısı” gibi pragmatik bir sebebe indirgenemez. Bu boyutun Türkiye’deki devlet söyleminin oluşumu bağlamında yeterince çalışılmamış olması⁴ ve bunun yapılmaması durumunda devlet söyleminin tam olarak anlaşılamayacağı kaygısı da önemli bir faktördür.

Bu kısa analiz çalışmaya ilişkin genel bir resim çizmesine rağmen, kullanılacak metodun temel argümanları hakkında fazla bilgi vermez. Bu nedenle, süreksizlikler neden önemlidir, süreksizlikleri ortaya çıkarmada ifadelere/pratiklere odaklanmanın gerekliliği nedir, neler ifade/pratik olarak değerlendirilir, ifadeler/pratikler birbirlerinden bağımsız mıdır yoksa aralarında bir ilişki var mıdır, varsa bu ilişkiyi

---

³ Bu konuda Geç Osmanlı dönemi için yapılmış önemli bazı çalışmalar için bkz. (Wallerstein, Decdeli ve Kasaba, 1987; Kasaba, 1988)

⁴ Konstrüktivist teori bağlamında devlet söyleminin dış politikayı nasıl şekillendirdiğine dair birçok çalışma yapıldı (Bozdağlıoğlu, 2003; Ulusoy, 2005; İnat ve Duran, 2005). Dış politikanın devlet söylemine nasıl etkide bulunduğu ya da dış politika yoluyla devlet söyleminin nasıl kurulduğuna dair çalışmalar ise bir hayli sınırlıdır (Kaliber, 2003; Kaliber, 2005) ve bunlar daha çok spesifik bir dış politik pratiği ele almışlardır.

belirleyen şey nedir, ilişkiyi belirleyen kurallar bütünü her zaman aynı mıdır yoksa dönemlere göre farklılık gösterir mi, gösterirse bu farklılıkların ortaya çıkmasında ifadelerin/pratiklerin rolü nedir gibi temel soruların yanı sıra, birincil kaynaklara ulaşmanın neden önemli olduğu, bu kaynakların çalışma boyunca yazardan bağımsız konuşmalarına nasıl imkân sağlanacağı ve kaynaklar arasında nasıl bir seçim yapılacağı gibi sorulara metodolojik bir cevap vermek gerekir.

Çalışmanın Yöntemi

Michel Foucault sırasıyla *Deliliğin Tarihi*, *Kliniğin Doğuşu*, *Kelimeler ve Şeyler* ve *Bilginin Arkeolojisi* başlıklı çalışmalarında “arkeoloji”, *Hapishanenin Tarihi* ve *Cinselliğin Tarihi*’nde “soybilim”, *Cinselliğin Tarihi*’nin devam ciltleri olan *Keyfin Kullanımı* ve *The Care of Self*’de ise “etik” olmak üzere üç temel yöntem kullanmıştır (Gutting, 2006: 2). Bu yöntemleri “Foucauldian Metod” gibi tek bir isim altında toplamak ilk bakışta sorunlu bir teşebbüs gibi durmaktadır ve bu nedenle ilk cevaplanması gereken şey arkeoloji, soybilim ve etik yöntemlerinin tek bir başlık altında toplanıp toplanamayacağı sorusudur. Bu soruya kestirme bir cevap vermek gerekirse, söylemsel oluşumları ve bunların ortaya çıkış ve değişme kurallarını tespit eden arkeoloji, söz konusu söylemsel pratiklerin iktidar ilişkilerine nasıl bağlandığını ortaya koyan soybilim ve özgürlük kaygısından hareketle bu iktidar ilişkilerinden çıkış stratejilerini bulmaya çalışan etik aslında birbirlerini tamamlayan kendinden bir öncekinin daha az değindiği kısımları genişletmeye girişen yöntemlerdir (Davidson, 2002: 109; Keskin, 1999: 15–22; Keskin, 2004: 15–16; Flynn, 2006: 29).

Foucault, arkeolojik yöntemin “bir tarihsel epistemenin yerini neden bir başka tarihsel epistemeye bıraktığını açıklamakta” fazla öne çıkmadığı bir noktada bu değişimi gözler önüne serecek “pratiklere ve kurumlara daha dolaysızca odaklanmak için” soybilimi devreye sokmuştur. Soybilimsel analizin ağırlıklı olarak toplumun iktidar ilişkileri ağı tarafından nasıl kuşatıldığını ortaya koymaya çalıştığı ve bu nedenle özgürlük imkânlarına fazla eğilmediği noktada çıkış stratejilerine daha geniş bir yer ayıran etiği devreye sokmuş, kendi ifadeleriyle “kuramsal bir kayma” gerçekleştirmiştir (Keskin, 2004: 16; Best ve Kellner, 1998: 65; Foucault, 1988a: 12). Bu bağlamda, arkeolojinin sadece söylemsel olan ifadelere, soybilimin ise söylemsel

olmayan pratiklere odaklandığı şeklinde bir sonuca varmak Foucault'u yüzeysel bir okumaya tabi tutmaktan başka bir şey değildir (Deleuze, 2006: 42–43). Aslında ne soybilim arkeolojiyi ne de etik soybilimi dışlamıştır, olan sadece soybilimin arkeolojinin yaptığını (pratikler ve kurumlar), etiğin de soybilimin yaptığını (çıkış stratejileri) daha geniş kapsamda incelemesidir.⁵ Dolayısıyla birbirlerini dışlamak yerine birbirlerini tamamlayıcı bir görüntü sunan bu yöntemleri “Foucauldian metod” adı altında analiz etmek sorunlu bir teşebbüs değildir.

Burada yapılacak olan, üç yöntemi tek tek incelemek ve karakteristik özelliklerini ortaya koymak yerine üçünü de kapsayan Foucauldian metoda ilişkin genel bir resim çizmek olacaktır. Foucault'un *Bilginin Arkeolojisi*'nde ortaya attığı soru ile başlamak gerekir: neden başka bir ifade değil de bu ifade ortaya çıktı? (2006: 30; Foucault, 1999: 41; Foucault, 1998c: 307; Foucault, 2004c: 150). Bu soruyu cevaplandırmadan önce Foucault'un ifadeden ne anladığını açıklamakta fayda var. Foucault'a göre, ifade kendi başına, herşeyden bağımsız, durup dururken ortaya çıkan bir şey değildir ve tam da bu nedenle o alelade bir “cümle” olarak görülemez. “Bir ifadenin daima başka ifadelerle doldurulmuş kenarları vardır” ve ortaya çıkan ifadenin kenarlarını oluşturan, tam da bu nedenle ifadenin sınırlarını çizen, diğer bir deyişle var oluş koşullarını belirleyen bu ifadeler toplamına Foucault “ifade alanı” (enunciative field/ the field of statements) adını verir. Kısacası “bir cümleyi ya da işaretler serisini ifadeye dönüştüren” şey bu ifade alanıdır ve söz konusu dönüştürme işini de, dile getirme denemelerinin faaliyetini “psikolojik halesini... uzaktan yöneterek” yapar (Foucault, 2006: 110; Foucault, 1999: 127–128).

Görünen o ki, kritik bir kavram olarak beliren “ifade alanını” daha geniş bir anlatıma tabi tutmakta fayda var. İfade alanı bir ifadeler yığını değildir, o “geçmişle mümkün ilişkiler düzenleyerek ve ona muhtemel bir gelecek açarak” dile getirilen ifadeye

---

⁵ Buradaki tespitin aksine Michel Foucault'un çalışmaları arasında önemli kopmalar olduğunu ileri sürenler de vardır. Michele Barrett, Foucault'un sonraki eserlerinde “teori karşısında pratiği kollamaya” giriştiğini ve “söylemi örgütlenmiş ve örgütleyen pratikler çerçevesinde anladığını” belirterek bu değişikliğin bir sonucu olarak arkeolojinin soybilime yol verdiğine işaret eder (Barrett, 2000: 149–150). Arkeoloji, soybilim ve etik arasında önemli farklılıklar olduğu noktasında en keskin [ve suçlayıcı] tespiti ise Terry Eagleton yapar. Eagleton, “*The Use of Pleasure* ile” Foucault'un “deliliğe övgü ilahisi söylemekten kamu okulu mezuniyetlerine uzun yürüyüşünü tamamladığı” tespitini yapar (Eagleton, 1990: 395). Ona göre, başlangıçta hümanizme belki de en sert eleştiriyi yönelten Foucault, son çalışmalarında hümanist mirasın görelî faziletine geri dönmüştür.

dönüştüren, ifadeyi diğer ifadelerle belli bir ilişkiye sokan, ona ifadelerin toplamı içinde belli bir yer veren bir “ifade ağıdır” (enunciative network). O halde, “kendi başına, nötr ve bağımsız bir ifade yoktur, daima bir serinin ya da bir bütünün üyesi olan, başka ifadeler arasında belli bir rolü oynayan, onlardan destek alan ve onlardan kendini ayıran bir ifade vardır” (Foucault, 2006: 111–112; Foucault, 1999: 129). Bu noktada yani Foucault’un ifadeyi böylesi bir ifade alanına yerleştirdiği anda, “ifadenin öznesi” (the subject of the statement) ifadenin sorumluluğundan kurtulur. Foucault’a göre, ifadenin öznesi bu ifadeleri “söyleme döken ya da yazıya aktaran” birisi değil, “farklı bireyler tarafından doldurulabilecek *boş bir yerdir.*” Bu nedenle herhangi bir dile getirmeyi ifade olarak belirlemek, “ifadenin öznesi olmak için her bireyin işgal edebildiği ve etmek zorunda olduğu *pozisyonun* ne olduğunu belirlemekten” geçer (Foucault, 2006: 107; Foucault, 1999: 124). Kısacası ifade, bilinçli bir özneye ait performans değil, aksine bir kurallar bütünü olan “ifade alanının” mümkün kıldığı bir dile getirmedir.⁶

Öznenin bir *fonksiyon* (subject-function) (Deleuze, 2006: 47), yani herhangi bir birey tarafından doldurulabilecek boş bir yer olduğunu öne sürdüğü bu noktada Foucault’u ve yöntemini geleneksel “düşünce tarihinden” ayıran şeyin ne olduğu da kendiliğinden ortaya çıkar. Foucault, “deşifre edilemez olanın peşine düşüp, saklı olanı açığa çıkarmak” yoluyla “ifadelerin kendilerinin dışına çıkarak konuşan öznenin niyetini ve onun bilinçli etkinliğini” çözmeye çalışan ve bunu yaparak olanın dışında “bir başka söylemi” ve yazılmış olandan farklı yeni bir “metni” kuran “düşünce tarihini” kabul etmez (1984c: 365; Foucault, 2005d: 213; Foucault, 2006: 30; Foucault, 1999: 42). Bu yöntemin dokümana “doğruyu söyleyip söylemediğini, ... samimi ya da sahtekar, bilgili ya da bilgisiz, otantik ya da bozulmuş olup olmadığını” sorarak aslında “tarihi yeniden inşa etmeye” giriştiğinin altını çizer (Foucault, 2006: 7; Foucault, 1999: 17–

---

⁶ Foucault’ya özneyi ifadenin sorumluluğundan azlettiren, “öznenin bireyselleşme koşullarının gerçekte çok sıkı, çok çeşitli” olduğu “ve bu durumda ancak mümkün tek bir özneye izin verildiği” (Foucault, 2006: 105–106; Foucault, 1999: 122) fikriydi. Foucault’a göre, öznel deneyim biçimleri “herhangi bir şeyi doğru ve yanlış oyununa sokan ve onu bir düşünce nesnesi olarak kuran söylemsel ya da söylemsel olmayan pratikler bütünü” şeklinde tanımlanabilecek *sorunsallaştırmalar* yoluyla kurulur, geliştirilir ve dönüştürülürler (Foucault, 2005a: 86; Foucault, 1984d: 384; Foucault, 1988a: Giriş kısmı). Kısacası, özne bir “üretici” değil, sorunsallaştırmaların bir “ürünüdür”. Bu durumda yapılması gereken de, öznenin kendisine odaklanmak değil, “bizi kendimizi oluşturmaya ve kendimizi yaptığımız, düşündüğümüz ve söylediğimiz şeylerin öznesi olarak tanımaya yönelten olayların tarihsel temeldeki sorgulamasını” yapmaktır (Foucault, 1984a: 46; Foucault, 2005b: 188).

18). Dolayısıyla geleneksel düşünce tarihi “söylenmeyene odaklanarak söylenen her şeyi içerden kemiren” bir yaklaşıma sahiptir ve “anılarını tazelemek için maddi dokümanları kullanan kolektif bilinç” imajından, “tarihin bu ideolojik kullanımından” kurtulmak gerekir (Foucault, 2006: 28, 7 ve 15; Foucault, 1999: 38, 18 ve 28). Bu yöntemin yerine konulacak olan şey ise, ifadeye ait anlamın “onu ortadan kaldıran niyetler hazinesi” tarafından belirlenmediğini, aksine söz konusu anlamın “ifadeyi diğer olası ifadelerin üzerine çıkararak/ayrıştıran *fark*” (Foucault, 2005: xix) tarafından belirlendiğini kabul eden ve bu nedenle “ifadeleri birbirine bağlayabilecek içerme, karşıtlık ve dışlama ilişkilerini ortaya çıkarmaya” (Foucault, 1998d: 283; Foucault, 2004d: 68) girişen *arkeolojidir*.⁷

Biraz daha açmak gerekirse, bu son cümle iki şeyin savunuculuğunu yapıyor: tüm yorumlamalardan kaçınarak “söylenen şeyler tam olarak söylendikleri haliyle” ele alınmalıdır (Foucault, 2006: 123; Foucault, 1999: 142) ve incelenmesi gereken şey konuşan özne ya da ifade değil, bu ifadeyi ortaya çıkaran koşullardır. Birinci argümanın arkasında yatan varsayım açıktır: ifade öznenin kontrolünde ortaya çıkan bir şey olmadığı, diğer bir ifadeyle “söylemsel alanda konuşmaya kalkışan tüm bireylere kendini empoze ettiği” için (Foucault, 2006: 69–70 ve 138; Foucault, 1999: 84 ve 159) olduğundan başka bir anlam ihtiva edemez. Bu nedenle ifade olduğu şekliyle ele alınır. İkinci argümanı ise birinci argümanın ardındaki varsayımın ele verdiği kritik bir soruyu harekete geçirir: ifadeyi ortaya çıkaran, ona öznenin bağımsız bir anlam dayatan ve bu nedenle ifadenin söylediği dışında kendisine atfedilebilecek tüm anlamları iptal eden şey nedir? Foucault’un bu soruya cevabı, yukarıda belirtildiği gibi ifade alanı içinde işlev gören ve “sınırsız sayıda ifade olasılığında sınırlı sayıda ifadenin dolaşıma girmesini” sağlayan kurallar bütünüdür (Yeğen, 2003: 33). O halde özneyi incelemek gereksizdir, yapılması gereken şey bu koşulların, kuralların, ne olduklarını ve nasıl işlediklerini ortaya çıkarmaktır.

---

⁷ Burada sadece *arkeoloji* ifadesi kullanılsa da, Foucault’un geleneksel tarihin karşısına koyduğu *soybilimden* de bu bağlamda bahsetmek gerekir. Kurucu bir özneye gönderme yapmayı reddetiktikten sonra Foucault, “öznenin tarihsel bir örgü içerisinde kurulmasına açıklık getirebilecek” analizin, soybilim yani “olaylar alanına göre aşkın bir konumu olan ya da tarih akışı içinde kendi bomboş kimliği ile koşut bir özneye gönderme yapmadan bilgilerin, söylemlerin ve nesne alanlarının kurulmasını açıklayabilecek bir tarih biçimi” olduğunu dile getirir (Foucault, 1984b: 59; Foucault, 2005c: 637-68).

Bu işleyişe, ifadeler gurubunu “yöneten” bu genel ifade sistemine, Foucault “söylemsel oluşum” (discursive formation) adını verir (Foucault, 2006: 130; Foucault, 1999:150). Söylemi “tek bir oluşum sistemine ait olan ifadeler gurubu” olarak tanımlayan Foucault (2006: 121 ve 131; Foucault, 1999: 139 ve 152), bu ifadelerin nasıl bir araya geldiklerini, bunları bir araya getiren koşulların ne olduğunu, bu ifadeler arasındaki ilişkiyi neyin düzenlediğini, başka ifadelerin bu ifadeler tarafından nasıl dışlandıklarını anlatmak için “söylemsel oluşum” ifadesini kullanır. Pozitiflik, tarihsel a priori, arşiv gibi kavramlara da benzer bir işlev yüklemesi yani bütün bunları ifadenin ortaya çıkışını düzenleyen kurallar bütünü olarak tanımlaması,⁸ Foucault’un düşüncesinde “belli bir zamanda nelerin söylenebileceğini ve bu ifadelerin diğerleriyle nasıl bir ilişki içinde olacağını belirleyen” (Bernauer, 2005: 197) kurallar bütününe ne kadar merkezi bir yer tuttuğunu açıkça ortaya koyar.

Kurallar bütününe böylesi merkezi bir rol verilmesi önemli bir soruyu harekete geçirir: ifade, kurallar bütününe uzaktan yönetimiyle ortaya çıkan bir şeyse, yani öznenin hiçbir dahli olmaksızın kurallar bütününe ona tahsis ettiği boş yerde kendine varlık imkânı bulabiliyorsa, süreksizlik nasıl mümkün olacaktır? Diğer bir ifadeyle, gerek bu çalışmanın gerekse Foucault’un temel kaygısı olan *süreksizlik*, kurallar bütününe merkezi bir rol oynadığı böylesi bir ortamda nasıl gerçekleşecektir? “İfadelerin düzenliliği” yani belli bir kurallar bütününe tabi olmaları süreksizliği, kopukluğu, kazaları, sapmaları ve hataları imkânsız hale getirmez mi? Foucault ilk bakışta arkeolojinin tarihi “donduruyor gibi gözüktüğünü” kabul eder (2006: 183; Foucault, 1999: 210). Fakat bu görüntü aldatıcıdır, çünkü arkeoloji bir taraftan “ifadelerin düzenliliğini” kurmaya çalışırken, bir taraftan da farklılıkları “hasıraltı etmek yerine, onları analize dâhil eder”, ifadeler alanını “hareketsiz” değil “aktif,” “asla uyumayan” bir alan olarak tanımlar ve söylemsel oluşumun da “çoklu bir uyumsuzluklar alanı” olduğunun altını çizer (Foucault, 2006: 161, 188–189, 161, 163 ve 173; Foucault, 1999: 184, 217, 185, 187 ve 198). Dolayısıyla, konuşan özneye yönelik “tüm referansları askıya almak” sadece söylemsel oluşuma imkan sağlayan düzenlilikleri

---

⁸ Söz konusu ifadelerin bu anlamda kullanımı için: “tarihsel a priori” (Foucault, 2007: xxiii, 172, 375; Foucault, 2001: 21, 232 ve 479; Foucault, 2006: 143–144; Foucault, 1999: 165–166), “pozitiflik” (Foucault, 2007: 399; Foucault, 2001: 509; Foucault, 2006: 141 ve 230; Foucault, 1999: 163 ve 266–267; Foucault, 2004e, 134–136; Foucault, 1991: 69–71), “arşiv” (Foucault, 2006: 145; Foucault, 1999: 168; Foucault, 1998c: 309; Foucault, 2004c: 153; Foucault, 2004e: 122; Foucault, 1991: 59).

ortaya koymayı sağlamaz, aynı zamanda “insanların aynı söylemsel pratik içinde farklı konulardan söz etmelerinin, birbirine zıt kanaatlere sahip olmalarının, çelişkili tercihlerde bulunmalarının nasıl mümkün olduğunu” da gösterme imkanı sunar (Foucault, 2006: 221; Foucault, 1999: 255).

O halde, söylemsel oluşum analizi, “ideal, sürekli ve pürüzsüz” bir görüntü arz eden “kapsayıcı bir dönemleştirme” ortaya koyma girişimi değil, düzensizlikleri de içeren bir dönemleştirme çabasıdır (Foucault, 2006: 173 ve 165; Foucault, 1999: 198 ve 189). Söylemsel oluşumun aktif, asla uyumayan, çelişkileri ve düzensizlikleri içinde barındıran bu boyutu, değişimi mümkün kılar⁹ ve bir söylemsel oluşumdan bir diğerine geçmek tam da bu nedenle imkânlı hale gelir. Değişimi mümkün kılan unsurlar noktasında Foucault çelişki ve düzensizliklerin de ötesine giderek “kesikli söylemsel diziler... arasında mekanik nedensellik ya da ideal zorunluluk bağları” kurmanın olanaklı olmadığını, “olagelişlerin üretilişine bir kategori olarak raslantısallığı [*alea*] da sokmak gerektiğini” dahi dile getirmişti (1981: 69; Foucault, 2003, 31).¹⁰ Soybilim tam da bunu yapar ve “mevcut olan ve bizim için değer taşıyan şeyi yaratmış olan kazaları, son derece küçük sapmaları... hataları değerlendirme yanlışlarını, yanlış hesapları” saptayarak “bildiğimiz ve olduğumuz şeyin kökünde hakikatin ve varlığın değil, raslantısal olanın dışsallığının bulunduğunu” keşfeder (Foucault, 1984: 81; Foucault, 2004: 236). Kısacası, Foucault’un belli bir düzenlilik içeren söylemsel

---

⁹ Foucault’un düşüncesinde değişim, güç mücadelesinin sonucu olarak ortaya çıkan yapıların “kısmen istikrarsız” olduğu fikrinde temelini bulur. “Tarihin büyük oyunu” der Foucault, “kurallara kimin sahip olacağı, bunları kullananların yerini kimin alacağı, kuralları bozmak için, ters yönde kullanmak için ve bunları dayatanlara karşı çevirmek için kimin kılık değiştireceğidir” diğer bir ifadeyle, “tahakküm uygulayanların ve tahakküm altındakilerin sonsuzca tekrarladıkları” bir oyundur (Foucault, 1984: 85-86; Foucault, 2004: 240-241). Bu durumda ise güç mücadelelerinin bir sonucu olan yapılar “kısmen istikrarsız ve sürekli olarak yarışma” halindedirler (Kusch, 1991: 176). Foucault’un tarihe bu şekilde bakmasının nedeni tarihsel değişimin motorunun “nihai bir amaç” olmadığı, Nietzscheci anlamda “güç istenci” olduğu şeklindeki kabulüdür. (West, 1998: 237 ayrıca bkz. Nietzsche, 1968: 3. Kitap) Benzer bir fikri Zygmunt Bauman ve Cornelius Castoradis’te de görürüz. Bauman’a göre, düzen, kaos üzerine kurulmuş yapay bir şeydir ve “kaos üzerinde düzenin zaferi hiçbir zaman tam ya da nihai değildir.” Bu nedenle “mücadele asla bitmeyecektir” (Bauman, 1999: 198-199). Castoradis’e göre de, düzen kaosu hiçbir zaman “tamamen örtemez” ve tam da bu nedenle nihai düzen diye bir şey yoktur (Castoriadis, 1993: 223).

¹⁰ Foucault’un düzenlilik ve düzensizliğin bir arada bulunabildiği argümanı daha sonra Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe tarafından daha net kelimelerle dile getirildi. Bu ikisinin yaptığı dört farklı terime ilişkin tanımlar Foucault’un argümanını daha bir anlaşılır kılmaya açısından önemlidir. *Eklemleme* [articulation] “kimlikleri değişecek şekilde öğeler arasında bir ilişki kuran herhangi bir pratik”, *söylem* “eklemlenmiş pratikten kaynaklanan yapılandırılmış bütünlük”, *moment* “bir söylem içinde eklenmiş görüldükleri ölçüde farksal konumları”, *öge* ise söylemsel olarak eklenmemiş bir farklılığı ifade etmektedir (Laclau ve Mouffe, 1992: 130).

oluşum içinde çelişki, düzensizlik ve tesadüf gibi olgulara yer vermesi değişimi nelerin mümkün kıldığını açıkça ortaya koyar. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, geleneksel tarih yazımının hasıraltı etmeye çalıştığı tesadüf, çelişki ve düzensizliklerin mümkün kıldığı söz konusu değişim kesinlikle, önceki söylemsel oluşumda bulunan “bütün nesnelere ya da kavramların ve bütün dile getirmelerin” ortadan kalktığı anlamına gelmez. Gerçekleşen şey, “ilişkilerle ilgili genel, fakat bütün elemanları tamamıyla değiştirmeyen bir dönüşümün meydana” gelmesidir (Foucault, 2006: 191; Foucault, 1999: 221). Diğer bir ifadeyle değişim, ilişki biçimlerini belirleyen kuralların değişmesidir ve bu değişiklik tüm kavramları, tüm nesnelere, tüm dile getirmeleri ortadan kaldırmaz. Öte yandan süreksizliği mümkün kılan bu değişim, tüm her şeyi değiştirmedeği gibi, “verili bir anda aniden tüm söylemsel oluşumları bölen, onları tek bir hareketle kesen” (Foucault, 2006: 193; Foucault, 1999: 223) bir şey de değildir. Bu değişim, Foucault’un çalışmalarında ortaya koyduğu üzere, deliliğe ilişkin modern temaların ortaya çıkmasında olduğu gibi (1988: 102 ve 150), 1780–1825 yılları arasında gözetlemenin tıba hakim olması gibi (2005: 108 ve 149) ve Batı düşüncesindeki yeni düşünme biçimlerinin ortaya çıkması gibi (2007: 236; Foucault, 2001: 308) “yavaş yavaş,” “adım adım” şekillenen bir durumdur.

Bu durumda “ifadelerin düzenliliği” denen şeyin süreksizliği dışlamadığı, süreksizliğin de baştan sona karma karışık bir yapı vaat etmediği gösterilmiş oldu. Yukarıda belirtildiği gibi bir taraftan gelip geçen olayları kendi özgün yerlerine oturtmak diğer bir ifadeyle “onların nevi şahsına münhasır olmadıklarını, kuralları bilinebilen, meşrulaştırmaları gözlenebilen bir insanın sonuçları olduklarını” göstermek (Foucault, 2006: 28; Foucault, 1999: 38) kaygısı güdülür. “İfadeyi ortaya çıkışının spesifikliği içine yerleştirmek, var oluş koşullarını belirlemek, sınırlarını tespit etmek, onunla ilişkilendirilebilecek diğer ifadelerle bağlantılarını kurmak, dışladığı diğer ifade biçimlerini göstermek” (Foucault, 2006: 30–31; Foucault, 1999: 42; Foucault, 1998c: 307 ve Foucault, 2004c: 151) ifadeyi kendi özgün yerine yerleştirme girişimi olduğundan Foucauldian metodun karma karışık bir şey vaat ettiği söylenemez. Diğer taraftan, bizzat bir inşa olmalarından dolayı bu düzenliliklerin, süreksizlik ve kopukluk gibi olgulara da açık oldukları gösterilmeye çalışılır. “Nasıl oluyor da belli anlarda... ani kopuşlar, evrimde hızlanmalar normalde sahip olduğumuz sakin, süreklilikçi

imgeye denk düşmeyen dönüşümlerle karşılaşılıyor” sorusunun peşine düşmek de bu ikinci kaygının talep ettiği bir şeydir (Foucault, 1984b: 54; Foucault, 2005c: 63).

Foucauldian metoda ilişkin belli bir resmin ortaya çıktığı bu noktada analizciyi çalışma boyunca meşgul edecek olan iki soruya söz konusu metod dâhilinde cevap vermek gerekir. Birincisi, muazzam genişlikteki ifadeler yığını karşısında analizci işe nerden başlayacaktır ve ikinci olarak yukarıda belirtildiği gibi tüm ifadeleri ele almak mümkün olmadığına göre ifadeler arasında “daha önemli” şeklinde bir ayrıma gidilebilir mi? Birinci sorunun çözümü bağlamında Foucault, “başlangıç olarak geçici bir kopmayı kabul etmeyi” önerir. Fakat kabul edilen bu kopma, “çözümlemenin alt üst edeceği ve gerekirse yeniden örgütleyeceği bir başlangıç bölgesidir.” Geçici kopma ya da başlangıç bölgesi seçilirken yapılması gereken şey ise “ilişkilerin çok sayıda, yoğun ve kısmen kolay betimlenebilir olduğu bir alana” odaklanmaktır (Foucault, 2006: 32–33; Foucault, 1999: 45; Foucault, 1998c: 310; Foucault, 2004c: 154). Bu odaklanma sırasında henüz yeni söylemin farklılaşmadığı, kendini eski söylemden farklı bir şekilde kurmadığı “sıfır noktasına” (zero point) kadar geri gidilebilir (Foucault, 1988; ix). Kısacası, analizci söylem ve pratiklerin en yoğun şekilde yaşandığı düşünülen bir döneme odaklanır, fakat bu analizin sonunda ortaya konulacak olan dönemleştirmeyi belirlemez sadece bir başlangıç noktası olarak işlev görür.

İkinci soru ifadeler yığını arasında nasıl bir seçim yapılacağına ilişkindir. Bu soruya cevap vermeden önce Foucault’un her cümleyi ifade olarak tanımlamadığını hatırlamakta fayda var. Dolayısıyla ifade sonsuz sayıda cümleler değil, çok sıkı ortaya çıkma koşulları bulunan “seyrek” bir şeydir ve “dokümanın bu seyrekliği olmasaydı” onu analiz etmek çok daha zor olacaktı (Foucault, 2006: 147; Foucault, 1999: 169). Aynı şekilde “konuşan öznenin de seyrekleşmesi,” her önüne gelenin konuşamadığı bir durum da söz konusudur (Foucault, 1981: 61–62; Foucault, 2003: 22; Foucault, 2006: 55 ve 75–76; Foucault, 1999: 69 ve 91–92). Dolayısıyla bu iki seyreklik analizciye belli bir kolaylık sağlar ve Foucault’un *Kliniğin Doğuşu*’nda tüm tıbbi metinlere ulaşması gibi çalışılan konu ile alakalı ifadelere odaklanmak da ifadelerin tümüne ulaşmaktan analizciyi kurtarabilir (Foucault, 1998b: 263). Üstelik Gilles Deleuze’nin isabetle vurguladığı gibi Foucault’un *Hapishanenin Doğuşu*’na kadar teorileştirerek kullanmadığı, “belli bir problem tarafından oyuna sokulan iktidarın (ve direnişin) farklı

odak noktalarında dönen” kelimeler, tümceler ve önermelere odaklanmak da önemli bir kolaylık sağlayacaktır (Deleuze, 2006: 16). Dolayısıyla eldeki ifadelerin bütün cümleleri ve hatta ifadeleri kapsaması gerekmiyor, mevcut olanları bir araya getirmek dile getirmenin “psikolojik halesini... uzaktan yöneten” şeyi (Foucault, 2006: 110; Foucault, 1999: 127–128) ele verecektir.

Ana hatlarıyla belirtilmeye çalışılan Foucauldian metod Cumhuriyet dönemine ilişkin bu çalışmaya uyarlandığında iki kaygıya cevap vermektedir: Cumhuriyet döneminin bir süreklilik değil de, değişimi mümkün kılan kopmalara açık bir zaman dilimi olduğunun gösterilmesi ve kopmaları ortaya çıkaran bu yeniden dönemleştirmenin sonucunda beliren farklı dönemlerin kendi içlerinde nasıl bir bütünlük oluşturdukları. Diğer bir ifadeyle Foucauldian metod *diktatöryal*, *militarist* ve *neoliberal* şeklinde adlandırılan üç farklı dönemin mümkünlik koşullarını gözler önüne sermeye çalışırken, bizzat bu girişim Cumhuriyetin “görünüşteki sürekliliğini” de (quasi-continuity) alt üst eder (Foucault, 2002: xxiv; Foucault, 2001: 22). Ayrıca Foucaultian metodun ifadeye atfettiği merkezi önem bu yeniden dönemleştirmenin nasıl yapılabileceği noktasında önemli bir açılım sağlar. İfadelere odaklanmanın ve onları “kendisinde ve kendisi dışındaki ilişki oyunlarını betimlemesine” imkân sağlayacak şekilde serbest bırakmanın (Foucault, 2006: 32; Foucault, 1999: 44) yeterli olduğunu belirten Foucault, bu ifadelerle belli şeyleri söyletmeye çalışan ikincil metinlerin kullanımına sıcak bakmaz. Dolayısıyla, çalışmada Cumhuriyet dönemine ilişkin kaleme alınmış metinlerin yanı sıra, ağırlıklı olarak ifadelerin kendilerinden yani Meclis Tutanakları, mahkeme karar ve gerekçeleri, gazete haberleri ve lise tarih ve milli güvenlik ders kitapları, parti tüzükleri, raporlar, hukuki metinler, otobiyografiler gibi arşiv metinlerinden yararlanılacaktır. İkincil metinlerin kullanılması bağlamında ise, bu metinler bir taraftan inceledikleri dönemlere ilişkin ifadeleri ifşa eden şeyler olarak ele alınırken, diğer taraftan bunlar ilgili dönemlere kendi söylemsel anlayışlarını dayatmaları temelinde çalışmanın alanına girdikleri noktada onun inceleme nesnelere dönüşebileceklerdir.

Son olarak itiraf etmek gerekir ki, Foucauldian metodun böylesi bir çalışmada kullanılması iki önemli soruna rağmen tercih edilmiştir. Birincisi bizzat Foucault’un altını çizdiği “kendi arşivini betimlemenin imkânsızlığı,” ikincisi ise incelenilecek

döneme ait ifadelerle ulaşmada yaşanan zorluk. Birinci soruna ilişkin Foucault'un kullandığı ifadeler nettir: “kendi arşivimizi betimlemek onun kuralları içinde konuştuğumuzdan bizim için imkânsızdır” (Foucault, 2006: 146; Foucault, 1999: 169). Yukarıda belirtildiği üzere Foucault'un arşive verdiği anlam ve öznenin ifadeyi dile getirme koşulları düşünüldüğünde yazarın kendi arşivini neden betimleyemeyeceği daha net anlaşılabilir. Kısacası “arşiv, etkinliğini sürdürdüğü bir zamanda düşünülemezdir” (Hoy, 1994: 295). Fakat bu durum, yazarın içinde bulunduğu döneme ilişkin sessiz kalacağı anlamına gelmez. Foucault bir röportajında “1950'ye kadar süren” modern dönemi diğer bir ifadeyle “içinde yaşadığımız söylem sistemini belirlemek söz konusu olduğunda” yapılması gerekenin sürekli eleştiri yoluyla “kişinin kendisini ondan kurtarması” olduğunu yani Nietzscheci bir anlamda “çekici kafasına indirmek gerektiğini” dile getirmişti (aktaran, Sheridan, 1981: 196). İlk kez *Hapishanenin Doğuşu*'nda ortaya attığı “şimdinin tarihi” (Foucault, 1995: 31) kavramını da bu doğrultuda algılamak gerekir (Roth, 1994: 97). Nitekim 1971'de verdiği bir söyleşide “hala bizim olan ve içine sıkıştığımız sistemleri analiz etmeye çalıştığımız” ve bunun “retrospektif bir analiz temelinde zamanımızın bir eleştirisini sunma meselesi olduğunu” dile getirmişti (aktaran, Jacques, 1994: 97; Foucault, 1984a: 45–46; Foucault, 2005b: 188). Kısacası Foucault'a göre, yazarın içine sıkışıp kaldığı şimdinin tarihi iflah olmaz bir eleştiriye tabi tutularak ele alınmalıdır.

İkinci problem yöntemle birebir ilişkili değildir. Bu daha çok devletin kendi arşivini kapatmasıyla ilgili bir problemdir. Marjinalleştirilen, unutturulmaya çalışılan ne varsa bunların devlet tarafından kullanılmasına izin verilmemesi belli bir dönemde kullanımda olan tüm ifadelerle ulaşmayı olanaksız kılacağından, ifadelerin konuşmasına ve kendi söylemsel alanını ifşa etmesine izin verildiği bir çalışma önemli bir sorunla karşı karşıya kalır. Fakat bu noktada devreye giren kritik soru şudur: saklanan ifadeler çalışmada ortaya konulan dönemsel söylemi alt üst edecek bir özelliğe sahip midir? Şayet bir ifade diğer ifadelerle ilişkili bir biçimde ortaya çıkıyorsa bazı ifadelerin eksikliği genel söylemin ortaya çıkarılmasını engellemez. Zira saklanmış ve açıkta kalan ifadeler birbirlerinin etrafında gelişen aynı söylemsel alanın ürünleri olduklarına göre, devletin sakladığı ifadelerin ortaya çıkması söylenen ifadeler üzerinden yapılan dönemsel söylem analizini büyük ölçüde alt üst etmeyecektir.

Üstelik bunların saklanması, dolaşıma girmelerine izin verilmemesi ya da ne ölçüde açığa çıkarıldıkları da bizzat söylemin tetiklediği bir şeydir.

Devlet Söylemi

Çalışmanın temel sorunsalı Türk devlet söylemini yeniden dönemleştirmek, diğer bir ifadeyle bir süreklilik olarak sunulan Cumhuriyet dönemi devlet söylemini dönemlere ayıran farklı bir okuma yapmak olduğundan bu sorunsalın en önemli kavramı olan “devlet söyleminin” ne olduğunun ortaya konulması önem arz etmektedir. Devlet söylemi basitçe “kim konuşuyor” ya da “konuşmaya yetkili kılınan özneler kim” sorularına verilen cevaplardır. Bu durumda dışlanmayan, susturulmayan ve konuşmasına izin verilen öznelerin toplamı ve bunların söyledikleri devlet söylemini oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle devlet söylemi, “yasa ya da gelenek tarafından tek yetkili kılınan, konuşan öznenin” söylemlerinin toplamıdır (Foucault, 2006: 55; Foucault, 1999: 76). Söylem teorisinin “insanların konuşurken esas aldıkları söylemin, bakış açılarının kurumsal temellerinin ve bunların izin verdiği ve öngerektirdiği iktidar bağlantılarının analiz edilmesi” olduğu (Best ve Kellner, 1998: 44) göz önüne alınırsa bu teorisinin ele aldığı konuşan özneyi düzenle ilişkisi olan herkes şeklinde tanımlamak mümkündür (Yeğen, 2003: 212). Düzenin kuruluşuna katılan herkes aynı zamanda konuşmaya yetkili kılınan kişilerdir ve bunlar sadece resmi yetkililerle sınırlı değil, aynı zamanda yarı resmi kuruluşların, tarihçi, dilbilimci ve gazeteci gibi figürlerin de dâhil oldukları bir konuşanlar toplamıdır. Buradan hareketle devletin salt bir kurumsal biçimden ibaret olmadığı aksine, sosyal bir ilişki biçimi olduğu söylenebilir (Clarke, 1991). Çünkü devlet ancak zaten var olan diğer iktidar ilişkileri temelinde işleyebilen bir mekanizmadır (Foucault, 2005c: 73; Foucault, 1980: 122).

Buna göre (Foucault, 2005c: 73; Foucault, 1980: 122), devlet “bir dizi iktidar ağı karşısında üstyapısal konumdadır ve bu iktidar ağları özünde belli büyük yasaklama işlevleri etrafında yapılanan bir *meta iktidar* ile koşullandıran-koşullanan bir ilişkisi içinde yer” almaktadır. Fakat bu meta iktidar yani devlet kendisinin yani “büyük negatif iktidar biçimlerinin zorunlu temelini sağlayan çok çeşitli ve belirsiz iktidar ilişkilerinde kök saldığı ölçüde yerleşebilir” ve tam da bu nedenle iktidar/devlet sadece araçların kontrolündeki yenilik ve kurumlara yeni bir fonksiyon verme değildir. Aksine

içinde işlediği “bütün ağ” anlaşılardan ortaya konulamayacak bir şeydir (Foucault, 1995: 27). Bu durumda devlet “bireylerin üstünde onların ne olduğunu hatta varlıklarını görmezden gelerek gelişmiş bir şey” değil (Foucault, 1983: 214; Foucault, 2005f: 66), aksine “kendi işlerliğini olanaklı kılan çok sayıda iktidar ilişkisinin kodlanmasından meydana gelen” bir şeydir (Foucault, 2005c: 73; Foucault, 1980: 122).

Devlet söyleminin belirlenmesi bağlamında temel mesele, “konuşmayı kimin yaptığı, konuştuğu pozisyon ve bakış açılarının” yanı sıra, ilgili şey hakkında “insanları konuşmaya teşvik eden, söylenen şeyleri toplayan ve dağıtan kurumları” da keşfetmektir (Foucault, 1990: 11). Devlet söyleminin ne olduğu noktasında konuşulana odaklanmak konuşulanı kontrol eden, düzenleyen “yasanın” inkârı anlamına gelmez. Fakat yasanın ne olduğu noktasında konuşulandan bağımsız bir analiz, konuşulmuş olana bugünden yapılan bir müdahale anlamına geleceğinden yasanın anlaşılması konuşulanın ortaya dökülmesiyle mümkündür. Bu anlamda Foucault’un hâkim söylemin ne olduğunu ortaya çıkarma konusunda konuşulmuş olana verdiği bu önem, onun söylenmiş olanı belirleyen kurallar bütününe verdiği öneme hâle getirmez. Bu anlamda *Kelimeler ve Şeyler*’de altını çizdiği, söylemin ne olduğu noktasında “konuşan öznelerin bakış açısına” değil de, “söylemin en temelinde işleyen kurallara” odaklanmayı salık vermesi bir çelişki olarak görülmemelidir (Foucault, 2007: xiv).

O halde, devlet söyleminin ne olduğunun ortaya konulması “söylenmiş olanın tarihini yazmaya girişmektir” (Foucault, 1990: 12). Bu elbette söylenmiş olanların ya da metinlerin bir toplamı değildir, Foucault’un tabiri ile “söylemsel pratiklerin yoğunluğu” anlamına gelen, “ifadeleri olaylar ve şeyler olarak kuran” ve “ifadelerin eşsiz olaylar olarak ortaya çıkışını yöneten sistemi”, yani *arşivi* ortaya çıkarmaktır (2006: 145; Foucault, 1999: 167). Diğer bir ifadeyle, yapılacak olan, bütün söylenmiş olanların bir araya getirildiği bir yığın tarihçiliği ya da, “sonsuz bir biçimde dağınık bir kitle olarak biriken” şeylerin tarihini yazmak değil (Foucault, 2006: 145; Foucault, 1999: 167), belli bir dönem için aralarında anlamlı bağlar olan ifadelerin bir araya toplanmasıdır.

Devlet söylemi, belli bir zaman diliminde geçerli olan, kendisine yönelik ciddi itirazların geliştirilmediği ve farklı bir dile getirme olarak ortaya çıkan söylemlerin marjinal konuma itildiği bir işleyiştir. Buradan hareketle Cumhuriyet dönemi devlet söyleminin geçerli dile getirmeler temelinden hareketle belli kopmalarla birbirinde ayrılan farklı söylemsel dönemlere ayrılabilceği öne sürülebilir. Örneğin diktatöryal söylem adı altında değerlendirilecek ilk dönemin geçerli hakim ifadeleri, militarist söylemin etkin olduğu dönemde kendilerini başka ifade biçimlerine bırakırken, neoliberal dönemde ise yeni ifade biçimleri dolaşıma girmiştir. Dönemler arasında söylem düzleminde görülen bu farklılaşma Cumhuriyet dönemini bir süreklilikten ziyade, farklı dönemlerden oluşan diğeri bir ifadeyle kendi içinde bir bütün oluşturmayan bir tarihsel aralık olarak yeniden değerlendirmeye tabi tutmayı mümkün kılmaktadır.

Episteme/Dispositif: Tarihsel Bir Dönemleştirme

Belli bir tarihsel aralığın tarihin geri kalanından ayrı özellikler gösterdiği ya da bu aralığı kendi zaman dilimine has kılan bazı özelliklerinin olduğu düşüncesi en keskin ifadesini Hegel'in "zamanın ruhu" (*Zeitgeist*) kavramında bulur. Hegel'e göre, birbiriyle çağdaş iki olay onları buna zorlayan tekil bir zamanın ruhunun ifadelerine dönüşürler. "Felsefe... bütünüyle zamanı ile benzeşir" diyen Hegel, bununla belli bir zamanda ortaya atılan felsefi argümanların içinde bulunduğu zamanı yansıttıklarını ve ondan bağımsız olmayacaklarını ifade eder (1987: 54). Voltaire ve Herder gibi düşünürlerin öncülük yaptığı fakat Hegel ile birlikte ünlenen bu yaklaşım daha sonraki düşünce akımlarında kendisine önemli bir yer edinecektir.

Fransız Annales tarih okulu da benzer bir şekilde her tarihsel dönemin kendini diğeri dönemlerden ayıran karakteristik özellikleri olduğunu savunur. Fakat Annales okulu temsilcileri Hegel'den farklı olarak "zamanın ruhu" şeklinde değil de o dönemin düşünme biçimi anlamında kullanılabilcek "mantalite" (mentality) kavramını tercih ederler (Kusch, 1991: 15–19). Örneğin, March Bloch "duyuş ve düşünüş biçimleri" (Bloch, 1995: 77) ve Lucien Febvre "düşünülebilir olanın sınırları" ifadelerini kullanırken tam olarak bir tarihsel dönemi diğeriinden ayıran mantaliteyi kast ederler. Febvre'ye göre, "on altıncı yüzyıl insanının duyuş ve düşünce biçimi ile günümüz

insanıninki arasında ortak bir benzerlik” bulunmazken, yine aynı okulun temsilcilerinden Jacques Le Gof’a göre de “herhangi bir bireyin mantalitesi bireyin zamanının diğer insanlarıyla paylaştığı mantaliteyle tam olarak aynıdır” (aktaran, Kusch, 1991: 17 ve 18).

Fransız düşüncesinde kendine önemli bir yer bulan her tarihsel dönemin kendi içinde söylem ve pratik düzleminde bir benzerlik taşıdığı fikri birçok tarihçi ve filozof tarafından paylaşılır. Örneğin, Louis Althusser’in “zamanın çağdaşlılığı” (the contemporaneity of time) kavramı ile kast ettiği “bütünün unsurlarının tamamının bir ve benzer zamanda bir ve benzer anda daima bir arada olduğu ve bunların bir ve benzer zamanda bir birleriyle çağdaş oldukları” düşüncesidir (Althusser ve Balibar, 2006: 94). Yine son dönemin önemli filozofları arasında belli tarihsel aralığı kat eden ve onu anlamlı bir bütün haline getiren bir şeyin var olduğu fikri yaygın bir şekilde görülebilir. Jacques Lacan’ın anlamı sabitleştiren ayrıcalıklı gösterenler olarak adlandırdığı *points de capiton* (düğüm noktaları) (Lacan, 1977, 303; Thom, 2002: 33–70), Jacques Derrida’nın şeyleri birbirine ekleyen boş bir gösteren işlevi yüklediği *supplement* (ekleme) (Derrida, 1984: 144–145) Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe’nin “sabitleştirmenin ayrıcalıklı söylem noktaları” dediği *nodal points* (düğüm noktaları) (Laclau ve Mouffe, 1992: 140, 174 ve 214–215) ve Slavoj Zizek’in Lacan’dan ödünç alarak kullandığı “bütünleştirme işlemi icra eden” *ideolojik dikiş* (Zizek, 2002: 103) kavramları belli bir zaman diliminde diğer tüm ifade ve pratikleri kat eden ve onları belli anlamlı bütünlere dönüştüren şeylerdir.

Foucault’un kendisinden önce kullanılan farkları bir yana bu anlamda kullandığı kavram ise *episteme*dir.¹¹ Ona göre episteme “dünya görüşü gibi bir şey” olduğu kadar, “tüm bilim dalları için ortak olan ve her birine aynı normları ve postulatları empoze edecek olan bir *tarih dilimidir*”. Bütün bunların ötesinde “belli bir dönemin insanların kendisinden kaçamayacağı belli bir *düşünce yapısı*, aklın *genel bir evresi*” olan episteme bu anlamıyla, “belirsiz bir el tarafından herkes için yazılmış *büyük bir mevzuattır*” (Foucault, 2006: 211; Foucault, 1999: 245). Yine Foucault’un ifadeleriyle episteme “epistemolojik biçimleri, bilimleri ve olasılıkla biçimsel yapılarını oluşturmuş sistemleri ortaya çıkaran söylemsel pratikleri verili bir dönemde birleştiren

---

¹¹ Foucault’da episteme kavramının yetkin bir tartışması için bkz. (Canguilhem, 2006).

ilişkiler toplamıdır". Bu anlamıyla episteme, "söylemsel düzenlilikler temelinde analiz edildiklerinde... belli bir dönem için keşfedilecek *ilişkiler toplamıdır*" (Foucault, 2006: 211; Foucault, 1999: 245). Tam da bu nedenle episteme, "kendisiyle ilgili olan her şeyi etkileme misyonuyla sadece bir gün için ortaya çıkan hareketsiz bir figür" değil, aksine işleyişte olan bir şeydir (Foucault, 2006: 211; Foucault, 1999: 246). Kısacası episteme, "belli bir tekil dönemde söylemlerin üretimini yöneten kurallar toplamıdır" (Sheridan, 1981: 209; Gutting, 2006: 9).

Foucault'un yaklaşımında episteme öylesine belirleyicidir ki, insan bilimleri ya da belli bir ifadenin ortaya çıkmasını sağlayan insanın kendisi değil, aksine "onlara yer açan, onları çağırın ve onları ihdas eden" ve temelde "epistemenin genel düzeni" olarak adlandırdığı şeydir (Foucault, 2007: 397–398; Foucault, 2001: 507–508). Bu nedenle ifadenin kendisi ya da insan bilimleri "episteme alanında önceden var olmayan bir şey olarak ortaya çıktıkları ölçüde var olurlar" (Foucault, 2007: 396; Foucault, 2001: 506). Bu yüzden Foucault'un kullandığı anlamıyla ifade, insanın söz konusu olduğu yerde değil, "normların, kuralların, bilme biçim ve içeriklerinin koşullarını bilince aktaran anlamlı bütünlerin, bilinçsizliğe özgü boyut içinde çözümlendiği" bir yerde ortaya çıkacaktır (2007: 398; Foucault, 2001: 508). Bu nedenle episteme ifadeyi ya da bilimi "kendi mantığıyla harekete geçiren, tepeden tırnağa oluşturan ve var olmamasını olanaksız hale getiren" bir şeydir (Foucault, 2007: 419; Foucault, 2001: 535). İşte arkeolojinin de temel görevi, bu yeri yani *epistemeyi* diğer bir anlamıyla ifadelerin "içinde kök saldıkları epistemedeki düzenleniş biçimlerini" belirlemektir (Foucault, 2007: 399; Foucault, 2001: 509).

Yine Foucault, *epistemeyi* belli bir döneme yönelik temel belirleyici ve başka diğer *epistemelerle* dominant konumunu paylaşmayan bir şey olarak görür. Ona göre, "bir kültürde ve belli bir anda, bütün bilgilerin olabilirlik koşullarını tanımlayan ve ister bir teoride ifade edilsin isterse bir pratiğin içinde sessizce yer alsın ancak *tek bir* episteme vardır" (Foucault, 2007: 183; Foucault, 2001: 244; Carroll, 1994: 165). Bir *epistemeden* diğerine geçiş noktasında ise hiçbir "neden" vermeyen Foucault, bunların birbirlerini "mutlak bir süreksizlikle" ve "görünüşte bir nedeni olmaksızın" izlediklerini ileri sürer (Sheridan, 1981: 210 ve 209). Fakat dikkatli bir analizci belli bir nedene odaklanmadan "süreklilik tabakasındaki bu derin açıklığı" kolayca fark

edebilir. Çünkü bu “bütün görünür yüzeye dağılan ve işaretleri, sarsıntıları, etkileri adım adım izleyebilen kökten bir olaydır” (Foucault, 2007: 236; Foucault, 2001: 308). Dolayısıyla ancak “bütün şeylerin düzenini yeniden düzenleyecek kadar şiddetli bir deprem” arkeoloji tarafından fark edilebilir ve “her depremin sonrasında” arkeoloji, “önceki dönemin [*epistemenin*] hatırlattıkları, kalıntıları, yapıları, dilleri, ideolojileri vs. yerine radikal bir şekilde şeylerin yeniden düzenlenişini bulur” (Carroll, 1994: 167).

Epistemeyi daha çok insan bilimleri noktasında belli bir dönemde belli şeylerin “bilimsellik alanı içinde kabul edilecek” şeyleri belirleyen bir kriter olarak kullanan Foucault, bu kavramı biraz daha geliştirerek *dispositif* kavramını ortaya atmıştır (2005e: 123; Foucault, 1980: 197).¹² Episteme *dispositifin* söylemsel boyutunu temsil ederken, genel biçimiyle *dispositif* “hem söylemsel hem de söylemsel olmayan bir nitelik” taşıması yönüyle epistemeden ayrılır (Foucault, 2005e: 122; Foucault, 1980: 196–197). Dolayısıyla, *dispositif*, epistemenin yaptığından fazlasını yapar ve söylemin ya da ifadelerin yanı sıra söylemsel olmayan unsurları diğer bir ifadeyle kurumları da belli bir dönemi diğerlerinden ayırt eden genel geçer yapıya dahil eder (Dreyfus ve Rabinow, 1983: 121).¹³ Genellikle *dispositif* söylem ve kurumların toplamı olarak görülse de, daha geniş bir kavramdır ve Foucault’un ifadeleriyle “söylemler, kurumlar, mimari biçimler, düzenleyici kararlar, yasalar, idari önlemler, bilimsel sözcükler, felsefi, ahlaki ve hayırseverce önermelerden... oluşan bütünüyle heterojen bir bütündür” ve bunlar arasında “kurulabilecek ilişkiler şebekesi” olarak tanımlanabilir (2005e: 119; Foucault, 1980: 194).

Metot ve bazı kavramlara ilişkin bu kısa analizden sonra bunların çalışmanın geri kalanı ile nasıl harmanlanacağına dair birkaç şey söylemekte fayda var. İlki, çalışma boyunca hangi ifadelerin ve pratiklerin söylendikleri ve uygulandıkları anda başka

---

¹² Dispositif kelimesini karşılayan Türkçe bir kelime yoktur. Fransızca olan bu kelimenin İngilizce’ye çevrilmesinde uzun bir süre aygıt, tertibat, düzenek gibi anlamlara gelen “apparatus” kelimesi kullanıldı. Fakat bu kelime dispostif ifadesinin mekanik tarafını vurgularken, diğer söylemsel yönünü karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle geç dönemde İngilizce dilinde kaleme alınan birçok çalışmada *dispositif* ifadesi olduğu gibi bırakıldı. Türkçe’de de erken çevirilerde bu ifade “tertibat” şeklinde çevrilirken (Foucault, 1986: 81) daha sonraki çalışmalarda *dispositif* kelimesi olduğu gibi bırakıldı. Bu çalışmada da benzer bir yol izlenecek ve *dispositif* kelimesi olduğu gibi bırakılacaktır.

¹³ Kurum Foucault’a göre, “bir toplumda kısıtlama işlevi gören ve sözcük olmayan her şey, kısacası toplumsal düzeyde söylemsel olmayan alanın tümü” anlamına gelir (2005e: 123; Foucault, 1980: 197–198).

hangi ifadelerle ve pratiklerle benzerlik taşıdıkları ya da bir ilişkiye sokulabilecekleri saptanmaya çalışılacaktır. Bunun yapılmasındaki amaç, belli bir dönemde kullanımda olan geçerli ve kabul gören ifadelerin ve pratiklerin başka bir dönemde bu onaylanmış durumlarını kaybettiğini ve yerlerini yeni ifade ve pratik biçimlerine bıraktıklarını ortaya koymaktır. Bunun ortaya konulması durumunda ise dönemler arasındaki farklılıklar kendiliğinden ortaya çıkacak ve dönemleştirme bizzat ilgili dönemlerde kullanımda olan ifadelerin ve pratiklerin üzerine inşa edilmiş olacaktır. Diğer bir deyişle, kendilerine dışarıdan bir müdahalede bulunmaksızın ifadelerin ve pratiklerin içlerinde işlediği söylemsel düzlemi inşa etmelerine izin verilecektir.

İkinci olarak hâkim söylemin, ifadeleri ve pratikleri belli doğrultuda şekillendiren düzenleyici ilkenin, coğrafi ve politik sınırlara bağımlı kalmaksızın daha geniş ölçekte işleyişte olan bir şey olduğu argümanından hareketle her söylemsel dönemin analizinde önce küresel ölçekteki söylemsel alana ilişkin kısa bir değerlendirme yapılacaktır. Daha geniş ölçekte işleyen ve büyük ölçüde belli politik ve coğrafi sınırlar içinde kalan alanların hâkim söylemini belirleyen bu söylemsel düzen *episteme/dispositif* adı altında ele alınacaktır. İçerinin ayrı yani dışarıdan bağımsız bir alan olarak ele alınmayacak olması özneyi söylemin sorumlusu yapan en önemli argümanlardan biri olan iç/dış ayrımının reddi olarak okunabilir. Bu yaklaşım çalışmanın geneline sinen ve özneye ayrıcalıklı bir alan vermek yerine koşullara yani söylemsel alana odaklanan yaklaşımla tutarlı bir görüntü sergiler.

Çalışmanın Düzeni

Çalışma boyunca her bölümün kendi içinde ayrı bir bütünlük taşımasına dikkat edilmiştir. Gerek bu kaygı gerekse tekrardan kaçınmak nedeniyle metin içindeki analizlerde giriş kısmında yapılan metodolojik analizlere mümkün olduğunca dönülmemeye çalışılacaktır. Fakat daha sonra sonuç bölümünde giriş bölümünün argümanları ile metin içinde analiz edilen söylemsel dönemler bir yeniden değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Yine çalışma boyunca tercih edilen bir başka yazım biçimi ise, her bölüm ve onların alt bölümlerinin diğer kısımalardan bağımsız bir şekilde okunabilir olmasıdır. Örneğin, “dış olaylar” olarak adlandırılan genel

episteme/dispositifin aktarıldığı kısım ile bunun Türkiye özelinde ele alındığı kısım arasında okuma temelli bir organik bağ oluşturmaktan kaçınılmıştır.

Üç farklı bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümü 1925–1945 arası döneme yani “diktatöryal söyleme” ayrılmıştır. Bu bölümde ilk olarak daha geniş ölçekli ve zamanın hâkim *dispositifi* olarak adlandırılabilen bir sürecin analizi yapılmıştır. Bu bağlamda, faşist, diktatöryal ve otoriter rejimlerin nasıl yükseldikleri bu rejimlerle dünyanın geri kalanı arasında nasıl bir bağlantı olduğu, bunların hangi koşulların ürünü oldukları ve bütün bu rejimler arasında nasıl bir ilişki olduğu değerlendirilmiştir. Bu kısmın ardından Türkiye özelinde diktatöryal söylemin nasıl devlet söylemi noktasında dominant bir konum kazandığı analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu analize geçmeden önce döneme ilişkin diktatöryal söylem dışında başka bir söylem biçimi dayatan çalışmaların kısa bir eleştirisi sunulmuş ve böylelikle bu kısımda ileri sürülecek argümanların bir anlamda sınırları çizilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü ise 1960–1983 yılları arası dönemi kapsayan ve “militarist söylem” adı altında değerlendirilen bir süreci kapsamaktadır. 1960 askeri darbesi ile başlayan bu söylemsel dönem 1983’de iktidarın sivillere devredildiği tarihe kadar devam eder. Yine bir önceki bölümle benzer şekilde ilk olarak küresel ölçekteki militarist süreç değerlendirilmiş, bunun ortaya çıkışı, mümkünlük koşulları, küresel bir olguya dönüşmesi değerlendirilmiştir. İkinci olarak ise Türkiye özelinde militarist söylemin nasıl devlet söylemi konusunda dominant bir pozisyon kazandığı sivil, politik, toplumsal, ekonomik ve doğal olarak askeri alanı kat ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Yine bu bölümde dönemin militarist uygulamalarını görmezden gelen çalışmalar ve militarist söylemi kültürel bir olgu olarak açıklamaya ve tam da bu nedenle ona köken aramaya girişen çalışmalar bir eleştiriye tabi tutulmuştur.

Son bölümde ise, 1983–2002 yılları arasında geçerli olan söylemsel dönem ise bu çalışmada “neoliberal söylem” adı altında değerlendirilecektir. Her bölümde olduğu gibi bu bölümde de ilk olarak küresel neoliberal söylem analiz edilecek, söz konusu söylemsel düzenin ortaya çıkış koşulları ve küresel bir söyleme dönüşme süreci değerlendirilecektir. Daha sonra Türkiye’de bu söylemsel dönemin karşılığı olan neoliberal devlet söylemi ele alınacak politik, askeri ve sivil kurum ve öznelere bunun

nasıl dominant bir pozisyon kazandığı değerlendirilecektir. Yine diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de söz konusu dönemi açıklama noktasında hangi geleneksel yaklaşımların geçerli olmadığı analiz edilecek ve böylelikle bölümde ileri sürülen argümanların erevesi çizilmeye çalışılacaktır.

BÖLÜM 1: DİKTATORYAL SÖYLEM

“Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir dictature manzarasıdır” M. Kemal Atatürk, 1930

“Türk inkılabı en ziyade zor kullanmayı gerektiren bir hususiyet gösterir”, Recep Peker, 1934–1935

Cumhuriyet Türkiye’si deneyimini “tek başına, biricik” düşünmek, onu içinde bulunduğu tarihsel koşullardan bağımsızlaştırmak, zamandan münezze liderlerinin bir projesi olarak sunmak yakın tarih çalışmalarında düşülen en önemli hatalardan biridir. Bu hataya özellikle Mustafa Kemal Atatürk’ün etkin olduğu kuruluş yılları söz konusu olduğunda düşülmekte ve Cumhuriyetin “gökden zembille indiği” yanılığına kadar varılmaktadır (Tuncay, 2006: 136). Oysa Cumhuriyetin bu ilk yılları (bu daha sonraki dönemler için de geçerlidir) devlet söylemi noktasında çağdaşları ile fazlasıyla paralellik gösterir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra dünyada kurulan yeni cumhuriyetlerin çoğu, tıpkı Türkiye Cumhuriyeti gibi, “aşağı yukarı İtalyan faşizmi prototipine bezeyen” birer diktatörlüktüler (Tuncay, 1978: 92; Karpat, 1996: 79). Bu bağlamda Zafer Toprak’ın Türkiye’deki “tek parti düzeninin Kıta Avrupası’ndaki gelişmelerden arındırılarak anlamanın” olanaksız olduğu, Cumhuriyet’in onuncu yılında göğüslerin üzerinde taşınmak için çizilen altı ok ambleminin dahi Hitlerin iktidar olduğu ve Swastika’nın (Nazilerin amblemi) popülerleştiği döneme rastladığı şeklindeki tespitleri daha anlamlı bir zemine kavuşuyor (2004: 94).

Bu bölümün temelde yapmaya çalışacağı şey, Mete Tuncay’ın bu argümanını genişletmek ve “dönemin Türk siyasetindeki ‘kazai’ bir durum” olmadığını (Yeğen, 2003: 105) göstermektir. Diğer bir ifadeyle bir taraftan söz konusu dönem, içinde bulunduğu koşullara oturtulmaya çalışılırken diğer taraftan bu dönemde yapılanların istisnai pratikler değil tam da dönemin algılamasının bir uzantısı olarak bilinçli bir şekilde hayata geçirilen pratikler olduklarını göstermektir. Bunun için öncelikle “diktatöryal söylemin” hangi süreçlerden geçerek dönemin temel karakteristiği olduğu analiz edilecek ve ardından, Türkiye örneğinde diktatöryal söylemin nasıl hayat bulduğu hangi ifade ve pratiklerde kendini gösterdiği sorusu cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Diğer bir ifadeyle Michel Foucault’un “*episteme/dispositif*” dediği şey

göz önünde bulundurularak, modern Türkiye'nin dünyada uygulama alanı bulan diktatöryal söylemin dışında bir söylem geliştirmede aksine bu söylem biçiminin bir uzantısı olarak söz konusu söylemi tekrarladığı ve aralarında güçlü söylemsel bağların olduğu argümanı ileri sürülecektir. Kısacası, iki dünya savaşı arasındaki dönemde gerçekleşen Türkiye deneyiminin Foucault'un "o dönemin insanının kendisinden kaçamayacağı belli bir düşünce yapısı" şeklinde tanımladığı (Foucault, 2006: 211) *epistemed* bağımsız olmadığı aksine bu dönemdeki cumhuriyet pratiklerinin mevcut *dispositif*in bir uzantısı oldukları bu bölümün temel argümanıdır.

Yine bir ayrıntıyı daha belirtmek gerekirse, dönemin faşist sistemlerinden esinlenmiş olsa da, bu dönemdeki devlet söylemini faşizm olarak adlandırmak zordur. Rejim otoriter bir devlet ve toplum tasavvuruna dayalı olsa da, totaliter ya da faşist bir söylem dönem boyunca hâkim bir pozisyon kazanamamıştır. İktisadi toplumsal alt yapının totaliter bir söylem için yetersizliği, zora başvurmayı kaçınılmaz kılacak güçlü direnişler olmaması, Osmanlı'nın reddi nedeniyle geçmişin ulaşılabilir ve değerli bir sosyal amaç olarak ideolojik temelde inşasının mümkün olmaması totaliter/faşist söylemin önündeki engeller olarak değerlendirilebilir.¹ "Propagandanın, toplumsal seferberlik yaratmanın, dolayısıyla da ideolojik bir hegemonya tesis etmenin imkânlarının" kısıtlı olduğu koşullarda da faşizmin etkin bir söylem olarak gelişmesi zordu (Bora, 2009: 354). Dolayısıyla bu dönemde devlet söylemi *Kadro* dergisindeki yazılar ve Recep Peker'in söylemleri örneklerinde görüldüğü üzere "yer yer faşizan tonlar" göstermesine rağmen (Parla, 2001: 7)² genel anlamda faşist ya da totaliter bir karaktere sahip değildi. Bu nedenle dönemi faşist ve totaliter unsurları da içinde barındırması fakat bütünüyle bunlardan ibaret olmaması nedeniyle diktatöryal söylem adı altında değerlendirmek daha doğrudur.

---

¹ Bu bağlamda argümanlar için bkz. (Köker, 2008: 218-219; Bora, 2009: 349; Bozarslan, 2009: 373; Insel, 1995: 285; Jacoby, 2004: 102).

² Recep Peker'in yanı sıra, Şükrü Saraçoğlu, Şükrü Kaya, Mahmut Esat Bozkurt ve daha birçok parti mensubu Faşizm'e hayran iken, *Cumhuriyet* gazetesi çok açık bir şekilde Almanya taraftarlığını üstlenmişti (Belge, 1999: 54). CHF/P'nin resmi yayın organı olan Hakimiyet-i Milliye gazetesi de benzer bir rol üstlenmiştir. Örneğin 8-23 Ekim 1932 tarihleri arasında gazetede "Faşizm ve Onun Devlet Sistemi" ana başlığı altında yayımlanan bir yazı dizisinde faşizm ve bu sistemin uygulamaları ayrıntılı olarak ve büyük bir övgü eşliğinde anlatılmıştır (Makal, 1999: 175).

1925–1945 arası döneme bakıldığında dile getirilen ifadeler arasında bir benzerlik olduğu gibi kullanıma giren ya da kullanıma girmesine izin verilen ifadelerin daima bir serinin bir bütününün üyesi olan bir görüntü sundukları kolaylıkla görülebilir. Elbette ifadeler kendi başlarına bu serinin, bütününün içinde kalmamışlar, yasal ve kurumsal düzenlemeler yoluyla ifadelerin sınırları belirlenmiş ve ifadeler belli bir serinin parçası olmaya zorlanmışlardır. Milliyetçi, otoriter, devleti kutsayan, partiyi merkeze alan, çoğulculuğu reddeden, bireyi devletin bir uzantısı olarak gören ve “imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle” amaçlayan bir yaklaşım söz konusu dönemde dile getirilen bütün ifadelere formunu veren bir özelliğe sahiptir. Bu yaklaşım ile uyuşmayan bütün ifadeler ise Takrir-i Sükûn Kanunu ve Dersim Harekâtı başta olmak üzere birçok yasal ve pratik düzenlemeyle söylem alanının dışına itilmişler diğer bir ifadeyle iktidarın “tabi kılma mekanizmaları” (the mechanisms of subjection) ile muhatap olmuşlardır (Foucault, 1983: 213; Foucault, 2005f: 64).

1.1. Diktatöryal Söylemin Yükselişi ve Düşüşü

İki dünya savaşı arası dönem totaliter, otoriter ve faşist sistemlerin, genel ifadeyle diktatöryal söylemlerin yükselişinin tarihi olarak okunabilir. Bir sistem olarak diktatörlük, “anayasal olmayan bir yönetim” şeklinde tanımlansa da, egemenler anayasayı ikinci plana atma ya da kendilerine “istedikleri her şeyi yapma yetkisi veren bir anayasa yazma” yoluna gidebilirler. Yine bu sistem içinde farklı partiler ortaya çıkabilse de, temelde diktatörlük kendini “bir tek parti devleti olarak örgütler” (Sartori, 1996: 223). Kısacası diktatörlük, “bir kişi ya da kişiler grubunun (parti) devlet iktidarını tekellerine aldığı ve onu bir sınır olmaksızın kullanabildikleri” bir yönetim sistemidir (Neumann, 1972: 157). Diktatörlük, iktidarın tekele alınması olduğundan diktatöryal söylem de, bu tekelin sürdürülmesi noktasında eğitimden kitle iletişimine ekonomik kurumlardan özel hayata kadar kullanıma sokulan dil ve uygulamalar olarak alınabilir. Bu yönleriyle diktatöryal söylem, faşist ve totaliter söylemleri de içerdiğinden daha kapsayıcıdır ve bu nedenle iki dünya savaşı arası hâkim söylemi *diktatöryal söylem* adı altında analiz etmek daha isabetlidir.

Diktatöryal söylemin ve bununla bağlantılı olarak diktatöryal sistemlerin nasıl belli bir dönem için hâkim bir pozisyon kazandığı noktasında, Samuel P. Huntington’un

demokrasilerden geriye dönüş anlamında “birinci ters dalga” olarak tanımladığı sürece yakından bakmak gerekir.¹ Birinci ters dalganın iki dünya savaşı arası dönemdeki serüveni Huntington’a göre kısaca şu şekilde gelişmiştir:

“Birinci ters dalga Roma yürüyüşü ve Mussolini’nin zayıf ve hayli yozlaşmış İtalyan demokrasisini kolayca yıkmasıyla 1922’de başladı. On yıldan biraz uzun bir süre içinde Litvanya, Polonya, Letonya ve Estonya’daki yeni kurulmuş demokratik kurumlar, askeri darbelerle devrildi. Yugoslavya ve Bulgaristan gibi demokrasiyi hiç tanımamış ülkeler, yeni daha katı diktatörlük biçimlerine boyun eğdi. 1933’te Hitler’in iktidarı zapt etmesi, Alman demokrasisini sona erdirdi, ertesi yıl Avusturya demokrasisinin sona ermesine yol açtı, sonra da kuşkusuz Çekoslovakya demokrasisinin 1938’deki sonuna neden oldu. 1915’teki Ulusal Bölünme ile istikrarı bozulmuş olan Yunanistan demokrasisi, 1936’da nihayet toprağa verildi. Portekiz 1926’da, uzun süreli Salazar diktatörlüğüne yol açan bir askeri darbeye uğradı. 1930’da Brezilya ve Arjantin’de askerler iktidarı ele aldı. Uruguay 1933’te otoriterizme geri döndü. 1936’daki bir askeri darbe, iç savaşa ve 1939’da İspanyol Cumhuriyeti’nin ölümüne yol açtı. Japonya’da 1920’lerde kurulmuş olan yeni ve sınırlı demokrasinin yerini 1930’ların başlarında askeri yönetim aldı. (2002: 15)

Huntington bu rejim değişikliklerinin yanı sıra, demokratik kurumların varlıklarını koruduğu Fransa, Britanya ve diğer ülkelerde de anti-demokratik hareketlerin 1920’lerdeki yabancılaşma ve 1930’lardaki ekonomik depresyon nedeniyle güç kazandığını belirtir (2002: 15). Bu değişim nedeniyle dünyadaki demokratik devletlerin oranı 1922’de yüzde 45,3 iken 1942’ye gelindiğinde yüzde 19,7’ye kadar gerilemiştir (Huntington, 2002: 23). Avrupa kıtasında yaşanan dönüşüm ise daha dikkat çekicidir ve 1920 yılında kıtadaki 28 devletten sadece ikisi demokrasi dışı bir sisteme sahipken, 1940 yılına gelindiğinde bu devletlerden sadece 5 tanesi demokratik karakterini muhafaza etmiştir (Lee, 1990: xi; Hobsbawm, 1996: 111).

Bu belirgin durum nedeniyle 1918–1945 arası dönem, “diktatörler çağı”, “totalitarizmin kısa yüzyılı” (Linz, 2000: 13), “faşizm çağı” (Nolte, 2003: 149) ya da Elie Halevy’nin 1936’da kendi dönemi için kullandığı “tiranlık çağı” (aktaran, Bobbio, 1989: 159) gibi ifadelerle anılmıştır. Fakat hemen belirtmek gerekir ki, söz konusu dönemde devlet söylemi noktasında tek tip diktatörlükler söz konusu değildi (Williamson, 2007: 2; Mann, 2004: 43–48). Örneğin, Rusya’da Marxist-Leninist

---

¹ Benzer bir dönemleştirmeyi yapan Robert Dahl’a göre de 1920-1945 arası dönem “ileri Avrupa ülkeleri olarak değerlendirilen yerlerde poliarşinin” çöküş dönemidir. Ona göre, 1860’dan 1920’ye kadar geçen dönem dünya üzerinde poliarşinin artışına tanık olurken, 1920-1954 arası dönem diktatörlüklerin yükseliş dönemidir (Dahl, 1996: 299).

ilkeler üzerine kurulu bir diktatörlük hâkim iken, İtalya ve Almanya'daki faşist yönetimler diktatöryal yapılarını sağ söylemler üzerine kurmuşlardı. Fakat son tahlilde bunlar otoriter ve liberal kurumlara karşı olmak gibi belli ortak özellikler taşıyan (Hobsbawm, 1996: 113) ve bu yönleriyle dönemin diktatöryal söylemini yansıtan yapılanmalar olmuşlardır. Bütün bu yapılanmaları totalitarizm adı altında değerlendiren Hannah Arendt ve Carl Friedrich söz konusu diktatöryal yönetimlerin paylaştıkları ve onları diğerlerinden ayıran 6 temel unsurdan bahsetmişlerdir (Friedrich, 1964: 52–53; Friedrich ve Brzezinski, 2003: 259; ayrıca bkz. Williamson, 2007: 2; Sartori, 1996: 212; Canovan, 25–43; Lee, 1990: 300). Onlara göre “resmi ideoloji, tek bir kitle partisinin politik tekeli, polis devleti, medya üzerinde mutlak kontrol, ekonominin merkezden kontrolü ve zoru (armed power) tekeline almak” bu dönemdeki yönetimlerin paylaştıkları temel ortak noktalardır. İki dünya savaşı arası dönemi kat eden temel *dispositif* olarak işleyişini sürdüren bu liste söz konusu dönemi tanımlamaya girişen kişiler tarafından sürekli bir şekilde değiştirilmiş olsa da, analizciler bu özelliklere ya bir şekilde referansta bulunmuş ya da bunlara eklemeler yapmıştır (Sartori, 1996: 229, 42n).

Diktatöryal yönetimlerin paylaştığı söz konusu unsurları bir arada işleyişe sokan, bunları birbirlerine bağlayan ve tam da bu nedenle yeni bir söylem biçimini, *episteme/dispositif*, mümkün kılan en önemli gelişme Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Stephen J. Lee savaşı “değişimin en güçlü katalizörü olarak işlev görmüş” (1990: 1) bir unsur olarak tanımlarken, François Furet ise “totaliter ikizler” şeklinde tanımladığı Bolşevik ve Faşist yönetimleri “savaşın çocukları” olarak nitelendirir (2000: 19).¹ Savaş sadece mağlup olanlar üzerinde bir etkiye sahip değildi, Eric Hobsbawm'ın ifadeleriyle “yenilgiye uğrayanı devrime ve galip gelenleri iflas ve fiziksel tükeniş” sürükleyen bir süreç başlatmıştı (1996: 30). İmparatorluklar çağını sona erdiren, bunların toprakları üzerinde yeni devletlerin tarih sahnesine çıkmasını mümkün kılan, böylelikle bütün Avrupa tarihinin en büyük topraksal değişimine yol açan savaş (Lee,

---

¹ Ernst Nolte, diktatöryal söylemin temel söylem biçimi olmasına giden süreci başlatan kırılma noktası olarak Birinci Dünya Savaşını gösterir (Nolte, 2003: 150–151 ve Hobsbawm, 1996). Juan J. Linz, iki dünya savaşı arasındaki hâkim söylemin Birinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'nın içinde bulunduğu krizin ve 1929 ekonomik bunalımın kaçınılmaz sonucu olmadığını, bu dönemde yaygınlaşan totaliter söylemin modernitenin (demokrasi gibi) bir başka alternatifi olduğunu ileri sürmektedir (Linz, 2000: 13).

1990: 9), arkasında 13 milyon ölü bırakmış, Avrupa ekonomisini çöküşe sürüklemiş ve neredeyse bütün kaynakların tükenmesine sebep olmuştu. Avrupa'nın siyasi coğrafyası üzerinde böylesine “devrimsel bir etkiye”¹ sahip olmasının (Morgan, 2003: 6) yanı sıra, daha da önemlisi algılama biçimlerinde yeni söylem biçimini mümkün kılacak bir değişimi tetiklemiştir. Savaş zamanında ekonominin belli amaçlara kanalize edilebildiğinin (command economies) ve toplumların savaş yönünde manipüle edilebileceğinin fark edilmesi 19. yüzyıl liberallerinin ve muhafazakârlarının toplumun ve ekonominin doğal ve bilinçli kontrolün ötesinde bir şeyler oldukları düşüncesini alt üst etti (McNeill, 1999: 490–491). Savaş, böylelikle toplumu ve ekonomiyi kontrol eden “total devletin” mümkün bir alternatif olabileceğini göstermiş (Morgan, 2003: 23–26) ve devletin ekonomiye müdahalesi olan korporatist ekonomilerin uygulama alanı bulmasına ve yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur (Williamson, 2007: 17). Ayrıca, savaşın sınıfsal ve bölgesel sınırlara önemli ölçüde zarar vermesi “kitle toplumu” olgusunu belirgin hale getirmiş ve bu da total devleti mümkün kılan önemli unsurlardan biri olmuştur (McNeill, 1999: 491).

1.1.1. Öncü Diktatörlükler: Rusya, İtalya ve Almanya

Birinci Dünya Savaşı'nın etkileri ilk olarak kendini Rusya'da gösterdi. 1916'ya gelindiğinde Rusya savaşta en çok kayıp veren ülkelerin başında geliyordu ve savaşın başından bu yıla kadar fiyatlar neredeyse yüzde 300 artmıştı (Williamson, 2007: 18). 1917'de ise dönemin önemli politik figürlerinden Grigory Rasputin'in sağcı bir vatansaver tarafından öldürülmesinde ifadesini bulan politik radikalizm ve hızla kötüye giden ve ekmek kuyruklarının oluşmasına kadar varan ekonomik durum Rusya'yı bir kaosun eşiğine getirmişti (Wade, 2005: 219). Buna ilk tepki Şubat 1917'de başkentte başlayan ayaklanma oldu ve bunun sonucunda parlamentodakiler devrimin patlak vermesine kadar sürecek olan “Geçici Hükümeti” kurdular (Stites, 1998: 119). Fakat hükümet değişikliği gittikçe kötüye giden ekonomik durumu düzeltmemişti ve 1917

---

¹ Kaybedenlerin hoşnutsuzluğu ve süre giden ekonomik istikrarsızlık gibi unsurların başı çektiği bu koşullar demokratik söylemin üstesinden gelemeyeceği, aksine diktatöryal söylemi mümkün kılacak koşullardı. Kısacası savaş Avrupa'ya istikrarsız ve politik aşırılıkları mümkün kılan bir ortam bırakmıştı (Lee, 1990: 10). Özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanya ve Rusya'nın yeni ayrıldığı coğrafyada ortaya çıkan boşluğu dolduran (Çekoslovakya dışındaki) yeni devletler etnik problemler başta olmak üzere karşı karşıya oldukları sorunları çözmek için hızla diktatöryal bir forma büründüler (Williamson, 2007: 23).

sonbaharına gelindiğinde mevcut parlamentonun yapacağı hiçbir şey kalmamıştı (Althusser, 2005: 97; Hobsbawm, 1996: 61; Stites, 1998: 119). Nihayetinde Hobsbawm'ın “savaşın çocuğu” olarak adlandırdığı (1996: 54) Ekim devrimi gerçekleşti ve böylelikle Rusya'da mevcut devlet söylemi yerini başka bir söylem biçimine bıraktı.

Ekim devrimi sonrasında kurulan yeni rejim iki dünya savaşı arası dönemde yaygın bir kullanım alanı bulacak olan tek-parti uygulamasının öncülüğünü üstlendi. Komünist devrimin nasıl gerçekleşeceği noktasında Karl Marx ve Friedrich Engels'den ayrılan Viladimir Lenin, proleteryanın tek başına iktidarı ele geçiremeyeceğini ileri sürerek “devrim partisi” pratiğini/söylemini uygulamaya koymuştu (Cliff, 1973). Devrim partisi iktidarı ele geçirdikten sonra kendini ortadan kaldırmak yerine, yeni rejimin sürekliliğini ve kontrolünü sağlamakla görevli bir mekanizmaya dönüştü. Devrim sonrası karşılaşılan problemlerin ele alınmasında aktif bir rol üstlenen parti, Mart 1919 Parti kararlarında belirtildiği gibi “sıkı bir merkezîyetçilik ve katı bir disiplinin gerekli olduğu” bir dönemde yeni rejimin temel kurumu haline geldi ve böylelikle devletin diğer organları parti karşısında ikincil bir konuma itildiler (Lee, 1990: 34). Parti'nin yönetimine ve politikalarına karşı çıkan bütün oluşumların üstüne gidildi ve bunlar mahkemeler yoluyla ya da üzerlerine bir grup asker gönderilerek ortadan kaldırıldılar (Stites, 1998: 122). 1917 ve 1920 yılları arasında 1,4 milyon kişinin partiye üye olmasıyla parti ülkede mobil hale geldi ve tüm süreçleri kontrol etmeye başladı (Williamson, 2007: 54). Böylelikle “diktatöryal tek-parti” (parti-devlet) uygulaması (Hobsbawm, 1996: 387) yeni ortaya çıkan rejimlerin sürekliliğinin sağlanmasında mümkün bir seçenek olarak gündeme geldi.

Lenin'in ani ölümü Rusya'da fazla bir değişikliğe neden olmadı. Joseph Stalin'in Lenin döneminin bir devamı olup olmadığı konusunda önemli tartışmalar olsa da, yeni dönemin Lenin'in iktidarı süresince gelişen koşulların “olası sonuçlarından biri olduğu” rahatlıkla söylenebilir (Lee, 1990: 41). Örneğin E. H. Carr, Stalin'i tarihin bir ürünü olarak görür ve onun eylemlerini devrimin kendi içinde içsel olarak bulunan dinamik bir güç tarafından belirlendiğinin altını çizer. Carr'in Stalin'i tarihsel koşullardan bağımsızlaştırmadan ele alan bu analizi Isaac Deustcher tarafından da farklı bir açıdan tekrarlanır. Ona göre, Stalin “derin bir sosyal krizin” hâkim olduğu

1920'lerin dünyasında yaşananların bir ürünüydü ve bu koşulların dayattığı politikaları hayata geçirmiştir (Curtis, 1979: 21–22). Lenin iktidarının son yıllarında Stalin'in halefi olmasını engellemek için elinden geleni yaptıysa da, partiyi öncelikli görmeyi sağlayan ve dışarıya değil içeriye yönelmeyi gerektiren koşullar Stalin'i iktidara getirmiştir. Parti'nin etkin bir rol üstlendiği bir ülkede partiyi kontrol edenin iktidarı ele geçirmesi bir tesadüf değildi ve 1922'de Parti Genel Sekreterliği'ne getirildikten sonra destekçilerini Parti'nin üst kademelerine yerleştiren Stalin, rakipleri karşısında önemli bir avantaja sahipti (Lee, 1990: 45, 47; Williamson, 2007: 65–66). Sonuçta, Troçki'nin “sürekli devrim” doğrultusunda devrimin Rusya dışına yayılması ideali Stalin'in “tek ülkede Sosyalizm” politikası karşısında kaybetti (Lee, 1990: 44; Sander, 2005: 29–30). Tek ülkede sosyalizmin kazanmış olması sadece Rusya'yı etkilemedi, dönemin diktatöryal yönetimlerine toplumsal dönüşümleri tamamlamak/sürdürmek için içeriye odaklanmaları noktasında da esin kaynağı oldu.

Stalin döneminde parti, dönemin parti anlayışının tipik bir örneği/öncüsü haline geldi ve zamanla tüm muhaliflerden temizlenerek tepesinde liderin bulunduğu “piramit” şeklinde bir işleyişe sokuldu (Lee, 1990: 52). Stalin, dönemine emsal teşkil edecek olan bir “birey kültü” (kişi tapısı / personality cult) figürü olmanın ötesinde, liderin kendisini nasıl ideolojik olarak dayatabileceğini ve kendini hangi yollarla tek referans noktasına dönüştürebileceğini de göstermiş oluyordu (Lee, 1990: 84–85). Dönemin parti ve lider anlayışına önemli katkıları olmasının yanı sıra, Stalin yönetiminin en önemli özelliği devletin askeri komuta zincirine göre işlediği, planlamanın tüm ilişki biçimlerine sindiği bir devlet anlayışını diğer devlet örgütlenmeleri karşısında popüler hale getirmesiydi. Kolektifleştirme yoluyla toplumun zoraki bir şekilde planlı işleyişe kanalize edilmesi ve bunun karşılığında ciddi ekonomik atılımların beraberinde gelmesi özellikle 1920'lerin sonlarıyla birlikte ekonomik krizle boğuşan liberal ülkeler karşısında Sovyet modelini avantajlı bir konuma getirdi (McNeill, 2005: 779).

“Geleneksel politik ve ekonomik çözümlerin artık çalışmadığı” (Lee, 1990: 91) diğer bir ifadeyle “yönetici sınıfın ne başından savabildiği ne de çözüm bulabildiği” (Althusser, 2005: 97) çelişkilerin yığıldığı bir ortam Benito Mussolini ve temsil ettiği düşünceyi İtalya'da önemli bir alternatif olarak gündeme taşımıştır. Böylesi bir ortamın oluşumunda sadece yeni koşullar ortaya çıkarması bağlamında değil aynı

zamanda çoktan işleyişe girmiş olan sosyal politik ve ekonomik eğilimleri hızlandırmış olması açısından Birinci Dünya Savaşı'nın etkisi büyüktür ve bu nedenle De Grand, savaşı İtalyan politik tarihinde bir kopma (rupture) olarak nitelendirir (2000: 14). Özellikle savaşın ardından yaşanan ekonomik iflas yeni bir sınıf ortaya çıkarmış, Lipset'in "yersiz kitleler" (displaced masses) adını verdiği ve ekonomik koşullardan en fazla zarar gören bu sınıf, İtalyan faşizminin sırtını dayadığı en önemli kitle olup çıkmıştır. Tam da bu nedenle Lipset, İtalyan faşizmini bu yersiz kitleler gurubunu temel hedef kitlesi olarak seçen "fırsatçı bir hareket" olarak niteler (2003: 116; ayrıca bkz. Hobsbawm, 1996: 126–127). Bu kitleyi oluşturan büyük çoğunluk savaşın ardından evlerine geri dönen fakat emek piyasasına dâhil olamayan askerlerdi ve 1919'a gelindiğinde ülkedeki işsiz kitlenin sayısı 2 milyonun üzerine çıkmıştı (Williamson, 2007: 90).

Ekim 1922'de Mussolini ve destekçilerinin gerçekleştirdiği geniş katılımlı Roma Yürüyüşü parlamentonun sadece yüzde 7'sini kontrol altında tutan Mussolini'yi Kral Vittorio Emanuele'nin başbakan olarak atamasıyla sonuçlandı (Sander, 2005: 25). Nisan 1924'te yapılan seçimlerde Faşistlerin toplam oyların yüzde 64'ünü almasıyla Mussolini parlamentodaki gücü ele geçirdi ve kısa süre içinde muhalif partileri ortadan kaldırmaya başladı. Parlamento'daki Faşist olmayan partilerin yaşananları protesto etmek için istifa yolunu seçmesi Mussolini'ye aradığı fırsatı verdi ve bunların geri dönmesini engelleyerek parlamentodaki gücü tamamen elinde topladı. 5 Ocak 1927'de Mussolini tüm vatandaşlardan saygı ve itaatlerini ülkenin en yüksek politik temsilcisine, partiye, sunmalarını istediğinde ülkenin tek-parti rejimine geçişinin önünde sadece yasal engeller kalmıştı (Williamson, 2007: 106). Mayıs 1928'de kabul edilen yeni seçim yasasıyla İtalya tek-parti rejimine dönüştü. Bu yasaya göre, tüm parlamento adayları Faşist Yüksek Konseyi tarafından iş ve işverenler konfederasyonunca kendilerine verilen listeden seçilecekti ve nihai listenin oylanması amacıyla seçime gidilerek halkın onayı sağlanacaktı (Lee, 1990: 100).

Mussolini İtalya'yı faşist bir rejime dönüştürürken sadece yasal düzenlemelerle yetinmedi, dönemin karakteristik özelliğini yansıtan birçok pratiği de hayata geçirdi. Kendisi üzerinden bir birey kültü (the cult of the Duce) yaratarak bunu devlet ve partinin üzerinde tutmaya çalıştı (Melograni, 1976: 221–237). Okullar kısa süre içinde

politik endoktrinasyonun temel mekanizması haline gelirken bu doğrultuda özellikle tarih ders metinleri devlet tekeline alındı ve söz konusu alandaki 317 farklı ders metni tek bir metine indirildi. Okulların dışında gençleri rejimin destekçilerine dönüştürmek için 4 yaşından başlayan ve ileriki yaş guruplarına kadar devam eden gençlik örgütleri kuruldu. Müzik, edebiyat, sanat ve özellikle sinema gibi kültürel araçlar yeni rejimin hizmetine koşulurken, basın sıkı bir şekilde kontrol altına alınarak halkın bilgi kaynakları üzerinde önemli bir tekel oluşturuldu (Lee, 1990: 103–105). Her ne kadar faşizmin bir keşfi olmasa da (Balinkhorn, 1994: 29), özel girişimi ortadan kaldırmaksızın ekonomi üzerindeki devlet kontrolünü artırmak anlamına gelen korporatizmi (Lee, 1990: 109) uygulamaya sokan Mussolini, dönemin en önemli karakteristiklerinden biri olacak olan bu pratiği en etkin şekilde gündeme getiren lider oldu. 1930’lardaki büyük depresyon sırasında korporatizm ekonominin işveren ve devlet çıkarı doğrultusunda yürütülmesinde önemli bir rol üstlendi ve zor durumdaki liberal ekonomilerin karşısında güçlü bir alternatif olarak yerini aldı (Balinkhorn, 1994: 31).

1929 Büyük Bunalımı 20. yüzyıl Avrupa’sının en önemli dönüm noktası olaylarından biriydi ve en büyük etkisi Almanya başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesinde parlamenter siyasetin işleyişini mümkün kılan koşulları büyük ölçüde ortadan kaldırması olmuştur (Morgan, 2003: 12). Bu durum rejim krizlerini beraberinde getirdi ve yeni bir politika biçiminin yaygınlaşmasına neden oldu. Almanya’da Sosyal Demokrat Parti önderliğindeki koalisyon hükümetinin ekonomik krizin nasıl ele alınacağı konusunda bir türlü anlaşmaya varamaması politik sistemde ciddi bir tıkanmaya neden olmuştu. Söz konusu tıkanma yeni bir hükümet kurulmasıyla çözülecek gibi durmuyordu ve ülkede Büyük Bunalım’ın en önemli sonuçlarından biri olan parlamenter “sistem krizini” gündeme getirmişti (Morgan, 2003: 13). Almanya’da en şiddetlisi yaşanan bu sistem krizi zamanla faşizmin “evrensel bir fenomen” olmasına giden süreci başlattı (Morgan, 2003: 13; Hobsbawm, 1996: 116). Fakat Büyük Bunalım tek başına Almanya’nın faşizme kayışını açıklamaz. Birinci Dünya Savaşı Almanya’da ciddi bir hoşnutsuz kitlenin doğmasına yol açmış, yenilgiden dolayı Yahudileri, Sosyalistleri, liberalleri ve Katolikleri suçlayan bu *volkisch* guruplar ülkede ırkçılığın ve anti-liberal duruşun hızla kök salmasına katkıda bulunmuşlardır

(Lee, 1990: 139). Fakat 1930'a kadarki dönemde ülke ekonomisindeki görece düzelme bu hareketin ve önderlerinin politik iktidarı ele geçirmesini önledi. Söz konusu görece düzelme büyük ölçüde yabancı yatırımlara ve borçlara bağlı olduğundan Alman ekonomisi dışa bağımlı hale gelmişti ve tam da bu nedenle Büyük Bunalım'ın en fazla zarar verdiği ülke oldu (Todd, 2001: 32). Kısa süre içinde ülkedeki işsiz sayısı 1,4 milyondan (1928) 12 milyona çıktı ve endüstriyel üretim yüzde 60 oranında düştü (Todd, 2001: 32; Lee, 1990: 142).

Kasım 1932 seçimleri ekonomik ve politik olarak çöküntünün eşiğindeki Almanya'da çoğunluğun statükoyu desteklemediğini göstermiş ve Nasyonal Sosyalist Parti oyların yüzde 37,5'ini almıştı (Hobsbawm, 2005: 70 ve 58; Hobsbawm, 1996: 130). Alınan bu desteğe ve yaşanan hükümet krizinin ardından Adolf Hitler'in 30 Ocak 1933'te Almanya Şansölyesi olarak atanmasına rağmen Nasyonal Sosyalistler ülkede mutlak bir iktidara sahip değildi. Ülkeyi erken seçime götüren ve bu süreçte iktidarda olmanın avantajlarını kullanan Hitler, 5 Mart'ta açıklanan seçim sonuçlarına göre oyların yüzde 43,9'unu alarak partisini ülkenin en büyük partisi yapmıştır (Lee, 1990: 158). Gerçekleştirilen bazı yasal ve politik değişikliklerin ardından 14 Temmuz 1933'te Hitlerin başında olduğu Nasyonal Sosyalist Parti dışında partilerin kurulmasını yasaklayan yasal bir düzenlemeye gidildi ve yasanın çıkarılmasının ardından Kasım 1933'te sadece tek parti listelerinin oylamaya sunulduğu bir seçim yapıldı (Lee, 1990: 160). Seçimin doğal sonucu Nasyonal Sosyalist Parti'nin parlamentodaki tüm koltukları almasıydı ve böylelikle Almanya tek-parti devletine dönüştü. Nasyonal Sosyalist Parti'nin bu hızlı yükselişinde diğer bir ifadeyle ülkenin mutlak iktidarı haline gelmesinde Hitler'in yaptığı politik ve yasal değişiklikler temel faktör değildi. Bu değişiklikleri ve bu değişikliklerden beklenen sonucu Eric Hobsbawm'ın deyişiyle "iktidar ya da güçle baskı kurmayı" (overpowering) mümkün kılan şey, "bazı olağanüstü çözümleri gerekli" hale getiren ekonomik krizdi (2005: 58). Hobsbawm'a göre, 1928 yılında aşırı sağ Almanya'da neredeyse sönmeye yüz tutmuşken iki yıl sonra geri dönmesini sağlayan şey onun kendi çabaları değil, değişen (ekonomik) koşullardı ve ülkede işsizlik ve ekonomik çöküntü arttıkça "kaçınılmaz bir şekilde" "radikal-devrimci çözümlerin" gücü de artmaya başlamıştı (2005: 48).

Rusya, İtalya ve Almanya’da diktatöryal yönetimler kurulmasıyla sonuçlanan bu üç değişim dönemin temel algılama biçiminin kurulmasında diğerlerinde daha fazla etkili olduğu için önemlidir. Fakat yukarıdaki analiz bu üç değişimin gerçekleşmesini mümkün kılan temel unsurun Birinci Dünya Savaşı ve yol açtığı ekonomik sonuçlar olduğunu ileri sürmesi nedeniyle indirgemeci bir yaklaşım gibi görünmektedir. Elbette ekonomi dışında böylesi değişimi mümkün kılan başka unsurlar da mevcuttu. Örneğin, Philip Morgan sağ literatürde Gustav Le Bon ve Marxist literatürde Georges Sorel örneklerinden hareketle Birinci Dünya Savaşı öncesinden başlayan ve diktatöryal/faşist yönetimlerin mümkünlik koşulunu sağlayan entelektüel bir hareketin geliştiğini ileri sürer (2003: 17). Fakat bu analiz söz konusu diktatöryal düşünme biçimini diğerlerinin arasında ayrıcalıklı kılan ve bu şekilde işleyişe sokan unsurun ne olduğunu söylemez. Bu konuda Hans Mommsen’in yorumu daha isabetlidir ve ona göre böylesi bir söylemin teorik temellerini üstlenenler Birinci Dünya Savaşı’nın ürünü olan milliyetçi, şovenist ve militarist entelektüellerdir (aktaran, Linz, 2000: 14). Yine de, entelektüel, kültürel ya da başka türden “sebepleri” kat edecek ve bunları belli bir harekete kanalize edecek diğer bir ifadeyle ötede beride dağınık bir şekilde duran faktörleri bir araya getirip bundan yeni bir söylem biçimi üretecek olan bir şeye ihtiyaç vardır. Althusser’in deyimiyle onların içinden geçerek hepsini “üstbelirlenime” tabi tutacak bir şey gerekiyordu. Fakat bu tek başına Birinci Dünya savaşı ve onun ekonomik etkilerinin her şeyi kat ederek yeni bir söylem biçimi ürettikleri anlamına gelmez, aksine birçok unsurun o zaman dilimine ait gelişmelerin “eşsiz bir aradalığı” bu söylemi mümkün kılmıştır. Yine Althusser’in deyimiyle çelişkiler, döneme hakim olan temel çelişki ve bütün bunların iç içe geçmesi sosyal değişimi açıklamaya yetmez, dağınık olarak ötede beride bulunan bütün unsurların üstbelirlenim sayesinde bir araya getirilmesi gerekmektedir (Althusser, 2005: 100, 106 ve 207). Bu durumda iki dünya savaşı arasındaki diktatöryal söylemin o zamana ait tarihsel koşulların bir araya gelmesiyle mümkün kılındığı söylenebilir ve bu nedenle aynı koşulların farklı zamanda benzer bir söylem biçimiyle sonuçlanacağını ileri sürmek de doğru değildir.

1.1.2. Diktatöryal Söylemin Yayılışı: Avrupa

Rusya, İtalya ve Almanya dönemin diktatöryal söyleminin üç temel taşıyıcısı olmaları nedeniyle önemlidirler. Fakat diktatöryal söylemin bu üç ülkeyle ilişkili¹ ya da ilişkisiz bir şekilde nasıl yayıldığına, kendine uygulama alanı bulduğuna biraz daha ayrıntılı değinmekte fayda var. Birinci Dünya Savaşı eski rejimlerin dağılmasını ve onlarla birlikte eski yönetici sınıfın ve bunların iktidar, nüfuz ve hegemonya mekanizmalarının çökmesini beraberinde getirmiş (Hobsbawm, 1996: 126), bu durum yeni iktidar mekanizmalarını, yeni yönetici sınıfları ve bütün bunları sağlayacak yeni söylemleri mümkün kılmıştı. Bu yeni söylem biçimlerinin başında da “mağduriyet milliyetçiliğinin” (eggrieved nationalism) popüler bir söylem haline dönüşmesi gelmektedir. Savaşta yenilen ülkeler birçok insanını ve topraklarını kaybetmelerinin yanı sıra, savaşı başlatanlar olarak suçlanmak ve savaşın yıkımlarını telafi etmek gibi iki sorumluluğu da üstlenmek zorunda kaldılar (Morgan, 2003: 29–30). Bu ülkelerin başında Macaristan, Avusturya ve birçok Doğu Avrupa ülkesi geliyordu.

Savaşın hemen ardından Macaristan’da Mihaly Karolyi’nin yönetimi altında kurulan demokratik cumhuriyet kısa süre içinde yerini diktatöryal yönetimlere bıraktı. Savaşın ardından çeşitli gizli guruplara katılan eski askerler ve savaşta kaybedilen bölgelerin harekete geçirdiği Macar milliyetçisi guruplar ülkedeki istikrarsızlıkta başı çekiyorlardı (Morgan, 2003: 38–39). 1919’da Bela Kun liderliğinde kurulan Komünist hükümetin mağduriyet milliyetçiliğinin etkin olduğu bir ülkede fazla yaşama şansı yoktu ve kısa süre içinde yerini milliyetçi-sağ bir iktidara bıraktı. Ordunun ve milliyetçi çevrelerin desteğini arkasına alan Amiral Horthy, toprak sahibi üst sınıfın, endüstriyel kapitalistlerin ve bürokratların çıkarlarını merkeze alan bir diktatörlük sistemi kurdu (Lee, 1990: 261). Anayasanın devamına ve partilerin sınırlı bir çerçevede politika yapmasına izin vermesi Horthy rejimini diğer totaliter sistemlerden ayırıyorsa da, Horthy rejimi otoriter pratiklerin fazlasıyla yaygınlaştığı 1930’lardaki rüzgâra dâhil olmuş ve gittikçe radikalleşmiştir (Lee, 1990: 261).

---

¹ Rusya’nın kendisinden sonra kurulan “totaliter rejimlere bir model” teşkil ettiğine dair bir argüman için bkz. (Ensor, 1960: 74–75). Ensor, İtalya’nın Rusya’daki rejim değişikliğinde çok şey öğrendiğini ve Polonya’nın da İtalya’daki değişimi taklit ettiğini ileri sürer (1960: 80 ve 81).

Yenilginin en güçlü hissedildiği ülkelerden biri de Avusturya idi. Savaşın ekonomik etkilerinin yanı sıra, galiplere ödemesi gereken tazminatlar nedeniyle ekonomisini düzeltme şansı da elinden alınmıştı. Dönemin Şansölyesi Ignaz Seipel, Avusturya'yı bu krizden Milletler Cemiyeti aracılığıyla uluslararası borçlanmaya giderek çıkarmaya çalıştı (Feldman, 757; Lee, 1990: 257; Berger, 2003: 73). Bu yöntem etkili sonuç vermediği gibi, artan dışa bağımlılık 1929 Bunalımı'nın ülkede daha güçlü bir şekilde hissedilmesine yol açtı. Dış borçlarla ayakta tutulan parlamenter sistem [mortgage demokrasi (Krznaric, 2001)] tıpkı Almanya'da olduğu gibi 1929 Ekonomik Bunalımı ile ciddi bir krize girdi ve kısa süre içinde yerini diktatöryal bir yönetime bıraktı. Elbette böyle bir bunalımın ülkede besleyeceği alternatif bir hareket kriz öncesinde de vardı ve parlamenter sisteme karşı çıkan ve Mussolini İtalya'sından önemli destek gören *Heimwehr* hareketinin (Morgan, 2003: 33) yanı sıra diğer radikal gruplar ekonomik krizle birlikte hızla popülerite kazandı. Bu guruplar arasından Hıristiyan Sosyalist lider Engelbert Dollfuss'un partisi ülkedeki iktidarı ele geçirdi. 1932'de ülkedeki koalisyonun dağılması üzerine *Hemwehr*'in de desteğini alan Dollfuss, şansölye oldu ve hızla ülkedeki parlamenter rejimi diktatöryal bir forma büründürecek değişiklikleri hayata geçirmeye başladı (Lewis, 1990: 111). 1933'te Mussolini rejiminden etkilenerek "Anakıta Cephesi" partisini kurduktan sonra bunun ülkedeki tek parti olmasını sağlayacak anayasal değişiklikleri de Mayıs 1934'te hayata geçirdi (99; Lee, 1990: 257). Dollfuss 1934'te suikasta uğramasına rağmen, yerini alan Kurt von Schuschingg onun kurduğu diktatöryal rejimi devam ettirdi.

Avusturya ve Macaristan gibi Bulgaristan da savaşın mağdurlarındandı. Savaşın ardından Alexander Stamboliiski liderliğinde kurulan hükümet demokratik bir düzlemde hareket ediyordu ve yüzyılın sonuna kadar Bulgaristan'da kurulacak olan en ilerici hükümetlerden biriydi (Payne, 1996: 133). İşsiz kitlenin desteğini arkasına alan Askeri Birlik, Yunanistan'a bırakılmak zorunda kalan Trakya bölgesinden gelen hoşnutsuz Bulgarların desteklediği Makedonya Devrim Hareketi ve bazı önemli politikacılar ortak bir hareketle Temmuz 1923'de mevcut iktidarı devirerek yerine askeri kanadın temsilcisi olan General İvan Volkov liderliğinde yeni bir hükümet kurdular (Williamson, 2007: 131). Yeni hükümet ülkede hızla artan şiddet olaylarının önüne geçemedi ve üstelik 1929 ekonomik bunalımıyla ülke ekonomisi iflasa

sürüklendi. Bütün bu karışıklık ve istikrarsızlık Albay Velchev'in 1934'de gerçekleştirdiği darbe ile sonuçlandı ve Georgiev'in önderliğinde ülkede yeni bir diktatöryal hükümet kuruldu (Lee, 1990: 278; Stavrianos, 651–653). Kısa bir süre sonra 1935'de Kral Boris yönetimi bütünüyle ele alıp ülkedeki tüm politik partileri yasakladı.

Diktatöryal rejime geçişler sadece sivil hareketler sonucunda gerçekleşmedi birçok ülkede bizzat ordunun politik alana müdahalesiyle rejim değişikliğine gidildi. Bunun ilk örneği İspanya oldu. Fas başta olmak üzere sömürgelerde yaşanan başarısızlıklara parlamenter sistemin bir türlü işletilememesi eklenince 1923'te ülke ciddi bir rejim kriziyle karşı karşıya kalmıştı (Payne, 1996, 138). 13 Eylül 1923'te İtalya'daki gelişmelerden bir hayli etkilenen General Miquel Primo de Rivera ülkeyi profesyonel politikacılardan kurtarmayı vaat eden bir açıklama (pronunciamento) yayımladı. Bunun üzerine İspanya Kralı Alfonso tıpkı bir yıl önce İtalya'da Kral'ın Mussolini'yi atması gibi Rivere'yi başbakan olarak atadı (Pierson, , 127; Lee, 1990: 228–229; Payne, 1996, 138). Böylelikle faşizm ve Rusya'daki komünizm gibi totaliter bir sistem olmasa da, İspanya Rivera ile birlikte otoriter bir yönetime geçmişti (Pierson, 1999: 127). Sivil haklar sınırlandığı gibi, basına yasaklar getirildi ve grevler yasaklandı, böylelikle tüm kitle ilişki biçimlerinin kontrolü iktidarın eline geçmiş oldu (Esdaile, 2000: 268; Pierson, 1999: 127). Rivera'nın ülkeye yerleştirdiği şeflik sisteminin (caciquismo) hızlı kentleşme, politik mobilizasyon, iletişimin gelişmesi, eğitim olanaklarında artış gibi önemli getirileri olsa da, bunlar demokratik bir sistemin koşulları olduğu kadar diktatöryal bir sistemin işleyişi için de gerekli mekanizmalardı (Esdaile, 2000: 280).

Rivera'nın kurduğu diktatörlüğün 1918–1923 yılları arasında zirveye çıkan sosyal bölünme ve karmaşayı ortadan kaldırmamış olması bu getirilerin daha güçlü bir diktatörlüğe hizmet etmesinin önünü açtı (Esdaile, 2000: 280). Rivera'nın düşüşünün ardından kısa bir süre ülke cumhuriyet deneyimi yaşasa da, Esdaile'nin kavramlaştırması ile ülkede diktatöryal yöntemleri içinde barındıran bir *dictablanda* hüküm sürüyordu (2000: 282 ve 389). Yeni yönetim biçimi de sosyal ve ekonomik reformlarda başarısız olup bölgesel problemleri çözüme kavuşturamayınca İspanya'nın diktatörlüğe geri dönmesi zor olmadı (Esdaile, 2000: 313). Cumhuriyet yönetiminin son iki yılda ciddi krizler yaşaması üzerine 17 Temmuz 1936'ta General Franko

liderliğindeki Fas'taki İspanyol ordusunun Cumhuriyetçilere karşı başlattığı isyan bir sonraki gün İspanya'daki garnizonlara yayıldı (Barton, 2004: 220). Kısa süre içinde ülke Cumhuriyetçi kamp ve Milliyetçi kamp olmak üzere ikiye bölündü ve Franko önderliğindeki Milliyetçiler ülkenin kontrolünü tedrici olarak ele geçirmeye başladı. Şubat 1939'da çıkarılan Siyasi Sorumluluklar Yasası ile Cumhuriyeti desteklemek bir suç haline dönüştürüldüğünde (Barton, 2004: 231) ülkede 1975 yılına kadar sürecek olan bir diktatörlük rejimi vardı.

1911'de demokratik bir anayasa ile Cumhuriyetçi rejime geçen Portekiz'in demokratik rejimin koşulları noktasında önemli eksikleri vardı ve tam da bu nedenle kısa süre içinde politik olarak Avrupa'daki en istikrarsız ülkelerden biri haline geldi. 15 yıllık dönemde 44 hükümet değiştiren ve 25 farklı ayaklanma ile mücadele etmek zorunda kalan ve üstelik büyük bir ekonomik krizle boğuşan ülkede orta sınıf, ordu ve kilise gibi önemli toplumsal guruplar demokrasiye olan desteklerini çektiler (Gallgher, 1983: 28–29; Lee, 1990: 222). 17 Kasım 1926'da General Gomes de Costa cumhuriyet rejimine son vererek ülkeye *Dictadura* (diktatörlük) rejimini getirdi. Yeni askeri yönetim ekonomik sorunlara çözüm olamadığı gibi, yaşam maliyetleri 1914'deki seviyenin 30 kat altına düştü. Ekonomik durumun hızla kötüleşmesi ekonomi bakanı Oliveira Salazar'ı güçlendirdi ve Salazar 1932'de ülke yönetimini tümüyle ele geçirdi (Lee, 1990: 222; Gallgher, 1983: 63–64; Payne, 1996, 313). Salazar'ı iktidara getiren süreç salt ekonomik problemler ve politik istikrarsızlıklarla açıklanamaz. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ortaya çıkan *Integralismo Lusitano* hareketi politik ve ekonomik anlamda liberalizme karşı olduğu gibi hızla toplumsal tabanda taraftar bulmaya da başlamıştı (Marques, 1972: 177–8). Bu hareketin yanı sıra, İtalyan Faşizmi ve İspanya'daki Rivera'nın otoriter yönetimi de Portekiz'deki diktatöryal eğilime önemli katkılarda bulundu (Marques, 1972: 179). Salazar ülkede çok partili rejimin yerine “üniter ve korporatist bir cumhuriyeti” mümkün kılacak olan anayasa değişikliğini 1933'de gerçekleştirdi ve ülkeye Avrupa'nın ilk korporatist anayasası olan *Estado Novo* (Yeni Devlet) modelini getirdi (Gallher, 1983: 65; Lee, 1990: 223).

1926 yılı askeri müdahaleler yoluyla diktatöryal rejime geçilmesi yönteminin en verimli yılıydı. Yunanistan, Polonya ve Litvanya gibi ülkeler de tıpkı Portekiz gibi askeri darbeyle parlamenter sistemlerine son verdiler. 1922'de Türkiye ile yaptığı

savaşı kaybetmesi Yunanistan'da iç karışıklılara neden olmuş ve artan politik istikrarsızlık üzerine 1926'da General Pangalos askeri bir darbeyle iktidarı ele geçirerek ülkede diktatöryal bir yönetim kurmuştur. 1928'de yeniden parlamenter sisteme dönülse de özellikle 1929 bunalımın etkisiyle istikrarsızlık daha da arttı ve 1935'de General Kondyles parlamentoyu cumhuriyet rejimini terk etmeye zorlayarak ülkede monarşi adı altında diktatöryal bir yönetim kurmuştur (Lee, 1990: 289). Polonya ise bu dönemde farklı etnik gurupların nüfusun üçte birini oluşturduğu ve bunun bir sonucu olarak politik istikrarsızlığın hâkim olduğu bir ülkeydi. Milliyetçi kesimleri arkasına alan General Josef Pilsudski politik açmazı önlemek gerekçesiyle siyasal sisteme müdahale ederek ülkede Almanya'nın işgaline kadar devam edecek olan diktatöryal bir yönetim kurdu (Andreski, 1981: 171; Payne, 1996: 141; Lee, 1990: 265). Aynı şekilde yaşanan ekonomik zorluklar Litvanya'da da demokratik kurumları işleyemez hale getirmişti ve 1926'da aşırı milliyetçi bir cunta siyasal sisteme müdahale ederek ülkeyi diktatöryal bir yönetimle tanıştırdı. Ülkenin bağımsızlığında rol alan iki eski askerinin kontrolü ele aldığı bu yeni rejim, komşu Estonya ve Latvia için de 1929 ekonomik bunalımın ardından yaşanan zorlukların çözümlenmesine esin kaynağı oldu (Lee, 1990: 270; Rothschild, 1974: 379).

Fransa, Britanya ve demokratik kurumların varlıklarını sürdürdüğü diğer ülkelerde bile Birinci Dünya Savaşı koşulları ve 1929 bunalımından beslenen anti-demokratik hareketler güç kazanmıştı (Huntington, 2002: 15). Örneğin Winston Churchill çeşitli vesilelerle Mussolini İtalya'sına sempatisini dile getirmişti ve daha sonra anti-faşist kanadın öncülüğünü yapacak olması da Faşizm aleyhtarlığı nedeniyle değil Almanya'nın ülkesine yönelik tehdidinin bir sonucuydu (Hobsbawm, 1996: 113). Kısacası diktatöryal söylem iki dünya savaşı arası dönemin temel *dispositif* haline gelmiştir. Ekonomik sorunlara çözüm bulmaktan ulus-devlet yapılanmasını hayata geçirmeye kadar devletlerin karşı karşıya oldukları temel problemleri ele alma biçimi bu *dispositif*in bir ürünü, hatta onu sağlamlaştıran yeni pratikler olmuşlardır. Söz konusu *episteme/dispositif* sadece Avrupa'da geçerli değildi, bağımsızlığını yeni kazanan ve ulus-devletleşme sürecine dâhil olan devletler iki dünya savaşı arası dönemin hakim söyleminden etkilenmişler ve diktatöryal söylem biçiminin bir parçası olmuşlardır. Bazı yazarların "global Faşist *Zeitgeist*" olarak adlandırdığı bu *dispositif*

dünyanın geri kalanında Almanya ve İtalya'daki söylem biçiminin bir benzerini üretmemiş olsa da, Japonya başta olmak üzere birçok ülke bu söylem biçiminden esinlemiştir (aktaran, Linz, 2004: 9). Bu esinleme “otoriter-askeri-bürokratik rejimlerin” diğer bir ifadeyle diktatöryal sistemlerin dünyanın geri kalanında hızla yaygınlaşmasına neden olmuştur (Linz, 2004: 9).

İki dünya savaşı arası dönemin *dispositifi* Cumhuriyet Türkiye'sini de etkilemiş ve ülkede diktatöryal bir söylem biçiminin hızla yükselmesinin önemli mümkünlük koşullarının başında gelmiştir. Bu konuda Türkiye kesinlikle bir istisna değildir ve tarihsel ve coğrafi koşulların benzerlik gösterdiği İran'daki gelişmelerle kıyaslandığında bu daha net ortaya çıkar. Rıza Şah yönetimi altındaki İran'ın devlet söylemi noktasında Türkiye ile önemli paralellikler göstermesi (Zürcher, 2004: 110) büyük ölçüde “genel bir el tarafından herkes için yazılmış bir yasalar toplama” olan ve “bir çağın insanların kendisinden kaçıp kurtulamayacağı belirli bir düşünce yapısını” teşkil eden *epistemenin/dispositifin* (Foucault, 2006: 211) bir sonucudur. İran'da Şah'ın partisi ile tek parti döneminin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) arasındaki benzerlik fazlasıyla dikkat çekicidir ve her ikisi de dünyada ciddi bir uygulama alanı bulan “parlamentoda disiplinli bir grup oluşturarak radikal reformların yasallaştırılması” işlevini üstlenmişlerdir (Zürcher, 2004: 110; Elliot, 2004: 67).

1.2. Türkiye’de Diktatöryal Söylem: 1925–1945

Türkiye’de 1925 yılı ile başlayan ve 1945’e kadar süren dönemin diktatöryal bir söylem içermediği, aksine diktatöryal pratiklere rağmen gerçekte demokratik idealleri olan bir dönem olduğu yorumları literatürde önemli bir alanı kaplamaktadır. Dönemin hakim formunun diktatöryal olduğunu kabul edip, bunu temize çıkarmaya çalışan yazılar bu tür metinlerin başında gelir. Örneğin, Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw dönemi “halkçılık ilkesi ve bu ilke etrafında gelişen devletin tüm çıkarlarının partide simgesini bulduğu ve liderinde temsil edildiği argümanı tarafından meşrulaştırılan bir başkan ve parti diktatörlüğü” olarak tanımlarlar (Shaw ve Shaw, 1977: 383). Fakat bunlara göre, “Kemal’in totalitarizmi şayet halkı kötü yönetmek, kaybedilen toprakları geri almak ya da azınlıkları ortadan kaldırmak için kullanılsaydı” kötü bir şey olarak addedilebilirdi. Yoksa “gerçekte hükümet politikalarını ulusun modernleşmesi ve

halkın yaşamının iyileştirilmesi doğrultusunda sürdüren” bir yönetim iyi bir yönetimdir (Shaw ve Shaw, 1977: 384).¹ Burada Shawlar kendi kendini kanıtlayan bir argümana sığınarak önemli bir göz bağıcılığına girişmişlerdir. Kötü ve iyi diktatörlük pratikleri gibi bir ayrıma giderek Cumhuriyet kadrosunun yapmadıklarını “kötü”, yaptıklarını ise “iyi” şeklinde tanımlamışlar ve bu pratikleri adeta bir pratikler yığınının cımbızla çekmişlerdir. Üstelik “halkı kötü yönetmek” ve “azınlıkları ortadan kaldırmak” gibi pratiklerin bu dönemde hiçbir şekilde gerçekleşmediklerini söylemek de ancak Shawların yaptığı gibi yüzeysel bir analizle mümkündür.

Shawların analizine yakın bir analiz biçimi de, söz konusu dönemdeki diktatöryal pratiklerin demokrasiye geçiş için atılmış adımlar olduklarını ileri sürerek dönemin hâkim formunun “vesayet demokrasisi” olarak tanımlanmasıdır (Parla ve Davison, 2004: 2–5).² Bu yaklaşım daha çok 1960 ve 1970’li yıllarda ortaya atılan Batı ülkeleri dışındaki ülkeler için “doğrusal bir gelişme” modeli ile ilgiliydi (Demirel, 2005: 184) ve bu model belli aşamaları demokrasiye geçiş noktasında vesayet dönemi olarak tanımlıyordu. Örneğin, Maurice Duverger’e göre, “Türkiye’deki tek parti sistemi hiçbir şekilde tek parti doktrinine sahip değildi” ve “1946 öncesi dönem sınıfsız bir toplumun varlığı ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi bir tarafa bırakarak” iktidar tekeli kurmak gibi bir amaç gütmemişti (1955: 277). Üstelik “parti içinde bir çoğulculuk” bulunduğu gibi, “seçimler de çoğulcu sistemlerde olduğundan çok fazla manipüle edilmiyordu” (Duverger, 1955: 278). Duverger gibi Dankwart Rustow da Atatürk’ün “ileride halk tarafından yönetilme aşaması için sağlam bir zemin hazırlayan *halkın halk için yönetimi* ilkeleri temelinde yeni bir Cumhuriyet” kurduğunu dile getirmektedir (aktaran, Parla ve Davison, 2004: 3).

Duverger ve Rustow’un Atatürk dönemine yönelik bu bakma biçimi birçok yazar tarafından tekrar edilecek ve söz konusu dönem ileride kurulacak gerçek demokrasinin

---

¹ Benzer bir argüman da Kemal Karpat tarafından ileri sürülmüştür. 1923–1945 arası otoriter hükümetlerin varlığını kabul eden Karpat, bunun dışında devrimleri hayata geçirecek çok da seçenek olmadığını “Türkiye’nin muhtaç olduğu reformları gerçekleştirmenin” tek yolunun bu olduğunu ileri sürer. Ona göre, “toplumsal ve ekonomik ataletten yeni kurtulmakta olan, halkının büyük kısmı hayatını kader kısmete bağlamış, ileriye görebilecek bir aydınlar grubundan yoksun bir toplumun başka şekilde hareket etmesi beklenemezdi” (Karpat, 1996: 126).

² “Vesayet demokrasisi” kavramının yanı sıra döneme ilişkin benzer bir şekilde “güdümlü demokrasi” (guided democracy) ifadesini kullananlar da vardır (Onulduran, 1974: 57).

zemininin oluşturulduğu bir dönem olarak tasvir edilecektir.¹ Böylelikle “vesayet demokrasisi” denilen şey dönemin diktatöryal pratiklerinin “bütünüyle pragmatik ve geçici” bir şey (Özbudun, 1988: 12; Özbudun, 1995; Sartori, 2005: 199–200; Heper, 2006: 123) ve “çok partili rejimin kurulması” (Tunaya, 1995: 579), ve “halkın aktif katılmaya hazır hale gelmesi” (Kapani, 1993: 191) bakımından gerekli olduğu şeklinde “temize” çıkarılmasında bir hayli önemli rol üstlenecektir. Bu yaklaşımın bir başka şeklide de dönemin liderlerinin demokrasiye olan inancına işaret ederek aslında dönemin bir demokrasiye hazırlık süreci olduğunu ima etmektedir. Örneğin Bülent Daver, “Atatürk siyasi rejim konusunda esas itibariyle demokratik rejimi benimsemektedir... rejimin üstünlüğüne ve değerlerine yürekten inanmaktadır” ifadelerini kullanmıştır (1972: 6). Daver’e göre bu dönemde niyetlerde olduğu gibi demokratik sistemin uygulanması durumunda “Atatürk’ün ve partisinin kaybetmesi ve böylece devrime karşı olan güçlerin” iktidara gelmesi mümkündür ve üstelik çok geri kalmış olan ülkeyi modernleştirmek kalkındırmak demokratik metodlarla mümkün değildi (1972: 7). Bu argümanların varacağı sonuç ise açıktır ve Bernard Lewis’in de ifade ettiği gibi, Atatürk “Türkiye’de bir daha kimsenin diktatör olmaması için diktatör olmuştur” (1951: 331).

Vesayet demokrasisi ile alakalı olarak dönemi bir özgürlük şenliği olarak tanımlayan ve önceki yönetimlerin otoriter temelde işleyen toplum kurgusunun yerini bireysel özgürlüklere yer veren yeni bir yapılanmaya bıraktığını ileri süren çalışmalar da mevcuttur. Örneğin fazlasıyla referans edilen bir başka kaynak olan Bernard Lewis’in “Modern Türkiye’nin Doğuşu” başlıklı çalışmasında bu dönem Türk halkı için “sadece bağımsızlığa giden bir yol değil, aynı zamanda nadir ve değerli bir şey olan özgürlüğe giden yol” olarak tanımlanır (Lewis, 1961: 287). Dönemi bir özgürlük şenliği olarak sunan Lewis, Atatürk dönemini içinde bulunduğu tarihsel bağlamdan da bağımsızlaştırarak söz konusu dönemi Avrupa’daki diktatörlüklerden (ve Ortadoğu’daki militarist yönetimlerden) farklı olarak yasalara, hukuka, insani ve

---

¹ Bu dönemde kadınlara verilen hakların demokratik sisteme yönelik inancın bir ürünü olduğuna ilişkin bir yorum için bkz. (Abadan-Unat, 1981: 18–19). Walter F. Weiker de 1973’de kaleme aldığı çalışmasında 1931–46 dönemindeki diktatöryal pratikleri görmezden gelerek bu dönem için liderlerin demokrasi ve moderniteye yönelik sözel sadakatlerinden kurumların sağlamaştırılmasına kayılan bir dönem olarak söz eder (Weiker, 1973: 262). Ona göre, söz konusu dönem demokrasi için gerekli olan kurumların inşa edildiği ve gerekli düzenlemelerin yapıldığı bir vesayet dönemidir (Weiker, 1973: 263–264).

politik standartlara saygı duyulan bir dönem olarak tasvir eder. Üstelik zor ve baskının sadece 1926'ya kadarki kuruluş koşullarında söz konusu olduğunu bu tarihten itibaren kişisel özgürlüklere karşı tehlikelerin minimuma düştüğünü ileri sürer (Lewis, 1961: 285).

“Vesayet demokrasisi” söyleminden daha ileri giden ve dönemi bizzat katılımcı-sivil toplumcu demokrasi pratiklerinin hayata geçirildiği bir zaman dilimi olarak sunan çalışmalara da rastlamak mümkündür. Örneğin Ahmet Taner Kışlalı 1993'de kaleme aldığı bir yazısında “tarihsel olgular, ancak dönemlerinin koşulları içinde değerlendirildiğinde bir anlam taşırlar” gibi bir uyarıda bulunmasına rağmen, Atatürk'ü “‘katılımcı-sivil toplumcu’ bir demokrasiye inandığının somut kanıtlarını vermiş” biri olarak tanımlar (1993; ayrıca bkz. Tuncay, 2006: 275). Kışlalı'ya göre, “Atatürk'ün tek partisi, dışında bulunmayan çoğulculuğu içinde taşıyordu” ve “geleceğin muhalefeti ve daha sonraki iktidarı da gene oradan çıkmıştır” (1990: 209). Katılımcı-sivil toplumcu bir demokrasinin tanımları ortada olduğuna göre Kışlalı'nın yaptığı şey, kendi döneminin onaylanan/onay gören bir söylemini başka bir döneme dayatmaktan başka bir şey değildir. Benzer bir şekilde dönemin liderlerinin ideallerinden hareketle bunların “hep bağlı kaldığı ideal, *Türk ulusunun kendi kendini yönetmesiydi*” yorumuna varmak (Haspolat, 2003: 97; Kongar, 1999: 245) ya da dönemin “halkçılık ilkesini demokrasi prensibinin eşanlamlısı” şeklinde sunmak (Işıklı, 1992: 35) hiçbir şekilde ilgili dönemde işleyişte olan söylemi yansıtmaz. Ayrıca, bütün bu analizlerin İkinci Dünya Savaşı, özellikle de 1980 sonrası demokratik söylemin popülerleştiği bir iklimde dillendirilmesi de bunların kendi söylemsel değerlerini analiz ettikleri döneme dayattıkları şeklinde okunabilir.

Bu çalışmada ise söz konusu dönemdeki devlet pratiklerinin arkasında ne gibi gizli amaçlar yattığı, ya da bu pratikleri hayata geçirenlerin niyetlerinin neler olduğu gibi sorulara yönelmeksizin söylemlerin/pratiklerin kendilerine odaklanılacaktır. Dönemin faşist ve komünist sistemleri ile kıyaslayarak Türkiye'nin böyle bir sürece girmediği, bu sistemleri bire bir taklit etmediği ve bu nedenle diktatöryal bir söylem biçimi geliştirmedeğini ileri sürmek de yüzeysel bir analizdir. Yine bu çalışmada Çetin Yetkin'in yerinde tespitiyle “ülkede disiplini sağlayacak, devrim ilkelerinden sapmayacak ve bunları topluma aşılatabilecek, sağlam bir siyasal örgütleniş biçimi”

(1983: 41) üretmenin faşist ve komünist sistemlerin birebir taklidi olmasa da diktatöryal bir söylemin ürünü olduğu ileri sürülecektir. Diktatöryal pratiklerin devlet söyleminde hakim bir rol üstlendiği tarihin başlangıcı olarak Takrir-i Sükun'un ilan edildiği 1925 yılı alınırken, bu söylem biçiminin hakim bir form olmaktan çıktığı tarih olarak da muhalif partilerin kendi iradeleriyle kurulmaya başlandığı 1945 yılı alınacaktır.

Hemen belirtmek gerekir ki, bir söylem biçiminden başka bir söylem biçimine geçiş net bir çizgiyle birbirinden ayrılmamıştır ve belli bir söylemin hakim olduğu dönem kendinden önceki dönemden izler taşıdığı gibi nihai formunu alması da belli bir süreyi gerektirir. Bu nedenle Cumhuriyet tarihinde diktatöryal söylemin, diğer bir ifadeyle devletin problemlerini ele alma biçimine temelde diktatöryal bir havanın hakim olduğu dönemin, başlangıcına ilişkin net bir tarih vermek mümkün değildir. Yine de, Mart 1925'te ilan edilen Takrir-i Sükun Kanunu bu dönemin başlangıcı olarak alınabilir. Erik Jan Zürcher'in de belirttiği gibi, "Takrir-i Sükun Kanunu'nun... ilanından itibaren Türkiye'nin yönetim biçimi, bir otoriter tek parti yönetimi, açıkçası, bir diktatörlük idi" (2002: 257). Söz konusu kanunun ilanını "gerçek bir dönüm noktası" olarak tanımlayan Mete Tunçay da, bu tarihe kadar Türkiye'de "siyaset dönemi" yaşandığını, bu tarihten sonra ise "Atatürk ve İnönü'nün ebedi ve milli şeflikleri altında" yirmi yıl sürecek olan bir "idare döneminin" başladığını dile getirmektedir (2007: 43). Benzer bir şekilde Stefanos Yerasimos da Türkiye'deki tek parti rejimini bu kanunla başlatır ve bu tarihten itibaren iktidarın muhalifleri temizleme sürecine giriştiğinin altını çizer (2006: 98–99).¹

Takrir-i Sükun Kanunu ile başlayan ve 1945'e kadar devam eden bu dönemin² hakim söyleminin ne olduğu noktasında bütün dönem tarihsel olarak incelenmeyecek, belli olgular öncelikli olarak analiz edilecektir. Bütün ifadelerin, görme biçimlerinin, ele

---

¹ Çetin Yetkin 1930 öncesi dönemde devletçilik, tek parti ve milli şef gibi kurumların izine rastlanmaması dolayısıyla 1930 yılını dönüm noktası olarak alır (Yetkin, 1983: 17). Fakat bu kurumları mümkün kılacak düzenlemeler ve muhalefetin bütünüyle ortadan kaldırılması 1925'den sonra başlamıştır. Yetkin'i yanıltan şey ise Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı bir muhalefet hareketi olarak görmesidir.

² Söz konusu dönemi kendi içinde ikiye bölen çalışmalar da vardır. Örneğin Hamit Bozarslan, 1922–1930 arası dönemi milliyetçi ve medeniyetçi bir projenin peşinde giden "Janus yüzlü" bir dönem olarak tasvir ederken, 1930–1938 arası dönemi açık ve bilinçli bir şekilde anti-liberal ve anti-demokratik ilkeler takip eden bir dönem olarak tasvir eder (Bozarslan, 2006: 29).

alma yollarının vs. tümünün arkasında bulunan “yasanın” (Foucault, 2006: 55; Foucault, 1999: 69) diğerk bir ifadeyle *dispositif*in ortaya çıkarılmasında Foucault’un önerdiği sorgulama yöntemi izlenecektir. Buna göre, konuşan özneler yığını arasında bu tür dili kullanmaya yetkili olanlara odaklanılacak ve bunların kim oldukları ortaya çıkarılacak (Foucault, 2006: 55; Foucault, 1999: 69), hakim söylemin meşruiyet kaynağı ve uygulama noktaları olarak ortaya çıkan kurumsal yapılara değinilecek (Foucault, 2006: 56; Foucault, 1999: 70) ve son olarak sorgulayan, dinleyen, gören, inceleyen özneler olarak öznelerin konumları saptanmaya çalışılacaktır (Foucault, 2006: 57–58; Foucault, 1999: 72–72). Dönemin “devlet söylemini ifade etmekteki ayrıcalıklı statüleri” olan (Yeğen, 2003: 213) politikacılar, kurumsal görevliler, gazeteciler gibi öznelerin yanı sıra, halkevleri, Türk Tarih Kurumu, Parti Müfettişlikleri gibi kurumlar ve kanunlar, genelgeler ve tüzükler başta olmak üzere resmi metinler analiz kapsamına dâhil edilecektir. Bütün bunlar arasında görülebilen “düzenlilik alanı” (Foucault, 2006: 60; Foucault, 1999: 69; Foucault, 1999: 75) hepsinin bulunduğu ya da hepsini kat eden ortak nokta ise devlet söyleminin ne olduğunu ortaya çıkaracaktır.

1.2.1. Takrir-i Sükün Öncesi

Takrir-i Sükün Kanunu bir başlangıç noktası olarak alınsa da, bu tarihten itibaren devlet söyleminin hakim formu haline gelecek olan diktatöryal söylemin pratik temelleri bir süre öncesine kadar geri götürülebilir. Bu nedenle Takrir-i Sükun Kanunu’nun çıkarılması diktatöryal söylemin bir başlangıcı olarak değil, diktatöryal ele alma biçiminin devlet söyleminde hâkim forma dönüşmesinin tarihi olarak ele alınmalıdır. Böylesi bir kanunun çıkarılmasını mümkün kılan koşulların oluşması gerekiyordu ve bu bakımdan 1922–1925 arası dönem devlet söyleminde diktatöryal formun giderek etkinleştiği tarihler olarak ele alınabilir. Bu tarih aralığı Mustafa Kemal (Atatürk)’ün iktidarını hızla sağlamlaştırdığı ve karşısındaki muhalefeti tedrici olarak zayıflattığı dönemdir.

1922–1925 dönemi diktatöryal söylemin giderek etkinliğini artırdığı bir dönem olarak okunabildiği gibi, aynı zamanda söz konusu dönem demokratik bir siyasetin mümkün olduğu ve böylelikle 1925 sonrası dönemle farklılaşan bir görüntü de arz eder. Cemil

Koçak'ın deyimiyle “Türkiye Cumhuriyeti, bir tek parti yönetimi olarak doğmadı... Birinci Türkiye Millet Meclisi'nin demokratik ve çoğulcu yapısı süreç içinde bir tek-parti diktatörlüğüne dönüştü” (1997: 85). Özellikle bu dönemde mecliste bulunan İkinci Gruba bakıldığında ayrı bir parti olarak ortaya çıkmasa da, meclisteki temel eleştirilerini “fiilen oluşabilecek her türlü kişisel yönetime karşı tepki” şeklinde formüle etmiştir (Demirel, 2007: 10). İkinci Grubun 1923 seçimleriyle meclis dışında bırakılmasından sonra da mecliste tartışma zemini varlığını sürdürmeye devam etmiş, hatta bu zemin bir muhalefet partisinin ortaya çıkmasını da mümkün kılmıştır. Sadece politik alan değil, bu dönemde basın da “canlı, heyecanlı, bol spekülasyonlu ama oldukça özgür ve olaysız bir dönem” yaşamıştır (Kocabaşoğlu, 2007: 576). Kısacası 1925 öncesi dönem bir taraftan Türkiye'nin demokrasi serüveninin doğrusal bir çizgi izlemediğinin kanıtı olarak ele alınabilecekken (Demirel, 2005: 184) diğer taraftan da “diktatöryal söylem” olarak adlandırılan dönemin sınırlarını çizerek 1925 sonrası dönemi kendisinden ayırır.

Sakarya'da iki haftayı aşkın süre devam eden savaşta Mustafa Kemal önderliğindeki ordunun Yunanlıları yenilgiye uğratması onu ülkede kendisine itiraz edilemeyecek önemli bir lider konumuna yükseltmişti. Bu tarihten itibaren Mustafa Kemal'in “mutlakıyetçi ve radikal bir tutum” göstermeye başlaması üzerine meclisteki muhalefet zamanla büyüyerek İkinci Grubu kurmuştur. Bu kişileri bir araya getiren temel saik ise “Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel egemenlik kurmasının” önüne geçmektir (Tunçay, 2005: 39; Demirel, 2007: 10). Fakat, Ağustos-Eylül 1922'de Yunan ordusuna karşı yürütülen Büyük Taarruz ile kazanılan zaferin sonucunda Mustafa Kemal'e Zürcher'in deyimiyle “Halaskar (kurtarıcı ve fatih) Gazi” unvanı verilmesi ve böylelikle halkın gözünde önemli bir prestij kazanması “mutlak iktidarı elde etme” sürecindeki en önemli meşruluk kaynağı olmuştur (2002: 233; Zürcher, 2007: 42; Shaw ve Shaw, 1977: 373).

İlk icraatı 1 Kasım 1922'de saltanatı kaldırmak olan Gazi Mustafa Kemal, Aralık ayının başında da etrafındaki kişilerden oluşan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu Halk Fırkası (HF) adı altında bir siyasi partiye dönüştürme fikrini ilk kez açıkladı. 1 Nisan 1923'te Lausanne barış görüşmelerinin sonucunda varılacak anlaşma tasarısını kabul etmeyeceğinden endişe duyulan meclisin yenilenmesi amacıyla seçimlerin yapılması

kararı alındı (Tunçay, 2005: 42).¹ Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında yapılan iki dereceli seçimlerde “adayların nitelikleri ve geçmişleri bizzat Mustafa Kemal tarafından adamakıllı bir incelemeye tabi tutulduğundan” İkinci Gruptan hiç kimse meclise giremedi. Üstelik yapılan düzenlemelerle eski İttihat ve Terakki ileri gelenlerinin de seçimlerde varlık gösterememeleri sağlanmıştır (Zürcher, 2002: 234; Tunçay, 2005: 48; Demirel, 2007: 571–574 ve 584).

Tüm bu çabalara rağmen yapılan seçimler Mustafa Kemal’in, meclisi “geniş kapsamlı reformlarda kendisini desteklemeye hazır kişilerle doldurmayı başardığı anlamına” gelmiyordu (Zürcher, 2007: 51; Demirel, 2007: 598). Gözden çıkarılamayacak kadar güçlü ve saygın kişilerin seçimlere dâhil edilmesi sonucu “bütünüyle uysal bir meclis yaratılamamıştır” (Tunçay, 2005: 49). Lausanne görüşmeleri sırasında mecliste hararetli tartışmaların yaşanması bu durumun en açık göstergesiydi. Mecliste gerilimi artıran ve bir ölçüde safları netleştiren süreç ise cumhuriyetin ilanı ve ardından hilafetin kaldırılması tartışmalarıyla birlikte başladı. Rauf (Orbay), Refet (Bele), Adnan (Adivar) ve Ali Fuat (Cebesoy) gibi Cumhuriyetin ilanına muhalif olabilecek isimlerin Ankara dışında olduğu bir tarihte mecliste yaşanan çıkmazı bahane eden Mustafa Kemal, 29 Ekim’de cumhuriyetin ilan edilmesi önergesini meclise sundu. Yaşanan tartışmalardan dolayı bölünmüş durumdaki meclis “biraz da gafil avlandığından önergeyi kabul etti” (Zürcher, 2007: 54). Rauf, Ali Fuat ve arkadaşları Cumhuriyet’in ilanının oldubittiye getirilmesine ve usulün despotik bir tarzda olmasına itirazlar yöneltirken, dönemin Birinci Ordu Komutanı Kazım (Karabekir) de “kişisel buyurganlığın her türlüüne karşı olduğunu” dile getirerek yaşananları eleştirenlerin safına geçmişti (Zürcher, 2007: 54–56).

Mustafa Kemal’in bir kuvvet gösterisi anlamında “kişisel egemenliğe doğru yürümesiyle yakından ilgili” olan hilafetin kaldırılması süreci² (Tunçay, 2005: 72) Cumhuriyetin ilan edilme tarzı karşısında bir araya gelen muhalif kanatın sesini daha

---

¹ 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’na göre, Meclis amacına ulaştığına kani olduktan sonra üçte iki çoğunluğun onayıyla seçime gidebilecekti. Muhalefetin son derece güçlü olduğu böyle bir ortamda seçim kararı basit çoğunlukla alındı (Koçak, 2009: 18).

² Yerasimos’a göre, “halifelik ve dini kurumlar, okullar, vakıflar ve dini yasalar Mustafa Kemal’in tek kişilik hükümetine doğru önlenemez yükselişinin karşısında denge oluşturabilecek yegane yerleşik güçlerdi”. Tam da bu nedenle Mustafa Kemal’in tek kişilik iktidarından korkan muhalefet bu kurumlara sarılırken, Mustafa Kemal de tek kişilik iktidarının önündeki bu yerleşik kurumları hedef almaktaydı. (Yerasimos, 2006: 94-95)

fazla yükseltmesine neden oldu. Hintli Müslümanların İsmet (İnönü)'ye gönderdikleri Hilafetin kaldırılmamasını talep eden mektupların İstanbul gazetelerinde yayımlanması bir bunalıma neden oldu ve İsmet'in girişimleriyle Meclis 22'ye karşı 156 oyla İstanbul'a gönderilmek üzere İstiklal Mahkemeleri'nin kurulmasını kabul etti. Oylama muhalefetin hükümete karşı blok oy kullandığı ilk oylama olması açısından önemliydi (Lewis, 2000: 263; Zürcher, 2007: 59). Söz konusu mektupların yayımlanmasının soruşturulduğu davada olayın bir suç olduğu belirtilmesine rağmen, gazetecilerin hepsi "suç işleme kastı olmadıkları" gerekçesiyle beraat etmişlerdir (Tunçay, 2005: 85). Fakat yaşananlar İstanbul basınının önemli bir muhalefet olduğunu göstermesi açısından önemliydi. Bunun farkında olan Mustafa Kemal hilafetin kaldırılmasından önce gazetecilerle İzmir'de yaptığı görüşmede Mete Tunçay'ın tabiriyle "basını gerekirse halka karşı, kendi kişiliğinde ve önderliğinde anlatımını bulan genel iradenin destekçisi olarak görmek istediğini ortaya koyan" bir konuşma yapmıştır (2005: 89). Basın bu görüşmenin ardından bir süre devrimleri öven yazılar yayımlasa da, tekrar muhalif konumuna geri dönmüş ve kullanılan yöntemleri ve süreci eleştirmeye devam etmiştir (Gürkan, 1998: 38).

Hilafet tartışmalarının ardından İstanbul basınının başı çektiği en önemli tartışma konusu Mustafa Kemal'in memleketin başına yeni bir diktatör olacağı korkusunun harekete geçirdiği "devlet başkanının partiler üstü kalması gerekliliği" konusuydu (Gürkan, 1998: 40). Yeni bir parti kurulmasının gündeme gelmesiyle birlikte Meclisteki muhalefet de aynı görüşü dillendirmeye başlamıştı. Mustafa Kemal'in bu tartışmalara cevabı ise "benim için bir taraflık vardır: bir tarafım, o da cumhuriyet taraftarlığı: fikri, içtimai inkılap taraftarlığı" şeklinde olmuş ve bu şekilde bitaraflık önerilerini reddetmiştir (Tunçay, 2005: 99; Zürcher, 2007: 67). Bu konuşmadan dört gün sonra yaptığı açıklamada yeni parti kurulması girişimlerini kastederek "memleket ve milletin huzur ve emniyet şeraiti henüz böyle bir tefrikaya yol açmaya müsait değildir" ifadelerini kullanmıştır (Zürcher, 2007: 68). Böylelikle, Mustafa Kemal daha parti kurulmadan söz konusu partiye yönelik politikasını açıkça ortaya koymuştu. Basına yönelik tepkisini ise Mustafa Kemal dönemin İçişleri Bakanı Zekeriya Bey'i basın özgürlüğüne dair yayımladığı ve "T.C. hürriyet-i matbuata hürmetkârdır ve hürmetkâr kalacaktır" ifadelerinin geçtiği bildiriye yayımlanmasının ardından görevden

olarak göstermiştir. Bu görevden alma eylemi başka gerekçelerle temellendirilse de, Tunçay'a göre karar Mustafa Kemal'in basın özgürlüğüne dokunulmayacağına söz vermek istememesinin bir göstergesiydi (2005: 104).

20 Ekim 1924'de Mübadele, İmar ve İskan Vekili Refet Bey'e yöneltilen soru önergesi ile başlayan bölünme süreci 26 Ekim'de Kazım (Karabekir)'in ve 30 Ekim'de Ali Fuat Paşa'nın ordudaki görevlerinden istifa etmeleriyle devam etti. Mustafa Kemal'in Nutuk'ta "paşalar komplosu" olarak adlandırdığı bu gelişmelere tepkisi ordunun üst kademesine kendisine bağlılığından emin olduklarını atamak ve Kazım ile Ali Fuat'ın meclise katılmalarını geciktirmek oldu (Zürcher, 2007: 73–75; Tunçay, 2005: 105). 8 Kasım'da yapılan gensoru oylamasından bir gün sonra Rauf (Orbay) ve 10 arkadaşı Halk Fırkası'ndan istifa etmiş ve 17 Kasım 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) resmen kurulmuştur. TCF'nin kurulma süreci ve kurulduktan sonraki faaliyetleri Mustafa Kemal ve arkadaşlarının kontrolündeki Halk Fırkası'nın tutumunun karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi açısından önemlidir. Dönemin etkin figürlerinden muhalefete yakın bir gazeteci olan Zekeriya (Sertel) Bey'in 1925'in başında bir çeşit almanak olarak çıkan *Resmi Yıl*'a yazdıkları bu açıdan dikkat çekicidir:

"Halk Fırkası mensupları daha mutaassıb daha inhisarcı bir zihniyetle hareket ediyor, yeni fırka [TCF] azası daha liberal düşünüyordu... Halk Fırkası halkın bu ilk şaşkınlık ve heyecan devrinde gördüğü mutlak mutavattan mağrur ve hodgam oldu. Bütün zaferi benimsedi ve hariçte kalanlara kıskanç bir nazarla bakmağa başladı... [yeni fırkanın] tek bir endişesi vardı... diktatörlüğün ve istibdadın önüne geçmek. Eski fırka zaferi, istiklali, hatta vatani ve milliyetperverliği benimsediği için yavaş yavaş İttihat Terakki zihniyeti almağa başlıyordu" (aktaran, Tunçay, 2005: 132)

Daha sonra döneme ilişkin yapılan çalışmalarda ileri sürülen tespitler de Zekeriya Bey'i onaylar mahiyettedir. Mete Tunçay TCF'nin "kurulduğu gün basına açıklanan fırka beyannamesi ve programı, özünde, gerek siyasal gerek ekonomik anlamıyla liberal demokrasiyi savunan belgelerdir" tespitinde bulunurken, Halk Fırkası'nın İttihat ve Terakki "kalıt ve geleneğine" daha yakın olduğunu belirtmektedir (2005: 108). Erik Jan Zürcher de benzer bir şekilde "TCF programıyla Halk Fırkası'nın güncel politikaları ve yönetim biçimi arasında yapılacak bir karşılaştırma, açıkça, muhalefetin daha az merkezîyetçi, otoriter, ulusçu ve radikal eğilimlerinin olduğunu ortaya koyacaktır" tespitinde bulunmaktadır (2007: 161). Tam da bu yönü nedeniyle TCF'yi

Mustafa Kemal'in "bir muhalefet deneyi" olarak değerlendirmek (Lewis, 2007: 9) mümkün değildir.

TCF'nin kurulması Mustafa Kemal'i bir hayli sınırlendirmişse de, Nutuk'ta çok sık tekrarlanan bir ifadeyle "henüz ortamın müsait olmaması"¹ nedeniyle sert tepkiler vermekten kaçınmıştı. O dönem tam haliyle yayımlanmayan 24 Kasım 1924'te *The Times*'in İstanbul muhabiri olan Maxwell Macartney ile yaptığı röportaj sırasında söyledikleri Mustafa Kemal'in muhalefete bakışını özetlemesi açısından önemlidir.² "Partiyi oluşturanların kişilikleri üzerinde analiz, saflarında gerçek birer cumhuriyetçi olamayacak kişilerin yer aldığını gösteriyor" ifadelerini kullanan Mustafa Kemal, Rauf Bey, Kazım Karabekir ve Sabit Bey'i bunlara örnek olarak gösterir. Programlarının içtenliğine inanılması durumunda Halk Fırkası'ndan bir farkı olmadıklarının bilincinde olan Mustafa Kemal bu durumda neden ayrıldıklarına bir anlam veremez (Zürcher, 2007: 197–198). Bundan bir kaç ay sonra Ocak 1925'de Konya'da tuttuğu günlüğüne de muhalefeti hain ve gafil olmakla suçlayarak bunlara karşı sert davranışını "memleket ve millet menfaatını her şeyin üstünde görmesiyle" temellendirmiştir (Atatürk, 2005a: 149). Ortamın müsait olduğu bir dönemde Nutuk'ta bu günleri anlatırken kullandığı ifadeler Macartney'in bu röportajında söylenenleri ve günlükte yazılanları onaylamaktadır. TCF'yi "Cumhuriyet'i doğduğu gün boğmak isteyenlerin, kurdukları parti" olarak tanımlayan Mustafa Kemal, "gizli eller tarafından çizilen programı" olan partinin "en hain dimağların mahsulü" olduğunu ileri sürmüştür (Atatürk, 2005: 601–602).

TCF'nin kurulmasının ardından İsmet (İnönü), Halk Fırkası'nın Meclis Grubu toplantısında sıkıyönetim önerisinde bulunmuş ve önerisi reddedilince başvekillik görevinden istifa etmiştir. Mustafa Kemal ise yaşanan gelişmeler karşısında firkanın idare heyeti ile düzenlediği bir toplantıda "dinsel gericiliğin bir karşı devrim yarattığına işaret ederek" TCF'ye olan bakışını özetlemiş ve "benim burnuma barut ve

---

¹ "Bu önemli kararın bütün gerek ve zaruretlerini daha ilk gün açığa vurup ifade etmek, elbette isabetli olmazdı" ve "her safhayı vakti geldikçe uygulamak" gibi ifadeler Nutuk'ta sık sık kullanılmaktadır. (Atatürk, 2005: 10 ve 11)

² Mustafa Kemal, Mete Tuncay'ın deyimiyle, "muhalefetten hiçbir zaman hoşlanmamış" onların "varlığına katlanmak zorunda kaldığı zamanlarda da" onlara karşı askeri bir taktik uygulamıştır. Muhalefete karşı "önce bölmek ve bir bölümünü ele geçirmek, daha sonra öteki bölümünü aşırılığa iterek en sonunda büsbütün yasaklatmak yöntemini izlemiştir". (Tuncay, 1978: 91)

kan kokuları geliyor inşallah ben yanılmışımdır” ifadelerini kullanmıştır (Tunçay, 2005: 110–111; Bila, 1999: 53). İsmet Paşa ve kabinesinin istifasının ardından yerine kurulan Fethi Bey başkanlığındaki kabine daha ılımlıydı ve “yeni fırkanın çekiciliği karşısında CHF’nin daha çok çözülmesini önlemek” amacındaydı (Tunçay, 2005: 111; Zürcher, 2007: 88). Bu değişiklikten sonra HF’dan istifalar yavaşlamış bir süre sonra da durmuştur. Değişikliğe muhalefetin bakışı ise “İsmet Paşa’nın temsil ettiği otoriterci gidişten kurtulmuş olmanın sevinci” şeklinde özetlenebilir (Tunçay, 2005: 112).

Bu sevinç fazla uzun sürmedi ve 13 Şubat 1925’de başlayan Şeyh Said ayaklanması Mustafa Kemal’e hain ve gafil olarak tanımladığı muhalefeti ortadan kaldırmak için aradığı fırsatı verdi. Ayaklanmanın dinsel ya da ulusal bir ayaklanma olduğu tartışılabilir¹, üzerinde hem fikir olunan şey söz konusu ayaklanmanın Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından dinsel gerici ve karşı devrim şeklinde sunulması tüm ülke genelinde başlatılan bir bastırma hareketini haklı kılmak için kullanıldığıdır (Tunçay, 2005: 136). İki yıl sonra 2 Mart 1927’de İsmet Paşa TBMM’de yaptığı konuşmada bu durumu şu ifadelerle onaylayacaktı: “...iki sene evvel karşısında bulunduğumuz hadisin en mühimi Şeyh Said isyanı... değildi. Asıl tehlike: memleketin umumi hayatında hâsıl olan teşevvüş ve tezebzüb (karışıklık) idi” (İnönü, 1992: 250).

İsyan fazla uzun sürmedi, bölgeye sevk edilen 35.000 civarında asker Nisan ayının ortalarına doğru Kürt ayaklanmasını bastırdı (Bruinessen, 2006: 428). Fakat ayaklanmanın siyasi etkileri muazzamdı ve isyan “tek-parti diktatörlüğünün kurulması sürecinde önemli bir dönüm noktası oldu” (Koçak, 1997: 101). Fethi Bey hükümeti

---

¹ Mete Tunçay’ın ayaklanma için önerdiği “dinsel bir giysi altında ulusal bir başkaldırı” tanımlaması (2005: 136) konu hakkında önemli araştırmalarda bulunan Martin van Bruinessen tarafında da paylaşılır. Ona göre, ayaklanma “ilk hedefi bağımsız bir Kürdistan kurmak” olan fakat motivasyon noktasında “dini faktörlerin daha ağırlıklı olduğu” bir hareketti (2006: 442). Motivasyonda dini unsurların daha etkin olmasını ise dönemin şartları dolayısıyla bunun halkı mobilize etmede “iki kat daha avantajlı bir durum sağlaması” şeklinde açıklamaktadır (Bruinessen, 2006: 414). Zürcher de benzer bir argüman ileri sürer ve halk tabakasının dinsel güdülerle hareket etmesine rağmen, lider kadrosunun kuşkuya yer vermeyecek şekilde “bağımsız bir Kürdistan arzusu” güdümünde olduğunu belirtir (2002: 249). Feroz Ahmad “isyanda güçlü bir Kürt ulusçu ögesinin var olduğunu” kabul etse de, “isyanın patlak verdiği ve geliştiği ortama bütünüyle dini öğelerin hâkim olduğunu” ileri sürer (2002: 75). Hilafetin kaldırılması ayaklanma için bir gerekçe olarak sunulsa da, Kürtçenin aleni kullanılmasının yasaklanması, nüfuzlu toprak sahibi Kürtlerin zorla ülkenin Batısına yerleştirilmesi ve bunların topraklarının buraya göçen Türkçe konuşan kişilere verilmesi gibi dinle ilgili olmayan gelişmeler de ayaklanmada belirleyici olmuştur (Zürcher, 2002: 249; Bruinessen, 2006: 413–414). Bu argümanlardan farklı olarak Bernard Lewis ayaklanmayı “müritleri Allahsız Cumhuriyeti devirmeyi ve Halifeyi geri getirmeyi isteyen derviş şeyhlerin” yönettiğini ileri sürerek resmi söylemin paralelinde bir yorumda bulunur (2000: 266).

ayaklanmaya karşı alınan tedbirler kapsamında Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda bir değişiklik yaparak dini kullanmayı vatana ihanet suçları arasına aldı ve isyan bölgesinde bir ay süreli bir sıkıyönetim ilan etti. Bu değişiklik Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki radikalleri memnun etmedi, isyanın daha geniş bir tabanı olduğunu düşünen radikaller İstanbul basınında yıkıcı bir tutum olduğunu ileri sürerek burada da sıkıyönetim ilan edilmesi ve ayaklanmanın sorumluları arasında gösterdikleri TCF'ye karşı önlem alınması taleplerini¹ dile getirmeye başladılar (Zürcher, 2007: 118; Koçak, 1997: 100). 2 Mart 1925'te daha sert önlemlerin alınmasının tartışıldığı bir meclis oturumunda Şeyh Said ayaklanmasını “yöntem değiştirmek için uygun bir fırsat olarak gören” Mustafa Kemal, hükümeti eleştiren ve söz konusu önlemlerden yana tavsiyelerde bulunan bir konuşma yaptı. Mustafa Kemal'in konuşma sırasında “Milletin elinden tutmağa lüzüm vardır. İnkılâbı başlatan tamamlayacaktır” ifadelerini kullanması yeni dönemde nelerin yaşanacağına dair bir ipucuydu (Aydemir, 1966: 222). Bu konuşma diğer bir ifadeyle Mustafa Kemal'in radikallerden yana tavır alması CHF içindeki dengeleri değiştirdi ve konuşmaların ardından yapılan oylamada sert tedbirlerin uygulanmasını isteyen değişiklik önergesi 60'a karşı 94 oyla kabul edildi. Azınlıkta kalan Fethi Bey istifa etti ve yerine 4 Mayıs'ta İsmet'in başkanlığında yeni bir kabine kuruldu. Yeni kurulan hükümetin ilk işi ise Takrir-i Sükün Kanunu'nu çıkarmak ve iki tane İstiklal Mahkemesi kurmak oldu.

1.2.2. Diktatöryal Söylem, Kurumlar ve Pratikler

1.2.2.1. Takrir-i Sükün Kanunu: Diktatöryal Söylemin Yerleşmesi

Meclis görüşmeleri sırasında kanun teklifinin 1921 tarihli “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile taban tabana zıt” olduğu ve “insanların zihninden geçen fikri bile bu (kanunun) şümülüne ithal etmeye imkan olduğu” ve bu nedenle hükümete çok fazla keyfiyet verdiği, “isyan zuhur eden mıntıka” dışına çıkararak fazla kapsayıcı olduğu şeklinde eleştiriler getirilmiş olsa da (T.B.M.M., 1341: 132, 134), 4 Mart 1925'te 22'ye karşı 122 oyla kabul edilen kanunun birinci maddesi aynen şu şekildeydi:

---

¹ İsyanın başlamasıyla mecliste TCF'ye programındaki “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası efkar ve itikati diniyeye hürmetkardır” hükmü isyanı körükleyen bir sebep gibi yorumlanarak sert saldırılarda bulunuldu. Mustafa Kemal de dâhil CHF'deki radikaller ısrarla isyan bölgesinde teşkilatı dahi bulunmayan TCF ve isyan arasında bağlantı bulmaya çalışsalar da, bu ilişkiyi gösteren hiçbir somut delil bulunamadı (Aydemir, 1966: 220; Bruinessen, 2006: 432–433; Atatürk, 2005: 603).

“İrticaa ve isyana ve memleketin içtimai nizamını, huzur ve sükunun ve emniyet ve asayişini ihlale sebep bilimur teşkilat ve tahrikçi ve teşvikat ve teşebbüsât ve neşriyatı hükümet, Reiscumhurun tastiki ile, resen ve idareten men’e mezundur. İşbu fillere katılanları İstiklal mahkemesine verebilir.” (T.B.M.M., 1341: 131; Aydemir, 1966: 227).

Aynı gün bu kanunu uygulayacak iki İstiklal Mahkemesinin kurulmasına da karar verilmişti. “İsyân Mıntıkası İstiklal Mahkemesi” ayaklanma bölgesindeki olayları sorgulamakla görevlendirilirken, “Ankara İstiklal Mahkemesi” ülkenin diğer bölgelerinde kanunun uygulanması ile yetkilendirildi (T.B.M.M., 1341: 149). Kanundaki hükümete verilen mutlak yetki ve bu yetkinin uygulanması için kurulan mahkemeler diktatöryal söylemin kısa süre içinde yerleşmesini sağladı. Bu açıdan Şevket Süreyya Aydemir’in kanuna ilişkin yorumu eksiktir. Ona göre, “kanun, iki tarafı keskin öyle bir kılıçtı ki, hükümet ve rejim onu, ya inkılâpları yerleştirmek için olağanüstü bir dayanak olarak kullanacak yahut bizzat hükümeti sert bir diktatörlüğe sürükleyebilecekti” (1966: 223–224). Oysa kanun hem inkılapları yerleştirmek için olağanüstü bir dayanak olarak kullanıldı hem de hükümeti bir diktatörlüğe sürükledi ve Aydemir’in de kabul ettiği gibi, “demokrasi havası, artık uzunca bir zaman için ortadan çekildi” (1966: 224).

İki İstiklal Mahkemesi başlangıçta birbirinde farklıydı, ilki meclisin onayına sunulmadan aldığı idam kararlarını infaz edebilirken, ikincisinin idam kararları meclisin onayına sunulmak zorundaydı. Fakat bu farklılık kısa süre sonra 20 Nisan 1925’te geçirilen bir değişiklik ile ortadan kaldırıldı. Kazım Karabekir başta olmak üzere Meclis’teki küçük bir muhalif grup bu değişikliğin gereksiz ve çok ağır bir düzenleme olduğunu öne sürseler de, iktidarın tavrı nettir. Dönemin Adliye Vekili Mahmut Esat (Bozkurt) Bey’in ifadeleriyle, “yalnız Cumhuriyet için, yalnız Türk Vatanı ve Türk Milletinin menfaati için gözyaşı dökülen ve onun için ızdırıp duyulan” bir ortamda “beş kişinin idamından dolayı katiyen ıstırap” duymak mümkün değildir (T.B.M.M., 1341a: 244). “Yeni bir devreye” giren ve her şeyin yenileşmesi gereken bir süreçten geçen “yeni Türkiye’de” (T.B.M.M., 1341a: 246) bu yenileşmenin önüne geçen ve ona muhalif olan herkesten ya da her şeyden kurtulması gerektiği düşüncesi hakimdir. Buna göre, hiçbir şey ya da kişi Cumhuriyetin ve devletin üzerinde değildir.

Takrir-i Sükün Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri kararlarının ardındaki temel kaygının muhalefeti temizlemek olduğu daha sonra Mart 1927’de İnönü’nün kanunu gerektiren en önemli tehlike olarak Şeyh Sait ayaklanmasını değil “memleketin tekamülâtına ve samimi ıslahatçıların bütün gayretlerine mani olan... mütereddi münevverlerin” yarattığı karışıklığı önleme kaygısını dile getirdiğinde açıkça itiraf edildi (İnönü, 1992: 250; STMA, 1988: 1885). İnönü’nün bu itirafından daha önce, henüz kanun görüşmeleri sırasında, dönemin Müdafaa-i Milliye Vekili Recep (Peker) Bey’in mevcut manzaranın “sebebi aslisi” olarak “kuvayi devleti temsil eden her şeye... yalanlarla, tahriflerle mitemadiyen caniyane bir surette hucüm eden” İstanbul matbuatını göstermesi, kanunun böylesine kapsayıcı ve belirsiz olmasının ardındaki temel gayeyi gösteriyordu (T.B.M.M., 1341: 139). Recep Bey’e göre, muhalif basın ya da kişiler kendilerini “hürriyet mefhumunun kudsiyetine bürünerek her şeyi kapmaya kadir” görmüşler ve bu yolla “devleti ve onun nizam ve intizam vasıtası olan vasıtaları” zavalı olarak sunmuşlar ve “devletin nüfuz cephesini tahrip” etmişlerdir. Tam da bu nedele kanun aslında “yılanlar ve zhirli yuvaların tarip” edilmesi yoluyla “devlet nüfuzunu takrir ve tespit edecek” bir şeydir (T.B.M.M., 1341: 140 ve 139). Yine muhalefetin bütünüyle temizlenmediği Meclis’te bazı figürler de görüşmeler sırasında bu noktaya, yani kanunun fazla kapsayıcı ve hükümete keyfiyet veren yönüne işaret etmişlerdir. Feridun Fikri Bey kanun ile açıkça Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda düzenlenen hürriyetlerin “doğrudan doğruya hükümetin hakkı takdirine, hükümetin *yedi idaresine*, hükümetin takdir ve murakebesine tamamiyle ve onun iradesine tevdi” edildiğinin altını çizmiştir (T.B.M.M., 1341: 133). Kazım Karabekir Paşa da benzer bir şekilde “böyle elastiki ve böyle her şeye çekilebilir ve istenildiği şekle sokulabilir bir kanunla hakkı hürriyeti tehdit etmenin” tehlikelerine işaret etmiş ve bu yolla matbuatın “tamamiyle takyit edilebileceğini” dile getirmiştir (T.B.M.M., 1341: 146). Demokrasi ve özgürlükler havasının ortadan kalkmasında ve muhalefetin temizlenmesinde söz konusu kanunun etkilerini göstermesi açısından Zürcher’in yorumu bir hayli dikkat çekicidir:

“... kararın iki yıl boyunca uygulanması, tüm siyasal muhalefetin ve basının susturulmasını, Kürt etnik ve dinsel kimliklerinin sert bir biçimde ezilmesini ve 1926’da Ankara ve İzmir’de yapılan yargılamalar Kemalist çevre dışındaki tüm potansiyel iktidar rakiplerinin yok edilmesini getirdi. Bu iki yıllık dönem sona erdiğinde, Kemalistler artık kendilerini yasanın yürürlükte kalkmasına izin

verecek kadar güvenlikte hissediyorlardı. Ancak, bu yasanın yarattığı siyasal sistem, ilkim ve kültür onu izleyen yirmi yıl boyunca temelde aynı kalacaktı” (2007: 123–124).

Takrir-i Sükün Kanunu’nun ilk uygulaması 6 Mart 1925’te *Tevhid-i Efkar*, *Son Telgraf* ve *İstiklal* gazeteleri ile *Aydınlık*, *Orak Çekiç* ve *Sebilürreşat* dergilerinin kapatılması oldu (Aydemir, 1966: 228; Tunçay, 2005: 149). Huzur, sükun, emniyet ve asayiş gibi içerdiği “son derece genel ve muğlak kavramların ihlal edildiği gerekçesiyle her türlü yayını yasaklama konusunda” kolaylık sağlayan kanun doğrultusunda kapatılan gazeteler bunlarla sınırlı kalmadı ve 1925 yılı boyunca 30’un üzerinde yayın kapatıldı (Kocabaşoğlu, 2007: 582–583).¹ Yazılarıyla “ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırttıkları iddiasına dayanarak” birçok gazeteci tutuklanarak İstiklal Mahkemelerinde yargılandı ve birçoğu “Reisicumhur’a yakarış ve pişmanlık telgrafı çekmelerinin” ardından serbest bırakıldı (Kocabaşoğlu, 2007: 586; Tunçay, 2005: 151).² Serbest bırakılanların dışında Hüseyin Cahit’e mahkeme tarafından süresiz sürgün cezası verilirken, Zekeriya (Sertel) başta olmak üzere bazı gazeteciler de hapis cezasına çarptırıldılar (Tunçay, 2005: 152). Bu süreçte gazeteler önemli tiraj kayıpları yaşarken, sansür uygulamalarının etkisiyle 1925’de 120.000 olan gazete satışları 1926’da 50.000’in altına düştü (Keyder, 2007: 108).

Gazetelerin kapatılmasına gerekçe olarak doğu bölgelerinde gerçekleşen ayaklanma gösterilmiş olsa da, temel neden çok farklıydı. Daha kanun görüşmeleri sırasında Recep Bey bu düşünceyi açık bir şekilde ifade etmişti. Buna göre iktidarın yaptığı olumlu işleri görmeyen ve onu sürekli bir şekilde öven bir yaklaşımdan uzak İstanbul basını bir an önce ortadan kaldırılmalıydı. Recep Bey “memleketin ziraatine, memleketin maarif ıslahatına ve memleketin buradan (Ankara) Erzurum’a kadar uzanmak üzere başlanmış olan şimendiferine ve bütün bu eserlerin mütevazi bir müessiri bulunan Halk Fırkasının teceddüt yolunda, itila ve istiklal yolunda olan pek

---

¹ Kanunun basın üzerindeki otokontrol etkisini göstermesi açısından Muhittin (Birgen)’in 17 Mart 1925’te *Meslek*’te yayımlanan “Gazeteler Sustular” başlıklı yazısı dikkat çekicidir; “Takrir-i Sükün kanunu neşr edilmez İstanbul gazeteleri birdenbire dillerini değiştirdiler: sonra birkaç gazete de kapatılınca büsbütün süküt.” (Kocabaşoğlu, 2007: 584–586)

² Bu gazetecilerden Ahmet Emin (Yalman)’ın gazeteciliğe dönüşü dönemin siyasi figürlerinin basına yönelik bakışını göstermesi açısından dikkat çekicidir. 1936’da Mustafa Kemal’in “dikte” ettirdiği bir açıklamayla mesleğe geri döner, bu açıklamasında Mustafa Kemal ile “yeniden işbirliğine girişmeye kendimi istidatlı ve hazır görüyorum” ifadelerini kullanmıştır (Yalman’dan aktaran, Kocabaşoğlu, 2007: 588).

çok samimiyet ve feyizli mesaisine canı gönülden temasa dahi etmeyen” İstanbul basınından rahatsızlığını açık bir şekilde belirtmiştir (T.B.M.M., 1341: 146-147). “Çok nazik intikal devrinde” böyle bir basın, hatta muhalefet istemeyen iktidar, Takrir-i Sükun Kanunu’nu büyük ölçüde bunları temizlemek için kullanmış ve diktatöryal söylemin kurumsal ve yasal düzlemdeki mümkünlük koşullarını büyük ölçüde bu kanunla birlikte oluşturmuştur.

Kanun kapsamında yaşanan ikinci önemli gelişme ise iki istiklal mahkemesinde görülen bazı davalarla TCF üyelerinin ilişkilendirilmesinin hükümete TCF’yi kapatma imkânı vermesiydi. 5 Haziran 1925’te örgütlü muhalefetin sonu anlamına gelen karar alındı ve TCF kapatıldı. Dönemin önemli tanıklarından Fethi Bey’in TCF’nin kapatılmasına ilişkin yorumu kapatmanın ne anlama geldiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir: TCF “kapatılınca, Tek Parti devri bütün hususiyetiyle işlemeye başlamış ve politik hayat seçimden seçime, müntehib-i sanilerin sandıklara attığı, önceden ellerine verilmiş isimlerin sayılmasından ibaret kalmıştır” (Okyar, 1980: 531). Yine dönemin önemli figürlerinde biri olan Ali Fuat (Cebesoy) da, ülkenin idare şeklini kastederek kapatmadan sonra bunun artık “demokratik bir idare olmayıp, ifade edilmeksizin İtalya’da tatbik edilmekte olan totaliter rejimin aynı olan bir idare” olduğunu ifade etmiştir (1960: 181).

Partinin kapatılmasına rağmen muhalifler siyasi faaliyetlerine kısıtlı da olsa, bir süre daha devam ettiler. Fakat 15 Haziran 1926’da İzmir’de Mustafa Kemal’e yönelik suikast teşebbüsünün ortaya çıkarılması kapatılan TCF’nin üyeleri de dâhil Mustafa Kemal’in karşısına çıkabilecek tüm muhaliflerin bertaraf edilmesinde etkin bir şekilde kullanıldı (Zürcher, 2007: 132; Lewis, 2000: 274; Karatepe, 2001: 32). Suikastı soruşturmak amacıyla İzmir’e gönderilen Ankara İstiklal Mahkemesi çoğu milletvekili olan ve aralarında suikastla ilgisi bulunmayan TCF’lilerin ve eski ittihatçıların bulunduğu 49 tutuklu sanığı yargıladı. “Avukat bulundurulması, hatta şahit dinlenilmesi gibi usullerle vakit kaybedilmeyen” (Aydemir, 1966: 279) yargılanmalar sonucunda aralarında eski TCF milletvekillerinin de bulunduğu 15 kişi idama mahkûm edildi. Dolayısıyla, yapılan değişiklikle bu mahkemeye de idam yetkisinin verilmiş olmasının önemi bu noktada ortaya çıkmıştı ve böylelikle Meclis’in tatil olduğu bir dönemde Atatürk’ün ifadeleriyle “Cumhuriyet düşmanlarını sürat ve katiyetle tenkil

etme” imkanı bulunmuştur (T.B.M.M., 1341b: 8). Mahkeme süreci suikastın faillerini cezalandırmaktan çok, “geçmiş dönemlerin hesabını sormak” (Tunçay, 2005: 170; Tunçay, 1984: 943) şeklinde ilerlemiştir ve Ankara’da devam eden davanın ikinci aşamasında 50’nin üzerinde önemli ittihatçı suikastla ilgileri olmasına bakılmaksızın tutuklanarak yargılandı. Böylece “TCF’den arta kalan milletvekili grubuyla Meclis dışında ve içinde toparlanmaya çalışan eski İttihatçı siyasal kadrolar tasfiye edildiler” (Koçak, 1997: 104; Aydemir, 1966: 282). Çağlar Keyder’in ifadeleriyle Takrir-i Sükun Kanunu’nun uygulandığı dönemde “bürokratlar sınıfı içindeki görünür rakipler tasfiye edilmekle kalmaz, her türlü denetim, muhalefet ve rekabet mekanizması da bertaraf edilir” ve böylelikle tek parti uygulamasının mümkünlik koşulları sağlanır (2007: 110).

Diktatöryal söylemin hakim bir pozisyon edindiği dönemde girilen ilk önemli pratiklerden biri şapka kanunu ve uygulaması olmuştur. 30 Ağustos 1925’te Mustafa Kemal Kastamonu gezisi sırasında halka şapka giymeyi öğütlemiş, ardından Mecliste çıkarılan 30 Kasım 1925 tarihli kanunla şapka giymemek müeyyidesi olan bir suç haline getirilmiştir.¹ Aydemir’in daha sonra bu kararı savunduğu cümleler büyük olasılıkla kararı geçirenlerin kafalarındakiyle aynıydı. Aydemir’e göre, “1925’teki kıyafet inkılâbı ile o (Mustafa Kemal), kadın, erkek bir milletin hem iç, hem de dış görünüşünü, yeniden yoğuracak ve Türkler, şark ruhunu ve şark damgasını atıp, kendilerinin bütün anlayış ve davranışlarına damgasını vuran Şarklı çemberinden çıkacaktı” (1966: 240).² Şapka devriminin toplumu Şarklılıktan kurtaracağına öylesine inanılmıştı ki, “‘seyyar’ Ankara İstiklal Mahkemesi yıldırım hızıyla oradan oraya koşup (kanuna karşı çıkan) ‘gericileri’ terörle sindirmeye” çalıştığından kısa süre içinde halk arasında “sorun fes ya da şapka değil, onlardan birinin giyileceği kafayı yerinde tutabilmeye” dönüşmüştür (Tunçay, 2005: 158 ve 156).

---

¹ İlgili kanunun birinci maddesi şu şekildedir; “Türkiye Büyük Millet Meclisi azaları ve idarei umumiye ve mahalliye ve bilimum müessesata mensup memurin ve müstahtemin, Türk milletinin giymiş olduğu Şapkayı giymek mecburiyetindedirler. Türkiye halkının da umumi serpuşu şapka olup buna aykırı bir alışkanlığın devamını hükümet men eder.” (T.B.M.M., 1341b: 231; Aydemir, 1966: 253).

² Mustafa Kemal de Nutuk’da şapka kanununa ilişkin benzer savunmayı yapmıştır; “... milletimizin başına giymekte olduğu, cahillik, gaflet, taasup, yenilik ve medeniyet düşmanlığının belirgin işareti gibi görünen fesi atarak, onun yerine bütün medeni dünyaca başlık olarak kullanılan şapkayı giymek ve böylece, Türk milletinin de medeni toplumlardan zihniyet bakımından da hiçbir ayrılığı bulunmadığını göstermek kaçınılmaz oluyordu” (Atatürk, 2005: 605).

Muhafif basının susturulması üzerine bütünüyle iktidarın bir aygıtına dönüşen basının “bazı mutaassıpların mürteciyane bir nümayış teşebbüsü” (Tunçay, 2005: 158) gibi manşetlerle duyurduğu her olaya Ankara İstiklal Mahkemesi müdahale etmiş ve gittiği her ilde kanuna uygun hareket etmeyen onlarca kişinin idam hükmünü vermiştir. Dönemin tanıklarından Şevket Süreyya Aydemir’in daha sonradan yazacağı gibi “bunlar, birer suçlu olmaktan ziyade, yerleşmek kaygısında olan bir inkılâbın, zaruri ve temsili birer kurbanları” olarak görülüyordu (1974: 411). İdamlarla gözdağı vermenin yanı sıra, uygulamanın denetlenmesi noktasında askeri önlemler de alınmış ve bu bağlamda İstanbul’da geçiş noktalarında bekleyen emniyet mensuplarının denetlemeleri ve Rize’de uygulamaya direnen halkı sindirmek amacıyla bir Hamidiye kruvazörünün şehrin karşısına demir atması gibi uygulamalar görülmüştür (Gentizon, 1983: 105 ve 107).

Şapka kanunu ve uygulamasının döneme ilişkin ifşa ettiği en önemli şey belki de söz konusu dönemde söz söylemeye yetkili aktörlerin özgürlük anlayışı olmuştur. Şapka Kanunu’nun Meclis’teki görüşmeleri sırasında söz alan Dâhiliye Vekili Mahmut Esat Bey’in bu noktada hürriyet tanımı dönemin hakim hürriyet anlayışını yansıtmaları bakımından dikkat çekicidir. Ona göre, “Türkün ve Türk memleketlerinin yüksek menfaatları neyi istilzamederse o yapılır ve en muvafık tarzı hareket o olur”, bunun dışında kalan şeyler ise ancak “anarşi ifade ederler” ve “hürriyeti şunun bunun elinde de mazinin elindedey oyuncak yapmaktan başka bir netice tevhit” etmezler (T.B.M.M., 1341b: 224). Kendisi ayrıca kanunun hürriyet hakkı ile çeliştiğini ileri sürenlere de “maddi ve manevi manası olmayan bir takım eşkali kanuniyeye Türk milletinin medeni sahada ilerlemesinin feda edilemeyeceği” cevabını vermiştir (T.B.M.M., 1341b: 224). Gerek politikacıların gözünde gerekse kanunu uygulayan bürokratların kafasındaki hürriyet algılaması devletin ve devrimlerin çıkarına olan ve bu noktada bireyi göz ardı eden bir şeydir. Bu nedenle Şarklı çemberinden çıkmanın bir gereği olan şapka herkes tarafından giyilmek zorundaydı ve bu noktada hürriyetten söz etmek anlamsızdı.

Şapka Kanunu ve uygulanması göstermiştir ki, Mustafa Kemal ve etrafındakiler Takrir-i Sükün sonrası dönemde kafalarındaki her şeyi toplumun tepkilerini dikkate almaksızın hayata geçirebileceklerdi. 1926 yılının ilk yarısında İsviçre’den alınan Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu, İtalya’dan alınan Ceza Kanunu ve Almanya’dan

alınan Ticaret Kanunu küçük değişikliklerle aynen kabul edildi. Siyasal süreç de aynı aşamaları izledi ve 1927 tarihinde itibaren halkın seçim hakkı elinden alınarak “mecburi onay” dönemine geçildi. Yine bu doğrultuda Meclis dağılmadan önce CHF Grubu önemli bir değişiklik yaparak milletvekili adaylarının saptanması işini Mustafa Kemal’in tek seçiciliğine bıraktı (Tunçay, 2005: 180; Demirel, 2007: 728; Karatepe, 2001: 32–33). Bu tarihten itibaren 1946’ya kadar yapılan seçimler “‘seçim’ tanımına pek uymayan daha çok törensi nitelikte süreçler olmuş, bu seçimlerin hepsinde “seçmenden beklenen partinin belirlediği adayları onaylamaktan” öteye gitmemiştir (Tekeli, 1984: 1801; Koçak, 2009: 100). 20 yıllık bir döneme hâkim olan bu seçim ve temsil mantalitesinin ilk örneği olması açısından 1927 seçimleri sonrasında toplanan CHF Kongresinde alınan kararlar dikkate değerdir.

CHF Kongresinin 22 Eylül 1927 tarihinde gerçekleşen toplantısında kabul edilen parti tüzüğüne göre milletvekilleri bazı kurallara uymakla mükellef kılınmıştı. Bu kurallar dönemin gittikçe merkezileşen söylemini açık bir şekilde göstermesi açısından dikkat çekicidir. Tüzüğün 101. maddesi “Grup içtimalarında Grup azaları rey ve içtihatlarında tamamen serbesttirler... ve Hükümet meseleleri hakkında bilakaydüşart beyan-ı fikir ederler” hükmü ile milletvekillerinin fikirlerini belirtmeleri kamuoyuna kapalı olan parti grubu toplantıları ile sınırlandırılmıştır (C.H.F. Nizamnamesi, 1927: 43). 102 ve 103. maddelerde ise, milletvekilleri alınmış kararı bilmekle, aksi görüşte fikir beyan etmemekle ve TBMM toplantılarında alınan karar doğrultusunda oy kullanmakla mükellef kılınmışlardır (C.H.F. Nizamnamesi, 1927: 44). 104. madde “muharrikler” görevlendirilerek bu milletvekillerinin mükelleflere uyup uymadıklarının denetlenmesini öngörürken, 107. madde de meclis müzakerelerinde parti başkanları ve grupça seçilmiş kişilerden başka kimsenin TBMM’de söz almasını yasaklıyordu. 110. madde meclis dışındaki konuşmalara da sınırlama getirerek milletvekillerinin partinin esasları ve kararları aleyhinde konuşmasını yasaklıyordu (C.H.F. Nizamnamesi, 1927: 44–46). Meclisteki bütün milletvekillerinin CHF’li olduğu göz önüne alınırsa tüzük tüm milletvekilleri için bağlayıcıydı (Demirel, 2007: 729) ve böylelikle meclis gizli grup toplantılarında alınan kararları onaylayan bir kuruma dönüştürülmüştür.

Tüzüğün 20. Maddesi’nde çerçevesi çizilen umumi reislik bütün tek parti dönemini kat etmesi açısından önemlidir. Söz konusu madde umumi reisi “Büyük Kongrenin, Fırka

Divanı'nın, Umumi Heyeti İdare ile Meclisteki Fırka grubunun da tabii reisi" olarak tanımlarken, bu kişinin "fırkanın idare-i aliyesini elinde" tuttuğunu ve sadece onun "fırka namına söz söyleme salahiyetine" sahip olduğunu belirtmekteydi (C.H.F. Nizamnamesi, 1927: 11–12). Umumi reise verilen bu "muazzam" yetki daha sonraki tüm tüzüklerde tekrarlanacak ve parti içinde oluşturulan bu şeflik sistemi ülkede tek parti bulunmasından dolayı bir anlamda "milli şef" yönetiminin temelini oluşturacaktır. Aynı dönemlerde yürürlükte olan 1924 Anayasası'nda böyle yetkiler olmamasına rağmen, tüzükler vasıtasıyla "milli şeflik" sisteminin uygulanma imkânı bulması bir başka önemli noktayı da açığa çıkarmaktadır. Cemil Koçak'ın yerinde tespitiyle bu dönemde "siyasal sistem, anayasanın değil, söz konusu parti tüzüğüne öngördüğü şekilde işliyordu" (2002: 120; Mardin, 2002: 64). Bütün politik alanı kat eden 1924 anayasası değil, parti tüzük ve programları olması nedeniyle anayasadan hareketle döneme ilişkin "meclis üstünlüğüne dayanan parlamenter sistem... [ve] meclise karşı sorumlu bir hükümet" yorumunda bulunmak yanıltıcıdır (Koçak, 2002: 122). Dolayısıyla, dönemin hakim söylemin ne olduğu sorusuna cevap verme girişiminde parti tüzük ve programlarının yanı sıra, partinin önemli figürlerine, dönemin aydınlarına ve gazetelere odaklanmak daha isabetli bir tercihtir.

Bu kongrenin diğer önemli olayı da Mustafa Kemal'in 15–20 Ekim 1927 tarihleri arasında büyük Nutkunu söylemesi olmuştur. Nutuk "galiplerin resmi tarihi istedikleri gibi rahatça yazabilecekleri konunun elde edildiği" bir dönemde (Parla, 1994: 20) söylenmişti. Fakat onu asıl önemli yapan Mustafa Kemal'in "eski çalışma arkadaşlarını gözden düşürmeye çalışırken, onları baştan sona tereddütlü, yeteneksiz ve hain olarak sunması ve kendini ise hareketi başlangıcından itibaren yöneten kişi olarak tanımlamasıydı" (Zürcher, 2002: 255–256; Koçak, 2009: 175). Bu nedenle Nutuk, "Kemalist Devrimin klasik açıklaması" değil (Lewis, 2000: 275), aksine milli mücadelenin Mustafa Kemal'e aitleştirilmesinin ve "tek adam" olarak yüceltilmesinin tarihi olması nedeniyle diktatöryal söylemin bir *stratejisi* olmuştur. Diğer bir ifadeyle Nutuk dönemin diktatöryal söylemini tarihsel bir zemine oturtması ve kendisine bu bağlamda sürekli bir şekilde referansta bulunulması nedeniyle bir anlamda söz konusu söylemin bir *stratejisi* olarak değerlendirilebilir.

1.2.2.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası: Diktatöryal Söylem Altında Muhalefet

Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) 12 Ağustos 1930'da başında Fethi (Okyar) Bey olmak üzere CHF'den ayrılan bir grup milletvekili tarafından resmen kurulmuştu. Muhalif bir partinin böylesi bir dönemde kurulmasını açıklamak noktasında *niçin* sorusundan (Emrence, 2006: 26) ziyade *nasıl* sorusunu sormak daha fazla şeyi ifşa edeceğinden önemlidir. 23 Temmuz 1930'da Fethi Bey Yalova'da Mustafa Kemal'le yaptığı görüşmede kendisine ülkede bir muhalefet partisine ihtiyacı olduğu söylenmiş ve yeni bir parti kurması teklif edilmiştir (Tunçay, 2005: 254–255). Daha sonra 9 ve 12 Ağustos 1931 tarihlerinde Mustafa Kemal ve Fethi Bey arasında yapılan mektuplaşmada Mustafa Kemal bir taraftan partiler arasında tarafsız kalmayacağını ve CHF "Reisliği"ni fiilen ifa edeceğini" vurgularken diğer taraftan da muhalefetin hangi noktaya kadar hareket edebileceğini belirlemiştir (Koçak, 2006: 176; Ağaoğlu, 1994: 33–34). Sonraki görüşmelerde CHF'den "muhalif" partiye verilecek milletvekilleri de İsmet Paşa, Mustafa Kemal ve Fethi Bey arasında gerçekleşen görüşmelerle kararlaştırılmıştır (Tunçay, 2005: 259; Shaw ve Shaw, 1977: 382; Tunçay, 2006: 152). Dolayısıyla SCF, Mete Tunçay'ın satranç metaforunu kullanarak açıkladığı gibi Mustafa Kemal'in "karşı takımın adını koyduğu, taşlarını bir bir seçtiği, kimin nerede oynayacağını belirlediği, programını denetlediği, ilgili yazışmaları... dikte ettiği, parasını verdiği" bir parti olarak ortaya çıkmıştır (2005: 250–251). Bu nedenle SCF'yi demokratik anlamda muhalif bir parti olarak değil, "bütünüyle güdümlü bir muhalefet yapmak üzere örgütlenmiş" bir parti şeklinde değerlendirmek daha doğru olur (Çavdar, 1984: 2052; Yerasimos, 2006: 103).

Partinin nasıl kurulduğu sorusu SCF'nin samimi bir "demokrasi denemesi" (Lewis, 2000: 278; Karpat, 1996: 73; Karpat, 1991: 50–51) değil, aksine "yapay" ve "güdümlü" bir girişim olduğunu açık bir şekilde gösterir (Aydemir, 1966: 388). Bu durumda sorulması gereken soru CHF'yi hangi koşulların böylesi "yapay" bir partiyi kurgulamaya zorladığıdır. Resmi tezin dışında bu soruya temelde üç önemli cevabın verildiği söylenebilir. İlkine göre, 1920'lerde yaşanan ve 1929'da zirve yapan ekonomik krizin Türkiye'deki yansımaları ortaya büyük bir hoşnutsuzlar kitlesi çıkarmıştı ve bunlar sistemi tehdit etmekteydiler (Emrence, 2005: 214; Emrence, 2006; Tekeli ve İlkin, 1977; Shaw ve Shaw, 1977: 382). İkinci olarak da, ülke önemli

devrimlerin yapıldığı bir süreçten geçmişti ve geçmeye devam etmekteydi, bu durum önemli bir hoşnutsuzlar kitlesi doğurmuştu. Böylesi yapay bir parti “bütün ülke çapında ortaya çıkan ya da gizil duran karşıt eğilimleri bu odakta toplayarak denetleme” ve “hükümete karşı kimlerin neler düşündüğünü bilme” imkânı sunacaktı (Tunçay, 2005: 251; Karatepe, 2001: 33; Ahmad, 2008: 329). Son olarak, Mustafa Kemal “İnönü’nün dizginlenmesine katkıda bulunacak” bir muhalefet istiyordu fakat kurulacak muhalefetin meclis içinde belirli sınırlar içinde hareket etmesinden ve tamamıyla kendi kontrolünde olmasından yanaydı (Koçak, 2006: 625–628; Erer, 1963: 47). Bütün bu sunulan gerekçelerin ortak noktası SCF’nin liderlerinin iradesi doğrultusunda değil güdümlü bir şekilde iktidarın belli problemlerini gidermek temelinde kurulduğunu göstermektedir.

Kısacası, SCF daha kuruluşundan itibaren demokratik anlamda bir muhalefet ya da siyasal parti değildi ve bu argüman partinin aktif olduğu dönemde yaşadıkları ve kapanma süreci ele alınarak tersinden bir teste tabi tutulabilir. Mecliste gerçekleşen tartışmalar sırasında SCF’nin tüm söylemleri CHF milletvekilleri tarafından eleştiri değil saldırı olarak görülmüş ve kısa süre içinde SCF rejimle sorunları olanların etrafında kümelenildiği bir parti olmakla suçlanmaya başlanmıştır (Koçak, 2006: 29–30). Bu suçlamaların ve CHF kadrosunda yaşanan tedirginliğin en önemli nedeni tahmin edilenin (Aydemir, 1966: 399) çok üstünde halkın SCF’ye gösterdiği muazzam ilgiydi. Partinin kuruluşunu izleyen ilk on üç günde 130 bin kişi partiye kaydolurken (Keyder, 2007: 154; Emrence, 2006: 33), Fethi Bey gittiği “her yerde adeta bir Fatih bir kurtarıcı gibi” karşılanmaktaydı (Aydemir, 1966: 395). CHF’nin muhalefete yönelik tutumunun test edildiği en önemli süreç ise Fethi Bey’in İzmir’de yaptığı konuşma ve ardından belediye seçimlerinde yaşananlar olmuştur. Fethi Bey’in İzmir’de elli bin kişilik halk kitlesi önünde gerçekleştirdiği konuşma Mustafa Kemal’i bir hayli rahatsız etmiş ve bu olayın hemen ardından 9 Eylül’de Cumhuriyet gazetesinde yayımlanan beyanatında kendisinin CHF ile olan bağını vurgulamıştır (Tunçay, 2005: 268–269; Aydemir, 1966: 398–399; Beyanat için bkz. Koçak, 2006: 213–214).

Eylül ayında başlayan ve Ekim ayının sonunda sona eren belediye seçimleri iktidarın ve Mustafa Kemal’in muhalefetten ne anladığını ve dönemin temel devlet söylemini

göstermesi açısından önemliydi. Seçim öncesinde parti teşkilatına iletilen tamimlerde geçen “zaten bilimum memurini firkamızın tabii uzuvları olarak telakki ettiğimiz cihetle, bunların kayıt muamelesine lüzum da yoktur” gibi ibareler (Koçak, 2006: 197) devletle partinin özdeşleştirildiği bir anlayışın yaygın olduğunu gösteriyordu. Bu algılama seçim bölgelerindeki vali başta olmak üzere üst düzey memurların belediye seçimleri boyunca CHF temsilcisi gibi çalışmalarını da beraberinde getirmişti (T.B.M.M., 1930: 18; Koçak, 2006: 229, 248, 250 ve 255; Emrence, 2006: 165–166 ve 173). Seçimin kaybedildiği bölgelerde bu yenilginin temel sorumluları olarak mülki idare amirlerinin lakayt davranması ya da yeterince etkin çalışmamalarının gösterilmesi de bu algılamanın bir ürünüdür ve seçimlerden sonra bu kişiler kısa süre içinde görevlerinden alınmışlardır (Koçak, 2006: 288, 319 ve 413). CHF ayrıca valiler ve diğer devlet memurları kanalıyla halka kendilerine oy vermesi için “telkinlerde” bulunduğu gibi, seçim sırasında “hilelere” başvurmak yoluna da gitmiştir (Koçak, 2006: 256, 407 ve 669; Ermence, 2006: 177–179).

Seçimler sırasında SCF'nin oy toplamak için yapmış olduğu propaganda da dönemin havasını göstermesi açısından önemlidir. Bugüne kalan çok az bildiriden birinde SCF'nin halkı “hürriyete ve refaha ulaştıracak” ve “mütegalibe saltanatına son verecek” bir parti olduğunun altı çizilirken, partinin de “haksızlığa, zulme uğrayan ve hürriyete aşık vatandaşların ızdırabından” doğduğu belirtilmiştir (Koçak, 2006: 259). Hürriyet vadinin böylesine vurgulanması ve mevcut yönetimin zorbalar saltanatı olarak tanımlanması dikkat çekicidir ve söz konusu vaad Koçak'ın tabiriyle “siyasi özgürlüklerin olmadığı ya da son derece kısıtlandığı rejimler için geçerli” bir söylem biçimidir (2006: 260). O dönemlerde hürriyetin çok da önemsenmediğini gösteren sadece bir parti broşürü değildi, İsmet Paşa'nın desteklediği *İnkilap* gazetesinde Yakup Kadri ve Ali Naci gibi isimlerin kalemlerinden çıkan yazılarda “hürriyetin yalnız inkılapçılar için” olduğu ve “hürriyet değil faşizm gibi bir idare” istendiği açıkça dile getirilmekteydi (Tunçay, 2005: 275–276; Bora, 2009: 352). SCF'nin kazandığı belediyelerin başına gelenler de pratik düzlemde bu argümanları desteklemekteydi. SCF'nin seçimleri kazandığı Silifke hakkında Mustafa Kemal, bölgeye yaptığı gezinin ardından Silifke halkının “cahil ve dejenere” olduğunu ileri sürmüştü ve buranın Mersin'e bağlanmak yoluyla kaza merkezi yapılarak cezalandırılmasını önermiştir

(Koçak, 2006: 289). Seçimlerin ardından 17 Kasım 1930 günü Fethi Bey Dâhiliye Vekaletine gönderdiği bir dilekçede “fırkamızın atiyen Gazi Hazretleriyle [Mustafa Kemal] siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır” (Tunçay, 2005: 275) gerekçesini ileri sürerek SCF’yi kapattığını bildirmiştir.

Resmi tarih ve bunun yeniden üretilmesine katkıda bulunan çalışmaların SCF olayını dönemine göre “ileri bir demokrasi anlayışı” olarak sunmalarının aksine SCF’nin kurulmasını mümkün kılan koşulların uzaktan yakından demokrasi ile alakası yoktur. Bu noktada döneme ilişkin yetkin bir araştırma yapan Cemil Koçak’ın Maurice Duverger’in¹ SCF olayını sunuş biçimine yönelttiği eleştirilere değinmekte fayda var. Tek parti dönemini “parti liderlerinin gözünde... çok partili sistemin ideal olmakta devam ettiği” (Duverger, 1955: 275–280; Koçak, 2006: 643) ve bu nedenle bu uygulamanın bir geçiş dönemi pratiği olduğunu ileri süren Duverger, bu örneği vesayet demokrasisi adını verdiği sistemi teorileştirmekte kullanır. Koçak, Duverger’in analizlerinin hiçbir somut veriye dayanmadığını büyük olasılıkla “bazı Türk meslektaşlarının kendisine vermiş olduğu bilgi ve değerlendirmelerle yetinmiş olduğunu” belirtir (Koçak, 2006: 638). Olgusal çalışmalara dayanmayan Duverger, TCF ve SCF’yi aynı kefeye koyabilmiş ve vesayet demokrasisini cumhuriyetle başlatabilmiştir. Duverger oryantalist bir bakışla Türkiye’nin 1925 öncesinde önemli demokratik deneyimlerini görmezden gelmiş, bu nedenle TCF’nin bu sürecin bir ürünü olarak ortaya çıktığını, SCF’nin ise iktidarın eliyle kurulan güdümlü bir yapılanma olduğunu fark edememiştir.

SCF’nin kapatılmasının ardından 23 Aralık 1930’da yaşanan Menemen olayı da diktatöryal söylemin geçerli olduğu dönemde bir *strateji* olarak devreye sokulması nedeniyle önemlidir. Derviş Mehmet ve etrafındaki bir grup kişi Şeriat ilan etme teşebbüsünde bulunmuş ve buna engel olmaya çalışan Yedek Subay Kubilay’ın da aralarında bulunduğu 3 kişiyi öldürmüşlerdi. 3 Şubat 1931’de olayla ilgili görülen dava 34 kişinin asılmasıyla sona ermiştir. Fakat olaya tepki açılan dava ile sınırlı kalmadı ve

---

¹ Duverger ve gerek yurt dışındaki gerekse yurt içindeki takipçileri Zafer Toprak’ın deyimi ile “1946’nın ilerisi ile gerisi arasında bir nedensellik ilişkisi” kurmuş ve bu nedenle tek parti yönetimini “demokratik bir ideolojiden, çoğulcu Batı demokrasısından yana” ve bunları gerçekleştirme hedefine yönelik bir oluşum olarak sunmuşlardır (1998: 1054; Toprak, 2004a: 72). Tek parti yönetimini kendi içinde değerlendirmeyip bir geçiş süreci sorunsalı olarak alan bu çalışmalar nedenselliğin tuzağına düşmüşlerdi.

Menemen olayının uzun bir dönemi etkileyecek iki önemli sonucu oldu. Birincisi Menemen olayı seküler elit için kendisine referansta bulunan her şeyi meşrulaştıran boş gösteren (empty signifier) (Laclau, 1996: 44) haline geldi ve dinsel grupların her kalkışmasında/direnışinde ülke gündemine getirilmek suretiyle bu guruplara yönelik müdahalelerde bir meşrulaştırma aracına diğer bir ifadeyle *stratejiye* dönüştürüldü (Karatepe, 2001: 36). İkincisi, olay SCF deneyiminden yeni çıkmış olan dönemin Cumhuriyet seçkinleri tarafından devrimlerin henüz yerleşmediği ve bunun için ciddi önlemler alınması gerektiği şeklinde okundu (Ahmad, 2002: 78; Kadıoğlu, 1999: 47).¹ 1930'lar bu bağlamda toplumun Cumhuriyet ideolojisi doğrultusunda tepeden inmece bir şekilde yeniden inşası için atılan güçlü adımların bir tarihi olarak ele alınabilir. Diğer bir ayrıntı da SCF deneyimi ve ardından gelen Menemen olayının, TCF ve Şeyh Said İsyanı ile benzerlik taşımasıdır. Her ikisinden de CHF diktatöryal söylemini daha da güçlendirerek çıkmıştır. Fakat ikincisinde ilkinden farklı olarak “zor'dan ziyade 'rıza'ya daha çok vurgu yapan bir otoriterlik söz konusudur” (Yılmaz, 2005a: 192) ve CHF'nin tek parti yönetimi bu tarihten itibaren ideolojik bir karakter kazanmaya başlamıştır.

1.2.2.3. 1931 CHF Kongresi: İdeolojisine Kavuşan Diktatörlük

Mete Tunçay CHF'nin Üçüncü Kongresini “Türkiye'nin kamusal yaşamında bir dönüm noktası” olarak tanımlar ve bu tarihten sonraki 15 yılı fazlaca gelgitler olmaksızın CHF'yi “totaliter bir modele göre kalıplamak için türlü girişimlerin” yapıldığı bir dönem olarak belirler (2005: 317–318). 10 Mart 1931'de otoriter eğilimleri ile bilinen Recep Peker'in Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği'ne getirilmesi yeni dönemin ilk işaretiydi.² 10–18 Mayıs 1931 günlerinde toplanan Parti

¹ Bu okuma biçiminin en önemli örneği dönemin önemli figürlerinde Yakup Kadri [Karaosmanoğlu]'nun 30 Aralık 1930 tarihinde *Hakimiyeti Milliye* gazetesinde çıkan “Menemen Olayı ve Kubilay” başlıklı yazısıdır. Söz konusu yazısında şu dikkat çekici ifadeleri kullanmaktaydı; “Sanki bu ülkede yıllarca hiçbir şey olmadı, sanki radikal reformlarımızla ilgili herhangi bir düşünce bu ülkede her hangi bir şeyi değiştirmede. ... Bunun anlamı, mevcut iklim ve ortamın, moral iklimin, moral ortamın, devrimci, cumhuriyetçi ve yurtsever Türk gençliğinin iklimi ve ortamı olmadığıdır: bu 'asi', 'vahşı', 'soyguncu' ve 'gerici' sıfatlarla betimlediğimiz Nakşibendi tarikatının bir müridi olan Derviş Mehmet'in iklimi ve ortamıydı. Böyle olmasaydı bu adam yirmi dakika içinde bu işi yapamazdı.” (aktaran, Ahmad, 2002: 78)

² Parti Genel Sekreterliği Peker'e “Tek Parti rejiminin en önemli organı olan, milletvekilli adaylarını belirleyen ve kararları bütün parti üyeleri için kayıtsız şartsız bağlayıcı olan CHP Genel Başkanlık Kurulu'nda” Mustafa Kemal ve İsmet [İnönü] ile beraber üçüncü üye olarak bulunma imkanı da sağlamıştı (Yıldız, 2002: 58).

Kongresi'nde kabul edilen CHF Programını büyük ölçüde hazırlayan Recep Peker olmuştu. Parti tüzüğünden farklı olarak bu kongrede ilk kez kabul edilen parti programı “CHF'nin söylemde totaliter, eylemde otoriter Tek Parti ideolojisinin omurgasını oluşturacak” olması nedeniyle (Yıldız, 2002: 62) önemlidir. Programda iktisadi konuların ardından en geniş yer ayrılan kısım “milli talim ve terbiye” başlıklı beşinci kısımdı. Bu durum CHF'nin yeni dönemde devrimlerin yerleştirilmesinde “zor”dan (şapka kanunu) “rıza”ya geçtiğinin en önemli göstergesi olduğu gibi, “ülkenin tüm kültürel ve düşünsel yaşamını doğrudan” denetim altına alma girişiminin de (Zürcher, 2002: 262) etkin bir şekilde başlatılacağını gösteriyordu.

Programın 5. Kısım'ı “daha fazla çocuk ve vatandaş okutacak ve yetiştirecek bir program” takip etmeyi taahhüt ederken, bu süreçte “kuvvetli cumhuriyetçi, milliyetçi ve layık vatandaş yetiştirme[nin] tahsilin her derecesi için mecburi ihtimam noktası” olduğunun altını çizmekteydi (C.H.F. Program, 1931: 25–26). Terbiyenin “her türlü hurafeden ve yabancı fikirlere uzak, üstün, milli ve vatanperver” olması gerektiğini belirten program, mekteplerin nasıl düzenleneceğine geniş bir yer ayırmıştır (C.H.F. Program, 1931: 27). Buna göre, yurttaş yetiştirme işi sadece ilk, orta ve lise öğretimi ile sınırlı olmayıp üniversiteleri de kapsadığı gibi, eğitim de CHF ideolojisinden başka fikirlere kapalı tutulmaktaydı (Parla, 1995: 79–80). Programda yer alan “Türkün derin tarihini bilmesine fevkalade ehemmiyet... verileceği ve Türk dilinin milli, mükemmel ve mazbut bir dil haline gelmesi hakkında ciddi teşebbüslere devam” edileceği gibi maddeler de 1930'lardaki dil ve tarih konusundaki büyük ölçekli girişimlerin parti programında dillendirilmiş taahhütleri olarak alınabilir (C.H.F. Program, 1931: 28 ve 32). Son olarak güzel sanatlardan spor teşekküllerine, müzelerden kütüphanelere kadar birçok konuya değinilen bu kısım ileride açılacak Halkevlerinin faaliyetleri hakkında öncü fikirler vermesi açısından dikkat çekicidir. Bütün bu çabaların nihai hedefi olarak programın VII. Kısımının 1. Maddesinde “vatandaşların tam ehemmiyetini ve milli nizam ve inzibatı dâhili ve adli teşkilat ve kurumlarıyla koruyan ve *hiçbir hadise veya tesir önünde sarsılmayan bir hükümet otoritesi kurmak* ve işletmek işlerimizin temelidir” ifadeleri kullanılmaktaydı (C.H.F. Program, 1931: 35).

İnkılâpların halka benimsetilmesine öylesine önem verilmekteydi ki, kongrenin ardından CHF Halk Hatipleri Teşkilatı kurulmuş ve inkılâpları halka anlatmakla

görevlendirilmişti. “Partinin ideolojisini halka yayacak ajitatörler ve propagandacılar yetiştiren” Rusya’daki Parti-Sovyet okulları ve İtalya’daki “toplumu Faşist Parti etrafında birleştirmeyi amaçlayan” kültürel bir örgüt olan Dopolavoralar (Şimşek, 1997: 109 ve 110) gibi oluşumları anımsatan bu kuruluş parti prensiplerinin usanmaksızın tüm vatandaşlara anlatılmasını öngören CHF tüzüğü’nün 4. maddesinin doğal bir uzantısıydı. 1935 Tüzüğü’nde net ifadelerini bulan bu maddelere göre, “Parti izdeşleri, Partinin programını ve prensiplerini bilecek, yayacak ve onları savgayacak” prensipleri “usanmaksızın, bütün yurttaşlara her bahana ve fırsatla söylemek ve anlatmak, Parti örgüt ve izdeşlerinin önemli görevidir (C.H.P. Tüzük, 1935: 3). Yine benzer bir şekilde Halk Hatıpları Talimatnamesi’nde teşkilatın CHF “prensiplerini ve büyük idealleri... halka anlatmak” için kurulduğu açık bir şekilde belirtilirken, bu işle “mahalde şahısları itibarıyla sevilen” parti ideallerine “candan inanmış” kişilerin görevlendirilmesi ve bunların önemli günlerde, sünnet ve düğünlerde nutuklarını vermeleri gerektiği ifade edilmiştir (Talimatname için bkz. Tunçay, 2005: 484–488). Önemli bir ayrıntı da bu kişilerin nutukları sırasında parti namına bu işi yaptıklarını söylememeleri ve “kendi teşebbüsleriyle yapıyor” gibi görünmeleri gerektiği ayrıca bu kişilerin parti aleyhine yapılan konuşmalara hemen müdâhil olup “hakikatleri izah etmeleri” gerektiğinin talimatnamede belirtilmiş olmasıydı.

Kurultay’ın diğer bir önemli yönü ise diktatöryal söylemin ekonomik yüzünü temsil edecek devletçilik ilkesinin bu kurultayla birlikte CHF’nin ilkeleri arasına girmiş olmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında Lozan Anlaşması’nın getirdiği yükümlülükler dolayısıyla hükümet tam anlamıyla liberal sayılmasa da *görece* açık pazar politikası izlemek zorundaydı (Keyder, 2006: 54; Ahmad, 2002: 76; Boratav, 1984: 414). Buna karşılık yabancı sermayenin gelmemesi, 1929 bunalımının neredeyse tek ihracat ürünü olan tarımsal ürünlerin fiyatlarında ciddi düşümlere yol açması, dış ticaret açığının hızla artması gibi nedenler CHF’yi yeni politika arayışına itti (Ahmad, 2002: 76; Yerasimos, 2006: 104–105; Keyder, 2007: 128–131; Hale, 1980: 104). Ayrıca “devlet eliyle yetiştirilen bir burjuva aracılığıyla kapitalizmin geliştirilmesi” düşüncesi de başarıya ulaşamamış ve alternatif kapitalist gelişme modelleri üzerinde durulmaya başlanmıştı (Boratav, 1988: 1887). Dönemin Başbakanı İsmet İnönü 30 Ağustos 1930’da Sivas’ta yaptığı bir konuşmada ülkenin ekonomik bağlamda izleyeceği yeni rotayı tanımladı ve

“liberalizm nazariyatı, bu memleketin güç anlayabileceği bir şeydir. Biz iktisadiyatta hakikaten, mutedil devletçiyizdir” ifadelerini kullandı (Aydemir, 1993: 85; Yetkin, 1983: 94; Bila, 1999: 63). Dönemin Ekonomi Bakanı Mustafa Şeref Bey’in açıklaması ise iktidarın ekonomik devletçilikten ne anladığını açık bir şekilde göstermekteydi:

“Memleket dahilindeki iktisadi menfaatler kendi kendine ve alabildiğine anarşik bir surette faaliyet ve harekette bulunmayacaklardır... Her fert, ferdi teşebbüste şuurla hareket edecek ve iktisadi faaliyette diğer ferdi menfaatleri kendisi tamamlayacak ve yine kendisi müteazzıv küllün çüz’ü [organik bir bütünün bir unsuru] olduğunu kavrayacaktır. Hükümet devletçilik dendiği zaman bunu anlar ve bu gayeyi temin için müdahaleyi esas tutmuştur” (aktaran, Yalman, 2002: 320).

1930’ların başındaki bu politika değişikliğinin yüzeysel yorumu ise yukarıdaki sebeplere dayandırarak bunun “pragmatik” bir değişiklik olduğunu diğer bir ifadeyle yaşanan krizi aşmada bir yöntem olarak devreye sokulduğunu ileri sürmektir (Heper, 2006: 121; Weiker, 1981: 6; Barlas, 1998: 63; Koçak, 2009: 235). Fakat *Kadro* dergisi başta olmak üzere devletçilik konusunda aydınların/yazarların yaptıkları analizler ve devletçiliğin sadece ekonomiyi değil toplumu bütünüyle kapsayan bir şey olduğunu dillendiren politikacıların¹ yorumları onun pragmatik bir politika olarak devreye sokulmadığının kanıtlarıdır (Hershlag, 1984: 171; Parla ve Davison, 2004: 129; İnel, 1999: 40; Keyder, 2006: 50).² Devletçilik, Recep Peker’in ifadelerinde somutlaştığı üzere “ulusal çalışmayı yıpratana ve ulus yığınına sömüren liberalizme karşı” uygulamaya sokulan ve “sarsılmayan bir hükümet otoritesi kurmak” için gerekli olan mümkünlük koşullarını sağlaması düşünülen bir şeydi (Bila, 1999: 69 ve 70). Benzer bir argüman İsmet İnönü tarafından da savunulmuş ve devletçilik “yeni zamanın çetin şartlarına dayanacak bir devlet bünyesi kurmabilme” noktasında “devleti iktisatta yıpratana amillerden” kurtarmanın bir yolu olarak görülmüştür (İnel, 1984: 419).

Kadro dergisinin devletçilik savunusu politikacılarınkinde çok daha güçlüdür. CHP üst bürokrasisi daha çok “bütüncül bir devletçilik” anlayışını savunurken *Kadro* çevresi “planlı bir cemiyet nizamı” olarak devletçiliğin sözcülüğünü üstlenmiştir. Özünde pek

¹ İsmet İnönü 1933’te *Kadro* dergisinin 22 sayısına yazdığı “İsmet İnönü ve Devletçilik Siyaseti” başlıklı yazısında “biz iktisatta devletçiliği, inkişaf için ve yeni düzeni kurmak için de feyizli ve müspet bir yol sayıyorduk” (aktaran, Koçak, 2009: 235) ifadelerini kullanmıştır. [italikler bana ait]. Devletçiliğini ekonomik yönünden çok toplumsal bir rolü olduğu argümanının bir eleştirisi için bkz. (Yalman, 2004: 50).

² Levent Köker devletçilik ilkesinin resmi yorumunu *Kadro* hareketinden ayırarak bunun “hızlı kalkınmada bir araç” olarak görüldüğünü ileri sürer (Köker, 2005: 180).

fark olmayan her iki anlayışın birleştiği nokta devletçiliğin iktisadi bir politika olmaktan çok “otoriter bir toplumsal düzen anlayışının vücut bulduğu” bir düzendir (İnsel, 1995: 192). Örneğin Şevket Süreyya Aydemir’e göre, “Devletçilik nizamı, ordulaşmış millet nizamıdır ve bu nizam, tarihin bilinmeyen devirlerinden beri bizim milletimizin öz ve kendine has milli nizamıdır” ve zaten uygulamada olan devletçilik denen şey de “eski *ordulaşmış millet* rejiminin modern şartlar ve zaruretler altında tecelli etmiş bir şeklidir” (1934: 9). Benzer bir şekilde İnönü de “iktisadiyatta devletçilik’i, inkişaf için ve yeni düzeni kurmak için feyizli ve müsbet bir yol” olarak görmüştür (2003: 13). Gerek aydın gerekse devlet adamı düzleminde bu bağlamda algılanan devletçilik 1930’lar boyunca kendisine en fazla vurgu yapılan ilkeye dönüşmüş ve Karpat’ın deyişiyle “hükümet ve parti otoritesinin artırılmasında ideolojik bir temel işlevi” görmüştür (1991: 56).

Sovyetlerin 1929 bunalımından fazla etkilenmemesi ve hızlı kalkınma konusunda önemli adımlar atmış olması CHF yöneticilerinin gözünde devletçiliğin cazibesinin artırmıştı (Boratav, 1974: 139). Devletçilik ilkesi 1931 CHF Programına “memleketin umumi ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde Devleti fiilen alakadar etmek mühim esaslarımızdandır” ifadeleriyle dâhil oldu (Parla, 1995: 36) ve bu tarihten sonra ilk iş olarak Sovyetlerden gelen uzmanların tavsiyeleri doğrultusunda hazırlanan ilk beş yıllık plan 1933’te uygulamaya konuldu. Daha sonra bu ilke doğrultusunda İtalya’nın 1935 kanunu örnek alınarak 1936 yılında bir iş kanunu kabul edildi. 1935 parti programında öngörülen işçi örgütlenmelerinin parti güdümüne alınması hedefinin doğal bir uzantısı olan bu kanun (Gülmez, 1985: 103) devletçilik ilkesinin ekonomik pragmatizmle ilgili olmaktan çok, ekonomik alan da dâhil devletin tümüyle kapsayıcı bir siyaset izlediğini göstermesi açısından önemlidir. Daha sonra çıkarılan 1938 tarihli Cemiyet Kanunu da “sınıf esasına veya adına dayanan” cemiyet kurulmasını yasaklamak yoluyla liberalizmin ektiği “sınıfçılık şuurunun” tohumlarının önüne geçmeye çalışarak iş kanununu tamamlamıştır (Işıklı, 2006: 331; Yetkin, 1983: 133; Karpat, 1996: 79). Bu kanunla ilgili önemli bir ayrıntı da, siyasi parti kurulmasının hukuki olarak iktidarın iznine bağlı olmasıdır ve bu durumda filli olarak iktidar bağımlı kurulabilecek yeni partiler hukuki temelde de tek parti yönetimine bağlanmıştır (Makal, 1999: 160). Öte yandan, devletin bütün her şeyi kapsamı

gerektiği şekildeki dönemin algılamasını ifşa etmesi açısından kanunun gerekçesi bir hayli dikkat çekicidir. Buna göre, “cemiyetler her ne maksatla teşekkül ederse etsin gaye ve faaliyeti yalnız o cemiyeti teşkil eden efradın müşterek iradelerini temsil edemiyerek cemiyeti idare edenlerin tarzı idare ve iradelerine tâbi olduğu için gerek o teşekküle dahil olan efradın bidayette, ve gerek o cemiyet haricinde kalan diğer ferdlerin hak ve menfaatlerini de muhafaza etmek daha büyük bir cemiyet olan Devletin vazifesidir” (T.B.M.M., 1938b: 3). Tam da bu nedenle, “cemiyetlerin gerek teşekkülünde ve gerek faaliyet zamanında Devletin bazı kayıd ve şartlar koyması” gerekli görülmüştür (T.B.M.M., 1938b: 3). Nihayetinde Cemiyetler Kanunu da dahil bu dönemde çıkarılan bütün kanunlar “yurttaşların sınıflaşarak parçalara ayrılmasını önleyici bir rejim kanunu” olarak hazırlanmış (Toprak, 2004: 97) ve bu yönüyle yapılan düzenlemeler rejimin kamusal alanı farklılıklardan temizleyen bir sınıfsız toplum yaratma projesinin uzantısı olmuştur.

1.2.2.4. Halkevleri: İdeolojinin Halka Transferi

1931 Kongresi, Parti Programı’ndan da anlaşılacağı üzere Kemalist “ideolojinin geniş kitlelere yayılmasını sağlayacak mekanizmaları örgütlemek üzere harekete geçildiği” bir kongre olmuştur (Yeşilkaya, 2002: 113). Bu doğrultuda kongrede Ocak 1931’de kendini lağveden Türk Ocakları’nın yerine Halkevlerinin kurulması kararı alınmıştır ve Halkevleri Türk Ocakları’ndan miras kalan binalarda çalışmalarına başlamıştır (Yetkin, 1983: 87). Kongre öncesinde böyle bir yapılanmanın oluşturulacağına dair işaretler vardır. 2 Ocak 1931’de *Cumhuriyet*’te yayımlanan ve Mustafa Kemal’in gazetecilere yaptığı açıklamaları özetleyen bir yazıda Türk Ocakları’nın Halk Fırkası’na intikal edeceği ve “Fırkada Faşist teşkilatını andırır bir gençlik teşkilatı yapılanması [ve] memleketin her tarafında şubeleri bulunmasının” yeni esaslar arasında olduğu belirtilmişti (Tunçay, 2005; 306). Bu ifade Halkevleri teşkilatının dönemin faşist ve totaliter sistemlerinden esinlendiğini kanıtlaması açısından da önemlidir (Çavdar, 1984a: 879).

10 Nisan 1931’de gerçekleşen olağanüstü toplantıda Türk Ocakları kendini feshederek CHF ile birleşme kararı almış ve *Cumhuriyet* gazetesi de bu olayı “yeni ilkeler çerçevesinde faşist örgüt benzeri bir gençlik örgütü kurulması planlanıyor” şeklinde

duyurmuştu (Yerasimos, 2006: 107). Söz konusu örgütün yöneticilerinin tümüyle CHF'li olduğu göz önüne alınırsa, Türk Ocağı'nın kendini feshederek böylesi bir birleşmeye gitmesinin ardındaki neden CHF'nin tümüyle politik ve sosyal alanı kapatma, kendisi dışındaki bağımsız örgütlerin varlığını kabul etmeme politikasıydı (Tunçay, 2005: 308; Zürcher, 2002: 262). Mustafa Kemal 28 Şubat 1931 ve 25 Mart 1931 gibi iki farklı tarihte yaptığı konuyla ilgili açıklamalarda bu düşüncesini açık bir şekilde dile getirmiştir. “Aralarında maksadı anlamamış olanlar bulunsa da” vatandaşların hiçbirini fırkanın “kadrosu haricinde tasavvur” etmeyen Atatürk, “maddi manevi ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı istikamete sevk etmek” gerektiğine inanmaktadır (Atatürk, 1997: 303; Atatürk, 1997a, 130). Böylesi bir “yekvücüt” olma durumunu da “memleketin ve inkılâbın içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı masuniyeti” üzerinden meşru hale getirmiştir (Atatürk, 1997a: 130). Bu yaklaşım “her şeyi içine alıp, hiçbir şeyi dışarıda bırakmak istemeyen bir devlet bürokrasisi fikrinin” doğal sonucuydu ve bütün her şeyi kendi bünyesine dâhil etmek konusunda bir tereddütü de yoktu (Yeğen, 2002: 58).

Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Menemen olayları deneyimi CHF'ye toplumda kendisine yönelik yükselen hoşnutsuzluğu ele alması gerektiğini göstermişti. Halkevlerinin kurulması da bu doğrultuda CHF'nin “halkla temasını artırmak ve rejimi halka benimsetme” gayretinin bir parçası olarak ortaya çıkmıştır (Yeşilkaya, 2002: 113; Yeğen, 2003: 181; Shaw ve Shaw, 1977: 383).¹ Atatürk'ün deyimiyle halkevleri partinin “bütün yurttaşlara kucağını açmasını” mümkün kılan bir misyon üstlenmiştir (Halkevleri, 1935: kapak yazısı). Başbakan İnönü de benzer şekilde Halkevlerinin resmi mecmuası olan *Ülkü*'de 1933'te kaleme aldığı bir yazısında Halkevlerini CHP'nin “bütün özünü ve varlığını halkın geniş tabakalarına anlatması ve sevdirmesi”

---

¹ Halkevlerinin resmi dergisi olan *Ülkü*'nün ilk sayısında Recep Peker'in kaleme aldığı “Ülkü Niçin Çıkıyor” başlıklı yazı özelde derginin genelde halkevlerinin neden kurulduğunu göstermesi açısından önemlidir. Recep Peker söz konusu yazıda *Ülkü*'nün “cemiyetin kanındaki inkilap unsurlarını ısıtmak, ileri adımlarını sıklaştırmak için... bu büyük yola katılanlar arasında kafa birliği, gönül birliği ve hareket birliğini yapmak için” çıkarıldığını ve bu dergide “büyük davaya inanların, buna Türk cemiyetini inandırmak, toplu ve heyecanlı bir *millet kütlesi* yaratmak hizmetinde vazife ve hisse almak isteyenlerin” yazılarının çıkacağını belirtmiştir (Peker, 1933: 1; Varlık, 2002: 268; Oral, 2006: 71). Dergide özellikle İtalya ve Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelere yakından değinilmekte ve bu ülkelerin deneyimlerinin Türkiye'ye aktarılması noktasında önerilerde bulunulmaktaydı. Örneğin, Selim Sırrı [Tarcan] dergideki bir yazısında İtalya'daki faşizmin meydana getirdikleri eserlerin beğenilmeye layık olduğunu ve bu başarının altında “vatan sevgisi ve milli duyguların beraberliğinin” yattığını ifade etmiştir (Varlık, 2002: 270).

gereken merkezler şeklinde tanımlamıştır (1933: 101). Ona göre, “Halkevleri Cumhuriyet Halk Fırkası’nın kendi prensipleri ne olduğunu ve bu prensiplerin memlekette nasıl tatbik edildiğini hergün halkımıza söylemek için de başlı başına bir merkezdir” (İnönü, 1933: 100). Yine CHP’nin Onbeşinci Yıl Kitabı’nda belirtildiği gibi, Halkevleri “Atatürk inkılabının halkın benliğine sindirilmesi” ihtiyacından doğmuştu ve bu bağlamda “milleti tek tek fertler halinden çıkararak onları görüş, anlayış ve yapıda birlik haline sokmak” amacı gütmekteydi (OBYK, 1938: 15). 1940 tarihli Halkevleri İdare ve Teşkilat Talimatnamesi’yle de söz konusu kurumların “ayrı bir cemiyet olmadıkları” vurgulanmıştır. Talimatnamenin 64. maddesine göre, Halkevlerinin “CHP’nin kültür noktasında istihşaf eylediği gayeleri temin için açılmış birer kültür yurdu” olduklarının belirtilmesi parti ve halkevleri arasındaki “organik” ilişkinin açık ifadeleri olmuştur (Talimatname metni için bkz. Kara, 2006: 263–280; Şimşek, 2002: 91; Yeğen, 2003: 186).

Parti ile arasındaki bu organik bağın paralelinde Halkevlerine tek partinin temel argümanı olan sınıfsız toplum söylemini güçlendirecek bir misyon da yüklenmiştir. Recep Peker bu doğrultuda Halkevlerinin gayesinin “ulusu katılaştırmak, sınıfsız katı bir kitle haline getirmek” olduğunu belirtirken (Peker, 1974: 11; Çavdar, 1984a: 879; Ahıska, 2005: 95, 53n) bu kurumların “kültürde, ülküde ve düşüncede birliğin” (Yeğen, 2003: 182) sağlandığı bir toplumu hayata geçirebileceğine inanıyordu. Halkevlerinin bir dönüştürme mekanizması olduğu 1933 yılında Ankara Halkevinin düzenlediği ilk köy gezisindeki dönüştürücüler ve dönüşmeyi bekleyenler arasındaki ilişki biçiminde açıkça görülür. F. Kirby’nin aktardığına göre, “memurlar aydınlar ve politikacıların katıldığı büyük bir kabile, bir Afrika seferine çıkar gibi” yanlarına “meçhul bir kıtayı keşfe çıkan bir kabileye yetecek kadar konserve yiyecekler” alıp köye vardıldıktan sonra “köy meydanına bayrak” dikmişler ve “köyün ve köylünün birçok enteresan fotoğraflarını” çekmişlerdir (1962: 71).

Halkevleri yayımladıkları dergiler ve düzenledikleri konferanslar aracılığıyla partinin himayesi altındaki kamusal alanın genişlemesine ve tüm ülkeye yayılmasına hizmet ettikleri gibi yeni eğlence anlayışları, dans, müzik ve tiyatro gibi aktivitelerin yaygınlaştırılmasında bir araç olarak da kullanılmışlardır (Yeşilkaya, 2002: 113). Bu amaç doğrultusunda Halkevleri vasıtasıyla nerdeyse bütün sanat dalları ideolojinin

hizmetine koşulmuştur. Halkevlerinde “keman, ut, cümbüş, kanun ve ney” gibi aletler fasıl ve saz musikisinin esaretinden kurtarılan halka kullanılmıyken, “ulusal rakısların” yanında “zevkli garp danslarına” yer verilir, tiyatrunun “eşsiz telkin kudretinden” yararlanmak¹ için Kurtuluş Savaşı ve devrimleri konu alan oyunlar sahnelenirdi (Yeşilkaya, 2002: 114–115). Örneğin, bir tiyatro oyununda Hacivat ve Tepegöz figürlerinin tayyareden saatlere kadar devrimleri peşi sıra sayarken Karagöz’ün “yavaş söyleyin aklım geri kalıyor neredeyse duracak” şaşkınlığı yaşaması sanatın mevcut iktidarın bir övgüsüne dönüştüğünün en açık göstergesi olmuştur (Yeşilkaya, 2003: 96–97). Önemli günlerde marşların “beraberce bir ağızdan söylenmelerini sağlamaya çalışmak” yoluyla “bir ağızdan terennüm eden onbinler” yaratılması ve sporda “seçkin tekler değil, gürbüz yüzbinler” yetiştirmek ve jimnastik hareketlerini “kütle halinde tatbik” ettirmek de bu kurumların misyonları arasındaydı (Yeşilkaya, 2002: 116).

Halkevlerine toplumsal rızanın oluşturulmasında nasıl bir işlev yüklendiği üç önemli belgeden açık bir şekilde izlenebildiği gibi bu belgeler dönemin hâkim söylemini ifşa etmeleri noktasında da bir hayli önemlidirler. Bu nedenle CHP’nin 1935 yılında bastığı “Halkevleri 1932–1935; 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı?” başlıklı kitapçık, 1938’deki “CHP Halkevleri Öğreneği” ve 1940’da basılan “Halkevleri Çalışma Talimatnamesi” biraz daha ayrıntılı bir analizi hak ediyor.² Halkevleri vasıtasıyla “parti prensiplerinin kökleşmesine, yurt sevgisinin, yurttaşlık ödevleri duygusunun yükselmesine çalışılır” (CHP Halkevleri Öğreneği, 1938, 35. Madde) ve bu amaçla gerçekleştirilen konferanslar hoparlörler vasıtasıyla kent ve köy halkına dinletilirdi. Hoparlörle dinletme usulünün yanı sıra, halkı bilinçlendirmede CHP kadroları tarafından radyoya önemli bir misyon yüklenirken (C.H.P. Programı, 1935: 43; Yeşilkaya, 2003: 92), bu durum Theodor Adorno’nun Alman Nazizmi deneyiminden çıkardığı “reformasyonun elinde matbaa ne ise, radyo da faşizmin elinde o olup çıkmıştı” tespitini hatırlatmaktadır (aktaran, Jay, 2005: 313). Çünkü Halkevleri örneğinde radyo, halka gitmenin nasıl kısa zaman içinde halka öğretmek olarak değiştiğinin tipik örneğidir (Ahıska, 2005: 95). Sanat ise *Ülke* dergisinde çıkan bir

---

¹ CHP’nin 1935 programına göre, “tezli bir piyes” ile 136 halkevinde 136.000’den fazla yurttaşa “bir iki gün içinde bir fikrin telkin edilebileceği” hesaplanır (Yeşilkaya, 2002: 115).

² Bu iki belgenin nitelikli bir analizi için bkz. (Yeşilkaya, 2003: 81–108).

yazıda dile getirildiği gibi “yeni duyguları halkın gönlüne, yeni görüşleri halkın gözü önüne” koyabilmek için “inkılâbın emrine girmeyi bir gönül zevki, bir vicdan borcu, bir yaşama çaresi” bilmek zorundaydı (Çağlar, 1935: 336–337). Sanatın kullanılma nedeni ise aynı yazıya göre, “bazı inkılap hareketlerinin halka tam mal olabilmesi için, halkın ruhuna sinmesi için sanatın elinde parlaması gerekiyordu” (Çağlar, 1935: 336). Tam da bu nedenle yani “halkın sade kafasını fethetmek için kalbini fethetmekten işe başlamak lazım olduğu” fikrinden hareket eden CHP kadroları “güzel sanatlara halkevleri çalışmalarında büyük bir yer” ayırmaktaydı (Halkevleri, 1935, 15–16). Sanat kesinlikle ferdi bir çalışma olmadığı gibi, “ferdiyetle sivrilmiş olan bir tek şahsiyet” kabul edilebilir bir figür değildir (Halkevleri, 1935, 63). Halkevlerinin kütüphanelerine hangi kitapların girebileceği noktasında büyük bir hassasiyet gösterilirken, “dini mahiyette olan... Türk inkılâbına ve ideolojisine uymayan... alelumum milli ve realist görüşler dışında kalan hurafeleri... şehvet ve ihtiras temayüllerini kamçılaman” eserlerin bu kütüphanelere girmeleri yasaklanmıştır (Halkevleri Çalışma Talimatnamesi, 1940, 90. madde).

Bu dönemde Halkevleri gibi doğrudan parti-devletin aygıtı olmayan oluşumların da kapatılması yoluna gidilmiştir. 1935 yılında gerek Türk Mason Locaları gerekse Türk Kadınlar Birliği’nin kapatılmasına gerekçe olarak rejimin bunların yapması gereken her şeyi zaten yaptığı ve bunlara gerek olmadığı ileri sürülmüştür. Atatürk’ün Mason Locaları’na ilişkin söyledikleri bu açıdan dikkat çekicidir; “Mademki Masonluk milliyetçidir, halkçıdır, cumhuriyetçidir, Halk Fırkası’nın umdeleri de bundan başka bir şey olmadığına göre hikmet-i vücudu nedeni yoktur” (Banoğlu, 1967: 9). Aynı şekilde Türk Kadınlar Birliği de Cumhuriyetin kadınlara tüm haklarını verdiği, “Türk kadının eksiksiz olarak bütün haklarına kavuştuğu”, Atatürk’ün ifadeleriyle “hep beraber devrimlere yönelmek ve... Cumhuriyet devrimleri için çalışmak” gereken bir ortamda kendisinin gereksizliği ileri sürülerek kapatılmıştır (Bozkır, 2000: 25–26; Zihnioğlu, 2009: 807; Yetkin, 1983: 85). Bu şekilde iktidar tarafından “bastırılıp dışlanan” kadın hareketleri bu tarihten sonra “Kemalist devletin siyasalarının kadınlar arasında yaygınlaşmasını, Tek Parti rejiminin yerleşmesini, ‘atacılık’ kültürünün yaygınlaşmasını” hedefleyen bir şekil aldı (Zihnioğlu, 2009: 806). Bütün bunlar sınıfların ve diğer gurup çıkarlarının varlığını kabul etmeyen partiyi tüm ulusun tek

temsilcisi olarak gören anlayışın bir parçasıydı (Kandiyoti, 1991: 42) ve buna göre kamusal alan sadece devlete ait olabilirdi ve bu alanda ne bağımsız bir kadın örgütü ne de başka yapılanmalar faaliyet gösterebilirdi (Arat, 2000a: 111). Faaliyet gösterenler de kadın hareketlerinde olduğu gibi ancak partiye eklenerek rejimin yerleşmesi noktasında işlev gören birer ideolojik aygıt dönüşmek zorundaydı.

1.2.2.5. 1931 Matbuat Kanunu: Basının İdeolojinin Hizmetine Koşulması

Zekeriya (Sertel)'in 27 Temmuz 1930 tarihli *Son Posta* gazetesi'nin ilk sayısında kaleme aldığı basına karşı uygulanan sıkı denetimi kastederek “Boğuluyoruz, Biraz Hava İstiyoruz” başlıklı yazısının (Gürkan, 1998: 45–46)¹ üzerinden tam bir yıl geçmişti. Bu sıkı denetime rağmen iktidarın basına bakışı dönemin CHF Katib-i Umumisi Recep Peker'in CHF il yönetimlerine gönderdiği bir yazıda görüleceği üzere mevcut özgürlüğün “Devlet otoritesini bozacak, masum fikirli vatandaşları zehirleyecek bir raddeyi” bulduğu yönündeydi (Uyar, 1998: 108). Üç milletvekili basının geldiği son duruma referansla “birçok vahamet ve zarar hazırlayan bu felaketli cereyan karşısında” vatani ve milleti kurtarmak için hükümetin ne yapmayı düşündüğüne yönelik bir soru önergesi verdiler. Kaygı yine her zamanki gibi aynıydı ve basının “hale hiçbir faydası olmadığından” yani mevcut söylemi meşrulaştırarak söylemlerin dışına çıktığından şikâyet ediliyordu (T.B.M.M., 1931: 2; İnönü, 1992: 350). Soru önergesi ile başlayan süreç 25 Temmuz 1931'de yeni bir Matbuat Kanununun kabul edilmesiyle tamamlanmıştır.

Kanun görüşmelerine yakından bakıldığında devletin basından ve basın özgürlüğünden ne anladığı net bir şekilde görülebilir. Soru önergesinin sahiplerinden Ahmet Süreyya Bey, meselenin “devrimlere ve cumhuriyete hainlik meselesi” olduğunu belirttikten sonra her şeyden daha çok basının “kamu yararı ile ilgili” olduğunu ve bu nedenle

---

¹ Bu yazıya ve bu yazı paralelinde iktidara getirilen eleştirilere Nisan 1933'te Recep Peker bir cevap yazmıştır. Bu cevap dönemin hakim söylemi içinde söz söylemeye yetkili öznelerin hürriyet algılamasını göstermesi açısından önemlidir. Peker, bu tür talepte bulunanlara “Kutup cumudiyetlerinin üstünde birbirlerini yiyen hür (!) foklar” ve “Alaskada birbirini yiyen hür (!) ak ayılar” örneklerini verir ve “disiplin tarafı iyi kurulmamış bir ictimai heyette hürriyetin yaptığı tahrip tesirinin başka hiçbir tesirle” ölçülemeyeceğini dile getirmiştir. Bu argümanları ileri sürdüğü yazının başlığı da manidardır: “Disiplinli Hürriyet” (Peker, 1933a: 177–178). Peker'in bu argümanları resmi metinlerde de karşılığını bulmaları açısından önemlidir. Örneğin 1935 Parti Programı'na göre, yurttaşların özgürlüğü “devletin varlık ve otorite sınırı ile bucağıdır (sınırlanmıştır). Ferdin ve hükmi şahsiyetin kınayı (faaliyeti), kamuğasıya (genel menfaat) aykırı olmayacaktır” (C.H.P. Programı, 1935: 5).

kontrol altına alınması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, “bağlılık, mes’uliyet, vazife ve müşterek duygu” olan özgürlük basın söz konusu olduğunda ancak devrimler ve cumhuriyete bağlılık gerçekleştiğinde mümkündür (T.B.M.M., 1931: 6; Goloğlu, 1974: 22–23). Bu düşünce görüşmelerde söz alan Konya Mebusu Şeref Bey’in ifadelerinde daha net bir şekilde görülebilir: “İnkılap henüz vazifesini ikmal etmemiştir” ve bu nedenle “bir inkılap matbuatı lazımdır” (T.B.M.M., 1931: 20; Goloğlu, 1974: 26). İsmet İnönü de benzer bir argümanı savunmuş ve basın özgürlüğünün sınırlarının “memlekete zarar” vermek ile sınırlı olduğunu dile getirmiştir (T.B.M.M., 1931: 34; İnönü, 1992: 356). Dönemin figürlerinin zarardan anladığı ise Cumhuriyet ve devrimlere daha da önemlisi bunları hayata geçiren kadrolara yönelik bir eleştiri gelmesidir ve kanunun gerekçesinde belirtildiği gibi “matbuat... milletin menfaatlerinin müeyyideleri dairesinde serbesttir” (T.B.M.M., 1931a: 1; Goloğlu, 1974: 29).

Kanun “matbaa açma ve gazete/dergi yayını çıkarmayı sınırlandıran titizliği; gazete dergi yayını için gerekli koşullarının ayrıntılı ve sınırlayıcı niteliği; matbuatta çalışanlarla ilgili olarak öngördüğü kayıt ve şartları; ihdas ettiği matbuat suçlarının çeşitliliği: son derece kısıtlayıcı yaklaşımı ve yayımlanması yasak olan şeyleri tek tek sayacak (35. madde) ve aynı yazıdan üç kişiyi sorumlu tutacak (27. madde) kadar” (Kocabaşoğlu, 2007: 590; T.B.M.M., 1931a: 5-26) dönemin hakim söylemine uygun bir kanundu. Daha da önemlisi 50. Madde Bakanlar Kurulu’nun “memleketin umumi siyasetine” aykırı yayınlardan dolayı gazete ve dergileri geçici olarak kapatabilmesini öngörmekteydi (T.B.M.M., 1931a: 23, 49. Madde; Kabacalı, 1984: 963). Daha sonraki dönemlerde kanunla getirilen bütün bu sınırların nedeni olarak “matbuatın kendisinden *beklenen* yüksek vazifeleri hakkı ile ifa edebilmesi” gerekçe gösterilmiş ve bunu sağlayacak “salahiyet ve müeyyideleri ihtiva” eden bir kanunun hayata geçirildiği belirtilmiştir (OBYK, 1938: 26).

Kanun muhalif basını yasaklamanın yanı sıra, hükümetin yaptığı her şeyin alkışlanıp onaylanmasını sağlamak doğrultusunda kullanıldı (Keyder, 2007: 127). Mete Tuncay da tek parti döneminde basın özgürlüğünün olmadığını söylemekle kalmaz, bu dönemi Osmanlı Mutlakıyeti ile karşılaştırarak yeni dönemde “hükümetin istemediklerini yazamayan” basının yerini “hükümetin istediklerini yazan” basına bıraktığına işaret

eder (1987: 48). Örneğin, 13 Kasım 1938 tarihli *Bugün* gazetesi ilk kez İnönü'den “Milli Şef” diye bahsederken, aynı tarihlerde *Cumhuriyet* gazetesi İnönü'yü “İkinci Atatürk'ümüz” şeklinde takdim etmişti. Hükümet yanlısı gazetelerin yanı sıra, solcu tavrıyla bilinen Zekeriya Sertel bile “İnönü'yü başımızda görmek Cumhuriyetimizin garantisidir” şeklindeki bir ifadeyle 1931 Matbuat Kanunu'nun gazetecileri çektiği çizgiye dâhil olmuştur (Hür, 2008).

Kanunun çıkarılmasından üç yıl sonra dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya böylesi bir kanuna neden ihtiyaç duyulduğuna ilişkin yaptığı açıklamada dönemin algılamasında “basın özgürlüğü” gibi bir düşüncenin en ufak bir yeri olmadığını göstermiştir. “Esaslı inkılâp yapan memleketlerin gazetelerini de inkılâbın yürüyüşüne ve ahengine uydurmayı ve inkılâbın yerleşmesinin, bütünleşmesinin bir zarureti addettiklerini” ileri süren Şükrü Kaya'nın bu noktada referans gösterdiği uygulamalar dikkat çekicidir. Ona göre, inkılâbın hizmetine koşulan bu tür matbuatın “son misalleri Rusya'da, İtalya'da ve çok yakın zamanlarda Almanya'da görülmektedir” (Yetkin, 1983: 70–71). Kısa süre içinde basın da bu bakma biçimine uyum sağlamış ve Mayıs 1935'de toplanan Birinci Basın Kurultayı'nda konuşan Basın Genel Direktörü Vedat Nedim (Tör) “ulusal basının devrim potansiyeline, devlet siyasasına ve ulus ihtiyaçlarına uygun olmasını sağlamak” gerektiğini dile getirmiştir (Yetkin, 1983: 71). Basının bu şekilde hizaya getirilmesi yeterli olmamış olacak ki, “en mühim telkin ve propaganda vasıtası olan ve halk kütlesi üzerinde çok mühim tesirler husule getiren matbuatın... Devlet rejiminin ana prensiplerine muzır olmayacak ve bilakis bu prensipleri bütün halk tebaası arasına yayacak ve benimsetecek bir şekilde çalışmasını ve memleketin yüksek menfaatlerine aykırı neşriyatta bulunmamasını temin etmek” amacıyla 1938'de kanunda bazı değişikliklere gidilmiştir (T.B.M.M., 1938: 1). Yapılan değişikliklerle gazete ve dergi çıkarmak için bildirimde bulunma şartı yerine ruhsat alma şartı getirilerek ve kötü ün sahibi kimselerin gazete ve dergilerde çalışması yasaklanarak basın özgürlüğü daha da sınırlandırılmıştır (T.B.M.M., 1938: 4-8; Kabacalı, 1984: 963–964).

1931 Matbuat Kanunu ve 1938'de geçirdiği değişiklikler ile basının neyi, ne zaman, nasıl, hangi sayfada, kaç sütun üzerine ve ne büyüklükte yazacağını belirleyen Matbuat Umum Müdürlüğü (Toker, 1990: 21) iktidarın basın özgürlüğüne nasıl baktığı ile

ilgiliydiler. Matbuat Umum Müdürlüğü'nün bazı gazetelere yolladığı tebliğler basının sınırlarını ifşa etmeleri noktasında önemlidir. Örneğin, Mart 1941'de Beyoğlu'nda meydana gelen bir infilak üzerine bu kurumun gazetelere gönderdiği yazıda, yapılacak habere ilişkin “büyük puntolu harflerle yazılmayacak ve alelade vakayi sütününda dercedilecektir” şeklinde bir uyarıda bulunulmuştur. Yine 1944 yılında Macaristan ile yapılan bir anlaşma hakkında gazetelere gönderilen direktifte de “bugün Macarlarla aramızda imza edilen ticaret anlaşmasının gazetelerde akis bulması arzu edilmemektedir” uyarısı yapılmıştır (aktaran, Kabacalı, 1984: 964: Kabacalı, 1994: 159–164). Bir başka örnek te, Nadir Nadi'nin kişisel bir yazı yazma aşamasındayken dönemin Basın Yayın Umum Müdürü Selim Sarper'in arayarak “bu konuda hiçbir gazetede tek satır yazı çıkmayacak” şeklindeki direktifidir (Nadi, 1979: 127). Bu direktif üzerine Nadir Nadi “pek masum bir yazıyla” düşüncesini belirtmiş fakat bu gazetesini kapanmaktan kurtaramamıştır (1979: 130). Fakat daha da önemlisi sınırlandırmanın sadece iktidarın direktifleri doğrultusunda değil, basının kendisinin geliştirdiği bir oto kontrol yoluyla gerçekleşiyor olmasıydı. Zekeriya Sertel'in “hangi yazının kime neye dokunacağını önceden kestirmek olanağı yoktu” ifadelerinde özetlendiği üzere bu dönemde gazetecilerin kendilerini her an kontrol altında hissettikleri bir hava oluşmuştu (Kabacalı, 1994: 155).

Bir önemli nokta da bu dönemde iktidar ve basın arasındaki organik ilişkinin fazlasıyla yoğun olmasıdır. Dönemin üç büyük gazetesinin sahipleri olan Yunus Nadi (Cumhuriyet), Asım Us (Vakit) ve Hüseyin Cahit Yalçın (Tanin) aynı zamanda CHP milletvekiydiler. Bu organik ilişkinin nasıl olduğuna dair 1939 parti nizamnamesinin 160. maddesi önemli ipuçları verir. Bu maddeye göre, “partililer, sermayesiyle alakalı, idaresinde müessir buldukları, gazete mecmua ve matbualarda, parti programı ve nizamnamesine, iç ve dış siyasetin ana hatları ile yüksek devlet menfaatlerine aykırı düşen yazılar neşrettiremezler” (C.H.P. Nizamnamesi, 1939: 39). Kısacası, bu gazeteler partinin propagandasını yapmakla ve partiye yönelik en ufak bir eleştiri getirmemekle yükümlüydüler. İktidar ve matbuat arasındaki bu ilişki sadece organik matbuat için değil genel matbuat için de söz konusudur. Dönemin Basın Genel Direktörlüğü'nün 1938 tarihinde çıkardığı bir broşürde geçen ifadeler parti ile organik

ilişkisi olan matbuat ile diğerk bağımsız matbuat arasında çok da fark olmadığını açıkça ortaya koyması açısından önemlidir:

“Halk Partisi matbuatı müspet tenkit yapar, parti prensiplerine sadıktır. Kemalizmin propaganda vasıtasıdır. Otokritik yapar. Serbest matbuatımız ise inkılabın umumi cephesinden ayrılmamak ve menfi tenkit hastalığına düşmemek şartıyla, Türk efkâr-ı umumiyesinin küçük bir parçasını teşkil eder” (aktaran, Kocabaşoğlu, 2007: 602).

1.2.2.6. 1930’larda Aydınlar ve Bilim: Diktatöryal Söylemin Ajanları

Bir dönemin aydınlarının o dönemin hâkim söylemine nasıl entegre olduklarını ve söz konusu söylemin bir parçası haline geldiklerini analiz etmek bir hayli kapsamlı bir iştir. Bu bakımdan 1930’larda aydın ve devlet söylemi arasındaki paralelliği göstermesi açısından dönemin önde gelen iki önemli aydınına yer verilecek, dönemin üniversite anlayışına ve bazı önemli “bilimsel” teorilere değinilecektir. Cumhuriyet inkılâplarının ve ideolojisinin Türkiye’de yerleşmesine önemli katkıları olan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), 1930’ların başında imtiyaz sahipliğini yaptığı *Kadro* dergisinde yayımlanan yazılarının bütününde “Atatürk inkılâplarının toplumsal ve ahlaki plandaki mücadelesini” vermiştir (Talay, 2002: 430 ve 438). Söz konusu dergideki edebiyat harici yazılarında devrimlerin yerleştirilmesi bağlamında atılması gereken adımlar için özellikle İtalya ve Sovyetler Birliği’nde örnekler veren Yakup Kadri, Batı demokrasilerini eleştirerek bunları “köhne garp cemiyetleri” olarak tanımlar ve örnek alınması gereken devletlerin Sovyetler Birliği ve İtalya olduğunu belirtir.

Faşizm ve Komünizm sistemlerinin Yakup Kadri’ye göre en önemli ayrıcalıkları halktan “ıman ve itimadı almasını” bilmeleridir (1932: 33). Üstelik Faşist teşkilat “bütün cihazları her gün yağlanıp parlatılan son sistem bir makine gibi adeta otomatik bir tarzda” işlediğinden bir inkılap için en mükemmel imkânı sunmaktadır (Karaosmanoğlu, 1932a: 38). Rusya da Yakup Kadri için örnek alınması gereken bir ülkedir, çünkü “korkunç ve feci kaostan onbeş yıl içinde ahenkli ve yekpare bir cemiyet çıkarmak... perişan insan kümelerini... terbiyeli faziletli ve... kültürlü kalabalık haline sokmak... bir ülkeyi eski cemiyetin bütün kötü ve zehirli otlarından temizlemiş olmak” yeni bir toplum inşa eden bir ülke için imrenilecek bir başarıdır (1933: 34). Yakup Kadri’ye göre, Türkiye’nin “bazı parlamentocu Avrupa” devletleri

gibi olma şansı yoktur, “henüz kapanmamış olan inkılâp devresi” nedeniyle devlet eliyle diktatöryal bir söylemin sürdürülmesi gereklidir (aktaran, Yetkin, 1983: 37).

Falih Rıfki (Atay)’ın 1930’lar boyunca yazdığı yazılar otoriter ve faşist ele alma biçimlerinin savunusu ve parlamenter demokrasinin eleştirileri ile doludur (Özkan, 2002: 68). Sürekli İtalya ve Sovyetler Birliği’nden örnekler alıntılaman Falih Rıfki, buradaki rejimlerin Cumhuriyetin işine yarayacak “ihtilalci terbiye ve inkişaf metotları ile dolu” olduğunu ve bu nedenle söz konusu rejimlerin “yeni insan yaratma yolunda” örnek alınmaları gerektiğini dillendirmiştir (Özkan, 2002: 66 ve 68; Bora, 2009: 352). Falih Rıfki 1932’de kaleme aldığı *Moskova Roma* başlıklı eserinde “Faşizm, mevcut sınıfların şiddetli ve müzmin kavgasını men etmeğe ve uzlaştırmaya çalışıyor; Kemalizm, henüz sınıf kavgası doğmamış bir yurttta, *demokrasi salgınlarının*¹ yerleşmesini menedecektir” ifadelerine yer verirken dönemin hakim söylemini de büyük ölçüde yansıtmış oluyordu (aktaran, Özkan, 2002: 68; Bora, 2009: 352; Makal, 1999: 175). Moskova ise Falih Rıfki’nın gözünde bir kült olarak şefin varlığı, propaganda ve yığın sanatları gibi konularda son derece zengin bir kaynak olduğu için izlenmeye değerdi (Özkan, 2002: 69).

Dönemin aydınlarının parlamenter sisteme yönelik bu mesafeliliği politik figürlerin ifadeleri ile bire bir örtüşmeleri noktasında dikkat çekicidir. Recep Peker’in üniversitelerde verdiği inkılap tarihi derslerinde ileri sürdüğü argüman dönemin tüm ifadelerini kat eden bir yöne sahiptir;

“Hükümetin parlamentoya karşı mesul olması ve parlamento tarafından murakabe edilmesi işi çok fırkallı memleketlerde devlet çalışmasını güçleştirmiştir... bu istikrarlı bir devlet çalışmasını imkânsız hale koydu... Asıl maksat bozuluyor, onun yerine başka düşünceler, parti menfaati kaygısı konuyordu. Bu keşmekeş milletlerin medeni ilerleyişinde maksada gidişte sürat isteyen bir devirde, idare ve siyasa birliğini bozucu ve hatta köreltici fena tesirler yaptı” (Peker, 1997: 219).

Bu ifadelerin uygulama ile birebir örtüşmesi de söz konusudur. Bu dönemde parlamento “yönetime yardımcı olmayı kendisine asıl görev seçmiş bir organ

---

¹ İtalikler bana ait. Falih Rıfki Atay 1960’lara gelindiğinde “Kemalizmin bir demokrasi ve hürriyet savaşı olduğunu, Mustafa Kemal’in diktatör lafını duymaktan bile rahatsız olduğunu” anlatırken, demokrasi ve hürriyet sevdalısı bir ideolojiden bahsetmeye başlayacaktır (Özkan, 2002: 69). Öznenin ve dile getirdiği ifadelerin büyük ölçüde koşulların ürünü olduğunu göstermesi açısından Falih Rıfki Atay’ın her iki döneminin kıyaslanması hayli dikkat çekicidir.

niteliğindedir ve bu hali ile yönetimin aldığı kararların meşru hale gelmesine hizmet eden bir işlev görmektedir” (Koçak, 2007b: 580).

Bu dönemde aydınlar hâkim söylemi destekleme ve ona yönelik bir meşruluk arayışı içinde olmanın yanı sıra, söylemin izin verdiği sınırlar dâhilinde düşünen ve üreten bir yapıya da sahiptiler. Örneğin “‘artık değer’den vazgeçerek ‘sosyalist’ olmak veya ‘devletçi’liği benimseyerek ‘liberal’ olmak” dönemin aydın özelliklerinin başında geliyordu (Belge, 2009: 51). Dönemin aydınları bir taraftan artık değerın devlet eliyle topluma döndüğü ve bu nedenle ortada bir sömürü olmadığını ileri sürebilirken diğer taraftan tek-parti iktidarının devletçilik uygulamalarını liberal değerlerden hareketle onaylayabiliyordu. Yine dönemin sol aydınları milliyetçi Türkiye’yi anti-emperyalist olması temelinde destekleyebilirken, proleteryası olmadığı gerekçesiyle ülkede mümkün olan ilericiğin de ancak Kemalizm olabileceğini savunmaktaydılar (Belge, 2009: 52). Kısacası, aydınlar hâkim söylemi onaylamanın ötesinde kendi argümanlarını da söylemin sınırları içinde dillendirmekte ve hâkim söylemle uyuşmayan yönlerini törpülemekteydiler. Foucault’un tabiriyle bir sistemin ya da söylemsel düzenin temel unsuru olan “kendi kendini sınırlandırma” aydınların bu tavırlarında açıkça görülebilir (1988; 250). “Sürekli bir tehdit” olarak kalan ve bu sınırlandırmadan “bağımsız” hareket ederek düşüncelerini bu doğrultuda yeniden düzenlemeyenler ise ya marjinal bir konuma itildiler ya da buldukları kurumların dışına atıldılar.

Aydınlar temelinde konuşmaya yetkili kılınan öznelerin belirlendiği ve yeniden düzenlendiği en önemli olay 1933’de yapılan üniversite reformu oldu. Söz konusu reform “Türk Devrimi’nin ilkelerini savunacak ve siyasal iktidara destek olacak bir üniversite oluşturulması amacıyla yapılmış” ve bu amaca uymayacağı düşünülen birçok öğretim üyesi üniversitelerden tasfiye edilmiştir (Yetkin, 1983: 72; Hür, 2008). Üniversitelerin sistemin hizmetine koşulması düşüncesi 1925 sonrası dönemin bir ürünüydü ve daha 1925’de dönemin Milli Eğitim Bakanı “Cumhuriyete cumhuriyetçi yetiştirmeyi” üniversitelerden beklediğini açıklamıştı (Timur, 2009: 212). Bu düşünce daha net ifadesini kanunun çıkarıldığı dönemde Maarif Vekili olan Reşit Galip’in açıklamasında bulur. Ona göre, “ülkede siyasi, sosyal büyük devrimler olurken Darülfünun bunlara karşı tarafsız gözlemci” kalmıştı, “yeni bir tarih anlayışı, millî bir

hareket halinde bütün ülkeyi sararken, Darülfünun'da buna bir ilgi uyandırabilmek için üç yıl kadar beklemek ve uğraşmak lâzım gelmişti” (aktaran, Tekeli, 1984: 663; Kaplan, 2005: 181; Oral, 2005: 220). Galip yeni üniversiteden de beklentilerini açık bir şekilde dile getirmiş ve “Türk inkılabının ideolojisini” üniversitenin yapacağını ve onun “inkılap ile aşk ve iman kürsüsü” olacağını belirtmiştir (Kaplan, 2005: 181). Benzer bir şekilde Atatürk de, ülkeyi layık olduğu seviyeye çıkaracak olanların gerekli inkılapları yapmış olanlar olduğunu belirttikten sonra, üniversitelerin de bu bağlamda bu kurumların “esas nokta-i nazarlarının Ankaralı” olmasını diğer bir ifadeyle yeni Kemalist rejimden yana ve onunla uyumlu olması gerektiğini dile getirmiştir (Oral, 2005: 220).

Söz konusu reform sadece yönetici kadronun zihninin bir ürünü değildi, *Kadro* dergisi başta olmak üzere dönemin önde gelen yazarları üniversitelerin devletin hizmetinde olması gerektiğini dillendirmekteydi. Bu doğrultuda “bilimin bir lüks olmaktan çıkarak devlete hizmet etmesi” gerektiği, “ilmi spekülasyon yapıyoruz diye hükümetin prensiplerini yıkıcı fikirler” neşredilmesinin kabul edilemez olduğu gibi argümanlar ileri sürülmüştü (Yetkin, 1983: 74; Ersanlı, 2006: 197). Reform sonrasında *Kadro* dergisi yazarlarından Burhan Asaf (Belge)'nin söz konusu reforma bakışı dönemin temel algılamasını ve hangi koşullar altında böyle bir reformun gerçekleştirildiğini ifşa etmesi açısından dikkat çekicidir. Liberalizm ve onun temsil ettiği hürriyetin artık tarihin arkasında kaldığına ve liberalizmin iflasını tescil eden memleketlerde üniversitelere müdahalenin doğal olduğuna dikkat çeken Asaf, bu tür memleketlere de Rusya, İtalya ve Almanya'yı örnek göstermiştir (1933: 27). “İnkılap yürürken ve Darülfünun geride” kalmışken, “inkılap bakımından hem inananları hem de yapabilenleri yetiştirecek” bir müessesese mümkün değildi (Belge, 1932: 48; Belge, 1933: 27). İşte bu nedenle dönemin figürlerine göre İstanbul Üniversitesi yeniden yapılandırılarak devrimin hizmetine koşulmak zorundaydı.

1933 Üniversite Reformu Darülfünun'un İstanbul Üniversitesi olarak değiştirilmesini ve ideolojinin hizmetine koşulmasını kapsıyordu. Daha sonra 1935'de Ankara'da kurulan Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ne yeni bir tarih inşasının peşinde olan resmi ideolojinin argümanlarını temellendirmek misyonu yüklendi. Dönemin Maarif Vekili Saffet Arıkan da Fakülte'nin açılışına ilişkin yaptığı açıklamada söz konusu kurumun

misyonunu ve kuruluş amacını açıkça dile getirmişti. “Atatürk’ün yüksek dehasından doğan ve kendi kutlu eliyle yaratılan tarih ve dil hareketi ve bunlara bağlı olan arkeoloji ve coğrafya bilgileri için Ankara’da bir fakülte” açılacağını duyurmuştu (Ersanlı, 2006: 199). Böylelikle Türk Tarih Tezi ve Türk Dil Teorisi gibi Cumhuriyet’in kendisini biricikleştiren teorileri kurumsal mekanizmalarla da desteklenmiş oluyordu. Böylelikle üniversiteler bir taraftan yaptıkları araştırmalarla rejimin argümanlarını meşrulaştırma misyonu üstlenirken, diğer taraftan eğitim yoluyla yeni ideolojiye uygun nesiller yetiştirme görevini yüklenmişlerdir. İkinci husus en açık ifadesini 1931 ve 1935 parti programlarında ve bu programların karşılık bulduğu 1936 İlkokul Programı gibi eğitim programlarında bulur. Buna göre, “kuvvetli Cumhuriyetçi, halkçı, devletçi, laik ve devrimci yurttaş yetiştirmek *bütün öğretim derecelerinde* yüküm ve özen noktasıdır” (C.H.F. Program, 1931: 26; C.H.P. Programı, 1935: 33; Üstel, 2005: 143).

Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw’a göre, Türk milliyetçiliğine ilişkin bu dönemde geliştirilen teoriler “doğru arayışının bir parçası olarak” ortaya atılmamış, aksine Türkiye toprakları üzerinde yaşayanları “ortak amaç etrafında” birleştirmek, “sınıf mücadelelerinin ve ideolojik bölünmelerin” önüne geçmek amacıyla gündeme getirilmişlerdir (Shaw ve Shaw, 1977: 376). Hatta Shawlara göre, bu milliyetçiliğin tek zararlı tarafı “kendi kendini empoze eden bir tür dünyadan izolasyon biçimini” içermesiydi ve bunun da arkasındaki neden “resmi dil ve tarih tezlerinin sorgulanmasının” önüne geçmekti (Shaw ve Shaw, 1977: 376). Fakat 1930’larda geliştirilen argümanlara biraz daha yakından bakıldığında bu tezlerin Shawların analizinde olduğu gibi temize çıkarılma girişimi fazla yüzeysel durmaktadır. Bu tezlerin zararlı boyutunu sadece Türkiye’yi dışarıya karşı izole etmelerine indirgemek ise olsa olsa yüzeysel ve hatta ideolojik bir analizin ürünü olabilir. Shawların temize çıkarma çabasının aksine Şerif Mardin’in resmi söylemin “yerel, dinsel, etnik grupları Türkiye’nin karanlık çağlarından kalma gereksiz kalıntılar olarak görüp reddetmek” temelinde kurulduğu argümanı dönemin pratiklerine yakından bakıldığında daha isabetli görülmektedir (2002: 65). Söz konusu resmi söylemin doğal sonucu ise tüm farklılıkların reddedilerek tek tip bir kimliğin yaratılmasına girişmek olmuştur.

Dönemin 1930'lara sarkan küresel ölçekteki genel algılamasına göre “arkeoloji ve antropoloji ulus yapımının kimlik ve tarih referansları bakımından vazgeçilmez” unsurları olduğu kadar Almanya başta olmak üzere diktatöryal rejimlerin saflık arayışlarının bir aracı olmuşlardı ve Cumhuriyet eliti bu görme biçiminin fazlasıyla tesiri altındaydı (Aydın, 2004: 403 ve 414). Bu bağlamda gerek Türk Tarih Tezi gerekse Türk Dil Teorisi bir doğru arayışından ziyade bir taraftan “devleti ve ülkeyi kuran Türk milliyetçiliğinin kurduğu devlet tarafından yeniden kurulması” sürecinin (Yeğen, 2003: 189) temel ayakları iken diğer taraftan devletin diktatöryal söylemini ifşa eden iki olguydu. İlk boyut daha çok “İslami bir kolektif kimlikten milli bir kolektif kimlik yaratma” süreciyle ilgiliydi (Yeğen, 2003: 188; Zürcher, 2002: 275). Özellikle Türk Tarih Tezi'nde görülen abartılı¹ ama “yeni devletin ihtiyaçlarını karşılayacak oldukça makul” tezlerin ya da argümanların amacı Falih Rıfkı Atay'ın dile getirdiği üzere “Türk'ü kendi şahsiyetine ve Şark-İslam dünyası dışında bir medeni topluluk yaratabileceğine inandırmaktı” bunun yolu da Türk'ü “diline ve tarihine inandırmaktan” geçiyordu (1951: 124). Bu “inandırma süreci” devletin diktatöryal söylemini ifşa eden bir unsur olarak ortaya çıkar ve devletin bu inandırma sürecinde temel misyonu toprakları üzerinde yaşayanları Türk olduklarına ve ulus-devletin asli unsurları olduklarına ikna etmektir. Devletin bu Türkleştirme politikası Türk Tarih Tezi ve Türk Dil Teorisi'nin bir uzantısı (sonucu) değil, aksine onları da kapsayan daha geniş bir projedir.

Şeyh Said isyanının bastırılmasının ardından 27 Nisan 1925'te İsmet İnönü Türk Ocağı Kongresi'nde yaptığı açılış konuşmasında “her ne pahasına olursa olsun, ülkemizde yaşayanları Türkleştirecek, Türklere ve Türkçülüğe karşı çıkanları yok edeceğiz” ifadelerini kullanmıştı (Bali, 2006: 44). İlk kez böylesine net bir şekilde dillendirilen bu söylem daha sonra Mustafa Kemal ve parti organları tarafından çeşitli vesilelerle tekrarlanacaktır. Bu doğrultuda Cumhuriyetin Türk tanımı 1927 CHF Nizamnamesi'nde yapılır ve buna göre, “vatandaşlar arasında en kavi rabitanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kani” olmak Türk olmanın asgari şartı olarak saptanır (C.H.F. Nizamnamesi, 1927: 5). Türk Tarih Tezi ve Türk Dil Teorisi tam da

---

¹ Bütün dillerin Türkçeden geldiğini ileri süren Güneş Dil Teorisi ve bütün medeniyetlerin Türk ırkından doğduğunu dile getiren Türk Tarih Tezi bu “abartılı” argümanlar arasında zikredilebilir (Zürcher, 2002: 276–277; Çağaptay, 2003: 256).

bu süreçte devreye girmiş ve Türkün ne olduğunun tanımlanmasında ve Türkleştirilecek kitlenin yeni kimliğini onaylamasında önemli işlevler üstlenmişlerdir. Bu argümanların toplumsal kabulü ise yasal, eğitsel, zor kullanma ve kampanya düzenleme gibi süreçler kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Türkleştirme projesinin yasal düzlemde ilk uygulaması 1926 tarihli Memurin Kanunu ile memuriyete giriş aşamasında “Türk olmak” şartının getirilmesi oldu (bkz. T.B.M.M., 1926). Benzer bir şekilde 1932’de çıkarılan “Türkiye’de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun” ile de Türk olmayanlara birçok meslek yasaklanmıştır. Yasal düzenlemelerin gündelik hayattaki karşılığı ise “Vatandaş Türkçe Konuş” kampanyasında kendini gösterdi. Ocak 1928’de bu kampanya kapsamında “Araplar, Boşnaklar, Çerkezler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler vapurlarda kendi dillerini konuşmaktan menedildiler” ve gayri Müslimler “bozuk bir şiveyle de olsa ‘umumi yerlerde’ Türkçe konuşmaya çalıştılar” (Yıldız, 2001: 286). Yine benzer bir şekilde Halkevleri tarafından hazırlanan bir köy kitabında “satıcılar Türkçe bağıracaklardır” kuralı altında “şehirlerde, kasabalarda, köylerde bütün satıcıların Türkçeden başka bir lisan kullanmalarının” yasak olduğu belirtilmiştir (Salim, 1934: 57). Kampanya ve etrafındaki yaptırımlar fazla uzun süreli olmasa da, bu uygulama daha sonraki yıllarda kendisine referansta bulunulan bir simgeye dönüşmesi açısından önemliydi (Çağaptay, 2003: 261–263).¹ Öte yandan eğitim yoluyla devletin icat ettiği kimliğin dayatılması da dönemin ders kitapları üzerinden gerçekleştirilen bir süreçtir. Öğrencilere “en asil ve yüksek insan tipini kendi ırkının temsil ettiğini, asırların yürüyüşünce beşeriyetin karanlık göklerinde müselsel medeniyet ufuklarının kendi ırkının zekâ ve kabiliyet elleriyle açıldığını” öğreten dönemin ders kitapları (Parlak, 2005: 183) Türkleştirme sürecinin önemli bir aracını oluşturmaktaydı. 1939 yılında yayınlanan *Yurt Bilgisi* kitabı politik söylemin tekrarı olması açısından dikkat çekicidir ve ulus tanımı tam da resmi söylemin bir uzantısıdır. Ulusu “İrk, dil, düşünüş ve duyuş [ideal] birliğiyle birbirlerine bağlı bulunan yurttaşların kurdukları sosyal bir

---

¹ Daha sonra bu uygulama “asil” hedef kitesine yani Kürtlere yöneltildi. Dönemin tanıklarından Canip Yıldırım’ın kampanyanın Diyarbakır’daki uygulanmasına ilişkin anlattıkları dikkate değerdir; “...yaşlı köylülere bile Türkçe öğretmeye kalkıyorlar. Türkçe konuşamayanlara para cezası verildiği yıllar. Bu işi belediyenin zabıta memurları yapıyorlardı, öyle bir hız verdiler ki bu işe, artık köylü şehre gelmemeye başladı, üretim durdu. ...Belediyenin zabıtalı bunları alır götürürlerdi, haydi bakalım para cezası. Onun için kimse gelmemeye başladı.” (Akyol, 2006: 122–123; Balçık, 2003: 783)

topluluk ve varlık” olarak tanımlayan kitap, bu tanıma kusursuz bir şekilde uyan milletin Türk milleti olduğunu ve “Türk uluslarını birbirlerine bağlayan ırk, düşünüş ve duyuşun” başka uluslarda az bulunduğunu ileri sürer (Üstel, 2005: 171).¹

Resmi kimliğin dayatılmasında zor kullanma yönteminin tercih edilmesi ise Türk olduklarını kabul etmeyen, devletin kimlik dayatmasına boyun eğmeyen kitleler üzerinde söz konusu olmuştur. Dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt’un 1930’daki “Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da hizmetçi olmaktır, köle olmaktır” ifadesinde² (Parla, 1995: 208) keskin söylemini bulan bu algılama Türk olduğunu kabul etmeyenleri devletin görme biçimini yansıtması açısından önemlidir. Fakat zor kullanmanın kendisini ifşa ettiği en önemli nokta devletin Türk kabul ettiği fakat kendilerini Türk olarak görmeyen Kürtlerin ele alınmasında diğer bir ifadeyle onları “kendilerini Türk olarak görmeye zorlama” girişiminde (Kymlicka, 2001: 247) ortaya çıkar. Kürtleri söz konusu edinen resmi metinler “dağ Türkleri”, “Türklüklerini unutmuş” ve “Türk ırkından olan” gibi ifadelerle tanımlanan bu kitlenin Türklüklerinin devlet için nasıl “belli ve açık” bir hale getirileceğine ilişkin yöntemlerle doludur. Üstelik bunların Türk olduğu noktasındaki dayanakların devletin kendi icadı olan Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi gibi argümanlara referansla yapılması (Yeğen, 2003: 94) kendi kendinin kanıtı olan bir süreçtir. Böylesi bir görme biçimi ve buna yönelik direniş kaçınılmaz olarak devleti Türkleştirme politikası kapsamında zoraki iskândan askeri müdahalelere kadar çeşitli zor kullanma yöntemlerini uygulamaya yöneltmiştir.

1.2.2.8. Dersim Harekâtı: Diktatöryal Şiddet

1950’lere kadar Kürt sorunu devlet söylemi kapsamında “ortadan kaldırılması gereken bir pürüz” olarak görülmüş (Yeğen, 2003: 159), Ahmet Yıldız’ın ifadeleriyle “Kemalist seçkinlerin ‘Kürt meselesi’ni algılayış şekilleri giderek ‘beyaz adamın yükü’ne dönüşmüştür” (Yıldız, 2001: 243). Bu sadece politik alanın bir algılaması

---

¹ Dönemin Yurt Bilgisi kitaplarındaki vatandaşlık algılamasının bir analizi için bkz. (Caymaz, 2007: 22–34)

² Azınlıklardan gelen tepkiler üzerine Bozkurt, ifadelerine yönelik yaptığı tekzipte kast ettiği kitlenin “Türk anayasası tarafından Türk olarak addedilmelerine rağmen Türk olmayı reddedenler” olduğunu dile getirmiştir (Yeğen, 2003: 96). Bu bağlamda Bozkurt’un ifadeleri devletin tanımında Türk olup buna direnenlere bakışı yansıtması açısından önemlidir.

değil, dönemin gazetelerinde de karşılığını bulan bir görme biçimiydi. Yıldız bu noktada 1930 Ağrı İsyanlarını tasvir eden Cumhuriyet gazetesindeki bir ifadeyi çarpıcı bir örnek olarak sunar. Yazı Kürtleri “bunların alelade hayvanlar gibi basit sevk-i tabiiilerle işleyen his ve dimağlarının tezahürleri, ne kadar kaba hatta aptalca düşündüklerini gösteriyor... Çiğ eti biraz bulgurla karıştırıp öylece yiyen bu adamların Afrika vahşilerinden ve Yamyamlardan hiç farkı yoktur” şeklinde tasvir etmektedir (aktaran, Yıldız, 2001: 243). Böylesi bir görme biçiminin söz konusu problemi ele almada hangi söylemi kullanacağı ve problemi hangi ifadelerle bir arada dillendireceği kolaylıkla öngörülebilir. Bu durumda “kendi ırkımızdan olan” ama cahil kalarak kendilerini aşiret reislerine teslim eden, “kendilerini bir takım ağaların, mütegalibelerin nüfuz tesirlerinden korumağa muktedir olmayan” (T.B.M.M., 1935b: 1; Uçantürk, 1948: 6) ve üstelik kendilerini Kürt sanan bu “kitlenin” bir an önce düzeltilmesi, kendi Türklüklerinin bilincine vardırılması gerekiyordu.

“Normal” halktan farklı olarak Türklüğünü unutmuş ve dil, eğitim gibi mekanizmalarla sisteme dâhil edilemeyen bu kitleyi devletin ele alma biçimi Halkevleri ya da başka sivil mekanizmalar aracılığıyla olmamış bizzat askeri ve yasal güç kullanımı yoluyla “dirençlerini” kırarak bu kitle sisteme entegre edilmeye çalışılmıştır. Dersim harekâtı öncesi ve sonrasında yaşananlar bunun en somut göstergesidir. “Devlet iktidarının merkezileşmesine ve konsolidasyonuna karşı Kürtlerin gösterdiği direncin” (Yeğen, 2003: 140) kırılması doğrultuda ilk önemli adım 1934 tarihli İskan Kanunu olmuştur. Daha öncesinde 1926, 1927 ve en şiddetlisi 1930’da üç kez Ağrı dağı bölgesinde yaşanan isyanlar devlete Kürt sorununu ciddi bir şekilde ele alması gerektiğini göstermişti. Bu tarihlerde Türk Tarih Tezi ile birlikte yaygın bir söylem haline gelen “Türkiye’de Türkten başka etnik unsur olmadığı” ve Kürtlerin aslında “dağ Türkleri” olduğu düşüncesi (Yeğen, 2003: 126) ile birlikte düşünüldüğünde devletin Kürt meselesini ele alma biçimi zoraki asimilasyon şeklinde olmuştur.

Bu bağlamda 1934 tarihli İskân Kanunu devletin diktatöryal söylemini ifşa eden birçok ifadeyle doludur. İskan Kanunu Muvakkat Encümen Raporu’nda “öteden beri Türk kültürüne uzak kalmış olanların ülkede yerleşerek onlara Türk kültürünü benimsetmek için Devletin yapacağı işlerin” kanunda sayıldığı belirtildikten sonra, kanunla “bu gibileri Türk kültüründe eritmek ve onları Türk oldukları için daha sağlam yurda

bağlamak yollarının” da sayıldığı ifade edilmiştir (Yıldız, 2002a: 231; Yıldız, 2001: 251). Rapor ayrıca devletin “vatandaşa” bakışını ifşa etmesi açısından da önemlidir. “Türkiye Cumhuriyeti devletinde, Türküm diyen herkesin bu Türklüğü devlet için belli ve açık olmalıdır” ve üstelik “Devlet, hiçbir Türkün Türklüğünden bir soluk işkillenmek istemez” şeklindeki ifadeler bireyin mutlak iptali anlamına gelirken aynı zamanda devletin nasıl belli tip vatandaşlık dayattığını da göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kanunla hedeflenen dönemin dahiliye vekilinin ifadeleriyle “tek dille konuşan, bir düşünen aynı hissi paylaşan bir memleket” yapmaktır ve bu memleketin özelliği de “velüdiyet itibarile milletlerin başında gelen bir ırkın [Türklerin] elinde olmasıdır” (T.B.M.M., 1934: 140-141). Daha sonraki dönemde Kanun doğrultusunda doğu illerinden belirlenen 25.831 kişi Batı Anadolu’da zorla iskana tabi tutuldu ve burada kalmaları kanunen zorunluluk haline getirildi. İskan politikasının diktatöryal bir zor kapsamında yapıldığının en önemli göstergesi bu kişilerden 22.516’sının yerleşimin kanunen bir zorunluluk olmaktan çıkarıldığı 1947’den sonra geri dönmüş olmalarıdır (Tekeli, 1990: 64).

Zoraki iskan politikası sorunu çözmedi ve devlet Atatürk’ün 1 Kasım 1935’de TBMM’nin açılışında dile getirdiği “Dersim bölgesinde esaslı bir ıslahat programının tatbiki da düşünülmüştür” ifadeleri ile Dersim’i *esaslı* bir şekilde ele almaya başladı (T.B.M.M., 1935: 2; Balcı, 2009: 32). Bu doğrultuda ilk adım olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde 25 Aralık 1935 tarihinde “Tunceli Vilayeti’nin İdaresi Hakkında Kanun” kabul edildi (T.B.M.M., 1935a). Kanun devletin yönetimi altında bulunan bir bölgeyi “mutlak kapatması” anlamına geliyordu ve kanunun görüşmeleri sırasında söz alan dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya devletin yeni stratejisini dile getirmiştir. Kaya’ya göre, “asıl hareketi askeriye icab ettiren *hastalık*” o güne kadar “ne tahlil ve ne de tedavi edilmiştir”, bu kanunla birlikte Cumhuriyet “medeni usullerle bir tedbir düşündü ve bu program ile memleketin her yerinde olduğu gibi buraların da Cumhuriyetin feyizlerinden istifade etmesini temin edecektir” (T.B.M.M., 1935a: 175).

Tunceli Kanunu ile “Tunceli vilayetinde memleketin diğer taraflarında tatbik edilen usullerden ayrı bir usul tatbik edilmesi” mümkün hale getirilmiştir ve bu bölgeye özel yeni bir idari düzenlemeye gidilmiştir (T.B.M.M., 1935a: 179). Kanunun Birinci

Maddesi “ordu ile irtibatı baki kalmak... üzere korkomutan rütbesinde bir zat” vali olarak seçilmesini ve aynı zamanda bölgenin komutanı olarak da görevini yapmaya devam etmesini öngörmekteydi. Vali ve aynı zamanda komutan olan kişi, “vilayeti teşkil eden kaza ve nahiyelerin hudut ve merkezlerini değiştirme”, “vilayet halkından olan fertleri ve aileleri vilayet içinde bir yerden diğer yere nakletme ve bu gibilerin vilayet içinde oturmalarını menetme” ve verilen idam hükümlerini onaylama gibi geniş yetkilerle donatılmıştır (T.B.M.M., 1935b: 11; Balcı, 2009: 33; Koçak, 1987: 7; Altınay, 2004: 42). Kısacası bütün yetkiler bir kişinin elinde toplanmış ve bu kişi Tunceli üzerinde mutlak otoriteye sahip bir figüre dönüştürülmüştür. Kanunun amacı daha sonra “temiz Türk ülkesinin bu kısmındaki itaatsizlik ve asayişsizliği ortadan kaldırarak onları ıslah ve selaha doğru götürmek ve faydalı birer uzuv haline getirebilmek” olarak belirtilmiştir (OBYK, 1938: 75).

Fakat bu kanun da bölgeyi sisteme entegre etmede diğer bir ifadeyle “faydalı uzuv haline getirmekte” yeterli olmadı ve devlet İnönü’nün ifadeleriyle “mıntıkayı medenileştirmek için bütün vasıtalarla” (T.B.M.M., 1937: 315) geniş bir çalışma yürütmeye, yine Yunus Nadi’nin tanımlamasıyla “medeni bir yürüyüş” yapmaya karar verdi (Yeğen, 2003: 141 ve 142). Yunus Nadi örneğinden hareketle dikkat çekici olan şey İnönü’nün açıklamasının ardından basında hızla bu argümanları destekleyen, yaygınlaştıran, normal bir söylem biçimine dönüştüren sayısız makale ve haberin yer almasıdır (Altınay, 2004: 42). Hükümet, Dahiliye Vekili Şükrü Kaya’nın ifadeleriyle “jandarma ve idare teşkilatını şimdiye kadar girmediği yerlere sokarak Devlet otoritesini yerleştirmek ve vatanın her tarafında cari olan medeni ve kanuni hayatı tesis etmek” için harekete geçmiştir (T.B.M.M., 1937e: 18). Bu bağlamda “katği bir *tedib* (haddini bildirme) hareketi” Tunceli vilayetinin etrafında konuşlandırılan 50.000’in üzerinde asker ve 40 savaş uçağının eşliğinde başlatıldı (T.B.M.M., 1939: 175; McDowall, 2004: 209; Akyol, 2006: 107).

1937 baharında başlayan ve kış aylarında ara verilen askeri operasyonlar 1938 yılının kışına kadar devam etti ve böylelikle “Dersimde sağlam bir Hükümet nüfuzuna dayanan geçici değil, müstakar, daimî ve asla bozulmayacak olan nizam ve asayişin ebediyen takriri” sağlanmış oldu (T.B.M.M., 1939: 176). Resmi rakamlara göre 5 bin kişinin öldürüldüğü (Altınay, 2004: 43), Martin van Bruinessen’in ifadeleriyle

“şiddetli, ayırım gözetmeyen, fazlasıyla acımasız” bir şekilde (1994: 148; Altınay, 2004: 41) sürdürülen operasyon¹ bölgede çıkan isyanlardan daha çok ulus devletleşme sürecinde bölgenin bu sürece direnmesinin sonucuydu. Bu durum dönemin devlet figürlerinin Türk ve Türkleştirme vurgusunda açık bir şekilde görülebilir. “Türklüğün sırtında kökleşmiş bir şirpençe” olarak tanımlanan Dersim sorunu bu figürlere göre, “muvaffakiyetle yapılmış ameliyatlar” yani 1937-1938 operasyonları sayesinde çözümlenmiş oluyordu (T.B.M.M., 1939: 177). “Türkün esaslı bir yurdu ve esaslı bir köşesi olan ve bütün evlâtları Türk kanından” olan bu bölgenin ulus devlete entegre edilmiş olması bir “mucibi saadet” şeklinde tanımlanmıştır (T.B.M.M., 1939: 178). Bu durumda geriye kalan ise, Kazım Karabekir’in ifadeleriyle “gerek çocuklarını mekteplerde okutmakla, gerekse halkın içerisine bir takım münevverlerimizi göndermek sureti ile kendilerinin halis Türk olduklarını, yani mazinin Hititlerden kalmış diğer Kürt tabakası gibi değil, tamamı ile bizden hiç farkı bulunmayan Türk olduklarını bunlara sindirmektir” (T.B.M.M., 1939: 178).

Operasyonun diğer önemli boyutu da üzerinde uzun süre düşünülerek gerçekleştirilmiş olmasıydı (Oran, 2003: 876). Bu planlılık Dersim’e müdahale edilmesi gerektiğini dillendiren İsmet İnönü’nün 1935 tarihli Kürt Raporu olarak bilinen Şark Seyahati Raporu’nda açıkça görülebilir: “1935 ve 1936 da yolları, karakolları yaptıracaktır. 1937 ilkbaharına kadar hazır olursa mürettep ve seferber 2 F. kuvvet İlbaylığın emrine 1937 ilkbaharında verilecektir. Süratle bütün Dersim silâhtan tecrit olunacak, İlbaylığın o zamana kadar tetkiki neticesinde kuvvetle yapılmasını tasavvur ettiği, hükümete bildirdiği icraat da yapılacaktır. Bundan sonra Dersim’e verilecek şeklin safhası başlayacaktır” (Öztürk, 2008, 57). Kısacası İnönü’nün ifadeleriyle devletin Dersim için planladığı şey “ıslahat ve medenileştirme programı” olmuştur (Yeğen, 2003: 141).² Önce 1926’daki Hamdi Bey Raporu’nda (Bruinessen, 1994: 153) daha sonra 1936’da Mustafa Kemal’in meclis açılış konuşmasında modernleşme projesi

---

¹ Daha sonra konuşan yaşanan olayın tanıkları Bruinessen’in tespitini doğrulamaktadır. Bu konuda özellikle Çayan Demirel’in 2006’da hazırladığı “38” isimli belgesel öne çıkıyor. Bir başka örneği için bkz. “Dersim 38’in ‘nurcu’ Tanığı”, Yeni Aktüel, Aralık 2008, ss. 38–39.

² Kemal Tahir’in ölümünden sonra yayınlanan notlarında yaptığı kıyaslama devlet söylemini yansıtır bir şekilde konunun nasıl görüldüğünü açıkça ortaya koyar: “Dersim kadar cenabet bir yer olmaz, safi mağaradan ibaret bir yer... Dersim tek mil Alevidir. Allah Muhammed tanımazlar. Alevi gavurdan beter kardeşim... şimdi oralar eminlik... Altını tepsiye koy, başına al, Dersim’i bir baştan bir başa geç... ‘Nereye Hemşerim’ diyen bulunmaz.” (Tahir, 2006: 110 ve 112)

önünde duran bir “çıban” olarak tanımlanan Dersim sorunu böylelikle “çözümlemiş” oluyordu.

Özelde Dersim Harekâtı genelde devletin Kürt sorununa yaklaşımı (özelde Menemen olayı genelde devletin İslamcılara yaklaşımı ile birlikte düşünüldüğünde) dönemin iktidarının diktatöryal söylemini şiddet üzerinden ifşa eden iki önemli ele alma biçiminden biridir. Devletin karşı karşıya olduğu bu problemi nasıl ele aldığı, ele alma sürecinde hangi ifadeleri kullandığı, sorunları hangi kavramlarla tanımladığı, gücü elinde bulunduranların yanı sıra dönemin aydınlarının, gazetelerinin ele alma biçimini nasıl dile getirdiği süreçlere bakıldığında diktatöryal söylem açık bir şekilde kendini ortaya koyar. Ali Fuat Başgil’in 1935’te dile getirdiği “hep devlet içinde, hiçbir şey devlete karşı, hiçbir şey devlet dışında” ifadelerinde (aktaran, Demirci, 2005: 284) somutlaştığı üzere devlet kendisi dışında gelişen hiçbir harekete müsaade etmemiş, yasal ve kurumsal düzenlemelerle “medenileştiremediği” hareketleri, gurupları ya da kişileri şiddet yoluyla sisteme entegre etmiştir. Bu entegrasyon kapsamında sadece isyancıların değil, Dersim’in topyekûn ele alınması da (daha sonraki dönemlerle kıyaslandığında) dönemin diktatöryal söylemini ifşa eden bir başka önemli pratik olarak değerlendirilebilir.

1.2.2.9. 1935 CHP Kongresi: Parti-Devlet Özdeşliği

CHP Genel Sekreteri Recep Peker, kurultaydan önce Mayıs 1935’de ağırlıklı olarak İtalya ve Almanya’da bulunduğu bir Avrupa gezisine çıkmıştı (Tunçay, 2005: 331). Faşizmin İtalya’da Nazizmin de Almanya’da kitleleri harekete geçirme noktasındaki başarılarından etkilenen Peker, buralardaki gözlemlerinden yola çıkarak kurultaya sunulmak üzere bir tüzük ve program taslağı hazırladı ve bu taslaklarda daha sonra resmi olarak uygulamaya geçirilecek olan parti-devlet özdeşliğinin öncü söylemlerini kullandı (Yıldız, 2002: 60). Böyle bir projenin kalıntıları ortada olmasa da, bunun varlığından ve Atatürk’ün bu projeyi geri çevirdiğinden bahsedilir. Kapsamlı bir raporun olup olmadığı bir tarafa, Atatürk’ün bu raporu geri çevirdiği ve Recep Peker’i CHP Genel Sekreterliği görevinden aldığı tartışmalıdır. Murat Yılmaz’a göre Peker kişisel meseleler nedeniyle görevden alınmış ve üstelik zaten Atatürk ve İnönü’nün bilgisi dâhilinde Avrupa gezisine çıkan Peker’in söylemleri mevcut dönemin havasının

çok dışında bir şey de değildi (2007: 695, 696 ve 702). Bu durum Peker'in istifasının ardından yapılan CHP kongre ve kurultaylarına aktif olarak katılması ve “adeta meselenin sahibi olarak” konuşma yapması dikkate alındığında açıkça görülebilir (Yılmaz, 2007: 697).

1935 Kongresi'nde Recep Peker program açıklamasını yaparken yeni programın temel farikasının “yeni Türkiye’de zaten baştanberi devletle bir ve beraber çalışan Cumhuriyet Halk Partisi varlığının, devlet varlığı ile birbirlerine daha sıkı bir surette yaklaşması” olduğunu dile getirmiştir (aktaran, Parla, 1995: 124). Peker'in bu argümanını meşrulaştırmak noktasında önerdiği sistemin karşıtı olan liberalizme yönelttiği eleştiriler de dönemin hâkim söylemini göstermesi açısından dikkat çekicidir. “Hür yaşayış sarhoşluğunun” yayıldığı zamanlarda “bir anarşi devrinin” hüküm sürdüğünün ve beşeriyetin “anarşinin tesiri altında uzun müddetler bocalayıp durduğunun” altını çizen Peker, “liberal devlet tipinin... artık can çekişmekte olduğunu” ve muvaffakiyetin “her kafadan bir ses çıkaran dağıtıcı bir idare değil... nizamlı bir idare olan... ulusal devlet yoluna girmekle bulunabileceğini” dile getirmiştir (aktaran, Parla, 1995: 128–129).

Kongrenin ardından 18 Haziran 1936'da CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü'nün CHP örgütlerine yolladığı genelge partinin devletle nasıl bir bütün haline getirildiğini açıkça gözler önüne sermektedir:

“... bundan sonra parti faaliyeti ile hükümet idaresi arasında daha sıkı bir yakınlık ve daha ameli bir beraberlik temin edilmesine... karar verilmiştir.

Bu maksatla;

- 1) Dâhiliye vekili[ne]... partinin Genel Sekreterliği verilmiştir.
- 2) Bütün vilayetlerde, vilayet parti başkanlığına, vilayet valisi memur edilmiştir.
- 3) Umumi Müfettişler, mıntıkları dâhilinde bütün devlet işlerinin olduğu gibi, parti faaliyetleri ve teşkilatının da yüksek murakıp ve müfettişleridir.” (C.H.P., 1937: 8; İnönü, 2003: 207; Koçak, 2007b: 16; Bila, 1999: 71; Goloğlu, 1974: 190–191)

Genelgede açıkça görüldüğü üzere işleri bakanı parti genel sekreterliğini üstlenirken, illerdeki devletin en üst temsilcisi olan valiler de partinin il başkanlığı görevini üstleniyorlardı. Söz konusu genelge “memurların siyasi cemiyet ve kulüplere intisabını men eden” dönemin Memurin Kanunu ile çelişse de, tek parti döneminin genel

görünümü ile diğer bir ifadeyle liderlerin aldığı kararların hukukun önünde olduğu bir görünümle çelişmiyordu. Nitekim gayet açık olan bu kanunu gerekçe göstererek genelgeye itiraz edenlere Atatürk'ün cevabı "...burada memurların siyasi cemiyetlere girmemesinden maksat, onların benim partimden başka bir partiye intisap etmemesi demektir. Bu bakımdan bu madde hatta faydalıdır ve katiyen değiştirilmemelidir" şeklinde olmuştur (Koçak, 2007b: 17; Goloğlu, 1974: 192).

Parti-devlet özdeşliğinin hangi kaygıların ürünü olduğu ise daha sonra 28 Ağustos 1936 tarihinde dönemin Dâhiliye Vekili ve yeni düzenlemeyle aynı zamanda CHP Genel Sekreteri olan Şükrü Kaya'nın CHP İl Başkanlıklarına gönderdiği bir genelgeyle açıklığa kavuşmuştur. Bu genelgede "hükümet ve parti beraberliğini, bütün kudreti hükümete vererek parti teşkilatını daha az ehemmiyetli görmeye mütemayil bir zihniyet şeklinde telakkiye mani olmak lazım geldiği gibi, esas meselenin partiyi kuvvetlendirmek ve partinin gayretlerini daha kolaylıkla gerçekleştirmek için hükümetin tam yardımını temin etmek olduğu tebarüz ettirilmelidir" ifadeleri kullanılmıştır (C.H.P., 1937: 9). Açıkça görüldüğü üzere devlet parti birleşmesinde amaçlanan partinin mutlak anlamda tüm politik alanı kapatması ve kontrolü altına almasıydı. Diğer bir ifadeyle olay, "CHP'nin dışında hiçbir özerk/bağımsız siyasi varlık bırakmama sürecinin son halkasıydı" (Koçak, 2003: 79). Devlet-parti özdeşliğinin ardındaki bu gerekçe daha sonra 1939'da gerçekleşecek olan partinin yasal düzlemde devletten ayrılması olayının bazı yazarlarca bir demokrasi adımı olarak değerlendirilmesinin yanlışlığını ortaya koyması açısından da önemlidir.

5 Şubat 1937'de yapılan bir değişiklikle "baskıcı, totaliter dışlayıcı, dogmatik, dönüştürülmeye kapalı bir yapının" temellendirilmesi olarak (Kahraman, 1993: 105) ortaya atılan CHP'nin altı oku Anayasa'ya dâhil edildi ve böylelikle CHP'nin programı "bütün ulusun resmi ideolojisi" haline dönüşmüş oldu (Weiker, 1973: 236; Bila, 1999: 72). Bu konuda Recep Peker'in ifadeleri ise açıktır ve ona göre altı okun anayasaya dâhil edilmesiyle "bütün vatandaşlar bu esaslara inanacak ve onlara uymak zorunda kalacaktır... artık sosyal, siyasi ve kültürel alanda hiçbir kişi ya da topluluk aykırı bir davranışta bulunamayacaktır" (T.B.M.M., 1937a: 65; Bora, 2009: 353). Böylelikle "Devletin bundan sonraki varlığında bütün yurddaşları bütünlük ve beraberlik ruhu ile besleyecek ve milli birlik için daha sıkı bir tedbir alınmış olacaktır (T.B.M.M., 1937a:

65). CHP programları kanunların önünde bir uygulama alanı bulduğundan söz konusu altı ilkenin anayasaya dâhil edilmesi uygulamada çok bir şeyi değiştirmedir. Altı okun partinin gerçekleştirmeyi vaat ettiği ilkelerin toplamından çok tek parti rejiminin sürdürülmesine ve bu rejimin karşısına çıkabilecek muhalefetin bastırılmasına hizmet ettiği (Zürcher, 2002: 264–265)¹ göz önünde bulundurulursa bu ilkelerin Anayasa’ya dâhil edilmesi CHP (ya da devlet) dışındaki tüm oluşumların mutlak reddi anlamına geliyordu. Değişikliğin yapıldığı meclis görüşmelerinde bu durum açıklıkla dile getirilir. Konu üzerine söz alan bir milletvekili “şimdi yurttaşlarımıza kalacak iş bu mevzular üzerine münakaşa etmek, imali fikretmek değil, bilakis bu umdelerin en iyi tecelli ve tahakkuk ettirilebilecek” adımları atmaktır ifadelerini kullanmıştır. Şemsettin Günaltay ise daha net ifadelerle bu esaslara karşı muhalefetin ve liberal fikirlerle ortaya çıkmanın bir “cürüm sayılacağı”nı” altını çizmiştir (T.B.M.M., 1937a: 64 ve 65; Yılmaz, 2005c: 200–201).

Parti devlet özdeşliği düşüncesi sadece yasa koyucular arasında yaygın değildi, dönemin önemli figürleri, yazar ve aydınları da bu düşüncenin savunuculuğunu yapmaktaydı. Bu dönemde parti ve devletin bir birleri yerine kullanıldıkları sıklıkla karşılanan bir söylem biçimi olduğu gibi, bireye partinin dışında bir hayat alanı bırakmayan bir söylem de güçlü bir şekilde geliştirilmiştir. Bu bağlamda Recep Peker’in insanlara “tek tek bakıldığında değerleri sıfırdır” asıl olan devlettir görüşü (Peker, 1997: 240) dönemin birçok figürü tarafından tekrarlanmıştır. Peyami Safa 1939’daki bir yazısında CHP sayesinde “hayvani ferdiyetimizi milli şahsiyetimiz içinde ve canavarca oburluklarımızı kökünden kesen bir sosyal düzenin” gerçekleştiğini ileri sürdüğünde Peker’den daha ileri gidebilmiştir (Yetkin, 1983: 130). Birey tek başına bırakıldığında canavardan başka bir şey olmayacağından partinin ellerine bırakılmak zorundaydı. Yunus Nadi 1938’de kaleme aldığı bir yazısında CHP’nin sadece adının parti olduğunu gerçekte “bütün milleti aynı hedef istikametinde toplayan muazzam bir aile kucağı” olarak işlev gördüğünü ifade ederken de bunu kast ediyordu (Yetkin, 1983: 130). Bütün bunlar 1932’de dillendirilen “çocuk devletidir”

---

¹ Karpat’ın yerinde tespit ettiği gibi örneğin laiklik ilkesi “gerçek yada sanal tehdidin ortaya çıktığı her durumda başvuru” bir ilke olmuştur. Böylelikle laiklik “tek parti yönetiminin ve rejim düşmanların dayatılan [ki herhangi bir muhalefet bu kategoride değerlendiriliyordu] sınırlandırmaların haklılaştırıcısına” dönüştürülmüştür (Karpat, 1991: 53; Toprak, 1996: 106). Buradan hareketle laikliğin diktatöryal söylemin işleyişi süresince bir *strateji* olarak devreye girdiği söylenebilir.

argümanının “çocuk partinindir” şekline dönüşmüş olmasından başka bir şey değildi ve “çocuk devletindir” diyen Kazım Nami (Duru) 1938’de çocukları parti prensipleri doğrultusunda yetiştirmek gerektiğini ifade edebilmiştir (Yetkin, 1983: 40; Tuncay, 2005: 240).

1.2.2.10. İnönü Devri: Milli Şef

1937 yılı iktisadi politikaların gözden geçirildiği, izlenen devletçi politikanın sorgulandığı bir yıl olmuştur. Ekonomide devlet müdahalesini genişletme eğiliminde olan İnönü’ye karşı Mustafa Kemal Atatürk ekonomide daha liberal bir politikanın uygulanması gerektiğine kanaat getirmişti (Koçak, 2007a: 41; Demirel, 2002: 130). Bunun doğal sonucu İnönü’nün 25 Ekim 1937’de Başvekillikten istifa etmesi ve yerine ekonomi alanından daha liberal bir politika izleyecek olan Celal Bayar’ın getirilmesiydi. Atatürk’ün 1 Kasım’da TBMM’yi açış konuşmasında “kesin zaruret olmadıkça, piyasalara karışılmaz” ifadesini kullanması ve 8 Kasım’da okunan yeni hükümetin programında “fert tarafından yapılabilecek işlerin, fertlerce yapılmasını himaye ve teşvik edeceğiz” gibi bir ifadenin geçmesi değişikliğin önemli göstergeleriydi (T.B.M.M., 1937b: 5; T.B.M.M., 1937c: 25).

Fakat hükümet programı dikkatle incelendiğinde ve Bayar ile Atatürk arasındaki ilişkiye daha yakından bakıldığında ekonomik alandaki değişimin siyasi düzlemde hiçbir karşılığının olmadığı görülür. Mecliste okunan hükümet programında dahi Bayar 39 kez Şef’in talimatlarından bahsederken, eski hükümet üyeleri ve siyasi müsteşarlarından hiçbiri değiştirilmemişti (T.B.M.M., 1937c: 19-27). Gerçekleşen sadece “hiçbir şeyin değişmediği ve değişmeyeceği geleneksel söylem içinde, yeni iktisadi politika eğilimlerini” gerçekleştirmeye çalışmaktı (Koçak, 2007a: 85). Öte yandan iktisadi anlayışın da çok yeni olduğu ve devletçilik politikasından farklı bir şey olduğu söylenemez. Onun 1930’lardaki anlayışına göre, “Kemalist rejim, milli menfaate uymayan devamlı bir şahsi menfaat kabul etmemektedir” (Bayar, 1951: 74). Yeni dönemde Bayar sadece Atatürk’ün ipleri yeniden ele aldığı siyasi arenanın bir kuklası gibi işlev görüyordu ve hükümete Atatürk tarafından dışarıdan yapılan müdahaleler “Bayar için Şef’in talimatları” olarak görülüyordu (Koçak, 2007a: 96).

Feroz Ahmad'ın tespitinde olduğu gibi Atatürk yaşıyorsa liberalleşme süreci daha da sağlamlaşacaktı yorumuna ulaşmak bu verilerden hareketle zor görülüyor (2008: 231).

Bayar hükümetinin ömrü Atatürk'e bağlıydı ve Atatürk'ün 10 Kasım'da vefat etmesi dengeleri yeniden değiştirdi. 11 Kasım günü CHP Genel Kurulu'nda yapılan oylamada İnönü partinin Cumhurbaşkanı adayı olarak seçilirken, aynı gün TBMM'de gerçekleşen oylamada İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı oybirliğiyle kabul edilmiştir. İnönü 6 Aralık'ta yaptığı ilk yurt gezisi olan Kastamonu gezisinde yeni dönemin ipucu olacak bir konuşma yapmış ve burada "partiyi bütün vatandaşları kucaklayan büyük bir aile ocağı haline getirebiliriz" ifadelerini kullanarak yeni dönemde yumuşama bekleyenleri hayal kırıklığına uğratmıştır (Koçak, 2007a: 153). Bu konuşmadan kısa bir süre sonra Atatürk'ün ölümüyle boşalan CHP Genel Başkanını belirlemek üzere CHP Birinci Olağanüstü Büyük Kurultayı 26 Aralık'ta TBMM binasında toplandı. Cemil Koçak'ın fark ettiği üzere CHP'nin bu dönemde olağan ya da olağanüstü bir kurultay toplaması hukuken mümkün değildi. Mevcut CHP tüzüğü "o kadar Şef ağırlıklıydı ki, ... parti kurultayının... toplantıya çağırılma yetkisi yalnızca CHP Değişmez Genel Başkanına tanınmıştı" ve Atatürk'ün ölmesiyle CHP Değişmez Genel Başkanlığı boş kaldığı için hukuken yeni bir kurultayın toplanması imkânsızdı (Koçak, 2007a: 156; Koçak, 2002: 124). Hukuki boşluk siyasi bir kararla aşıldı, fakat yaşananlar tüzüğün kaleme alınışındaki zihniyeti yansıması açısından önemliydi ve şeflik sisteminin siyasal alana ne kadar nüfuz ettiğini gösteriyordu.

Kurultaya sunulan tüzük değişikliği önerisi Kemal Atatürk'ü "partinin banisi ve ebedi başkanı" olarak tanımlarken, İnönü'yü "Partinin Değişmez Genel Başkanı" şeklinde nitelendiriyor ve görevden intihalini ölüm, vazife yapamayacak bir hastalık ve istifa gibi üç sebebe bağlıyordu (C.H.P., 1938; Koçak, 2007a: 164–165; Bila, 1999: 84). Tüzük değişikliğinin gerekçesinde belirtilenler ise dönemin Şef algılamasını net bir şekilde göstermesi açısından dikkat çekicidir. Politik kanaatlerindeki farklılıklar nedeniyle dağınık halde bulunan milleti "ancak bir Şef birleştirir ve hepsini bir teşkilat altında toplar" fikrinin savunulduğu değişiklik gerekçesinde "memleket siyasetine istikamet verecek" kişinin Şef olduğu, Şef üzerinde "sık sık değişiklikler yapmanın da otoriteyi zayıflatmak bakımından mahzurdan arı" kabul edilemeyeceği, "her dört senede bir" böyle değişiklik talebinin dillendirilmesinin de "bu yüksek makamın

istikrarını temin ve otoriteyi takviye bakımından” sakıncalı olduğu belirtilmiştir (aktaran, Koçak, 2007a: 166–167; Yetkin, 1983: 160–161; Bila, 1999: 85).¹ İlk kez güçlü ifadelerle Milli Şef deyiminin kullanıldığı bu gerekçe ile birlikte söz konusu kavram hızla basında ve günlük kullanımda yerini alacaktır. Söylemin böylesine hızlı yayılmasının ardında ise büyük ölçüde Koçak’ın deymiyle “bu dönemde adeta moda olan ve içte ve dışta prestijleri hayli yüksek, başarılı tek parti şef sistemlerinin” etkisi vardı (2002: 135; Benzer argümanı her ne kadar İnönü’yü temize çıkarmak için ileri sürse de, bkz. Kili, 1976: 86). Nadir Nadi de anılarında bu faktörün altını çizer ve “dünya şartları değişip de, İsmet İnönü, ‘Milli Şeflik’ ve ‘Değişmez Başkanlık’ payelerini kendi üzerinden silkip attığı güne değin, biz onu avuçlarımız patlayasıya alkışladık” ifadelerini kullanır (1979: 17; Koçak, 2007a: 170 ve Kili, 1976: 86).

Bu tarihten itibaren Milli Şef’e ve şeflik sistemine dair kullanılan ifadeler dönemin hâkim söylemini diğer bir ifadeyle mümkün dile getirme biçiminin ne olduğunu göstermesi açısından önemlidir. 16 Mart 1943 tarihinde “Cumhuresimiz İnönü” başlığı altında *Ülkü* dergisinde çıkan bir yazı Milli Şef’in nasıl sunulduğu noktasında dikkat çekici bir örnektir:

“o (İnönü), Türk milletinin bahtını avucunda tutuyor... imkansız denecek derecede kuvvetli bir realite duygusuna malikti” ve yine “onun asil kalbinde bizim kalbimiz, yaşamak aşkımız, başarı ve zafer susuzluğumuz, hürlik irademiz çarpar... o, bizi teşkil eden manevi kıymetlerin, uzun tarih içinde Türk milletini yaşamanın ve ölümün efendisi yapan büyük kıymetlerin ta kendisidir... talihimizi onun sağlam ellerinde görmek kadar bize güven veren başka bir şey yoktur” (Ülkü, 1943: 1).

Söz konusu cümlelerde keskin bir ifadesini bulan Milli Şef sisteminin sunulma biçimi dönemin söylem alanını kat etme imkânı bulan tüm gazete, aydın ve politikacıların ifadelerinde görülebilir.² Bu örnek Milli Şef algılamasının İnönü dönemi ile sınırlı olan

---

¹ Kurultay esnasında yapılan konuşmalar da devlet-toplum ilişkisine yönelik dönemin temel algılama biçimini göstermesi açısından önemlidir. Kongre esnasında söz alan bir hatip bu ilişkiyi şu şekilde açıklar; “Medeni dünyanın hiçbir partisi milletlerini bizimki kadar bir tümlükle temsil etmedi. ... Siyasal, sosyal ve ekonomik görünümünden biz ayrı ayrı birer sınıf ve zümre kabul etmiyoruz. Biz tek bir birlik tanıyoruz. ... başka yerlerde bu sınıf ve zümre farkı bahse mevzu olabilir. Fakat Türk ulusunda asla” (aktaran, Parla, 2005: 140).

² Bu ifadelerin özetlendiği birçok çalışma mevcuttur. Kitabın tümüne sinen sert bir iktidar eleştirisine karşın dönemin birincil kaynaklarına ulaşması noktasında (Ertunç, 2005: 266–273), yine birincil ifadeleri sunması açısından bkz. (Akandere, 1998: 49–59 ve Yetkin, 1983: 164–166). Bu övgülerin dönemin İtalya ve Almanya’ındaki lider övgüleriyle bir kıyaslanması için bkz. (Yetkin, 1983: 166–168).

bir durum olduğu anlamına gelmez. Atatürk'ün vefatından hemen önce hazırlanan CHP'nin Onbeşinci Yıl Kitabı'nda da benzer ifadelerle karşılaşılabılır. Bu kitaba göre şef, “politik kanaatleri ekseriya prensipler halinde birleştirip olgunlaştıracak ve bu prensipleri zihinlere aşılacak ve mütemadiyen besleyecek, memleket siyasetine istikamet verecek, millet efradının siyasi terbiyesini tamamlayacak” kişidir ve bu kişi kendini “Atatürk'ün dahi ve kahraman şahsiyetinde bulmuştur” (OBYK, 1938: 3).

Böylesi bir ortamda Meclis ve hükümet bütünüyle sembolik bir işlev üstlenmiştir. Hükümet programlarının ne olduğu, başbakan ve bakanların kimler oldukları gibi konuların hiçbir önemi yoktu ve bu durumda Şef ülkenin mutlak hâkimiydi. 27 Ocak 1939'da İnönü'nün Refik Saydam'ı Başbakan olarak atamasının ardından güven oylamasından önce yaptığı konuşmada Refik (Şevket) İnce'nin söyledikleri bu açıdan dikkat çekicidir. Hükümet olarak milli şefin “gösterdiği zevata, doğrudan doğruya onun itimadını haiz olduğu için itimad etmek” gerektiğini ve bunun milli şefe karşı “milli ve vicdani bir görev” olduğunu savunmuştur (T.B.M.M., 1939: 217; Goloğlu, 1974a: 6). Bu ifadeler memleketin saadetini “Şefin etrafında toplanmakta gören ve bu imanla Şefe bilâkaydüşart bağlı bir parti” için anlaşılmaz bir şey değildir (T.B.M.M., 1938a: 472). Metin Toker'in ifadesiyle bu dönemde meclis ve hükümetin hukuki varlıkları dışında hiçbir işlevleri yoktu ve politika bizzat ve doğrudan İsmet İnönü'nün tekelinde olduğundan (1990: 19) devlet adeta milli şefin şahsında vücut bulmuştur.

Milli Şef döneminde devlet/parti özdeşliğinden bazı “geri adımlar” atılsa da, bunlar hiçbir zaman uygulamada dönemin hakim söylemini değiştirmemişlerdir. Örneğin, 1936'da gerçekleşen parti devlet özdeşliği zamanla başta İnönü olmak üzere CHP içindeki önemli figürler arasında rahatsızlığa neden olmuştur. Rahatsızlığın en önemli nedeni partinin devlet içinde erimeye başlamasıydı ve Recep Peker gibi “partinin hükümet ve devletten önce gelmesi gerektiğini” savunanlar kadar ileri gidilmese de, İnönü partinin devlet içinde erimesini istemiyordu (Koçak, 2007b: 65). 29 Mayıs 1939 tarihinde toplanan CHP Beşinci Büyük Kurultayı'nda kabul edilen yeni nizamname ile Dâhiliye Vekâleti'nin CHP Genel Sekreterliği ve valilerin CHP İl Başkanlığı görevlerini üstlenmesi uygulaması sona erdirilmiştir. Fakat bu değişiklik partinin bütünüyle devletten ayrıldığı anlamına gelmiyordu (Yetkin, 1983: 178). Yeni nizamnamenin “parti, kendi bağrından doğan hükümet teşkilatıyla kendi teşkilatını

birbirlerini tamamlayan bir birlik (olarak) tanır” şeklindeki 100. maddesi yeni durumda parti ve devleti birbirlerinin tamamlayıcıları olarak konumlandırır (C.H.P. Nizamnamesi, 1939: 25). Yeni nizamnamenin görüşüldüğü sırada CHP Genel Sekreteri Fikri Tüzer’in “parti başkanlıklarından ayrılan Valilerin de, parti işlerini az çok bir devlet işi addederek, bu işlerle alakaları[nın]” sağlanacak olmasını belirtmesi de (Koçak, 2007b: 63) parti ve devlet arasında net bir ayrıma gidilmediğini göstermektedir.

“Geri adım” kapsamında ikinci uygulama 1939’da girişilen “Müstakil Grup” denemesidir. Müstakil Grup, CHP 5. Kurultayı’nda İsmet İnönü tarafından parti içinden 21 milletvekilinin “sadık bir muhalefet” rolü üstlenmeleri amacıyla kurulması önerilen bir oluşumdur. Fakat parti tüzüğünde yetkileri belirtilen Müstakil Grup normal bir muhalefetin tüm araçlarından yoksun bırakıldığı gibi, katıldıkları CHP parlamento toplantılarında yaşanan tartışmalarda kanaatlerini dahi dile getirmelerine izin verilmemiştir (C.H.P. Nizamnamesi, 1939: 30; Koçak, 2007a: 73; Goloğlu, 1974a: 17). Müstakil Grubun reisinin tüzükte belirtildiği üzere “partinin değişmez genel başkanı” olduğu göz önüne alınırsa oluşumun İnönü’nün kabine üzerindeki bir denetim mekanizmasından başka bir şey olmadığı sonucuna varılabilir (Koçak, 2007a, 78–79; Goloğlu, 1974a: 18–19). Uygulamada ise Müstakil Grup “hükümeti hemen her uygulamasında alkışladığı” ve onayladığı gibi, kamuoyuna da söz konusu onaylama denetim işlevi yüklenmiş kişilerce yapılan bir onaylama şeklinde sunulmuştur (Yetkin, 1983: 180). Böylelikle Müstakil Grup iktidarın yaptıklarını meşrulaştırıcı bir işlev üstlenmiştir. Yoksa bazı yazarların belirttiği üzere bu oluşumu “Avrupa’da ‘tek parti, tek şef’ sistemlerinin pek canlı olduğu... bir sırada, Türkiye’de yine de örgütlü bir muhalefet fikrinin” terk edilmemiş olmasının bir işareti olarak görmek (Timur, 1991: 11; Lewis, 2007: 10) fazla tarafgir bir yorum olur.

Bu dönemin bir diğer önemli gelişmesi denetim mekanizmasının muazzam ölçüde işletilmeye başlatılmasıdır. Parti dışında bir oluşumun kalmadığı ülkede partinin kendisini denetleyecek Parti Müfettişlikleri bu dönemde daha geniş denetim mekanizmalarıyla yeniden gündeme getirilmiştir. 1923 ve 1927 CHF Nizamnamelerinde önemli yetkiler verilen Parti Müfettişlikleri “parti örgütü üzerinde siyasi denetim sağlaması” amacıyla 1939 yılında kabul edilen Nizamname ile yeniden

parti teşkilatı içine alınmıştır (Koçak, 2009: 136, 141 ve139). 21 Haziran 1939’da kabul edilen CHP Teftiş Talimatnamesi’nde Parti Müfettişliklerinin “parti teşkilatı ve tesisatının merkezin sıkı bir kontrolü altında bulunması ve devamlı rehberliği ile çalıştırılması” amacına hizmet ettikleri belirtilmiştir (Talimatnamenin metni için bkz. Koçak, 2009: 149–154). Aynı Talimatnamede bu oluşumların “parti program ve prensiplerinin parti mensupları tarafından” her yerde müdafaa edilip edilmediğini, bütün yurttaşlara anlatılıp anlatılmadığını, “hiçbir hadise ve tesir önünde sarsılmayan bir hükümet otoritesini kurmak ve işletmek prensibine” uyulup uyulmadığını denetlemekle görevlendirildiği dillendirilmiştir. Parti dışındaki muhtelif teşekküllerin de bu kapsama dâhil edildiği talimatnamede “spor ve gençlik teşekküllerinin çalışmaları ve partimize olan sevgileri ve meyillerin derecesinin” de denetleneceği belirtilmiştir. 1943 CHP Teftiş Talimatnamesi de benzer hususları tekrarlar ve müfettişliklerin görev alanlarını daha da genişletir.

Son olarak dönemin algılamasını göstermesi açısından CHP’nin 20. yılı kapsamında basılan bir broşürde yer alan mevcut devlet yapısının meşrulaştırıldığı ve Milli Şef söyleminin haklılaştırıldığı ifadelerle bakmakta fayda var. Söz konusu metin dönemin diktatöryal devlet söylemini ifşa eden en dikkat çekici metinlerden biridir:

“Türk dehasının, içinden yetiştirdiği, Türk dehasının cisimlerinden bir çocuğu bugün milletin başındadır. Bizde fırka yoktur, fırka ayrılık, parti, parça ifade eder. Devlet denen salahiyetler bütünlüğünü şu veya bu vasıta ile ele geçirmek ve devlet iktidarını diğer gruplar aleyhine istismar etmek bahis mevzuu değildir. Bugün kendisine ‘Cumhuriyet Halk Partisi’ yerine pek güzel ‘Cumhuriyet Halk Taazzuvu’ denebilecek olan teşekkül, milletin kendi mukadderatını bizzat idare edebilmek için kendine rehber seçtiği yurddaşlarının toplantısından ibarettir ve elbette ki rehberlerin de bir rehberi vardır, ve o da en büyük Türk, Atatürk’tür, ve bu aşağıdan yukarıya doğru, milletten devlet reisine müteveccih taazzuv teselsülü devlet tezile millet antitezinin Türklük sentezi halinde tahakkukundan ibarettir. O halde Türk inkılabı ideolojisine göre devleti şu kısa cümle ile tarif mümkündür. ‘Devlet, Atası etrafında toplanan millettir.’ (aktaran, Parla, 1995: 146; Demirel, 2007: 611)

1.2.3. 1943–1945: Diktatöryal Söylemin Düşüşü

1.2.3.1. Hâkim Söylemin Dışında

1943 yılının ortalarından itibaren *Tan* ve *Vatan* gazetelerinin başı çektiği “pek de alışılmamış türden yazılar” basında yayımlanmaya başladı.¹ Zekeriya Sertel’in “Dünya Gidişini Anlamak İçin Harpten Önceki Dünya Görüşümüzü Değiştirmeliyiz” başlıklı yazısının yanı sıra, Sabiha Sertel’in “Dünya Halkçı Demokrasiye Gidiyor” ve “Demokraside Halkın Murakabesi Şarttır” gibi yazıları hakim diktatöryal söylemin dışına çıkan ifadeler olmuştur (Koçak, 2007b: 340; Gürkan, 1998: 53). 1944 yılına gelindiğinde basında yönetime yönelik eleştiriler ağırlık kazanmaya ve demokrasi ve özgürlük gibi kelimeler sıklıkla tekrar edilmeye başlandı. “Yakın zamanda beklenen müttefik zaferinin, aslında çoğulcu demokrat rejimlerin, otoriter rejimlere üstün gelmesi” anlamına geldiğini dillendiren yazılar (Gürkan, 1998: 53) bir anlamda basının hakim söylemin dışına çıkmasını mümkün kılan koşulların da neler olduğunu açıkça göstermekteydi. Daha önceki dönemde dillendirilmesi mümkün olmayan “halk en mukaddes siyasi hakkını teşkil eden reyini kullanmaya alışmamıştır... halk hakimiyeti halkın reyini serbest kullanmasıyla temin edilir” (Gürkan, 1998: 45) gibi mevcut sisteme yönelik eleştiriler yüksek sesle dile getirilmeye başlanmıştı. Hâkim söyleme “tamamen ters düşen, bu tür önemli yazı, haber ve eleştiriler... üst üste gelen ve gelmekte olan müttefik askeri başarılarının geniş ölçüde etkisi altındaydı” (Koçak, 2007b: 348) ve doğal olarak da azınlıktaydılar.

Hâkim söylemin dışına çıkan bu gibi ifadeler diktatöryal söylemin etkinliğini kaybettiği anlamına gelmiyordu. CHP Meclis Grubu 1944 yılının hemen başında “matbuatı daha yapıcı hale getirmek için çareler aramak ve icap eden tedbirleri almak” amacıyla bir komisyon kurulmasına karar vermişti (Koçak, 2007b: 346). Komisyon raporu bu tür yayın yapan gazetelerin ve diğer yayınların kapatılmasını öneren bir ifade olmaması Metin Toker’in deyişiyle “iktidarın, o vakte kadar alışılanın aksine,

---

¹ Bu alışık olmayan türden yazıların söz konusu gazetelerin temel söylemi haline geldiği söylenemez. Örneğin *Vatan* gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman daha Eylül 1943’te tek parti yönetimini öven ve onu meşrulaştırmaya çalışan bir yazı yazabiliyordu. Yalman’a göre, yeni koşullarla birlikte tek parti sistemine itiraz edilmesi ülkeyi “yanlış adımlara sevk etmemelidir... Milli bir kalkınma programını azami surette gerçekleştirmek zaruretinde bulunan bir memleket için tek parti biçilmiş bir kaftandır.” (Gürkan, 1998: 49–50)

devrin meşhur '50. madde' kılıcını artık çekemediğini" göstermekteydi (Toker, 1990: 27). Varlık Vergisi'nin kaldırılması sürecinde yaşanan tartışmalar ve bu kapsamda yönetimin önceki uygulamalarına yönelik ağır eleştiriler hâkim söylemin dışına çıkan gazetelerin kapatılması için bir bahane sağlamıştı. 13 Ağustos 1944'te *Tan*, 30 Eylül 1944'te *Vatan* ve yine 30 Eylül 1944'te *Tasvir-i Efkar* süresiz olarak kapatıldılar (Gürkan, 1998: 57). Fakat yönetiminin problemleri diktatöryal bir söylem çerçevesinde ele alması için gerekli olan mümkünlük koşulları artık eskisi kadar iyi işlemiyordu. San Fransisco Konferansı öncesinde Batılı devletler nezdinde liberal bir görüntü sunmak isteyen yönetim 22 Mart 1945'te bu gazetelerin yeniden yayımlanmasına izin verdi (Koçak, 2007b: 548).

1.2.3.2. 1945 Yılı: Diktatöryal Söylemin Düşüşü

1945 yılı "açıkça 'Milli Şef' yönetiminin sona ermeye başladığı ve siyasal sistem sorununun, siyasi sorunların önünde yer almaya başladığı bir yıl olmuş" (Koçak, 2009: 263) ve Türkiye "siyasetinde köklü bir değişikliği ifade etmiştir" (Dursun, 1999: 36). Yine Koçak'ın ifadeleriyle bu yıl özellikle basın üzerinden devlet söylemine yönelik muhalefetin canlanmaya başladığı yıl olmuş ve mevcut diktatöryal söylem İkinci Dünya Savaşı'nın "tek-parti rejimlerine karşı liberal demokrat rejimlerin zaferi" şeklinde sunulması yoluyla dolaylı bir eleştiriye tabi tutulmuştur (2009: 263). Bu tarihte demokrasilerin İkinci Dünya Savaşı'ndan zaferle ayrıldıkları, savaş sonrası dünyanın bu ilke etrafında şekilleneceği, savaşın tek-parti ideolojisini sona erdirdiği gibi söylemler tüm söylemleri kat eden ve onların içinden geçerek kendilerini ortaya çıkaran mümkünlük koşulunu sağlayan ifadeler olmuşlardır. Diğer bir ifadeyle tek-parti reddinin dile getirilmesini mümkün kılan şey küresel ölçekteki *dispositifin* değişmiş olmasıydı.

İkinci Dünya Savaşı koşulları tek parti yönetimini bazı sorunlarla karşı karşıya bırakmış ve bu sorunları "önleyecek araçlara sahip olmadığını" ortaya çıkarmıştı (Keyder, 2007: 143). 1940 tarihli Milli Koruma Kanunu, 1942'de çıkarılan Varlık Vergisi, 1942 tarihli Toprak Mahsulleri Kanunu, 1943'te başlatılan köylüyü ezdiği gerekçesiyle kaldırılan Aşar vergisinin bir benzeri olan Ayniyat Vergisi ve karne uygulamaları gibi önlemler bir çözüm olmaktan ziyade sorunları daha da içinden

çıkılmaz bir hale getirmiştir (Toprak, 2004a: 74). Ayrıca, savaş zamanında maaşlı kesimden farklı olarak direkt vergilendirmeden kendilerini sıyrabilen tüccar ve çiftçilerin sermaye birikimi yeni bir sınıf ortaya çıkarmıştı (Lewis, 1961: 465) ve bunlar sermaye birikimlerinin önündeki tek-parti yönetimince getirilen engellemelere direnç göstermekteydiler. Nihayetinde bir taraftan tek parti yönetimine yönelik toplumsal hoşnutsuzluğun “yönetilemez” boyutlara ulaşması kaçınılmaz olarak İnönü’yü siyasal sistemi gevşetmeye yönlendirirken (Zürcher, 2002: 302; Sarıbay, 1991: 119 ve 120) diğer taraftan da bu hoşnutsuzluk yeni bir muhalefetin gelişmesine ortam hazırladı.

İkinci Dünya Savaşı sadece Türkiye’de toplumsal ve ekonomik dengeleri değiştirmekle kalmamış savaş sonrası ortaya çıkan dış politik konjonktür diktatöryal söylemi önemli bir çıkmazla karşı karşıya bırakmıştır. Tek başına savaşı demokrasilerin kazanması değil, Sovyetler Birliği’nin Kuzeydoğu Anadolu’daki bir kısım bölgenin kendilerine iadesini istemesi ve Boğazlarda müşterek bir gücün konuşlandırılması yönündeki “somut” talepleri Türkiye’yi kaçınılmaz olarak ABD önderliğindeki demokrasi bloğuna daha da yakınlaştırdı (Tellal, 501–502; Kara, 1984/1985: 74). Bu somut tehdidin de etkisiyle (Ülman ve Sander, 1972: 4) Türkiye’nin Nisan 1945’de San Francisco Konferansı’na kurucu üye olarak katılıp Birleşmiş Milletler anlaşmasını imzalaması demokratik idealler için söz vermesi anlamına geliyordu. San Francisco Konferansı’na giden Türk heyeti de zaten *Reuters Ajansı*’na yaptığı açıklamada “cumhuriyet rejiminin siyasi bakımdan kesinlikle modern demokrasi yolunda ilerlediğini, harpten sonra Türkiye’de her türlü demokratik cereyanların gelişmesine müsaade edileceğini” bildirmiştir (Karpat, 1996: 128).¹

Bütün bu gelişmeler tek-parti sistemlerinde mümkün olmayan yeni bir söylem biçiminin mümkünlik koşullarını hazırladı ve ilk kez politik bir muhalefet ortaya çıktı. Savaşın son yıllarında ortaya çıkan entelektüel muhalefet her ne kadar önemli bir kırılma teşkil etse de, politik muhalefet tek-parti rejiminin somut iflasını simgelemesi açısından kritik bir gelişmeydi. Tek başına politik muhalefetin ortaya çıkışı devlet söyleminde bir değişimin olduğunu elbette göstermez, önemli olan diktatöryal

---

¹ Giovanni Sartori tam da bu nedenlerden hareketle Türkiye’de tek parti yönetiminde rekabetçi bir sisteme geçişi bilinçli bir proje olarak değil “spontane” bir gelişme olarak sunar (Sartori, 2005: 249).

söylemin iktidar da dâhil tüm politik ve toplumsal dile getirmelerde geçerli söylem biçimi olmaktan çıkmasıdır. Savaş sonrası Türkiye’inde her ikisi de kol kola gitmiş ve bir taraftan iktidar eski söylem biçimini hızla terk ederken, diğer taraftan da başta politik muhalefet olmak üzere farklı sesler kendilerine kamusal alanda yeni yaşam alanları açmaya başlamışlardır. Üstelik bütün bunlar CHP’nin altı ilkesinin anayasada bulunduğu ve siyasi muhalefetin kanunen yasak olduğu bir ortamda gerçekleşiyordu (Yılmaz, 2005c: 204).

Tek Parti yönetimine yönelik ilk ciddi eleştiriler Ocak 1945’te meclise sunulan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun çıkarılması sırasında yaşanan tartışmalardır. Görüşmeler sırasında A. M. Yegena, “gerek Millî gerekse milletlerarası yaşayışın demokratik esaslara ve millî hâkimiyet prensiplerine göre yenibaştan tanzimine dünyaca savaşılmakta olduğu bugünlerde hâdisata tekaddüm etmek lüzumuna kaniim” ifadeleri kullanmıştır (T.B.M.M., 1945c: 112). Yine daha net cümlelerle hükümetten açık bir şekilde “memlekette rekabet alanını açmak ve bu suretle tam demokratik bir hürriyet havasının vatandaşlara bağışlanması suretiyle büyük bir lütufkârlık gösterilmesi” talep edilmiştir (T.B.M.M., 1945e: 227). Demokrasiye yönelik olumlu referanslar sadece kanunu eleştirenlerin söyleminin bir parçası değildi ve kanunu savunanların referansta buldukları temel şey de demokrasi olmuştur. Buna göre, “Demokrat Türkiye, mahdut insanların menfaat emirlerine, hizmetlerine, hattâ vesayetlerine hayatlarını vakfeden vatandaşlara eşit ve hür vatandaş nazariyle bakamaz” ve tam da bu nedenle söz konusu kanunu, “milletin bünyesini ve halkçılığı kuvvetlendirici” bir unsur olarak görür (T.B.M.M., 1945d: 125). Kısacası, demokrasi daha önceden olduğu gibi, “millî menfaatleri ilgilendirmiyen hususî maksatlar güden dâvalara kulak asan ve çene yoran yıkıcı, ayırıcı, parçalayıcı bir” şey olarak görülmez aksine, “yapıcı, birleştirici, diriltici ve koruyucu” bir şeydir (T.B.M.M., 1945d: 145)

Daha da önemlisi, kanunun temelde büyük toprak sahiplerinin (bu rakam genelde 500 dönüm, nüfusu yoğun olan bölgelerde 200 dönümdü) topraklarının kamulaştırılarak küçük çiftçilere ve toprağı olmayanlara dağıtılmasını öngören kısmı tek parti yönetiminin ilk kez ciddi “açık ve şiddetli” bir muhalefetle karşılaşmasına yol açtı (Zürcher, 2002: 305; Bila, 1999: 104). Bu kısmın yeni ortaya çıkan büyük toprak sahibi çiftçi sınıfını diğer bir ifadeyle sınıfsal muhalefeti ortadan kaldırmak kaygısıyla

hazırlandığı düşünüldüğünde (Keyder ve Pamuk, 1984/1985: 62)¹ politik muhalefetin önemi daha iyi anlaşılır. Muhalefet artık iktidarın kendi kontrolünde üretilen “güdümlü” bir şey değil (Uyar, 1998: 137) belli bir sınıfın savunuculuğunu üstelenerek ortaya çıkmaktadır. Bu toprak sahiplerinin sözcülüğünü üstlenen Adnan Menderes ve arkadaşları kanunu eleştirmekten de öteye giderek bizzat hükümetin otoriter tutumunu hedef aldılar (Yılmaz, 2005b: 207).² Yasa oy birliği ile kabul edilse de, muhalefet bir kez ortaya çıkmıştı ve 7 Haziran’da Adnan Menderes, Celal Bayar, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü anayasanın tam olarak uygulanmasını ve demokrasiye geçilmesini talep eden bir önergeyi meclise sundular (Sarıbay, 1991: 120–121). “Dörtlü Takrir” olarak anılan bu önerge ülkede “örgütlü siyasal muhalefetin başlangıcının simgesi” oldu (Zürcher, 2002: 306). Siyasilerin bu hareketi dönemin muhalif gazete ve yazarlarından da destek gördü ve Dörtlü Takrir’de imzası olan vekiller yıl boyunca *Vatan* gazetesinde rejime yönelik eleştirel yazılar yazdılar (Dursun, 1999: 38; Sarıbay, 1991: 121; Uyar, 1998: 140). Takririn söylemsel alanın değişmesindeki rolü büyüktür ve artık “CHP’de takrircilerin saldıracağı, yöneticilerin savunup gerileyeceği” bir süreç başlamıştır (Bila, 1999: 109).

Dönemin “geçerli” söylemi sadece muhalif kanatın dillendirdiği bir şey değildi. *Ülkü* dergisi, tek parti sistemini şiddetle savunan yazarlar, CHP ile organik bağı bulunan gazeteler ve CHP’nin “organik aydınları” demokrasilerin zaferini kutlayarak ülkede demokrasiye geçilmesini ve siyasi muhalefetin ortaya çıkmasını savunmaya başlamışlardır (Yetkin, 1983: 242–246). Zamanında Hitleri “kalplere ve vicdanlara hitap etmesini bilen” kişi olarak tanımlayan Başbakan Şükrü Saraçoğlu Şubat 1945’te TBMM’de Almanya’ya karşı savaş kararı alınırken iktidar cephesindeki bütün bu söylem değişimini karakterize eden şu ifadeleri kullanmıştır: “bir takım insanlar [Hitler

---

¹ Adnan Menderes ve arkadaşlarının “toprak kıtlığı mı var ki, toprak dağıtmaya kalkıyorlar?” sorusu ve somut verilerin bu soruyu desteklemesi kanunun siyasi yani muhalif sınıfı temizleme yönünü daha net gösteriyor (Keyder ve Pamuk, 1984/1985: 60–61; Karaömerlioğlu, 1998: 34).

² Kanun görüşmeleri sırasında Cavit Oral’ın mecliste yaptığı konuşma, söylem biçiminin nasıl ve hangi koşullar altında değiştiğini göstermesi açısından önemlidir. “Eğer bu kanun tasarısı dünya ekonomik ve sosyal nizamının başka türlü ve şekillenmekte olduğu, otarşinin ifrata doğru gittiği bir devirde getirilmiş olsaydı, dünya iktisadi nizamından hiçbir zaman tecerrüt edemiyecek bulunan Türkiye’nin dünyanın bu türlü iktisadi bir nizamına da uymasını pek tabii bulabilirdim. Halbuki bugün demokrat rejimlerin zaferinin katileştiği ve onların kurmakta oldukları bol istihlal ve rekabet dünyasının yeni ve serbest sisteminde bizim bu kanunun zihniyetiyle otarşik bir rejime taassup göstermemizin nasıl bir manası ve ne gibi bir neticesi olduğunu doğrusu kestiremiyorum” (T.B.M.M., 1945b: 65–66; Yılmaz, 2005a: 206).

ve Mussolini’yi kast ediyor]... dünyayı kapkara bir zindan haline soktular. Türkiye Cumhuriyeti ilk tehlike dakikalarından itibaren sözünü, silahını ve kalbini *demokrat milletlerin yanına koydu... demokrasiyi kurtarmak* ve harb mücrimlerini cezalandırmak isteyenlerin arasına katılmak” istiyoruz (T.B.M.M., 1945: 281; Yetkin, 1983: 247). 1945 yılı boyunca İsmet İnönü de buna benzer açıklamaları birçok kez dile getirecektir.¹ Bütün bunlar ifadenin bilinçli bir özneye ait performans değil, aksine bir kurallar bütünü olan “ifade alanının” mümkün kıldığı bir dile getirme olduğu (Foucault, 2006: 105–106) argümanı ile birlikte düşünüldüğünde daha da anlamlı olmaktadır. Hâkim söylemin diktatöryal bir söylem olmaktan çıktığı bir zaman diliminde, o zaman diliminin özneleri ifadelerini yeni koşullar doğrultusunda dile getirirler.

1945 yılı bütünüyle diktatöryal söylemin ortadan kalktığı bir yıl olarak görülemez ve aynı şekilde yeni bir söylem biçiminin hâkim söylem haline geldiği yıl olarak da değerlendirilemez. Sadece diktatöryal söylem hâkim devlet söylemi ya da “kabul gören” bir söylem biçimi olmaktan çıkmış ve devlet karşı karşıya olduğu problemleri ele almada diktatöryal söylem dışında yeni söylem biçimleri arayışına girmiştir. Daha da önemlisi 20 yıllık bir dönemde etkinliğini sürdüren bu söylem biçimi bütünüyle ortadan kalkmayacak aksine daha sonraki dönemlerde alt bir söylem olarak işlemeye devam edecektir. Bu durumda 1945 ve sonrasında yaşananları diktatöryal söylemin devlet söylemi içindeki hâkim pozisyonunu hızla yitirmesi şeklinde okumak daha doğru olur. 18 Temmuz 1945’te Milli Kalkınma Partisi, 7 Eylül 1945’te İşçi ve Çiftçi Partisi ve nihayetinde 7 Ocak 1946’da Demokrat Parti (DP) kurulmuş ve böylelikle muhalefet partileri sistem içinde kendilerine yer bulmuşlardır.

1946 yılı diktatöryal söylemin kalıntılarının politik alandan hızla temizlenmeye başlandığı bir yıl oldu. 11 Mayıs 1946’da CHP tüzüğünden “Milli Şef” ibaresi çıkarıldı ve böylelikle diktatöryal söylemin en önemli simgesi tarihe karıştı. 14 Mayıs 1946’da

---

¹ İsmet İnönü 1 Kasım 1945’te Meclisin açılış konuşmasında şunları söylemiştir; “Demokratik karakter bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük, prensip olarak, hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir... Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geniş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak, teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında bu teşebbüsün muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları şevkiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işletmesi sayesinde *başka bir partinin kurulması mümkün olacaktır*” (T.B.M.M., 1945a: 7; İnönü, 1993: 60)

Milletvekilleri Seçimi Hakkında Kanun Tasarısı'nın gerekçesinde “milletimizin kendi vekillerini doğrudan doğruya seçmesi esasına dayanan bir seçim kanunu” çıkarılacağı belirtilirken, değişiklik sadece tek dereceli seçime geçilmesiyle sınırlı kaldı ve eski usul seçim sistemi uygulamada kalmaya devam etti (T.B.M.M., 1946: 1). Yine de bu ibare, tasarının kanunlaşması sürecinde getirilen eleştiriler ve kanunun değiştirilmesine ilişkin verilen önergeler politik alanın algılamasını ifşa etmesi açısından önemliydi. Politik alandaki bu değişikliklerin daha mikro düzlemlere inmesi diğer bir ifadeyle mikro alanlarda işlemeye başlaması fazla gecikmedi. 1940'ların sonlarında değişen eğitim programlarında parti ideolojisine uygun öğrenci yetiştirme hedefi yerini “demokrat görüşlü ve düşünüşlü yurttaşlar yetiştirmek” amacına bıraktı (Üstel, 2005: 256).

BÖLÜM 2: MİLİTARİST SÖYLEM

“(Sıkıyönetime yönelik) ‘Evet’imiz... sıkıyönetimi uygulayacak, Cumhuriyete sadık kalmış, milli bütünlüğe sadık kalmış, Atatürk ilkelerine sadık kalmış Büyük Ordumuza olan sadakatimizdendir.”
Ömer Ucuzal, TBMM, 26 Aralık 1978

“... sokakta bir asker gördüğüm zaman, göğsüm iftiharla kabarıyor... ‘Keşke ben de asker olsaydım’ diyorum”, Çetin Altan, 7 Mayıs 1960

Cumhuriyet dönemi devlet söyleminin bir aşaması olarak militarist söylem, 1925–1945 yılları arasında işleyişte olan diktatöryal söylemin yerini 1960–1983 yılları arasında militarist kurumlar, pratikler ve ifadeler üzerinden yürütülen bir söylem biçimine bırakmasıdır. Fakat ilk dönemden farklı olarak militarist söylem bir taraftan sürekli bir şekilde demokratik pratikler ve kurumlarla “haleşmek” zorunda kalırken, diğer taraftan da bizzat kendisini bu olgular üzerinden meşrulaştırmıştır. Dolayısıyla militarist söylemin hâkim olduğu dönemi ilkinden (diktatöryal söylem) farklılaştıran en önemli şey, militarist söylemin demokratik kurumların varlığına rağmen işlemiş olmasıdır. Bu da söz konusu tarihsel aralığı bir “askeri diktatörlük” dönemi olmaktan uzaklaştırmış (İnsel, 2004: 44), militarizmin başka söylemler arasında hakim söylem olarak işlediği, başka söylemlere de yer verdiği bir döneme dönüştürmüştür. Önemli bir ayrıntı da dönemin demokratik kurum ve ifadelerinin militarist söyleme meydan okumak ya da bu söylem biçimini alt etmek gibi bir işlev üstlenmemiş olmalarıdır. Tam da bu nedenle söz konusu dönem “demokrasiye geçişin ‘başarısı’ ve demokrasinin sağlanması noktasındaki ‘başarısızlığın’” bir arada bulunduğu dönem olarak tanımlanır (Keyman ve Öniş, 2007: 16). Başarısızlık askerin bizzat sivil ve politik alana dâhil olduğu militarist söylemin bir sonucuyken, demokrasinin bir türlü sağlanmaması da söz konusu militarizmin daha dinamik olan ve sivil alanda işleyen militaristleşme süreci ile eş zamanlı gittiğini gösterir.

Ayşe Gül Altınay militarizmi/militaristleşmeyi “askeri değer ve pratiklerin yüceltilmesi ve sivil alanı şekillendirmesi olarak” tanımlar.¹ Bu şekillendirme süreci bazı durumlarda “askeri darbelerde olduğu gibi... ordu veya askeri kesimin militaristleşme süreçlerinde doğrudan etkin bir rol” oynamasıyla gelişirken “birçok başka durumda” da “öznesi/özneleri belli olmayan, sivillerin aktif katılımı ve rızasını içeren süreçlerle yaygınlaşır” (Altınay, 2005: 351; Lutz, 2006: 291–292; Lutz, 2004: 320). Bu bağlamda militaristleşme kültürel, kurumsal, ideolojik ve ekonomik boyutları içerirken, bu boyutların bütünüyle işlediği bir yerde bireyler ve toplum saçma da olsa askeri varsayımları (militaristic presumptions) “sadece değerli değil, normal olarak” da görmeye başlar (Enloe, 2003: 3). Söz konusu normalleştirme süreci bilinçli bir politikayı gerektirdiği kadar, aynı zamanda bu söylemin kusursuz işleyebilmesi arkasını büyük bir sessizliğe dayamasıyla mümkündür. Diğer bir ifadeyle militarizmin etkinliğini mümkün kılan en önemli saiklerin başında militaristleşme süreci karşısındaki entelektüel, politik, ekonomik ve toplumsal düzlemde işleyen “birçok sessizliğin” (many silences) varlığı gelir (Foucault, 1990: 27). Dolayısıyla bir söylemi analiz etmek tek başına bunun dilinin tarihini yazmaya girişmek değil, büyük ölçüde bu söylemin üzerine inşa edildiği “suskunluğun arkeolojisini” yazmaktır (Foucault, 1988; xi).

Bu sessizlikler toplamı “söyleme nüfuz eden ve onu belirginleştiren stratejilerin bütünlüyci bir parçası” olduğu için önemlidir (Foucault, 1990: 27). Dolayısıyla bir söylemi belirginleştiren şey onun dile getirilmesi kadar söz konusu dile getirilme karşısında takınılan sessizliktir, diğer bir deyişle hâkim söylem, ifade ve sessizliğin birlikte kurdukları bir şeydir. Söyleme esaslı bir meydan okumanın olmaması onun sürdürülmesinde, hâkim bir konum edinmesinde kritik bir öneme sahiptir. Bu bağlamda 1960–1983 arası dönemde militarist söylemi hâkim kılan şey sadece militarizmin sivil alanı kontrolü altına alması değil aynı zamanda bu kontrole yönelik ciddi bir itirazın gelişmemiş olmasıdır. “Metodolojik militarizm” olarak tanımlanabilecek bu görme biçimi nedeniyle özellikle 1980’lerin sonuna kadar

---

¹ Burada militaristleşme Samuel Huntington’un tespitinde olduğu gibi ordunun profesyonel bir birim olarak sivil alandan ayrıldığı modern zamanlara ilişkin bir olgu olarak alınmıştır (Huntington, 1957: 19; Kayalı, 2005: 27). Sivil alanın askeri söylemlerin etkisi altına girmesi olan militarizm Huntington’un bu tespitini verili olarak alır. Sivil ve askeri alanların ayrı olmadığı modern öncesi zamanlar için bugünkü anlamıyla militarizmden söz etmek mümkün değildir.

ordunun sivil alandaki nüfuzuna yönelik ciddi bir “eleştirel analiz yoksunluğu” ve “militarizm ve militaristleşme tartışması” eksikliği vardır (Altınay, 2009: 1249 ve 1253; Altınay, 2004: 3, 160 n.4 ve 177 n.1). Daha sonraki dönemlerde de militarizm etkin bir söylem biçimi olarak varlığını devam ettirmesine rağmen, bu dönemi farklılaştıran ve militarist söylemi söz konusu dönem için dominant/hâkim söylem haline getiren şey tam da bu sessizliktir/suskunluktur, “söylenen şeylerin hemen yanında işleyişte” olan devasa bir suskunluk (Foucault, 1990: 27).

Sessizliğin akademik alanda nasıl işlediği/uygulamada olduğu Kurtuluş Kayalı'nın 1978'de verdiği “Cumhuriyet Dönemi Ordu Siyaset İlişkileri” başlıklı doktora tezinin kitaplaştırılmış haline 1993'de yazdığı önsözde görülebilir. 1960 ve 1970'lerde “nev'i zamanına münhasır bir yaklaşım biçiminin” itibar bulduğunu ileri süren Kayalı, bu düşünce biçiminin “özellikle akademik çevrelerde tahakkümünü” kurduğunu dile getirir (2005: 10). Ordunun politik alandaki etkinliğini onaylayan ve söz konusu etkinliği eleştirmekten uzak bu yaklaşımın hüküm sürdüğü bir ortamda hâkim sessizliğe/onaya itiraz eden bir çalışma kaleme almanın zorluklarına örnekler verir. Tez danışmanlarının kendisine sorun çıkarmasında temsilini bulan akademik bir yalnızlık ve tezin döneceği endişesinin sebep olduğu bazı bölümlerin çıkarılması gibi bir otokontrol bu zorlukların en önde gelenleridir (Kayalı, 2005: 10–11, 15 ve 13). Kayalı bu sessizliğin sona erdiği diğer bir ifadeyle “her türlü askeri darbeye karşı tutum takınıldığı” dönemin başlangıcı olarak 1980'leri gösterir (2005: 13) ve kendi çalışmasını da döneminin söyleminin dışında değerlendirerek, onun 1980 sonrası “yayımlanan çalışmaların... niteliği” ile uyum gösterdiğini belirtir (2005: 13).

Sessizliğin politik alandaki en etkin örneği ise parlamentoda orduya ilişkin tüm kararların üzerinde herhangi bir tartışmaya gidilmeden alınması ve bütçe görüşmelerinde orduya ilişkin kısımların “orduya selam, oldu-bitti vesselam” tekerlemesi eşliğinde geçmesidir (Özdemir, 1989: 7). Politik ve akademik sessizliğe genel ölçüde medyanın da dâhil olduğu ve militarist söyleme yönelik bu kesimde ciddi bir muhalefet oluşmadığı dönemin medyası analiz edildiğinde açık bir şekilde görülebilir (Tok, 2007). Yine de bu sessizlik mutlak bir sessizleşme ya da militaristleşmeye yönelik tek bir itirazın olmadığı bir sessizlik olarak görülmemelidir. Bu söylemin dışına çıkan farklı söylemler, başka bir “söylemsel maya” ya da “muhalif

bir olgu” (Foucault, 1990: 18) hâkim militarist söylemin altında işlemekteydi. Fakat bunlar devlet söylemi noktasında etkin bir konum kazandıkları gibi, devlet kurumları ve konuşmaya yetkili kılınan özneler tarafından hakim söylem karşısında marjinal konuma itildiler.

2.1. Soğuk Savaş, Militaristleşme ve Militarizm

Geniş anlamda 1945–1991, dar anlamda ise 1947–1987 tarihleri arasındaki dönem Soğuk Savaş dönemi olarak adlandırılır. Yine de, Soğuk Savaş söyleminin etkin olduğu tarih aralığı sınırları net bir şekilde çizilebilen bir zaman dilimi değildir. 1970’lerin ortasında başlayan ekonomik krizin sonucunda bu zaman dilimi içinde neoliberal bir söylem gelişirken, Soğuk Savaş 1987’de Washington zirvesi ile sona ermiş olmasına rağmen bu dönemde gelişen söylemler bir süre daha etkili olmaya devam etmiştir. (Hobsbawm, 1996: 244 ve 251; Sherry, 1995: 430–431; Johnson, 2004: 11–12; Boyer, 2001). Nerede başlayıp nerede bittiği bir yana, ABD ve Sovyetler Birliği arasında dünyanın temelde iki kampa bölünmesi olan Soğuk Savaş etkin olduğu süre boyunca “zamanın sistemi” (*a tract of time*) olarak işlev görmüş (Hobsbawm, 1996: 226) ve “uluslararası yaşamın neredeyse diğer tüm yönlerini gölgeleyen... merkezi” bir rol üstlenmiştir (Roberts, 1999; 460). Bu dönem sürekli bir silahlanma yarışının olduğu, silahların bütün dünyaya dağıtıldığı, büyük ölçüde militaristleşen bir ekonominin etkinliğini sürdürdüğü, askeri darbelerin yaygınlaştığı, silah satışları için yeraltı örgütlerin ortaya çıktığı, gerilla savaşlarının yaygınlaştığı, korku ve şüphenin hakim olduğu, güvenliğin paranoya halini aldığı bir dönemdir (Hobsbawm, 1996: 254). Kısacası Soğuk Savaş yılları Laura McEnaney’in ifadeleriyle “çevreleyici bir militarizmin” (*ambient militarism*) etkin olduğu bir zaman dilimidir (2000: 10 ve 69).

Döneme ilişkin bir ayrıntı da, daha çok ordunun politik alandaki etkinliğini artırması anlamında kullanılan militarizm (*militarism*) ve sivil alanın bizzat kendisinin militarist pratiklerin üretimine katkıda bulunduğu militaristleşmenin (*militarization*) Soğuk Savaş döneminde eş zamanlı olarak işlemiş olmalarıdır. Militarizm özellikle az gelişmiş ülkelerde askeri müdahaleler ya da ordunun politik alanı dolaylı kontrolü yoluyla dönemin karakteristiği halini alırken, militaristleşme daha çok gelişmiş ülkelerde etkin bir söylem biçimi olmuştur. Özellikle az gelişmiş ülkelerde artan askeri

rejimlerden hareketle Samuel P. Huntington, 1960'lar ve 1970'lerin ilk yarısını demokrasiler açısından "ikinci ters dalga" olarak nitelendirir (2002: 16). Bu tarihlerde, Latin Amerika, Asya, Afrika ve Akdeniz'deki birçok ülke askeri darbelerle otoriter yönetimlere geçmiştir. Huntington'a göre, "1960'larda ve 1970'lerde demokrasilerden küresel düzeydeki uzaklaşma, çarpıcı nitelikteydi... 1962'de dünyada 13 yönetim hükümet darbeleri ürünüydü: 1975'de bunların sayısı 38 oldu... 1958'de dünyadaki 32 işler demokrasiden üçte biri 1970'lerin ortalarında otoriterleşmişti" (2002: 18). Kısacası, ordunun politik alana müdahale etmesi 1960 ve 1970'ler boyunca rejim değişikliklerinin en yaygın yöntemi olarak işleyişe girmiş ve Eric Hobsbawm'ın "askeri hükümete yönelik görülmemiş bir *global moda*" olarak adlandırdığı süreç yaşanmıştır (1996: 254; Thee, 1977: 296; italikler bana ait).

Fakat bu tarih aralığı sadece ordunun politik alana müdahale etmesi nedeniyle militarizmin etkin olduğu bir dönem değildir. Militarizmin hâkim söylem halini almasında askeri müdahaleler olmaksızın politik ve sivil alanın bizzat kendisinin militarist bir söylem geliştirmesi de bu dönemde etkili olmuştur. Bu da demokratik rejimlerin varlığına rağmen militarist söylemin dönemin hâkim söylemine nasıl dönüştüğünü açıklıyor. ABD başta olmak üzere birçok ülke demokratik rejimlerce yönetilirken, aynı zamanda militarist bir söylem geliştirebilmişlerdir. Militaristleşme olarak adlandırılan ve militarizmden farklı olarak daha dinamik bir süreç olan (Sherry, 1995: xi) bu olgu, özellikle Soğuk Savaş dönemi boyunca savaş gölgesi altında bir yaşam sunan koşulların bir sonucu olarak hızla yaygınlaştı. Bu farklılıklara rağmen militarizm ve militaristleşme kavramları ayrı şeyler olarak ele alınmayacak, çalışma boyunca bu iki kavram sıklıkla birbirleri yerine kullanıldıkları gibi "militarist söylem" gibi daha geniş bir kavramla da ikame edileceklerdir.

2.1.1. Süper Güçler ve Militaristleşme

Soğuk Savaş döneminde hızla geçerli söylem haline gelen militaristleşme büyük ölçüde ABD ve Sovyetler Birliği arasındaki küresel ölçekteki rekabetin bir sonucuydu. ABD'nin daha etkin olduğu söz konusu militaristleşme süreci Soğuk Savaş dönemi boyunca ortaya çıkan militarist rejimlerin/hareketlerin öne çıkmasını ve onaylanmasını mümkün kıldığından dolayı da önemlidir. Bu bağlamda ilk olarak ABD örneğinden

hareketle militaristleşmenin nasıl dönemin temel karakteristiğine dönüştüğü sorusunu cevaplandırmak gerekir. Richard J. Barnet Soğuk Savaş dönemi Amerika'sını tasvir ederken şu ifadeleri kullanır:

“Savaş ekonomisi, askeri üniforma giysin giymesin, nükleer silahlar inşa etmek ya da nükleer bir savaşı planlamak amacıyla on binlerce bürokrat: işleri nükleer terörizm sistemine bağlı olan on binlerce işçi... mutlak güvenliği sağlayabilecek nihai ‘teknolojik buluş’ yapmak için kiralanan bilim adamları ve mühendisler: kolay kazançtan vazgeçmeye istekli olmayan mühendisler: tehditler ve kutsal savaşlar satan entelektüeller için uygun bir ortam sunmuştu” (1981: 97).

Militaristleşme Soğuk Savaş’la birlikte birden bire başlayan bir söylem değildi ve tarihçi Michael S. Sherry’nin belirttiğine göre 1933–1941 dönemi Amerika için militaristleşmenin geliştiği yıllar olarak tanımlanabilir (1995: 15–63). Yine aynı tarihçi 1941–1945 yılları boyunca militaristleşmenin Amerikan toplumunda bir zafer kazandığını ve 1945–1953 yılları arasında da hâkim söylem haline dönüştüğünü ileri sürer (1995: 64–187). Ona göre, Soğuk Savaş o zamana kadar dağınık şekilde bulunan militarist unsurları “güçlü bir ideolojik düzen” etrafında bir araya getirdiği gibi, bunların daha kolay bir şekilde işleyişe girmesini de mümkün kılmıştır (Sherry, 1995: 124). Bu tarihten itibaren Amerikan politikalarının militaristleşmesi ile Soğuk Savaş’ın artan gerginliği kol kola ilerlemiştir (Sherry, 1995: 128). Keskin bir ayırım yapılması doğru olmasa da, Walter LaFeber 1947’deki Truman Doktrini’nin “bireyci, açık, ticari, içe dönük bir toplumu gayriihtiyarî, gizli, militarist bir uluslararası güce dönüştüren” bir hareket olduğunu belirtirken bu söylemsel dönüşümü kast etmektedir (1992: 17–18).

9 Şubat 1946’da Joseph Stalin’in yaptığı konuşmada dünya ekonomisinin mevcut kapitalist gelişiminden dolayı başka bir savaşın kaçınılmaz olduğunu belirtmesi ve Sovyet ordusunu güçlendireceğini açıklaması Amerika cephesinde tedirginlikle karşılanmış ve bu açıklamalar “3. Dünya Savaşı’nın ilanı” şeklinde yorumlanmıştı. İngiltere eski Başbakanı Winston Churchill’in daha sonra 5 Mart 1946’da yaptığı Avrupa’nın ikiye bölündüğünü ima eden “demir perde” konuşması da bu tehdit algılamasını güçlendirdi (Knutsen, 1999: 205; Sherry, 1995: 126). 1949’da Sovyetlerin ilk atom bombasını test etmesi ve ardından Truman yönetiminin atom bombasından binlerce kat daha güçlü hidrojen bombası inşa etme projesi yeni bir silah geliştirmekten çok Soğuk Savaş’ın en önemli akıl yürütmelerinden birini

tetikleyecektir. Bu kararlar birlikte nükleer silahlanma yarışı gelecek yıllarda hızla artan bir şekilde tüm politik alanı kat edecektir (Boyer, 2001). Öte yandan, Nisan 1950’de ilan edilen NSC-68 isimli güvenlik raporu Amerika’ya dünyanın polis gücü rolünü verirken, bütün değişimlerin Komünistlerce yapıldığını ve bunlara direnmek gerektiğini ileri sürmekteydi. Rapor bir taraftan Amerika’nın militaristleşmesine önemli bir itki sağlarken, diğer taraftan da Amerika’nın komünist olmayan bölgelerde ciddi bir militaristleşme politikası izleyeceği anlamına geliyordu (Sherry, 1995: 182; Sanders, 1983: 23-50; Campbell, 1998: 23-24). 1950 Kore Savaşı NSC-68’de en önemli ifadesini bulan bu söylemin *deus ex machinası* olarak devreye girerken (Lipschutz, 2001: 45), ekonominin militaristleşmesi süreci başta olmak üzere birçok alanın militaristleşmesini de tetikleyecektir.

1956’da C. Wright Mills “tam gelişmiş şekliyle Amerikan militarizminin yaşamın tüm alanlarında askeri metafiziğin zaferi anlamına geldiğini ve böylelikle diğer yaşam biçimlerinin tümünün bunun karşısında ikincil” konuma düştüğünü yazarken militaristleşmenin hızla tüm gündelik hayatı nasıl kat ettiğini anlatıyordu (2000: 223). Bu sürecin sadece “yüksek politik, ekonomik, bilimsel ve eğitim” ekseninde işlemediğini vurguladıktan sonra Mills, modern Amerikan kapitalizminde “büyük bir yapısal kayma” olan “sürekli savaş ekonomisi” kavramını ortaya atarak ekonomik sistem ile militarizm arasında keskin bir bağın oluştuğunu ileri sürmekteydi (2000: 269, 215 ve 293-294). Mills’in analizlerinden beş yıl sonra 1961’de dönemin ABD Başkanı Dwight Eisenhower Mills’i onaylar şekilde “askeri-endüstriyel kompleks” projesini ortaya attı. İnsan gücü ve kaynakların muazzam bir şekilde savaş hazırlığı doğrultusunda kanalize edilmesi anlamına gelen askeri-endüstriyel kompleks, bir taraftan Amerika’nın militaristleşme sürecini sağlamlaştırırken, diğer taraftan da dünyadaki müttefik ve müşterilerin hızla silahlanmasını mümkün kıldı (Hobsbawm, 1996: 236).

Soğuk Savaş koşulları ve onun beraberinde gelişen tehlike söylemi Amerikan militarizasyonunun ardındaki en önemli unsurdu. 1953’de Eisenhower “bir tehlike çağında” yaşadıklarını dile getirirken, daha sonra John F. Kennedy 1961’de “her gün çözümlerin daha da zorlaştığı, her gün maksimum tehlike saatine daha da yaklaştıklarını” ifade etmişti (Sherry, 1995: 182; Wenger, 1997: 205). Kennedy

dönemi bu anlamda tehlikenin zirveye çıktığı ve Amerikan militaristleşmesinin daha da derinleştiği bir dönem oldu (Sherry, 1995: 183 ve 244). Vietnam müdahalesi ve Küba füze krizi başta olmak üzere yaşanan gerilimler sadece Amerika'nın militaristleşmesine katkıda bulunmadılar aynı zamanda, söz konusu militaristleşmenin dünya ölçeğine yayılmasında da etkili oldular. Fakat Vietnam savaşı aynı zamanda Amerikalılar arasında militaristleşmenin sorgulanmasını tetiklediği için militarist söylemin altında yeni bir söylem biçiminin gelişmesini de mümkün kıldı. Bu küresel ölçekte de etkisini gösterdi ve Richard Nixon ile başlayan 1973–1980 arası dönemde Amerika, Çin ve Sovyetler arasında yaşanan gerilim yerini sakinliğe (detente) bıraktı. Ronald Regan dönemi yeniden militaristleşme pratikleri ile dolu olsa da 1970'lerin ilk yarısında başlayan “ekonomik ihtiyaçların daha büyük bir önceliği hak ettiği” düşüncesi (Sherry, 1995: 397 ve 415–417) alt bir söylem olarak güçlenmeye devam etti.

Sovyetler Birliği'nde yaşanan militaristleşme süreci ise 1920'lerin ikinci yarısından itibaren başladı (Stone, 2000). İkinci Dünya Savaşı ile zirveye çıkan militaristleşme/militarizm bu tarihten itibaren ordunun genişlemesi şeklinde değil daha çok Soğuk Savaş'ın mantalitesi doğrultusunda nükleer silahlanma yarışı, askeri üstler yoluyla mekânın militaristleştirilmesi, üçüncü ülkelere silah yardımı, uzay savaşları şeklinde sürdürülmüştür. Fakat bir hususun altını çizmek gerekir ki, ABD'den farklı olarak sivil alanın fazla etkili olmadığı Sovyetler Birliği'nde militaristleşme bizzat merkezi iktidar eliyle yürütülmüştür. Bu noktada Sovyetler Birliği'nde içerinin militarize edilmesinden ziyade, Sovyetlerin Soğuk Savaş kapsamında küresel militaristleşmeye/militarizme katkısına değinmek daha isabetli olur. Nitekim ABD için “büyük militaristleşme çağı” olarak tanımlanan (Sherry, 1995: 501 ve 504) Soğuk Savaş yılları Sovyetler Birliği'nin de katkısıyla küresel ölçekte militaristleşmenin geçerli söylem biçimine dönüştüğü bir dönem olup çıkmıştır.

İlk olarak, 1949'da Sovyetlerin ilk atom bombasını test etmesi Truman yönetimini hidrojen bombası inşa etmeye yöneltti. Eisenhower döneminde ABD'nin nükleer silahlanması muazzam ölçüde arttı, 1953'de 1,000 olan savaş başlıklarının sayısı 1960'a kadar 18,000'e yükseldi (Painter, 1999: 40). Sovyetler ise asker sayısında azalmaya gitmesine karşın nükleer silahlanma yarışında ABD'den geri kalmamak için

nükleer teknolojiye yatırımını artırdı. Nükleer silahlar sadece üretilmekle kalmadı aynı zamanda ABD, Kore ve Vietnam'da elini güçlendirmek Sovyetler de, Süveyş Krizi'ni sonlandırmak için bu silahları bir tehdit olarak kullandı (Hobsbawm, 1996: 229). Küba füze krizinde dünyanın nükleer savaş eşiğine gelmesi nükleer korkuyu artırdı ve bu da güvenlik kaygılarını en ön sıraya taşıyarak "Soğuk Savaş'ın güvenlik saplantısı" denen şeye yol açtı (Boyer, 2001). ABD ve Sovyetlerin yanı sıra, İngiltere, Fransa, Çin, Hindistan, İsrail gibi ülkelerin nükleer silah inşa edebilecek teknolojileri kurmaları nükleer tehdit algılamasını hızla küresel hale getirdi.

Soğuk Savaş'ın en önemli sonuçlarından biri de ABD ve Sovyetler arasındaki gerilimin yol açtığı askeri üstler yoluyla mekânın militaristleştirilmesi olmuştur (Mowthorpe, 2004: 3). Dünyanın çeşitli bölgelerinde kurulan askeri üsler bir taraftan bu iki süper gücün militaristleşmesine katkıda bulunurken, diğer taraftan da üslerin bulunduğu ülkelerin militaristleşme süreçlerini hızlandırmıştır (Simbulan, 1988: 40). Üslerin, buldukları ülkeleri militaristleştirmesinin en önemli göstergesi bu ülkelerde politik, ekonomik ve sosyal problemleri çözmeye demokratik yöntemlerden ziyade askeri yöntemlerin devreye sokulması olmuştur (Simbulan, 1988: 41). Sovyetler Birliği bu tür üsleri daha çok kendi toprakları içindeki ülkelerde kurarken ABD, Sovyet nüfusunun etkili olabileceği bölgelerdeki bağımsız ülkelerde bu politikayı yürütmüştür. Bu bağlamda ABD'nin askeri üst politikasının küresel militaristleşmeye daha fazla katkısının olduğu söylenebilir.

İki süper gücün birbirleriyle rekabet kapsamında müffetiklerine akıttığı askeri yardımların en önemli etkisi yardımın yapıldığı ülkelerde ordunun güçlenmesi ve zamanla etkinlik noktasında politik alanın önüne geçmesi olmuştur (Isacson, 2005: 17; Maniruzzaman, 1992: 253 ve 260). ABD özellikle Soğuk Savaş'ın ilk yıllarında komünizmi çevrelemek kapsamında müttefik ülkelere askeri yardımlarda bulunurken, 1960'larla birlikte komünizm karşıtı olmak Amerikan askeri yardımları almak için yeterli bir kriter oldu (Mott, 2002: 35–36). Sovyetler Birliği cephesinden bakıldığında 1950'lerin sonlarında başlayan ve 1960'lara sarkan Komünist blok dışındaki ülkelerin silahlandırılması politikası küresel ölçekte militaristleşmenin önemli tetikleyicisi oldu. Sovyetler Birliği 1955'de Mısır, 1956'da Afganistan, 1958'de Irak, 1959'da Suriye ve Endonezya, 1960'da Burma ve Hindistan'a silah yardımında bulunmuştu. 1970'e

gelindiğinde ise Sovyetler Birliği'nin silah yardımı yaptığı ülkelerin sayısı 20'nin üzerine çıkmıştı (Khan, 1988: 13). Söz konusu silah yardımı büyük ölçüde ABD'nin silah yardımlarına bir tepki olduğu kadar yeni silah yardımlarını tetiklemesi açısından da önemliydi. Sonuçta Soğuk Savaş boyunca ABD 120 civarında ülkeye 60 milyar dolardan daha fazla askeri yardımda bulunurken, Sovyetler için bu rakam 30 civarında ülkeyle sınırlı kaldı (Mott, 2002: 20).

Son olarak Sovyetler Birliği, ABD ile girdiği “yıldız savaşları” kapsamında militaristleşmenin dönemin etkin bir söylemi haline gelmesine katkıda bulundu. Uzayın askeri anlamda kullanılması Sovyetler tarafından dünyanın ilk yapay uydusu olan Sputnik'in Ekim 1957'de uzaya gönderilmesiyle başladı (Mowthorpe, 2004: 1). Sputnik ABD'de Sovyetlerin kendilerine saldırabilecek kadar güçlü olduğu korkusunu tetikledi (Sherry, 1995: 215) ve 1960'lar boyunca iki ülke arasında uzaya uydu gönderme yarışı yaşandı. Bu yarışa casus uydular ve rakip uyduları yok etmek için geliştirilen füzelerin dâhil olması ve 1980'lerde Ronald Regan'ın Amerika'nın nükleer füzelerden korunması amacıyla geliştirilen Yıldız Savaşları projesiyle uzayın militarizasyonu süreci de tamamlandı. Bu projenin, dolayısıyla da militarist düşünme biçiminin gündelik hayatın merkezine taşınmasında özellikle kitle iletişim araçları kritik bir rol üstlendi. Soğuk Savaş dönemi boyunca birer propaganda malzemesine dönüşen bu kitle iletişim araçları “Soğuk Savaş kültürünü karakterize eden inanç ve değerleri sıradan insanlara dayatmış ve böylelikle bu insanların belli politikaları onaylamasının önünü açmışlardır” (Balci, 2007: 82).

2.1.2. Üçüncü Dünya ve Militarizm

Militaristleşmenin yanı sıra militarizmin dönemin hâkim söylemine nasıl dönüştüğü noktasında “üçüncü dünya” ülkelerine biraz daha yakından bakmak gerekir. Samuel E. Finer askeri darbeleri incelediği *The Man on Horseback* başlıklı klasikleşmiş çalışmasında 1960'ların başında orduya yönelik saygının gerek dış politikada gerekse iç politikada sıklıkla dillendiren bir söylem halini aldığını dile getirir ve bunun nedeni olarak da Soğuk Savaş'la birlikte askeri alanda yaşanan değişimleri gösterir (2002: 74). Bu argümana göre militarist söylemin bir hayli güçlü olduğu böylesi koşullar altında “sivil hükümet yapıları daha az gelişmiş ve daha az oligunlaşmış” ülkelerde

askeri darbeler daha kolay gerçekleşmiştir (Stanley, 2002: xiii). Askeri rejimlerin politik alanı kontrol altına alması Soğuk Savaş döneminde “üçüncü dünya devletlerini” birleştiren en önemli unsur oldu ve askeri rejim deneyimi yaşamayan ülkeler sadece Kore, Çin, Hindîcin cumhuriyetleri, Küba ve Meksika’dan ibaret kaldı (Hobsbawm, 1996: 347). “Süper güçler arasındaki uluslararası Soğuk Savaş müşteri ya da müttefik devletlerin silahlı güçleri yoluyla yürütüldüğünden” silahlı güçlerin “politikaya daha fazla müdahil olmaları” mümkün hale gelmişti (Hobsbawm, 1996: 348). Kısacası Soğuk Savaş üçüncü dünya ülkeleri için askeri müdahalelerin mümkünlik koşullarını sağlayan en önemli yapısal unsurdur.

Elbette askeri müdahalelerin mümkünlik koşulları bağlamında Soğuk Savaş’ın dışında başka nedenler de vardı ve “çoğu yeni ve geleneksel meşruluktan yoksun” bu ülkelerin “siyasal karışıklıklar üretmesi muhtemel siyasal sistemlere” sahip olmaları askeri müdahalelerin önemli nedenlerinden biridir (Hobsbawm, 1996: 348 ve 349; Maniruzzaman, 1992: 249). Fakat Soğuk Savaş ortamı bu askeri müdahalelerin onaylanması ve geçerli bir söylem biçimi olarak kabul edilmesinde belirleyici olması nedeniyle önemliydi. Örneğin, ABD’nin bu dönem askeri rejimlere bakışında “sosyal ve politik reformlar” yerine, “komünizme karşı olmak, Amerika’nın özel yatırımlarını korumak ve ekonomik büyümesine katkı sağlamak” gibi kriterler geçerliydi (Painter, 1999: 64). Sovyetler Birliği için de geçerli olan bu görme biçimi Soğuk Savaş döneminde ortaya çıkan militarist rejimlerinin en önemli mümkünlik koşullarından biri oldu. Askeri rejimlerin Soğuk Savaş koşulları altında onaylanması hatta bizzat süper güçlerin direkt ve dolaylı katkılarıyla kurulmaları üçüncü dünya ülkeleri söz konusu olduğunda yaygın bir pratik olup çıkmıştır.

1960’larda Latin Amerika’da askerin politik alanda artan rolünün arkasındaki en önemli faktör ABD’nin buradaki ülkelere yönelik askeri yardım ve eğitim politikalarıydı. 1964’den itibaren ABD’nin Latin Amerika’da askeri rejimlere yönelik ilgisinin nedeni 1964 Küba devriminin bölgede yayılma olasılığıydı ve bu dönemde Brezilya, Bolivya, Şili, Uruguay ve Arjantin’de kurulan yeni yapılanmalar bu bağlamda “anti-devrimci askeri rejimler” şeklinde tanımlandı (Wright, 2001: 149). Başka bir Küba örneğiyle karşılaşmak istemeyen Amerika, askeri kurumların toplum karşısında dominant hale gelmesini sağlayan milyonlarca dolarlık yardımı bölge

ülkelerine akıttı. Bu politika sonucu ortaya çıkan askeri rejimler de ABD tarafından komünist devrime “karşı bir duvar oluşturdıkları” için meşru görüldüler (Painter, 1999: 64).

Washington yönetimi bir taraftan askeri yardımlarla bu ülkelerde askerin politik alanda etkin olmasını mümkün kılarken diğer taraftan da bu etkinliğin sonucunda ortaya çıkan askeri rejimleri sivil hareketler karşısında destekleyerek (Smith, 1999: 150–152 ve 154)¹ Latin Amerika'nın militaristleşmesine katkıda bulundu. Askeri rejimlere yönelik destek sadece politik ve ekonomik yardım düzleminde gerçekleşmedi, örneğin 1965'te Dominik Cumhuriyeti'nde askeri rejime yönelik olası sivil devrimin engellenmesi kapsamında 28.000 askerin bölgeye gönderilmesinde olduğu gibi direkt askeri destek düzleminde de kendini gösterdi (Painter, 1999: 64). Askeri desteğin diğer bir zemini de bu ülkelerdeki askeri kurumları darbe yapmaya teşvik etmek şeklindeydi. 1964'de Brezilya'da askeri darbe politik olarak sola kayan ve ABD'ye mesafeli bir yönetime karşı yapılırken, Bolivya'daki askeri müdahalede de Amerika'nın bu ülkede Küba'nın artan nüfuzundan duyduğu korku etkili olmuştu (Hobsbawm, 1996: 442). 1973'de Şili örneğinde ise açık bir tavır almaktan kaçınılmamış ve Sosyalist lider Salvador Allende'ye karşı gerçekleştirilen askeri darbe bizzat ABD'nin desteği ile hayata geçirilmiştir (Hobsbawm, 1996: 442).

Militarizmin Asya ve Afrika'da yayılması bağlamında Soğuk Savaş'ın en önemli araçları “vekalet savaşları” (proxy wars) ve darbeler oldu. Soğuk Savaş'ın ideolojik kamplaşması yeni bağımsızlığını kazanan Afrika ülkelerini iki süper gücün savaş alanı haline getirdi ve 1975'de Angola, 1977'de Somali etrafında başlayan çatışmalar Soğuk Savaş rekabetinin direk sonuçları oldular (Francis, 2006: 73; Oliver ve Atmore, 2005: 317 ve 342; Hobsbawm, 1996: 254). Soğuk Savaş döneminde iki süper güç arasında paylaşılan ve Somali örneğindeki gibi saf değişen ülkelere yapılan askeri yardımlar da Afrika'nın militaristleşmesine katkıda bulundu (Francis, 2006: 74; Oliver ve Atmore, 2005: 316). Afrika'daki askeri rejimlerin ABD yönetimi tarafından “özgürlük savaşçıları”, “Amerika'nın dostları” gibi ifadelerle tanımlanması (Francis, 2006: 74) Soğuk Savaş'ın militarizmi onaylayıcı yönünü göstermesi açısından önemliydi. Asya'da ise özellikle Vietnam Savaşı merkezinde yaşanan gelişmeler bölgenin

---

¹ Askeri darbeleri Amerikan yardımlarına bağlayan indirgemeci bir yorum için bkz. (Lieuwen, 1961: 39)

militaristleşmesine ve militarist rejimlerin ortaya çıkmasına fazlasıyla katkıda bulundu (Simbulan, 1988: 45–47).

Son olarak, ABD ve Sovyetler Birliği arasında müttefik kazanma noktasında yaşanan rekabet, bu rekabetin dolaylı olarak etkide bulunduğu askeri darbeler, müttefik devletlere süper güçlerin yaptığı askeri yardımlar ve Soğuk Savaş'ın bir ürünü olmayan Arap-İsrail çatışması Ortadoğu'yu militarizmin etkin olduğu bölgelerden biri yaptı.¹ Mısır (1979'a kadar), Suriye ve Irak Sovyetler Birliği'nin, İsrail, Ürdün, İran (1979'a kadar), Suudi Arabistan ve Türkiye de ABD'nin müttefikleri olarak büyük ölçüde askeri yardım almalarının yanı sıra, bu ülkelerdeki askeri darbeler ve savaşlar gibi militarist politikalar süper güçler tarafından müttefiklik çerçevesinde onay ya da sessizlikle karşılandı. Hatta İran'daki 1953 darbesinde CIA'nin etkin rol almasında olduğu gibi bölgede militarist rejimlerin kurulmasında süper güçlerin bizzat militaristleşme sürecine dâhil olmaları da söz konusu olmuştur (Kamrava, 2005: 109 ve 143–144). Askeri darbeler 1960'larda en yoğun dönemini yaşadı. Özellikle Arap dünyasında 25'in üzerinde askeri darbe girişimi oldu ve bunlardan 12'si başarı ile sonuçlandı. 1970'lerle birlikte darbe girişimleri azalırken, 1980'lerde ise neredeyse ortadan kalktı (Be'eri, 1982: 69–70). Bu son durum 1980'lerde üçüncü dünya ülkelerindeki militarist yapılanmaların etkinliklerini kaybetmesi noktasında “global bir trendin” yaşandığı (Kamrava, 2005: 310) koşulların bir uzantısıydı.

Soğuk Savaş döneminde militarist söylem merkez ülkelerde daha çok militaristleşme denen süreç üzerinden işlerken, çevre ülkelerde diğer bir ifadeyle üçüncü dünya ülkelerinde ağırlıklı olarak militarizm üzerinden kendini göstermiştir. Üçüncü dünya

---

¹ Soğuk Savaş'la doğrudan bir bağlantı kurmayan Manfred Halpern, Ortadoğu'da İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yaşanan askeri darbeleri “tarihin bu stratejik dönemine” özgü olarak ortaya çıkan “maaşlı yeni orta sınıfın” gerçekleştirdiğini ileri sürer (Halpern, 44–45). Halpern'e göre askeri darbeler bu sınıfın giriştiği modernleşme projesinin bir ürünüdürler. Halpern “tarihin bu stratejik dönemine” özgü koşulların askeri darbeler ve militaristleşme konusunda belirleyici olduğu noktasında haklıdır, fakat dış güçlerin etkisini ve bunun sonucunda az gelişmiş ülkelerdeki siyaset ve toplumun militaristleşmesini iskarlar ve askeri darbeleri salt ortaya çıkan yeni sınıfın faaliyetlerine indirger (Krause, 329). Manfred Halpern'in “yeni orta sınıf” kavramından hareketle Türkiye'deki 1960 darbesi ve sonrasına ilişkin bir analiz için bkz. (Daldal, 2004). Bu analiz de önemli problemler içerir. Daldal bu yeni orta sınıfın entelektüel koluna *Yön* hareketini örnek verirken, askerin sivil ve politik alana müdahil olmasını talep eden öncül bir entelektüel hareket göstermez (2004: 86–90). Böyle bir örneği bulmak kolay değildir, zira *Yön* ve benzeri oluşumlar 1960 darbesi etrafında gelişen ve darbe ile hâkim paradigmaya dönüşen militarist söylemin ürünüdür ve bu tarihten sonraki militarist söylemi besleyen bir harekettir.

ülkelerinde militarist söylemin işleyişe girmesi en çok askeri darbeler ve ordunun politik alana müdahalesi yoluyla olmuştur. Ümit Cizre'nin tabiriyle “güvenlik doktrinine sıkıca sarılarak siyasete müdahale sorunu, 2. Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş döneminin bir *icadı* olarak çevre ülkelerde yürürlüğe konmuştur” (2002: 161; Cizre, 2004: 143, 141 ve 154; Cizre, 1997: 152). Söz konusu icat bir taraftan örnek işlevi görürken diğer taraftan küresel düzlemde kendini onaylayan koşulları üretmiş ve böylelikle hızla yaygınlaşmıştır. Türkiye'deki askeri darbeler ve bunların sonucunda hâkim söylem olarak işleyişe giren militarizm doğrudan Soğuk Savaş geriliminin bir sonucu olmasa da, Soğuk Savaş koşullarının militarizme sağladığı onay/normallik Türkiye'de militarizmi hâkim söylem düzlemine yerleştiren en önemli unsurdur.

2.2. Türkiye'de Militarist Söylem: 1960–1983

Militarist söylemin hâkim söylem olarak işlemeye başladığı 1960 darbesini demokrasinin “sürdürülebilmesi” için “zorunlu” bir girişim, “tabii bir tepki” olarak tanımlayan çalışmalar vardır (Eroğlu, 2006: 136; Eroğlu, 1970: 184). Bu yoruma göre, 1960 askeri müdahalesi “Demokrat Parti'nin girmiş olduğu diktatörlük denemesinin” kaçınılmaz bir sonucu olduğu gibi, darbenin tek alternatifi de ülkede “iç savaşı” tetikleyecek bir anarşinin yaygınlaşma tehlikesiydi (Eroğlu, 2006: 133). Bu argüman askeri müdahaleyi mutlak bir şekilde onaylamanın ötesinde militarist görme biçiminin 1980'lere sarkan bir ürünü olduğu kadar dönemin söylemi içinde askeri müdahaleleri meşrulaştıran argümanları tekrar etmekten öteye gitmez.¹ Bu yaklaşımın İsmet İnönü'nün darbenin ardından ileri sürdüğü “ordunun demokratik rejimi kaldırmak temayülünde olması tamamiyle temelsiz ve haksız bir iftiradır... ordu 27 Mayıs günü

---

¹ Cem Eroğlu'nun 1960 darbesini Demokrat Parti'nin diktatöryal uygulamalar yoluyla gerçekleştirdiği “ilk darbeye” karşı yapılmış bir “karşı darbe” şeklinde okuması diğer bir ifadeyle demokrasinin sürdürülmesi için gerekli bir adım olarak sunması ilk kez 1980'lerin ortasında kaleme aldığı çalışmasında değil, 1960'ların sonunda yazdığı doktora tezinde ileri sürdüğü bir argümandır (2006: 133 ve 1970: 185). Eroğlu'nun bu düşüncesi aynı yıl, 1970 yılında Harp Akademileri Komutanlığı tarafından basılan “Türkiye'de Ordu” başlıklı kitapçıkta argümanlarla örtüşmesi noktasında dikkat çekicidir. Bu kitapçık da 1960'da ordunun “Atatürk ve onu takiben İnönü tarafından kurulan ama sivil Menderes tarafından yıkılan anayasa ve demokrasi gelenekleri adına” direndiğini ileri sürmüştür (Aktaran, Şen, 1996: 99). Militarizmin hâkim söylem olmadığı bir dönemde askerinin politik ve sivil alanda etkin olma girişimlerinde bu görme biçimi yeniden canlanmıştır. Örneğin 28 Şubat'ın ardından Metin Toker Milliyet'teki bir yazısında 27 Mayıs'ı “çok partili demokratik parlamenter rejime kastedip tek partili sisteme geri dönüşü amaçlayan bir sivil darbe teşebbüsüne karşı başarıyla gerçekleştirilmiş bir askeri darbe” olarak tanımlamıştır (“27 Mayıs'ta İrtica Sorun Değil”, Milliyet, 27 Mayıs 1997).

demokratik rejimi esas olarak ilan etmiştir” şeklindeki argümanından bir farkı yoktur (İnönü, 2004: 29).

Dönemin figürlerinin kafasında olan bu düşünceden hareketle 27 Mayıs darbesini açıklayan benzer bir argüman şekli de askeri müdahalelerin “demokrasiyi korumak” temelinde meşrulaştırılmasıdır. Buna göre, “Türk ordusu... demokrasinin koruyucusu olmuş, bu işlevi yerine getirirken de tarafsızlığını muhafaza ve özverili yaklaşım konusunda son derece titiz davranmaya çalışmıştır” (Heper, 1987: 61). Daha da ileri giden bir yoruma göre ise, “27 Mayıs hareketi... Atatürk ve İnönü’nün kurmuş oldukları demokrasinin temellerini genişletip pekiştirmiştir” ve ülkeye “çağdaş demokrasiye yönelişi getirme şerefi” de orduya aittir (Akşin, 2004: 245). Darbeyi açıklamaya çalışan bu ifadeler de dönemin devlet söyleminin dışına çıkamadığı gibi militarist söylemin kendi dönemi dışında da önemli ölçüde devam ettiğini göstermektedir.

Bu görme biçimi dönemin ürünü olan militarist kurumları asli unsurlar olarak görmeyen ve bunları tali oluşumlar olarak sunan bir yaklaşımda da kendini gösterir (Arslan, 2005: 289–290). Örneğin Bülent Tanör 1961 Anayasası ile getirilen militarist kurumları kast ederek anayasada “seçimle gelmemiş heyetlerin devletin siyasi karar organlarında yer alması, askeri bürokrasinin yönetim paydaşlığı (Milli Güvenlik Kurulu) vb. gibi kusurlarını *tali* saymak” gerektiğini dile getirir (1994: 130). Bu çalışma ise döneme yönelik her iki yaklaşımın karşısında bir argüman geliştirerek, 1960 darbesinin temelde militarist söyleme devlet nezdinden hakim bir konum kazandırdığını ve 1961 Anayasasının ise söz konusu militarist söylemin kurumsal temele oturmasını mümkün kıldığını ileri sürecektir.

İkinci olarak çalışma 1960 sonrası hakim söylem haline gelen militarist söyleme Türklerin Orta Asya’daki geçmişinden hareketle köken arama girişimlerine de eleştirel bakmaktadır. Örneğin, bu sürekliliğe işaret eden Gareth Jenkins “ordunun Türk tarihinde daima merkezi bir rol oynadığını” ileri sürer. Bu argümanını Türklerin Orta Asya’da tarih sahnesine “bir ulus olarak değil bir ordu” olarak çıkması ve Osmanlı’nın da zaten “başka her şeyden önce bir ordu” olduğu tespitleri üzerinde temellendirir

(2001: 10; Jenkins, 2007: 340; Lerner ve Robinson, 1960, 19).¹ Jenkins bu konuda yalnız değildir ve Türkiye’de bu konu üzerinde araştırma yapan birçok yazar ordunun “tarihsel rolünden”, “Türklerin savaşçı bir toplum olma özelliğinden”, bu özelliğin “en az iki bin yıllık olmasından” ve “Türk milletini topyekün ordu saymak gerektiğinden” bahsedebilmektedir (farklı çalışmalardan aktaran, Altınay, 2009: 1252). Orduya ilişkin bu sunma biçimleri askeri müdahaleleri meşrulaştırmış ve onlara bir tarihsel süreklilik kazandırarak darbeleri normalleştirmiştir. Örneğin 1960 darbesinin hemen ardından kaleme alınan ve “Türk devlet geleneği” noktasında askerlik müessesini “ya büyük bürokrasiyi bizzat teşkil ettiği, ya bu bürokrasinin hâkim unsuru olduğu ya da sivil sevk ve idareye bir miktar tesir eden bir unsur olduğu” şeklinde sunan bir çalışma bu bağlamda değerlendirilebilir (Savcı, 1961: 39).

Bu görme biçimi iki sorunlu argüman üzerine kendisini kurar ve bunların bir uzantısıdır. Birincisi, Türk milletinin “millet-ordu” ya da “ordu-toplum” “vasfını tarihin başlangıcından bugüne kadar muhafaza” ettiği argümanı (İnalçık, 1946, 56; Bozdemir, 1982: 5) Cumhuriyet döneminde oluşturulan resmi devlet söyleminin akademik bir uzantısıdır (Altınay, 2004: 30–31; Altınay ve Bora, 2003: 143). Zaten bir durumu kültürel değerlerle açıklamaya çalışmanın çıkmazı da “dönüp dolaşım başlangıç noktasına gelen döngüsel” bir tuzağa düşmektir ve dolaşımda olan zorlayıcı, sınırlandırıcı, belli bir davranışa yönlendirici iktidar ilişkilerini görmezden gelir (Moore, 2003, 561 ve 562). Bu gibi nedenlerle söz konusu argüman tarihsel bir gerçeklik olarak alınıp 1960 darbesi ve sonraki dönemde yaşanan darbelerin kökeni olarak değerlendirilemez. İkinci olarak bu yaklaşım derinlemesine bir araştırmaya gitmeden Osmanlı devletinin ordudan ibaret olduğu sonucuna varan çalışmaların (Lybyer, 1913: 90; Ralston, 1996: 44) indirgemeci bir oryantalist bakışından beslenir (Lockman, 2004: 103). Osmanlı’yı temelde bir ordu olarak gören yaklaşımın arkasında ise Osmanlı’nın “gaza” düşüncesi üzerine inşa edildiğini ileri süren argümanlar vardır. Örneğin, Halil İnalçık Osmanlı’nın doğuşunu anlatırken, “kutsal savaş ideolojisinin” düşman bölgelerine kazanç amaçlı saldıran gazi guruplarını “bir lider etrafında bir

---

¹ Süreklilik arayışının bir başka örneği de, Frank Tachau ve Metin Heper’in birlikte kaleme aldıkları bir çalışmadır. Yazarlar burada İslam’ın orduyu kutsallaştırıcı bir geleneği olduğuna, Türklerin İslam’a dâhil olmalarında askeri yönlerinin ön plana çıktığına, Osmanlı’nın da böyle bir geleneği sürdürdüğüne, Osmanlı modernleşmesinde ordunun etkin bir rol üstlendiğine işaret ederek bu sürekliliği temellendirmeye çalışırlar (Tachau ve Heper, 1983: 18–19).

araya getirmeye hizmet ettiğini” ileri sürerek, Osmanlı’nın özünde savaş/asker merkezli bir devlet olarak ortaya çıktığını ileri sürer (1981/2: 76). Paul Wittek başta olmak üzere Batılı tarihçiler arasında da fazlasıyla yaygın olan bu “gazi tezinin” açıklayıcı bir argümandan çok indirgemeci ve üstelik ideolojik bir yaklaşım olduğu söylenebilir (Bu argümanın yetkin bir eleştirisi için bkz. Kafadar, 1995: 47–59 ve metnin tamamı).

Jenkins ayrıca Osmanlı devletinin son dönemindeki modernleşme çabalarında ordunun rolüne atıfta bulunarak askerin politik alandaki etkinliğinin kökenlerine dikkat çeker (2001: 10).¹ Dolayısıyla bu süreçte etkin olan figürler tarihsel koşullardan bağımsız olarak sonraki dönemlerde de belirleyici olan birey temelli bir süreklilik kazanırlar. Bu yaklaşımın üzerine oturduğu temel varsayım, “bireylerin ve gurupların rejimler arasında *bağlayıcı bir bağlantı* olarak görülebilecekleri” şeklindeki argümandır (Rustow, 1966: 659). Öznelere belirleyici bir rol veren, özneyi koşullardan bağımsız bir aktör olarak gören söz konusu yaklaşımın neden problemli olduğu çalışmanın giriş bölümünde geniş bir şekilde analiz edilmiştir. Bu görme biçiminin temel savunucusu olan Dankward Rustow, Türkiye’ye ilişkin yaptığı modernleşme analizlerinde orduya ayrı bir önem verir. Ordunun modernleştirici etkisini böylesine öne çıkarması, ordunun Doğu’nun Batı ile ilişkisinde detaya inmeyen ve tam da bu nedenle bağımlı bir çizgi izlemesi nedeniyledir. Rustow’un pasif cümlesi Edward Said’in saptamasından hareketle öznenin yerine konulması gibi “küçük” bir oynamayla düzeltildiğinde bu kaygı biraz daha anlaşılırdır; Ordunun modernleşmedeki etkin rolü sayesinde “7. yüzyıldan beri ilk kez İslam ve Batı arasında yeni bir ilişki için tarihsel zemin temizlenmiştir” (Said, 1978: 304; Rustow, 1977: 697). Ordunun modernleşme sürecindeki etkinliğine yönelik bu abartılı vurgu tipik oryantalist tavrın bir uzantısıdır. Rustow’un makaleleri daha sonra bu alanda yazılmış birçok çalışmayı etkilediğinden bir hayli önemlidir ve görüldüğü üzere bu yaklaşım indirgemecilik ve ideolojik olmakla maluldür (Vaner, 2006: 258).

Bu bakma biçimi Osmanlı tarihinin 19. yüzyılda fazlasıyla sivil bir gelişme göstermesini ve Osmanlı modernleşme sürecine askerin 20. yüzyılın başında İttihat ve

---

¹ Ayrıca bkz. (Jenkins, 2007: 340; Rustow, 1959: 551; Rustow, 1964: 352; Lerner ve Robinson, 1960; Dodd, 1979: 134; Karabelias, 2000: 130).

Terakki ile birlikte dâhil olduğunu ve Cumhuriyetin bağımsızlık savaşının hemen ardındaki ilk yıllarında militarizmin geçerli bir söylem olmadığını açıklamaz (Altınay ve Bora, 2003: 141). Bu kopmaların ve farklılıkların göz ardı edilmesi yoluyla sürdürülen 1960 sonrası militarist döneme ilişkin köken arayışındaki ısrar Osmanlı dönemi modernleşme çabalarının indirgemeci bir yorumuna neden olmuştur. Köken arayışı “çoktan orada olduğu” varsayımında hareketle kaza ve ardışıklık gibi unsurları görmezden gelen “hareketsiz formların varlığını” dayattığından tehlikelidir (Foucault, 1984: 78). Osmanlı ve Modern Türkiye arasında bazı devamlılıklar olabileceği kabul edilse de, tarihin düz çizgisel bir okuması olan ve tarihsel olguları bugünkü duruma temel sağlamak için yeniden düzenleyen “köken arayışı” bu çalışmanın mesafeli olduğu bir yaklaşımdır. Yeni söylem biçimini ortaya çıkaran şey önceki söylemsel dönemlerden devrıldıkları değil, büyük ölçüde içinde bulunduğu koşullardır. Bu nedenle askeri darbelere ilişkin bu bölümün temel sorusu “neden” değil, “hangi koşullar altında” ya da “hangi söylemsel mümkünlük koşulları etrafında” şeklinde olacaktır.

2.2.1. Diktatöryal Söylemden Militarist Söyleme

2.2.1.1. Demokrat Parti Yılları: Söylemler Arasında

Diktatöryal söylem küresel ölçekte sona erdiğinde kısa süreli bir demokratikleşme dalgası yaşanmış, fakat Avrupa, Asya ve Latin Amerika’da İkinci Dünya Savaşı’nın hemen ardından doğan demokratik rejimler çok kısa süre içinde yerlerini büyük ölçüde militarist rejimlere bırakmışlardır (Huntington, 2002; 15–16). Daha geniş ölçekte işleyişte olan Soğuk Savaş mantalitesi demokratik söylemlerin kendilerine geçerli bir zemin bulmasını engellemiş ve demokrasi teşebbüsleri kısa süreli girişimler olarak kalmışlardır. Üstelik Soğuk Savaş mantalitesine göre, demokratikleşme bir *strateji* olarak işlemekteydi ve her iki cephenin birbirlerine karşı yürüttüğü mücadelede güçlü bir araç haline gelmişti. İki taraf da demokrasiyi ayakta tutma iddiasında olduğu gibi, “kendi diplomalarını özgürlük ve insanların iyiliği adına” meşrulaştırma politikası izliyordu (Lee, 1982; 196). Öte yandan özellikle yeni bağımsızlığını kazanan sömürge ülkeleri başta olmak üzere birçok demokrasi deneyimi de başka söylem biçimleri karşısında dominant bir konum kazanmaktan uzak kalmıştır. Demokratik bir sistemin

işleyişi için gerekli olan kültür ve kurumların eksik olduğu ülkelerde demokrasiden uzaklaşma süreci daha kolay oldu ve bunların birçoğu kolaylıkla otoriter militarist rejimlere kaydılar.

Türkiye’de de benzer bir süreç yaşandı ve İkinci Dünya Savaşı’nın ardından diktatöryal söylemin yerini serbest seçimlerin olduğu ve tek parti gibi diktatöryal söylemin en önemli kurumunun iktidarını muhalefete bırakmak zorunda kaldığı bir gelişme yaşandı. Birçok kişi bu süreci demokratik söylemin Türkiye’de hakim bir konum kazandığı şeklide yorumlasa da, 1950 yılında yapılan seçimlerle iktidarı ele geçiren Demokrat Parti’nin kısa süre içinde kendisini iktidara taşıyan demokratik söylemlerden ve pratiklerden uzaklaşması bu yorumu zorlaştırıyor. 1945–1960 arası dönemi demokratik söylemin etkin olduğu bir aralık olarak tanımlamak iki temel nedenden dolayı mümkün değildir. Birincisi 1945–1950 arası dönemde CHP’nin demokrasiye yönelik mutlak bir onayı söz konusu olmadığı gibi iktidara geldikten sonra özellikle de 1954–1960 arası dönemde DP’nin de demokrasiye yönelik bir onayı söz konusu değildir (Bora, 2005b: 501). İlk dönemde CHP’nin muhalefete bakışı İnönü’nün “bu devleti yoktan bu hale getirdik üç beş çapulcuya maskara ettirmeyeceğiz” ifadesinde karşılığını bulurken, muhalefet “olmazsa, vazgeçilebilen, birkaç sene daha eski usulde gittikten sonra yeniden tecrübe” edilebilecek bir şeydir (Dursun, 2001: 16). 21 Temmuz 1946’da yapılan seçimlerin “açık oy gizli tasnif” esasına dayalı olması da CHP’nin demokrasi mantalitesini yansıtan bir pratik olduğu kadar aynı tarihlerde muhalefetin eleştirileri aziz Milli Şef’e yönelik “hiçbir suretle saygı ve bağlılığı sarsmıyacağı” şerhi ile yapılmaya devam edilmiştir (Başar, 1946: 1).

İktidara geldikten dört yıl sonra, daha 1954 gibi bir tarihte Millet Partisi’ni basit bir dernek gibi kapatan ve seçimler sırasında istediğini alamadığı Kırşehir’i ilçeye dönüştüren DP, muhalefeti sindirme politikasını artan bir şekilde sürdürdü. Yine DP iktidarı 1956’da muhalefetin toplantı ve gösteri yapmasını yasaklayan bir kanunu onaylayarak demokrasinin en önemli pratiklerinden birini de ortadan kaldırmaktan çekinmemiştir (Dursun, 2001; 27). Demokrasiden uzaklaşma sadece Demokrat Parti özelinde gelişmemiş aynı zamanda bu uzaklaşma 6–7 Eylül (1955) olaylarında zirveye çıkan toplumsal/politik düzlemde de kendisine bir karşılık bulmuştur. Kısacası, dönemin demokrasi anlayışı azınlığın ya da ötekinin varlığını sürdürme imkânı

temelinde değil, çoğunluğun istediğini yapmaya muktedir olması temelinde işliyordu. Bu nedenle söz konusu tarihsel aralıkta işleyişte olan demokratik sistem siyasal liberalizm tarafı eksik olan bir demokrasiydi. Demokrasinin çoğulculuğa indirgenmiş olması milli irade gibi bir stratejinin devreye sokulmasını mümkün kılmış ve başlangıçta diktatöryal pratiklerin tasfiyesinde kullanılan bu strateji DP iktidarının sonraki dönemlerinde “mutlak iktidar ve meşrulaştırma” bağlamında devreye sokulmuştur (Zürcher, 2004a: 222). Söz konusu durum dönemin demokratik söylem olarak değerlendirilmesini zorlaştıran ikinci neden olarak ileri sürülebilir ve demokrasinin sadece seçimlere indirgenmesi nedeniyle ortaya çıkan bu *eksiklik* söz konusu tarihsel aralığı izleyen militarist söylemsel dönemde de demokrasinin yaşamasını mümkün kılan en önemli unsur olacaktır.

Bu nedenle diktatöryal söylem ve militarist söylem arasındaki görelilik olarak uzun bir aralığı kapsayan bu dönemi demokratik söylem adı altında değerlendirmek doğru olmaz. Döneme ilişkin bir tanımlama yapmak gerekirse dönemi eski hâkim söylemin ortadan kalktığı fakat yerine yeni bir hâkim söylemin ikame edilmediği bir ara dönem olarak değerlendirmek daha doğrudur. Elbette DP'nin 1950'deki seçim zaferi büyük bir değişimi beraberinde getirmiş ve bürokratik devlet elitini iktidar mekanizmalarından tasfiye ederek çevrede konumlanan ve merkezi olmayan ağların iktidara taşınmasını sağlamıştır (Mardin, 1973: 186; Keyder, 2006; Leder, 1979: 84). Bu kendi başına büyük bir kopmayı temsil eder. DP iktidarı önceki dönemin askeri ve sivil bürokratik seçkinlerini tasfiye ederken özellikle bu seçkinlerin İslami pratikler üzerine getirdiği yasal sınırlandırmaları da büyük ölçüde ortadan kaldırdı. Aynı zamanda DP iktidarı altında ekonomide liberalleşme yönünde adımlar atılırken, çevrenin ekonomik kalkınmasına önemli katkılarda bulunuldu (Jacoby, 2004; 106–108) ve böylelikle çevrenin yeni konumu ekonomik bir alt yapıyla da desteklenmiş oldu. Bu son noktadan yani ekonominin liberalleşmesi üzerinden hareketle dönemin liberal bir söylemsel alan olduğunu ileri sürmek de mümkün değildir. DP'nin modern kapitalizm ile eklemlenme tercihi bulursa da, sadece populist bir kalkınma söylemiyle yetinmiş olması (Taşkın, 2007: 85) ve özellikle 1950'lerin ortalarından itibaren bu argümanın geçerliliğini yitirmesi yine belli bir aralığı kapsayan bir hâkim söylemden bahsetmeyi zorlaştırmaktadır.

Dönem için siyasal bir liberalizmden bahsetmek de güçtür. Yaşanan değişim daha geniş ölçekte işleyişte olan “iktidarın kentlileşmiş eski köylülerin eline geçtiği” sürecin bir uzantısıydı (McNeill, 2005; 821). Tam da bu nedenle “popülist bir halk muhalefeti” olarak gelişen DP iktidarı kendisini güçlü bir söylemsel zemin üzerine kurmakta zorlandı (Mert, 2007: 41). Bu süreç başlangıçta yani eski köylülerin iktidarı ele geçirme aşamasında demokratik bir görüntü sunsa da, çok kısa süre içinde otoriter bir forma bürünerek (Bora, 2005b: 486) farklılıkları dışlayan ve muhalefeti sindiren bir iktidar biçimi üretmiştir. Bu durum sadece eski köylülerin, yeni orta sınıfın, ürettiği iktidarın bir problemi değildi, aynı zamanda bu yeni orta sınıf da sosyal akımlara karşı kendisini korumak için dışlayıcı bir refleks geliştirerek anti-komünizmde karşılığını bulan milliyetçiliğe yaslandı (Taşkın, 2009: 457). Fakat bağımsızlığını kazanan diğer uluslardan farklı olarak Türkiye’de bu yeni iktidar biçiminin karşısında onunla mücadele edecek olan CHP etrafında toplanmış başka bir sınıf mevcuttu ve bu da Türkiye’nin 1950’lerin sonlarındaki militaristleşme sürecini özellikle yeni bağımsızlığını kazanan ülkelerin kısa süre içinde kaydığı askeri diktatörlüklerden farklılaştıran temel unsur oldu. Kısacası, görüldüğü üzere DP’nin çevrenin sözcülüğünü üstlenmesinden hareketle dönemin hâkim söyleminin demokratik bir söylem olduğunu söylemek zordur.

Diktatoryal söylemin hâkim pozisyonunu kaybetmeye başladığı 1945 sonrası dönemde demokrasinin söz konusu söylemin ürünü olan kurum, pratik ve söylemlerin ortadan kalkması sürecinde bir *strateji* işlevi üstlendiği söylenebilir. 1950’de DP’nin iktidara gelmesine kadar devam eden ve diktatöryal söylemin altının oyulması bağlamında üstlenilen bu rol, bu tarihten itibaren yerini meşruluk noktasında çoğunluğun tek belirleyici olduğu bir yönetim biçimine bırakmıştır. Kısacası, 1950 öncesinin demokrasi savunusu yerini çoğunluk savunusuna bırakmıştır. “Demokrasi bir sayı rejimidir” diyen dönemin önemli politik figürlerinden Samet Ağaoğlu, “bu rejimde yığınlar ne isterse o olduğunun” altını çizirken tam da 1950 sonrasının demokrasi algılamasını yansıtmaktaydı. Ağaoğlu’na göre, “iktidar mesulleri sıfatıyla bir avuç aydının tenkitine ve kuru gürültüsüne değil, halk yığınlarının belirttiği isteklere” uymaları gerekmektedir (Ahmad, 1996: 56). Bu, Hikmet Özdemir’in özellikle 1954

seçimlerinden sonraki Demokrat Parti iktidarı için geliştirdiği “milli iradeye dayalı bir çoğunlukçu diktatörlük” tanımı ile düşünüldüğünde daha anlamlıdır (1995: 215).

Özellikle 1954 sonrası dönemde DP ve etrafında gelişen hâkim söylemi demokrasi bağlamında değerlendirmek zor olduğu gibi, bu dönemde demokrasi, tıpkı 1945 sonrası dönem gibi yine büyük ölçüde muhalefetin değer verdiği bir şey olup çıkmıştır. 1945 sonrasında DP'lilerin CHP iktidarını törpülemek için demokrasiyi bir strateji olarak devreye soktukları gibi, 1954 sonrasında da CHP'liler DP iktidarını törpülemek için demokrasiyi devreye sokmuşlardır. DP örneğinde görüldüğü üzere muhalefetteyken siyasal liberalizmi savunanlar iktidar olduklarında bundan uzaklaşarak demokrasinin sadece çoğunluk yönüyle ilgilenmeye başlamışlardır (Ahmad, 1996: 63–64). Siyasal liberalizm ile tamamlanmayan bir söylemi demokratik söylem olarak adlandırmak mümkün olmadığı gibi (Sartori, 1996: 424), dönemin siyasal liberalizmi de sadece belli aydın çevresi ile sınırlı kalmış ve politik ve kültürel alanda etkin bir şekilde karşılık bulmamıştır. 1950'lerin ikinci yarısına gelindiğinde bu sınırlı aydın çevresinin siyasal liberalizmi de susturuldu. 7 Haziran 1956'da değiştirilen Basın Kanunu ve kısa süre sonra 27 Haziran'da değiştirilen Toplantı ve Gösteri Kanunu susturma sürecinin yasal temelleri oldular. Nitekim dönemin muhalefet lideri İsmet İnönü bu düzenlemeleri “kapalı ve karanlık bir rejime kat-i olarak dönmek kararının en kuvvetli delili olarak” tanımlamıştır (T.B.M.M., 1956: 1009). Yine daha mikro düzlemde işleyen kurumlar da demokratik bir söyleme kanalize olmadılar ve örneğin eğitim kurumları düzleminde demokratik bir yurttaşlık perspektifinin inşasına radikal bir katkı yaşandığını bu dönem için söylemek zordur (Üstel, 2005: 250).¹

2.2.1.2. Militarist Söyleme Giden Yol

Köken arayışına yönelik çabaları reddetmek, Foucault'un tabiriyle belli bir *epistemik* dönemin kendisinden önce gelen dönemden hiçbir iz taşımadığı anlamına gelmez. Yine köken arayışının reddedilmesi militarist söylemin 1960 darbesi ya da bunun gibi tek bir olayla birden bire devletin hâkim söylemi haline geldiğini ileri sürmek değildir.

---

¹ Yurttaşlık düzleminde demokrasiden anlaşılan da tıpkı politik düzlemde olduğu gibi bir çoğunluk ölçütünden ibarettir. İlkokullarda öğrenciler “kendi seviyelerini aşmayan meseleler hakkında” konuşabilirlerken karar noktasında belirleyici olan çoğunluktur (Üstel, 2005: 251).

Bu tarihten önce etkin olan hakim söylemin altında alt bir söylem olarak militarist söylemsel pratik ve uygulamalara rastlandığı gibi, 1960 darbesinin etrafındaki süreç militarist söylemi hakim söylem haline getiren yani 1960 darbesini mümkün kılan koşulları üretmiştir. Fakat bunlar militarist söylemin gerilere giden kökenleri değil, onu mümkün kılan koşulları üreten şeylerdir. Militarizmin hâkim söyleme dönüşmesi diğer bir ifadeyle devletin problemleri ele alma biçimi olarak normalleşmesi görece olarak daha kısa bir aralıkta 1960 darbesi etrafındaki gelişmelerle mümkün olmuştur. Bu nedenle bu kısımda bahsedilecek olan argümanlar militarist söylemin hâkimiyetini kaçınılmaz olarak ortaya çıkaran gelişmeler olarak görülmemelidir.

Osmanlı'nın Modern Cumhuriyete devrettiği mirasların başında son 20–30 yılda yaşanan savaşlar dolayısıyla askerliğin sıradan halkın gözünde savaş ve ölümle özdeşleşmiş olması geliyordu (Altınay, 2004: 8 ve 28). Zürcher'in Birinci Dünya Savaşı dönemindeki türkü ve ağıtları incelediği çalışmasında vardığı sonuç toplumsal algılamada askerliğin “geri dönüşü olmayan”, “uzaklarda bir yerde ölüm” getiren, “umutsuzluk ve kötü sonla” özdeşleşen bir şey olduğu şeklindedir (Zürcher, 1996: 236–237; Oran, 2004: 101; Selek, 1968: 121). Askerliğe yönelik bu mesafelilik firarileri cezalandırmak için kurulan İstiklal Mahkemeleri'nin varlığına rağmen 1920 yılında Firariler Hakkında Kanun'un çıkarılmasında da açık bir şekilde görülebilir. Kanunun birinci maddesi ile “firarilerin meskeni şerisi müstesna olmak üzere menkul ve gayrimenkul emval ve evlakini” haczetmeye kadar gidilmiştir (T.B.M.M., 1336: 84). Cumhuriyet kurulup 1920'lerin ikinci yarısında kendini belli ölçüde sağlamlaştırdıktan sonra 1930'lu yıllarda bu algılama problemini ele almaya başlamıştır.¹ Ayşe Gül Altınay'ın Ronald Barthes'in mit tartışmasından hareketle açıklamaya çalıştığı üzere 1930'lar askerlik hizmetinin halkın gözünde normalleştirilmeye çalışıldığı yıllar olmuştur (2004: 25). Barthes'in kullandığı anlamda normalleşme bir şeyin normal görünmesi için onun “kültürel olarak kodlanması” anlamına geliyordu ve bu kültürel kodlanma yoluyla devreye giren mitler

---

¹ Askere almaya ilişkin ilk kanun 1927'de çıkarıldı. Kanuna rağmen, 1932'ye kadar orduya alınan asker sayılarında fazla bir değişim olmadı. Bu tarihten itibaren ise askere alımların sayısında 1939'a kadar yüzde 900 artış yaşandı (Altınay, 2004: 27–28). Söylemsel olguların yanı sıra böylesi bir pratikle desteklenmesi Türkiye'de orduyu önemli bir figür haline getirdi. Askerliğin zorunlu bir görev haline getirilmesi modernitenin en önemli getirisi olan ulus-devlet bilincinin ordu üzerinden Türkiye'de hızla kökleşmesine hizmet etti (Fox, 1967: 73–74).

normalleşmenin ideolojik fonksiyonuna hizmet etmekteydiler (Chandler: 2002: 273). 1930'lar ve daha sonraki dönemlerde resmi tezler¹, gazeteler, ders kitapları ve demeçler üzerinden devam eden bu normalleştirme süreci 1960'lardan itibaren devletin hakim söylemi haline gelen militarizmi mümkün kılan koşulların en önemlilerinden biri oldu.

Bu dönemde toplumsal hafızada ordu ve asker algılaması bu şekilde yeniden inşa edilirken, ordunun politik alandaki etkinliği tek-parti iktidarının tamamlayıcısı olarak işlev görür. Bu tamamlayıcılık Atatürk'ün orduyu siyasetin dışında bırakma çabası sonucu ordunun bir muhalif hareket olmaktan çıkarılması ve böylelikle diktatöryal söylemin kurumsal bir uzantısına dönüştürmesi girişiminde kendini gösterir (Kayalı, 2005: 40; Harris, 1965: 56; Hale, 1988: 161; Hale, 1996: 80; Cizre, 2008: 305). Dönemin askeri metinlerine bakıldığında örneğin 1946 tarihli "Askerin Bilgi Kitabı" CHP'yi "halkın partisi" ve "ulusun ilerlemesine hizmet eden" bir hareket olarak tanımlayan ifadelerle doludur (Şen, 1996: 54). "Türk inkılâbının temelini, Halk Partisi'nin değişmez prensiplerinin" kurduğunu savunan bu metinler ordunun dönemin diktatöryal söylemine entegre olan bir kurum olduğunu gösterir (Şen, 1996: 54 ve 39–52). Diğer bir ifadeyle ordu tıpkı Halk Evleri ve üniversiteler gibi tek parti döneminde diktatöryal söylemin kurumsal ayaklarından birini oluşturur. Dolayısıyla bu dönemde işleyişte olan militarizm hâkim bir söylem şeklinde değil askerliğin kutsanması şeklinde işleyen alt bir söylem olarak varlığını sürdürür.

Ordunun kurumsallaşması noktasında en önemli gelişmelerden ilki 1947 yılında Truman Doktrini kapsamında ABD ve Türkiye arasında imzalanan askeri yardım anlaşmasıdır. Bu anlaşma doğrultusunda 1947–1949 yılları arasında 147,5 milyon dolar olmak üzere 1951 yılına kadar 400 milyon dolarlık askeri yardım Türk ordusunun modernleşmesine harcandı (Erhan, 2004: 533–534). Türk ordusunun kurumsallaşmasına ve modernleşmesine önemli katkıları olan bu yardımların

---

¹ Türk Tarih Tezi kapsamında yazılan *Tarih* ders kitabında yer alan "Türk en iyi askerdir, ...Türk Milleti, askerlik ruhu en mükâmil olan millettir. ...Askerlik ruhu yüksek millet demek, derin ve engin irfan ve medeniyet tarihi yaşamış millet demektir" gibi ifadeler bu argümanların önde gelenlerindedir (Altınay ve Bora, 2003: 142). Bu tezlere göre askerlik devletin içinde bulunan kurumsal bir yapı ya da araç değil bizzat kültürün uzantısı olan ve Türkleri asker-millet yapan şeydir. Böylelikle bir taraftan askerlik/ordu tartışılır olanın dışına çıkarılırken, diğer taraftan da asker ve sivil ayrımı ortadan kaldırılır (Altınay ve Bora, 2003: 142).

kullanılması sırasında Amerikan askeri ve sivil personeli Türkiye'ye gelmiş ve Türk askeri personeli de Amerika'ya giderek eğitim almıştır (Erhan, 2004: 532; Lerner ve Robinson, 1960: 30). 1950'ler boyunca devam eden bu politika yani ordudaki subayların eğitim amaçlı değişimi askerlerin Türk ve Batı toplumlarını kıyaslamasını mümkün kılmış ve bu kıyaslama ileride politik alana müdahalenin mümkünlük koşullarından biri olmuştur (Zürcher, 2002: 348; Hale, 1996: 93; Karpat, 1970: 1668; Ahmad, 1996: 156; Ahmad, 2002: 151; Ünsaldı, 2008: 63). Kıyaslama sadece subaylar arasında değildi, askerlik görevi için bir süre orduda bulunan bireyler de sivil yaşamları ile hızla artan modernleşmeyle birlikte refah seviyesi yükselen askerdeki yaşam koşullarını kıyaslamaya başladılar (Lerner ve Robinson, 1960: 34; Karpat, 1970: 1662). Bu insanların zihninde yeni teknoloji ve düzenlilikle özdeşleşen ordu algılaması uzun vadede askerin politik alana müdahalesini sıradan insanların gözünde meşrulaştıran bir unsura dönüştü.

Kore Savaşı'na katılma ve NATO üyeliği gibi gelişmelerin uzun vadeli etkisi ordunun politik alandaki etkinliğinde yaşanan değişim oldu. 1950'ler boyunca Amerikan yardımlarının ve yatırımlarının büyük çoğunluğunu alan ordu bu dönemde önemli bir politik aktör haline geldi (Lippe, 2000: 100; Akyaz, 2006: 43–56). Daha da önemlisi Türkiye'nin 1952'de NATO'ya katılması ve bunun bir uzantısı olarak Türk ordusunun hızla modernleşme sürecine tabi tutulması önemli yapısal değişimleri beraberinde getirmişti. Amerikalı askeri yetkililer bir taraftan yeni okulların açılması kapsamında askeri eğitim sisteminde köklü reformların gerçekleşmesine ön ayak olurken, diğer taraftan da ordunun zirvesindeki yeni komuta yapısının da modernleştirilmesini sağladılar (Hale, 1996: 92). 1948'de başlayıp 1950'ler boyunca devam eden orduya yönelik dışarıdan yapılan bu müdahale Fevzi Çakmak'ın uzun süreli genelkurmay başkanlığı döneminin (1921–1944) yenilenme ve girişkenliğe kapalı olan mantalitesini değiştirdi (Hale, 1996: 91; Lerner ve Robinson, 1960: 28–29). Bu değişimin en önemli sonucu ordunun Gayri Safi Milli Hâsıladaki ekonomik payının artırılması talebi oldu ve Menderes hükümeti döneminde askeri harcamaların bütçedeki artan payına rağmen askerler arasında mali anlamda ihmal edildikleri düşüncesi 1960 darbesine giden süreçte önemli rol oynadı (Hale, 1996: 94).

Soğuk Savaş'ın en önemli getirilerinden biri olan kapitalist ülkelerde komünistlere yönelik büyük gözaltı ve içerinin güvenlikleştirilmesi şeklinde işleyen (McEnaney, 2000: 71) McCarthycilik uygulaması diğer bir ifadeyle “solcu avı” Türkiye’de de kendisini göstermiştir (Oran, 2004a: 485 ve 492–493; Zürcher, 2002: 310). Özellikle Türkiye Komünist Partisi etrafında odaklanan “komünist cadı avı” 1940’ların sonlarında başlayıp Demokrat Parti’nin iktidarda olduğu 1950’ler boyunca etkinliğini sürdürdü (Belge, 2006: 163 ve 164; Karpat, 2007: 96; Karpat, 1996: 287–288). Bu algılamının devamı 1950’ler ve 1960’larda etkinliğini sürdüren 1965’e kadar Cemal Gürsel’in fahri başkanlığını yaptığı Komünizmle Mücadele Derneği ve 1963’te komünizm başta olmak üzere yıkıcı cereyanlara karşı ulusal değerleri korumak amacıyla kurulan Türk Gençlik Derneği gibi kurumlarda görülebilir (Karpat, 1973: 335; Hale, 1996: 156). Bu ve benzeri hareketler toplumsal düzlemde işleyişe geçen militaristleşmenin hem ürünleri hem de mümkünlik koşulları oldular. Kısacası, ABD’den gelen askeri yardımlar, NATO’ya dâhil olma ve McCarthycilik uygulamaları Soğuk Savaş koşullarının ürünüydüler ve bu bağlamda Soğuk Savaş’ın Türkiye’de askerin gücünü ve devlet söylemi içindeki yerini hızla artırdığı söylenebilir. Yine, ABD yardımları ile Türk Silahlı Kuvvetleri’nin NATO içindeki en geniş ikinci ordu haline gelmesi, ordunun modernizasyonu, savunma harcamalarının artması gibi unsurlar orduyu ABD’ye bağımlı hale getirmiş ve böylelikle Türk Silahlı Kuvvetleri Soğuk Savaş konseptinde Washington yönetimi için en güvenilir kurum pozisyonuna yükselmiştir (Yavuz, 2009: 29).

Toplumsal hafızada devlet kurumları ve devletin yetkili kıldığı özneler aracılığıyla sürdürülen militarizasyonun yanı sıra NATO üyeliği ve Soğuk Savaş konseptine dâhil olmanın beraberinde getirdiği “ulusal güvenlik devleti” konsepti (Altınay, 2004: 133) 1960 öncesi devlet söylemi altında işleyişte bulunan militarist söylemi besleyen iki önemli kanal olarak değerlendirilebilir. Fakat söz konusu militarist söylemi hâkim söylem haline getirecek, kurumsal yapıların ve konuşmaya yetkili öznelerin temel referans noktasına dönüştürecek şey 1960 darbesi olmuştur. Diğer bir ifadeyle 1960 darbesi bu tarihten önce başka söylemlerin altında işleyişte olan ve diğer başka söylemler karşısında ikincil bir konum üstlenen militarist söylemi devlet söylemi noktasında hâkim söylem haline getirmiştir. Fakat bu geçiş salt 27 Mayıs günü ile

gerçekleşmemiş, daha geniş bir zaman diliminde yani 27 Mayıs'ın etrafında olgunlaşan söylemsel mümkünlik koşullarının ürettiği bir süreç sonrasında yaşanmıştır.

2.2.2. Militarist Söylem, Militarist Pratikler ve Militarist Kurumlar

2.2.2.1. 27 Mayıs Darbesi: Militarist Söylemin Kuruluşu

1960 yılına gelindiğinde Türkiye sıklıkla askeri müdahalelerin gerçekleştiği gelişmekte olan ülkelerin çoğunda olduğu gibi zayıf sivil/politik kurumlara sahip (Kili, 1969: 183) değil, aksine “gelişmekte olan bir ülke için yeterince gelişmiş politik partileri” olan bir ülkeydi. Buradan hareketle bakıldığında 1960 askeri müdahalesi “açık bir şekilde olağandışı” bir gelişme olarak değerlendirilir (Dodd, 1969: 31; Özbudun, 1966: 3). Dolayısıyla 1960 müdahalesini sivil alanın bıraktığı boşluğun asker tarafından doldurulması olarak değil, aksine sivil/politik alanın da dâhil olduğu bir askeri darbe şeklinde değerlendirmek daha doğrudur. Hatta “27 Mayıs'ın askerlerden çok sivillerin güdülendirdiği bir eylem olduğunu” ileri sürmek (Mazıcı, 2002: 568) askeri müdahalenin askerlerin rahatsızlıklarının bir ürünü olduğunu söylemekten daha isabetlidir.¹ İkinci yorum belli bir eylemin mümkünlik ve onaylanma koşullarını görmezden geldiğinden dolayı hatalıdır. Birinci yorum ise bir taraftan 27 Mayıs darbesine sivil alanı da dâhil ederek militaristleşmenin etkin bir söylem biçimi olarak ortaya çıktığına, diğer taraftan askerin de bizzat devreye girmesiyle militarizmin işleyişe girdiğine işaret etmesi açısından önemlidir.

Askeri darbenin neden gerçekleştiği sorusu değil hangi koşullar altında ve söylemler etrafında gerçekleştiği sorusu daha gerçekçidir. Konuya ilişkin literatürde darbenin nedenlerine ilişkin üç temel argüman öne çıkmaktadır (Dodd, 1969: 35). Darbeyi yapan askerleri merkeze alan ilk argüman “orta alt sınıfa” mensup askerlerin Demokrat Parti'nin politikalarının ürünü olan yüksek memur ve iş adamları sınıfı karşısında ikincil konuma düşmeleri ve yaşanan yüksek enflasyonun gelirlerinde yol açtığı gerileme karşındaki hoşnutsuzluğunu ileri sürer.² İkincisi, 1950'lerde Kemalist

---

¹ Darbenin ardından askerlerin ne yapacakları konusunda en ufak bir fikirlerinin dahi olmaması ve kısa süre içinde süreci hukuk profesörlerine ve CHP kadrolarına bırakmaları bu durumun en önemli kanıtıdır (Ahmad, 1981: 6; Karpat, 2007: 293–294). Bu nedenle Feroz Ahmad 27 Mayıs sonrası süreci “entelektüellerin devrimi” olarak tanımlar (2003: 120).

² Bkz. (Ahmad, 2002: 148–149; Ahmad, 1996: 155–157; Özbudun, 1966: 29; Karpat, 1970: 1663–1665; Ünsaldı, 2008: 64; Akyaz, 2006: 85–88).

bürokratlara yönelik olumsuz politikaların bir sonucu olarak darbenin Kemalizm'in yeniden restorasyonu ve Kemalist bürokrat elite yeniden itibarlarını iade etme amacıyla gerçekleştiğini savunur (Karpas, 2004: 17; Steinbach, 1984: 81; Keyder, 2006: 61–62; Özbudun, 1976: 53). Üçüncü ve en yaygın görüş ise Demokrat Parti'nin otoriter uygulamaları ve yaşanan parlamenter krizin darbeye giden süreci hazırladığı ve darbenin “en dolaysız nedeni” olduğu şeklindedir.¹ C. H. Dodd bütün bu nedenlerin tek başına darbeyi açıklayamadığını, bütün bunların bir neden olarak devreye girmelerinin değil, bir arada olmalarının darbeyi mümkün kıldığını söyler (1969: 38).

Askeri müdahalenin yapılması ve militarist bir yönetimin kurulması noktasında bütün bu nedenlerden daha kritik olan şey, ordunun politik ve sivil alana müdahale etmesini makul gören ve onaylayan bir söylemin darbe öncesinde gelişmeye başlamış olmasıdır. Bu bağlamda darbenin gerçekleştiği zaman diliminde “üniversite-ordu-basın üçlüsü” denilen (Mazıcı, 2002: 568; Karpas, 1970: 1673; Ünsaldı, 2008: 70) ve muhalefetin (CHP) de etkin bir şekilde dâhil olduğu (Turan, 1984: 107) *militarist söylemsel ittifaka* daha yakından bakmak gerekir. Feroz Ahmad'ın belirttiği üzere silahlı kuvvetler arasında “siyasi bir yönelimin” ortaya çıkması diğer bir ifadeyle politik alana müdahale etme fikrinin gelişmesi ile “CHP'nin faaliyetleri arasında güçlü bir dolaylı ilişki vardır” (1996: 157). Eylül 1958'den itibaren CHP ve DP arasındaki “siyasi mücadelenin ortak teması” askeri müdahale olmaya başlamış (Ahmad, 1996: 161; Dursun, 2001: 32) ve bu tarihten itibaren yaşanan tüm politik gerilimlerde askere ve askerinin politik alana müdahil olmasına olumlu ya da olumsuz sürekli bir şekilde referansta bulunulmuştur.

18 Nisan 1960'da İsmet İnönü'nün TBMM'de Demokrat Parti'nin muhalefeti sınırlandıran yasalar çıkarmasını eleştirdiği bir konuşmasında kullandığı ifadeler dikkat çekicidir: “Eğer insan hakları yürütülemez, vatandaş hakları zorlanırsa, baskı rejimi kurulursa, ihtilal behemehal olur... bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam... şartlar tamam olduğu zaman milletler için ihtilal meşru bir haktır” (T.B.M.M., 1960: 207; İnönü, 1993: 299–300).² Üstelik CHP lideri İnönü, 14 Nisan

¹ Bkz. (Tachau, 1984: 71; Tachau ve Heper, 1983: 21; Hale, 1996: 91; Toprak, 1981: 91; Dodd, 1969: 25–27; Özbudun, 2007: 35; Eroğlu, 2006: 131–133; Akyaz, 2006: 76–84).

² Ayrıca bkz. (Özdağ, 2004: 150; Bila, 1999: 183; Mazıcı, 2002: 569, n. 6; Özbudun, 2007: 37–38; Hale, 1996: 101). Bu ifade İnönü'nün orduyu darbe yapmaya çağırması şeklinde değil, ordunun sivil ve

1960'da bir gurup eski üst düzey komutanla yaptığı görüşmede orduya politik alana müdahale etme noktasında açık bir çağrıda bulunmuştur (Ünsaldı, 2008: 66).¹ Askere yönelik bu görme biçimi sadece darbe öncesinde söz konusu değildi. Askeri müdahalenin ardından CHP örgütlerine yolladığı genelgede İnönü'nün, partisinin “inkılâbı planlayarak uygulamaya koymuş bulunan idealistlerle aynı görüş ve düşüncelere ve aynı inanca sahip” olduğunu dile getirmesi darbenin hemen öncesi ve sonrası arasındaki söylemin sürekliliğini göstermiştir (Kili, 1979: 137; Bila, 1987: 251; Bila, 1999: 185). İnönü'nün darbeyi meşrulaştıran bu akıl yürütmesi darbenin ardından askeri rejimin meşrulaştırılması sürecinde kullanılacak ve uzun bir süre akademik çalışmalarda 1960 darbesinin temel nedeni olarak ileri sürülecektir.

Ordunun politik ve sivil alana müdâhil olmasına yönelik normalleştirici bir söylemin gelişmesinde İnönü kadar Menderes hükümeti'nin de rolü vardır (Kili, 1979: 134). Özellikle İnönü'nün Nisan ayında Kayseri'de yapacağı konuşma öncesinde askerlerden İnönü'yü taşıyan trenin durdurulmasının istenmesi sivil ve askeri alan arasındaki ayrımın pratik düzlemde ortadan kaldırılmasıydı (Landau, 1974: 7; Karpat, 1970: 1673; Hale, 1996: 100; Özdağ, 2004: 138–139). Daha sonra İnönü'nün Yeşilhisar'a gitmesini engelleyen birliğin komutanı Binbaşı Selahattin Çetiner'in “ordunun... emniyet ve zabıta kuvvetleri yerinde kullanmasına hukuki imkan bulunmamasına rağmen... komuta ettiğim birlikleri bu hukuki sınırlar dışında kullanmaya zorlandım” şeklindeki ifadelerinin geçtiği istifa dilekçesi bu ayrımın nasıl ortadan kalktığını göstermesi açısından önemlidir (aktaran, Özdağ, 2004: 141; Akyaz, 2006: 121, 75n). Politik gerilimin sivil alanda çözülmeyip askerin yaşananlara müdâhil edilmesi ordunun politik ve sivil alanda belli bir rolü olabileceği algılamasını besledi.

---

politik alana müdahalesini söylemsel olarak onaylayan bir ifade olarak alınmalıdır. İnönü'nün direkt askeri müdahaleye olan mesafeliliği bilinse de (Hale, 1996: 106–107; Karpat, 1988: 141) bu ve etrafında dolaşan başka benzer ifadeler askeri müdahalenin söylemsel düzeyde normalleşmesine hizmet etmişlerdir. Yine İnönü, 12 Nisan'da İstanbul'daki evinde 14 Emekli askerle yaptığı görüşmenin ardından yaptığı açıklamada “Cemiyetin ordu gurubu, bütün karakter sağlamlığını muhafaza etmektedir. Milletün bünyesindeki kuvvetli bir varlıksınız... Sizinle yaptığım bu toplantıdan sonra Ankara'ya mağrur ve canlı olarak dönüyorum” ifadelerini kullanmıştır (Akratan, Özdağ, 2004: 144).

¹ Daha sonra Milli Birlik Komitesi üyesi Alparslan Türkeş'in aktardığına göre, İnönü'nün “sonradan Milli Birlik Komitesi'nde de görev alan arkadaşlardan bir kısmının devamlı kendisiyle görüştüğünü biliyorum. Dışarıda, yani Komite dışında kalmış olan ve ihtilalde de tesirli rol almış olan bir kısım askeri personelin de gerek İsmet Paşa'yla, gerek Paşa'nın etrafındakilerle yakın irtibatla olduğunu biliyorum” (aktaran, Birand, 2007: 110).

Menderes hükümetinin muhaliflerin önüne geçmek için askeri sivil alana dâhil ettiği ikinci önemli olay 28 Nisan'da Ankara ve İstanbul'da başlayan öğrenci gösterilerini kontrol altına almak için bu iki ilde sıkıyönetim ilan edilmesi olmuştur (Üskül, 1988: 96–97; Özdağ, 1994: 153–161; Ahmad, 1996: 161; Zürcher, 2002: 349–350). Kemal Karpat'ın “ölümcül hata” olarak değerlendirdiği (1988: 140) darbeye kadar bir ay süreyle uygulamada kalan sıkıyönetim askerle politik ve sivil alan arasındaki ayrımı fazlasıyla tahrip etmiştir.

Muhalefet ve İktidarın askeri müdahaleye referansta bulunduğu en belirgin süreç Tahkikat Komisyonu etrafında yaşanan tartışmalardır. 27 Nisan 1960'da kabul edilen bir yasayla kurulan Tahkikat Komisyonu'nun “diktatöryal” yönü (Eroğlu, 2006: 132) bir tarafa, ifşa ettiği en önemli şey iktidar çevresinde muhalefetin “orduyu siyasete karıştırmak teşebbüsleri” (Özdağ, 2004: 147) içinde bulunduğu düşüncesinin baskın olmasıdır. Bir taraftan orduyu muhalefeti bastırmak için politik ve sivil alana dâhil eden iktidarın, diğer taraftan da muhalefetin aynı şeyi yapmaya çalıştığının farkında olması askerin sivil ve politik alandaki etkinliğini normalleştiren en önemli saik olmuştur. İnönü de zaten açık bir şekilde ihtilal tehdidinde bulunduğu konuşmasını bu kanunun görüşüldüğü sırada yapmıştır. Darbenin öncesinde mecliste yaptığı son konuşmalarından birinde ayaklanmalar sonucunda ordunun müdahalesiyle sivil iktidarın devrildiği Güney Kore'yi örnek verdi. Bu örnekte İnönü'nün “Türk Milletinin Kore milletinden daha az haysiyetli” olmadığını ifade etmesi olası “bir ihtilali destekleyeceğini, ondan da öte arzu ettiğini” göstermekteydi (Özdağ, 2004: 152–153; Karpat, 1988: 140; Kalaycıoğlu, 2005: 84; Akyaz, 2006: 122). Bu kıyaslama tek ve ilk kez dile getirilen bir kıyaslama değildi. 4 Temmuz 1958'deki Irak darbesi de Kore kıyaslamasında önce cumhuriyetçi çevrelerin gözde konusu olmuş ve kendisine sıklıkla referansta bulunulmuştur (Ünsaldı, 2008: 66). İnönü'nün Kore kıyaslaması aynı zamanda dönemin gazetelerinde de sıklıkla yer bularak müdahale söyleminin normalleşmesine hizmet etti (Kabacalı, 1994: 264; Zürcher, 2002: 350; Ahmad, 1996: 78; Birand, 2007: 115). Örneğin *Milliyet*'de bir haber Kore başkanının “demokrasiden çok uzaklaşmış, memlekette bilhassa muhalif parti mensupları için bir terör rejimi yaratmış” olmasını eleştirirken (17 Mart 1960: 1), başbakanın iktidardan devrilmesini “müdahale hak olunca” ifadeleriyle karşılamıştır (24 Nisan 1960: 1).

Darbe öncesinde Menderes hükümetinin getirdiği sansür dolayısıyla basının askerinin politik ve sivil alana müdahil olmasını açık bir şekilde dile getirmesi mümkün değildi. Kore olayında olduğu gibi basın dolaylı referanslar yoluyla politik alana müdahil olunmasına yönelik ifadeler kullanmıştır. Darbe öncesinde söylemin dolaylı kuruluşu sadece dünyadaki örneklere referansla yürütülmemiş askeri öven yazılarla da bu söyleme katkıda bulunulmuştur. Örneğin Çetin Altan *Milliyet*'teki 7 Mayıs 1960 tarihli yazısında “Bir bando sesinde, bir alay sancağında, bir subay elbisesinde atalarımızdan miras kalan derin bir heyecanı duyarız. Bu bizim vazgeçilmez kutsal heyecanımızdır... Türk doğuştan askerliğe vurgundur... sokakta bir asker gördüğüm zaman, göğsüm iftiharla kabarıyor... ‘Keşke ben de asker olsaydım’ diyorum” şeklinde ifadeler kullanır (“Eski Hatıralar”, *Milliyet*, 07 Mayıs 1960, 2). Sokakta askerinin görülmesine yönelik bu özlem askerinin sivil alandaki mevcudiyetinin normalliğini gösterdiği gibi, bu ve benzeri yazılara söz konusu dönemde sıklıkla rastlanıyordu. Askerinin sivil ve politik alana müdahalesini onaylayan yazılara ise daha çok darbenin gerçekleşmesinden itibaren rastlanır. Bu bağlamda darbe ve sonrası süreçte Menderes dönemini yeniden yazmaya girişen (Tek, 2007: 28–29, 30) basının yaklaşımına bakmak daha net veriler sunar.

Darbe sadece Menderes hükümetine muhalif olanlar değil neredeyse bütün günlük gazeteler tarafından olumlu ifadelerle onaylandı (Mazıcı, 2002: 562–563; Tek, 2007: 90). 28 Mayıs 1960 tarihli *Hürriyet* gazetesi “Türk milletinin... istedi[ği] hürriyet, kahraman Türk ordusu tarafından sağlanmıştır” ifadelerini kullanırken, *Tercüman* orduyu “kritik anlarda ulusun özlemini filli duruma dönüştürme şerefini” üstlenen bir kurum olarak tanımlamıştır. *Cumhuriyet*, *Milliyet*, *Ulus*, *Dünya*, *Vatan* ve *Akşam* gibi gazetelerin yanı sıra, Nadir Nadi, Abdi İpekçi, Ahmed Emin Yalman, Bülent Ecevit ve Çetin Altan başta olmak üzere önde gelen gazeteciler müdahaleyi öven yazılar kaleme aldılar (Tek, 2007: 27–68; Kabacalı, 1994: 276–279). Bütün bu yazılar arasında militarist söylemin nasıl içselleştirildiğini göstermesi açısından nispeten daha ılımlı bir yazı olan *Milliyet* gazetesinden Refi Cevat Ulunay'ın yazdıkları dikkat çekicidir. Benzer söylemi yani ordunun hürriyeti müdafaa etmek gayesiyle hareket ettiğini dile getirdikten sonra ordunun bizi “yalnız harici düşmanlara karşı değil, kendi kendimize karşı da muhafaza” ettiğini yazmıştır (*Milliyet*, 29 Mayıs 1960: 3; Mazıcı, 2002: 563).

Bu ifade militarist dönemi kat edecek bir görme biçimi olması ve askerinin yanı sıra sivil ve politik alan tarafından da militarizmi onaylanacak bir söylemi içermesi dolayısıyla önemlidir.

“Kent aydın kesiminin açıkça davet ettiği bir askeri darbe” olması nedeniyle öncesinde de belli bir onayı (Keyder, 2006: 81) barındıran militarist yönetime karşı aydınlar ve üniversite mensupları da destekleyici ve darbeyi meşrulaştırıcı açıklamalarda bulunmuşlardır. Başından beri DP’ye mesafeli olan Yakup Kadri Karaosmanoğlu darbeyi DP’nin baskıcı rejimine karşı yürütülmüş bir “karşı ihtilal” olarak sunarken, Doğan Avcıoğlu, Falih Rıfkı Atay ve Aziz Nesin gibi isimler DP’yi halkı iktidara getirmekle eleştirip seçkin Kemalist kadroyu överek darbeyi onaylamışlardır (Tek, 2007: 39, 51–53 ve 55–56). Üniversitelerde ise askerinin politik ve sivil alana müdahil olması özellikle hukukçular arasında onaylanan bir söylem olur. Örneğin, Enver Ziya Karal gibi önemli aydınlar ve Hüseyin Nail Kubalı ve Sıddık Sami Onar gibi hukukçular bir taraftan darbeyi onaylarken diğer taraftan bunların bir kısmı askeri rejimin yasa yapma sürecine dâhil olarak militarist rejimin organik aydınlarına dönüşmüşlerdir (Mazıcı, 2002: 564–565). Darbenin olduğu gün İstanbul Üniversitesi’nden yeni anayasayı hazırlamak amacıyla Ankara’ya getirilen beş hukuk profesörü 28 Mayıs’ta yayımladıkları bildiri ile Demokrat Parti’nin anayasaya aykırı olarak kurduğu Tahkikat Komisyonları nedeniyle meşruluğunu kaybettiğini ve bu nedenle askeri müdahalenin haklı olduğunu ifade ettiler (Zürcher, 2002: 353; Ahmad, 1996: 165). Darbenin gerçekleştiği yıl basılan bazı kitaplar da, “Şanlı Türk Ordusu’nun Zaferi: Kansız İhtilal”, “Hürriyet Savaşımız”, “Hürriyet İçin 27 Mayıs 1960 Devrimi”, “Seçkin Devrim”, “Hürriyet Savaşı”, “İhtilalim” gibi isimler altında yayımlanmıştır (Landau, 1974: 6).¹

Darbe sadece iç politikanın militarist müdahaleyi onaylayıcı ortamı içinde değil aynı zamanda daha geniş perspektifte bir onayın da mümkün olduğu Soğuk Savaş koşulları

---

¹ Bu kitaplardan Kansız İhtilal’de özelde darbe genelde ise orduya ilişkin kullanılan ifadeler dikkat çekicidir. Darbe sonrası ortamı “herkesin Silahlı Kuvvetlere karşı beslediği sevgi ve tebliğinde bahsettiği demokratik rejimi mutlaka tahakkuk ettireceğine tam bir iman içinde bir birini kuçakladığı” şeklinde tasvir eden kitap, 27 Mayıs’ı bir zafer ve adeta bir şenlik olarak sunmaktadır (Bürün, 1960: 11). Kitaba göre, Menderes hükümetinin memleket üzerine indirdiği karanlık Atatürk’ün “kendisi demek olan fedakar vefalı oğulları ve kızları tarafından yer yer yırtılmış, parça parça edilmiştir” (Bürün, 1960: 14).

içinde gerçekleşmiştir. Darbeden sadece 3 gün sonra yeni rejim ABD ve İngiltere tarafından tanındığı gibi demokratik Batı cephesinden de darbeye yönelik bir tepki gelmedi ve müttefiklik ilişkisi olduğu gibi devam etti (Göktepe, 2005: 84 ve 86; Harris, 1975: 57–58). Soğuk Savaş mantalitesi doğrultusunda ABD için belirsiz bir politika izleyen sivil yönetimler yerine daha “sorumlu” bir davranışı garanti eden geçici askeri yönetimler makul bir seçenektir (Barrett, 2007: 401, 71n).¹ Bu yönüyle söz konusu gelişmenin Pakistan’daki politik belirsizliği ortadan kaldıran Eyüp Han’ın 1958’de gerçekleştirdiği darbe başta olmak üzere ABD müttefikleri ülkelerde gerçekleştirilen askeri müdahaleler ile benzerlik gösterdiği ileri sürülür (Barrett, 2007: 400, 71n; Hurewitz, 1969: 211). Darbe bildirisinde “NATO’ya inanıyoruz ve bağlıyız. CENTO’ya bağlıyız” gibi ifadelerin kullanılması bu açıdan önemliydi ve askeri rejimin Batılı müttefiklerinin gözünde meşruluğunu sağlamıştı (Ünsaldı, 2008: 70–71). Bu bağlamda 1960 darbesi bir taraftan dönemde yaşanan gelişmelerle paralel bir seyir izlerken (Altunışık ve Tür: 2004: 32) diğer taraftan da darbeleri onaylayıcı uluslararası bir sistem altında gerçekleştirilmiştir.

Bütün bunlar 1960 darbesinin söylemsel mümkünlik koşulları olduğu kadar Türkiye’de militarizmin sadece askerin zor yoluyla topluma dayattığı bir şey değil, militaristleşmeyle eş zamanlı olarak giden ve konuşmaya yetkili özneler tarafından onaylanan bir söylem biçimi olarak işlediğini göstermesi açısından önemlidir. Bu nedenle 1960 darbesinin gerçekleşmiş olması sonucundan hareketle geriye doğru bir kökensel tarih okuması yapıp ordu içindeki darbeci oluşumları nihai müdahale doğrultusunda yeniden okumaya tabi tutmak (Özdağ, 2004: 75–228) doğru değildir (Özdemir, 1989: 40). 1960 darbesi söylemsel mümkünlik koşullarından bağımsız olarak tek başına ordu içindeki bir gurup darbeci subayın uzun yıllar süren çabalarının sonucunda gerçekleşmemiştir. Bu subayların girişimlerini kat edip belli bir söylemsel mümkünlik sağlayan koşulların bir arada işleyişe girmesi gerekiyordu ve 1959–1960 dönemi bu koşulların sağlandığı nevi şahsına münhasır bir dönemdir. Diğer bir

---

¹ Menderes’in 11 Nisan 1960’da Moskova’ya ziyaretini ilan etmesi ve dış yardımlar konusunda ABD ile ilişkilerin soğumasını 27 Mayıs darbesinin nedeni olarak gösteren yorumlar da vardır (Altan, 1986: 99–100). Yine askeri rejimin uygulamalarındaki komünizm karşıtı faaliyetlerden ve artan Amerikan yardımlarından hareketle darbe ve ABD arasında bağlantı kuran çalışmalar da rastlanır (Yetkin, 2007: 41–48, 62). Fakat 27 Mayıs ile ABD arasında doğrudan bir bağlantı kurmak için yeterince kanıt olmadığı da ileri sürülen bir argümandır (Erhan, 2004a: 681).

ifadeyle militarist söylemin diğer söylemler arasından sıyrılarak hâkim söylem haline dönüşme sürecidir.

2.2.2.2. Milli Güvenlik Kurulu: Politik Alanın Denetimi

Orduyu politik ve sivil alana karşı sorumluluklarından bağımsızlaştıran ve onu bu alan karşısında özerkleştiren¹ 1961 Anayasası'nın en önemli getirisi, militarizmin kurumsal bir temele oturması noktasında önemli bir aşamayı temsil eden Milli Güvenlik Kurulu (MGK) olmuştur. Taha Parla'nın ifadeleriyle bu oluşum sayesinde "askeri bürokrasinin görev ve uzmanlık alanıyla ilgili görüşlerini Bakanlar Kurulu'na Milli Savunma Bakanı aracılığıyla iletmesi teamülü" terkedilmiştir. Böylelikle "askeri bürokrasinin üst düzey komutanlarıyla, milletin oyuyla seçilmiş parti-hükümetinin bakanlarını bir araya getiren, yarı-sivil ya da yarı-militer bir yüksek devlet konseyi yaratılmıştır" (Parla, 2002: 88). Bu durum MGK'yı 1960 sonrası "yeni sistemin merkezi unsuruna" dönüştürmüş (Harris, 1988: 182; Kalaycıoğlu, 2005: 94) ve yeni rejimin muhafızlığını yapan "gizli bir cunta" bu kurum üzerinden varlığını sürdürmüştür (Hurewitz, 1969: 217). Yine İdris Küçükömer'in de belirttiği gibi "1961 Anayasası'nın en önemli kurumu Milli Güvenlik Kurulu'dur. Bu parlamentonun adeta üçüncü bir bölümü gibi düşünülebilir" (1994: 124). Böylelikle "politik sürecin yüksek askeri komuta tarafından gündelik olarak izlenmesini" mümkün kılan Milli Güvenlik Kurulu (Altınay, 2004: 2; İnsel, 1999: 42) politik alanın bütünüyle militarize edilmesinin kurumsal simgesi olmuştur.

Soğuk Savaş koşulları altında dünyada hızla yaygınlaşan yapılanmaların bir benzeri olan Milli Güvenlik Kurulu (Özdemir, 1989: 87–88; Bayramoğlu, 2004: 77)², askeri söylemlerin politik ve sivil alandaki dolaşımı olan militaristleşmenin ötesinde bizzat ordunun sivil ve politik alana müdahalesi olan militarist rejimin de yerleşmesini sağlamıştır (Bayramoğlu, 2004: 78). Kurumun anayasal bir zemine kavuşturulması

---

¹ 1961 Anayasası 138. maddesi ile askeri mahkemeleri "asker kişilerin askeri olan suçları ile, bunların asker kişiler aleyhine veya askeri mahallerde yahut askerlik hizmet ve görevleriyle ilgili olarak işledikleri suçlara ait davalara bakmakla" görevlendirmesi askeri hukuksal anlamda özerkleştirmişti. 141. madde ile Askeri Yargıtay gibi bir kurum oluşturularak askeri mahkemelerdeki davalara yönelik itirazların gideceği bir üst mahkeme de ordunun sınırları içinde kurulmuştur (bkz. Kardaş, 2004: 295–296).

² Bu durum yani söz konusu kurumların dünyada benzerlerinin bulunması Temsilciler Meclisi görüşmelerinde de MGK'nın kurulması noktasında ileri sürülen gerekçelerden biri olmuştur (Temsilciler Meclisi, 1961: 567).

1961 Anayasası'nın Temsilciler Meclisi'ndeki taslak üzerinde yapılan birinci tur görüşmelerinde dile getirildiği gibi daha önce var olmasına rağmen yeterince dikkate alınmamış olması gerekçesine dayandırılmıştır (T.M., 1961: 566). Böylelikle 1961 Anayasası ile devlet içinde kurumsal bir yapıya sahip olan Milli Güvenlik Kurulu, Anayasa'nın 111. Maddesi'ne göre “milli *güvenlik* ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna *bildir[en]*” bir organ olarak kurulmuştur. MGK'daki bakanların zaten Bakanlar Kurulu'nda görüşlerini bildirebileceği göz önüne alındığında bu maddedeki amaç “askeri güce anayasal zeminde ağırlıklı ve etkili olarak istem ve görüşlerini bildirme olanağının sağlanmasıdır” (Kardaş, 2004: 297).¹ Böylelikle gerekçede şikayet edilen daha önceki dönemlerde “kanunda her ay toplanması kaydı mevcut olduğu halde 8 ayda iki kere” toplanma durumu ortadan kaldırılmış ve kurul Anayasal güvenceyle politik alanın merkezine taşınmıştır (T.M., 1961: 566). Ayrıca maddede geçen “ulusal güvenlik” kavramının sağladığı esneklik sayesinde askerler meclisin önündeki hemen her konuya müdahale edebilme imkânı buldular (Ahmad, 2003: 123). Söz konusu Anayasa maddesi, Mart 1962'de çıkarılan, askere “düzenli danışma toplantıları ve parlamento oturumlarına katılma” yetkisi verilmesini ve böylelikle askerın “bakanlar kuruluna fiilen müdahalesini” mümkün kılan yasa (Ahmad, 1996: 180; Hale, 1996: 144) ile birlikte düşünüldüğünde askerın politik alanı bütünüyle kapatması anlamına geliyordu.

Milli Güvenlik Kurulu'nun politik alanın asker tarafından kontrolü gibi bir işlev üstlendiği böylesi bir kurumu hayata geçirenlerin daha sonraki ifadelerinde açıkça dile getirilmiştir. Örneğin Milli Birlik Komitesi üyelerinden Haydar Tunçkanat, Milli Güvenlik Kurulu'nun fonksiyonunu 1966'da şöyle açıklamıştır: “Komite, oy çokluğu ile iktidara gelecek olan siyasi partilerin yeni Anayasamızla kurulacak İkinci Cumhuriyeti de dejenere edip yeni bir ihtilale sebep olmalarını önlemek için, yeni Anayasa ile Milli Güvenlik Kurulunu bir tedbir olarak getirmiş ve vazifelerini de açık ve seçik olarak belirterek Cumhurbaşkanı'nın ve Kurulun asker üyelerini de milli

---

¹ Hukuki anlamda MGK'yı düzenleyen maddelerde bir problem olmadığı ve hukuki durumun bunların “tavsiye” olarak görülmesini engellemediği şeklinde bir görüş için bkz. (Gözler, 2001: 52–53). Gözler'e göre aynı kurum ABD [1947], Fransa [1958], İtalya [1947] ve Portekiz'de [1976] de vardır ve buradakilerin temel işlevi tavsiye olmuştur (Gözler, 2001: 52). Dolayısıyla anayasa metinlerinde değil MGK'ya ilişkin algılamada bir problem vardır.

güvenliğimizi ilgilendiren her türlü problemlerde temel görüşlerini bu kurulda bildirmekle hem görevli hem de sorumlu kılmıştır” (Özdemir, 1989: 107–108; Bayramoğlu, 2004: 78; Akyaz, 2006: 351). Bu ifade 1961 Anayasası’nın Temsilciler Meclisi’ndeki taslak üzerinde yapılan birinci tur görüşmelerinde Genel Kurmay Başkanı’nın yanı sıra kuvvet komutanlarının da konseye dâhil edilmesi önerileri ile birlikte düşünüldüğünde daha anlamlıdır. “Rey hususunda... muvazene [denge] temin etmek bakımından” kuvvet komutanlarının da kurula katılmasını öneren bu görüş (T.M., 1961: 567; Özdemir, 1989: 103) kurulun askerin politik alana müdahalesi noktasındaki temel mekanizma olarak algılandığını göstermektedir. 1971’de Anayasa’da yapılan ve ‘hükümete yardımcılık eder’ ibaresi yerine ‘tavsiye eder’ şeklinde bir ifadeyi geçiren düzenlemeyle MGK’nın bu rolü biraz daha pekiştirildi. 1982 Anayasası’nda ise ifade daha da belirginleştirilerek 118. Madde’de “kurulun... toplumun huzur ve güvenliğinin korunması konusunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca *öncelikle* dikkate alınır” ifadeleri kullanılmıştır.

Milli Güvenlik Kurulu sadece politik alanın askerin denetimine alınması anlamına gelmiyordu, kurulun gündemini işgal eden konuların genişliği sivil alanı da denetim altına alma işlevi üstlendiğini de gösterir. 1961 Anayasa görüşmeleri sırasında kurulun adının önerildiği şekliyle “milli savunma” değil de “milli güvenlik” olarak değiştirilmesi (Özdemir, 1989: 103–106) özellikle güvenlik kavramının dışarıdan daha çok içeriye ilişkin bir boyutu olduğu (Ayoob, 1997: 132) göz önüne alınırsa dikkat çekicidir.¹ Milli güvenlikten ne anlaşıldığı MGK’nın kuruluş kanununun 1962’de mecliste görüşüldüğü sırada dönemin Başbakan Yardımcısı Turhan Feyzioğlu tarafından açık bir şekilde dillendirmiştir. Feyzioğlu’nun ifadelerine göre, “milli güvenlik politikası dendiği zaman... askeri politikadan, dış politikadan ibaret meseleler gelmeyecek, sağlık, ticaret politikası ile ilgili meseleler sanayi, ziraat, ulaştırma bayındırlık, politikası ile ilgili meseleler bu kurulda görüşülecektir” (M.M., 1962b: 190-191; Özdemir, 1989: 109–110; Bayramoğlu, 2004: 78–79). MGK’nın sivil alanı kapatmaya yönelik bu işlevi 1980 darbesinin ardından Danışma Meclisi’ne

---

¹ Kavramın İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş konsepti bağlamında yaygın kullanımı ve Türkiye’deki gelişimin bu yaygınlaşmayla ilgili paralelliği konusunda bir argüman için bkz. (Bora, 2004: 173–174; İba, 2008: 28; İba, 1999)

gönderilen 1983 tarihli Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Tasarısı'nda kendini net bir şekilde gösterir;

“12 Eylül 1980 öncesi devlete müteveccih iç tehditlerin ulaştığı boyutlar ve tehditler karşısında Milli Güvenlik Kurulu'nun tetkik, araştırma ve incelemeleri sonucu tespit ettiği... tedbirlerin, zamanın yürütme, yasama ve yargı organlarınca yerine getirilmemesi veya istenilen şekil veya düzeyde uygulamaya konulmaması sonucu hâsıl olan durumlarla tekrar karşılaşmayı önlemek için anayasanın öngördüğü esaslar çerçevesinde kurulan Genel Sekreterliğin görev, yetki ve çalışma usulleri yeni tasarıda yer almış bulunmaktadır” (D.M., 1983: 1; Özdemir, 1989: 111; Bayramoğlu, 2004: 87).

Bu ifadeler MGK'nın sivil alanı kontrol altına alma işlevinin daha da genişletilerek yeniden onaylanmasının yanı sıra, bu tarih öncesinde MGK'nın temel işlevini de ifşa etmesi açısından önemlidir. Böylelikle Hikmet Özdemir'in kavramsallaştırmasıyla MGK yoluyla bir “milli güvenlik devleti” yaratılmıştır (1989: 110).

Milli Güvenlik Kurulu, 1980 darbesinin ardından 1983 yılında çıkarılan Milli Güvenlik Kurulu Kanunu ile “siyaseti ve devlet işleyişini yönlendiren ve takip eden bir birim haline” gelmekle kalmamış (Bayramoğlu, 2004: 87), Anayasa'da belirtilen “toplumun huzur ve güvenliği”nin sağlanması kapsamında bütün sivil alanı kapatacak bir konum kazanmıştır. Daha da önemlisi ordu bu yasa ile birlikte militarist söylemin hakim söylem olmaktan çıktığı bir dönemde kendi sürekliliğini sağlayacak ve bu söylemin en güçlü alt söylemlerden biri olarak işleyişine devam etmesini mümkün kılacak bir düzenleme gerçekleştirmiştir. Kanunun 4. maddesinde geçen “Anayasal düzeni koruyucu, milli birlik ve bütünlüğü sağlayıcı, *Atatürkçü düşünce, Atatürk inkılâpları doğrultusunda* ve milli ülkü ve değerler etrafında birleştirerek milli hedeflere yönlendirici gerekli tedbirleri belirler” şeklindeki ifade bu bağlamda ele alınmalıdır. “Darbenin ‘fiilen’ devamının kurumsal alt yapısını” teşkil eden (Taşkın, 2002: 573) bu düzenlemelerle militarist söylem uzun bir süre daha MGK üzerinden etkinliğini sürdürecektir. Fakat süreç tek taraflı bir şekilde işlemeyecek, ordunun sivil alana mutlak müdahalesi anlamına gelen bu düzenleme ya da “misyon” zamanla militarist söylemin sorunsallaştırılması noktasında etkin bir şekilde kullanılacaktır.¹

¹ Mutlak müdahalenin ve bir misyon üstlenmenin uzun vadede ordu için sonuçları fazlasıyla sarsıcı oldu. Sivil ve politik alana bir misyon doğrultusunda müdahil olmak orduyu fazlasıyla görünür kıldı ve bu durum eleştirilmesini, söylemlerinin altının oyulmasını da beraberinde getirdi. “Göz önünde olmaması sayesinde sürdürülen” iktidar (Foucault, 1995: 187) misyonun getirdiği “aktif ve enerjik siyasal

2.2.2.3. OYAK: Sermayenin Militarizasyonu

1960 darbesinin ardından sermayenin iki yönlü olarak militaristleştiği söylenebilir. İlk olarak, bizzat sermaye kesiminin ordunun politikalarını onaylayıcı ve ordu ile yakın ilişkiler geliştiren bir yaklaşımı olmuştur. Bu bağlamda Sakıp Sabancı anılarında babasının sürekli bir şekilde askerlerle irtibat halinde olduğunu ve Sabancı şirketlerinde emekli askerlerin “yönetici olarak sorumluluk üstlenmelerine” özen gösterildiğini dile getirmiştir (2004: 165; Kemal, 1984: 13). Büyük sermaye kesimi ordunun politik alandaki etkinliğine önemli bir itiraz geliştirmedeği gibi, dönemin büyük sermayesini temsil eden kişiler ordunun kendi oluşturduğu sermaye kuruluşu olan Ordu Yardımlaşma Kurumu’nun (OYAK) ilk yönetim kurulu üyeleri olmuşlardır. Vehbi Koç ve Kazım Taşkent gibi iki önemli ismin ilk yönetim kuruluna seçilmelerinin (Koç, 1974: 112) yanı sıra birçok sermaye sahibinin OYAK ile yakın ilişki içinde olması silahlı kuvvetler ve büyük sermaye arasında “organik” bir ilişkiye neden olmuştur (Parla, 2004: 210). Ordunun “1960 öncesi işadamlığı karşıtı tutumu” bu tarihten itibaren değişmiş ve karşılığında iş dünyası seçkinleri de “bir ortaklık ya da boyun eğme duygusuyla, orduya hem insan gücü hem de maddi kaynaklar sunmayı akıllıca bir yönelim olarak görmeye” başlamışlardır (Parla, 2004: 206).

Sermayenin militaristleşmesinin ikinci yönü ise Taha Parla’nın “merkantilist militarizm” olarak adlandırdığı (2004) OYAK’ın kurulması ve ordunun OYAK üzerinden ekonomik alana dâhil olmasıdır. Zaten “siyasal nitelikli bir özerkliğine ve müdahale” yetisinin bir sonucu (Cizre, 2002: 175) olarak ortaya çıkan OYAK, orduyu kapitalist sisteme ihtiyacı olan ve bu nedenle siyasal sisteme müdahale etmekten kaçınan bir yapıya dönüştürmemiş, aksine “ordunun ülkenin siyasal gelişimine müdahale etme eğilimini” daha da artırmıştır (Parla, 2004: 207). Müdahalenin somut araçlarla olmadığı ekonomik kriz dönemlerinde ise “profesyonel politikacıların yozlaşmışlığı” ve “oy uğruna taviz” gibi söylemler ordunun hükümetlerin ekonomik politikasına dolaylı müdahale yolları olmuştur (Kemal, 1984: 14). Bu yönüyle ordu

---

etkinliği” (Cizre, 2004: 140) sonucunda “sorunsallaştırmanın” hedefi oldu. Yine de bu sorunsallaştırma tek başına görünür olmakla açıklanamaz, elbette farklı bir söylem biçiminin işleyiş girmesi başta olmak üzere birçok unsur bunda etkili olmuştur. Sonuçta sivil alana yönelik misyon temelli bu mutlak kontrol çabası özellikle hakim söylemin değiştiği bir dönemde ordunun sivil ve politik alandaki etkinliğinin sorunsallaştırılmasını beraberinde getirmiştir.

hükümetlerin ekonomi politikalarına etkin bir şekilde müdahalede bulunurken, OYAK'ın büyük ölçüde özel sektörde gelişen bir şirket olması dolayısıyla da sermaye sınıfı ile asimetrik (sürekli desteklenen) bir ilişki geliştirmiştir (Parla, 2004: 204).

1960 darbesinin hemen ardından 3 Ocak 1961'de kabul edilen 205 sayılı kanun ile OYAK kurumsal bir statü kazanmıştır.¹ Kanun kabul edildiğinde henüz 1961 Anayasası kabul edilmemiş ve sivil yönetime geçilmemiş olduğu için kanun bütünüyle askerlerin hakim olduğu Milli Birlik Komitesi tarafından yasallaştırılmıştır. Bu durum kanunun içeriğine de yansımış, herhangi bir itirazla karşılaşmayan kanun yapıcılar Türkiye'de hiçbir kurumda bulunmayan ayrıcalıklara sahip askeri bir kurumu hayata geçirmişlerdir. Kanunun 35. maddesi OYAK'ı birçok önemli vergi türünden muaf kılarken, 37. madde kurumun mallarını devlet malı kategorisine koyarak bunlara karşı işlenen suçları devlete karşı işlenen suçlarla benzer muameleye tabi tutmuştur (M.B.K., 1961a: 12).² Kazanç merkezli faaliyetlerinde kendisine daha geniş bir alan açmasını sağlamak amacıyla kurum 1. madde ile özel hukuk hükümlerine bağlanmış ve buna karşılık 2001 yılına kadar hiçbir kurumun denetimine açık olmamıştır. OYAK böylelikle hukuksal düzlemde de piyasadaki diğer rakiplerinden daha ayrıcalıklı bir konuma kavuşturulmuştur. Bu durum ordunun siyasi ve ekonomik sınıf karşısındaki ayrıcalıklı konumu ile birlikte düşünüldüğünde kurumun mutlak bir güçle piyasaya dâhil olduğu söylenebilir.

Bu mutlak gücün sonuçları hemen hissedildi. Kurumun net varlığı yaşanan bütün ekonomik krizlere rağmen 1960–1980 arası dönemde sürekli bir artış trendinde seyretti ve el attığı bütün girişimlerde başarılı oldu (Akça, 2004: 242–243). 1971 ve 1980 askeri darbelerinin hemen ardından kurumun gelirleri ilk olarak 1973 ve 1974'de daha sonra 1981 ve 1982'de olmak üzere ikişer kat artması ise (Tanilli, 1992: 523) kurumun

---

¹ Kanun'da belirtilen OYAK'ın kuruluş amacı Türk Silahlı Kuvvetleri üyeleri için yardımlaşma hizmetlerinin sağlanmasıdır. Milli Birlik Komitesi Genel Kurulu'nda yapılan OYAK Yasası tartışma kayıtları ve gerekçe metni de bunu doğrular (M.B.K., 1961: 12–18; M.B.K., 1961a: 1–2; Parla, 2004: 210–211). Fakat Taha Parla'nın ifade ettiği üzere amaç kurumun “etkinlik alanını olduğundan eksik gösteriyordu” (2004, 202). Bu durum 1 Temmuz 1967 tarihli “Basına Özet Brifing” metninde açıkça görülür. Bu metne göre, “Türk Silahlı Kuvvetleri, Ordu Yardımlaşma Kurumu'nun mali gücünü, yalnız ortaklarının hayat seviyesini yükseltmek için seferber etmemiştir. Yurt kalkınmasını doğrudan doğruya etkileyecek yatırımlar için de önemli bir fon ayırmıştır” (Şen, 1996: 148–149).

² Kurumun özel hukuka mı kamu hukukuna mı dahil olduğuna ilişkin Yargıtay ve Askeri Yüksek İdare Mahkemesi'nin aralarındaki uyuşmazlığın görüldüğü 1978 tarihli Uyuşmazlık Mahkemesi OYAK'ı bir “kamu tüzel kişiliği” olarak tanımlanmış ve ancak üçüncü kişilerle olan ilişkilerinde özel hukuka tabi tutulabileceğine karar vermiştir (Yılmaz, 1989: 75).

nasıl geliştiği noktasında hayli dikkat çekicidir. Askeri darbelerin olmadığı sivil iktidar dönemlerinde de siyasal partilerin kendilerini orduya yakın durmak zorunda hissetmelerinden dolayı OYAK piyasada önemli ayrıcalıklar edindi (Akça, 2004: 251–253). Bunların yanı sıra, özellikle ithal ikamesine dayalı bir ekonomi politikasının uygulandığı 1960–1980 arasında bir çok sektörde yaşanan oligopol durumu OYAK’ın hızla büyümesine katkı sağladığı gibi, ordu ve büyük iş dünyası arasında hiçbir kazanç çatışması yaşanmamış, Koç ve Sabancı gibi şirketlerle birlikte piyasada oligopolcü bir yapının üretilmesi OYAK’ın büyümesine katkıda bulunmuştur (Parla, 2004: 214–215; Akça, 2004: 250). 1990’a gelindiğinde Türkiye’nin en büyük holdingi olan kurum, 1996’da dördüncü, 2000’de yine üçüncü sırada yer almıştır (Ünsaldı, 2008: 254). Bu hızlı gelişim sayesinde kurum kısa sürede “Türkiye’nin pazar ekonomisini yönlendirebilecek kadar güçlü bir kuruluş” halini aldı (Parla, 2004: 214) ve ülkenin sanayileşmesinin ve ekonomik gelişiminin “doğal müttefiki” oldu (Ahmad, 2006: 273). Sonuç olarak, OYAK’ın böylesine güçlü bir şekilde piyasaya dâhil olması kaçınılmaz bir şekilde “sermayecilerin militaristleşmesi” denen sürece katkıda bulundu (Parla, 2004: 215).

Ekonomik alanın militarizasyonu ordunun sivil alana müdahil olmasının en önemli ayağını teşkil etse de, bu dönemde askeri alanla sivil alanın sınırlarının tümüyle ortadan kaldırıldığı pratiklere de rastlanmıştır. 1 Temmuz 1967’de Genel Kurmay Karargahı’nda basına yönelik kapsamlı bir brifing verilmiş ve “Basına Özet Brifing” başlıklı metinde ordu görevlerini “yurt savunması” ve “istirahat zamanları” şeklinde ikiye ayırarak istirahat zamanlarında kendisine “gücünün tamamı ile milletin emrine tahsis edilmiş en büyük milli eğitim kuruluşu rolü” biçmiştir (Şen, 1996: 127). Söz konusu brifingi ordunun daha önceki faaliyetlerinden farklılaştıran en önemli unsur, bu tarihten önce ordunun sivilleri disipline etmesi denen uygulamanın askerlik faaliyetleri kapsamında ve eğitim kurumları gibi askerlik dışı alanlarda yürütülmesi söz konusu iken, 1960’larla birlikte kardeş köy uygulamasında olduğu gibi kurumsal yapıların dışına çıkılarak sivil alanla muhatap olma söz konusudur. Kurumların dışında askerin sivil alanla olan muhataplığı sivil alan ve askeri alan ayrımını önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. Örneğin, 1960 öncesinde Milli Güvenlik Dersi gibi uygulamalarla eğitim kurumları aracılığıyla sivil alanda faaliyette bulunan ordu (Altınay, 2004a, 182;

Altınay, 2004) bu brifingle birlikte okul ve kışla gibi kurumların dışına çıkarak sivil alanla çıplak bir muhataplık geliştirmiştir.

1976 tarihli metin ordunun askerlik dışı faaliyetlerini “okuma yazma okullarında ve kıt’alarda eğitim, teknik kurslar, ağaçlandırma alanındaki çalışmalar, kardeş köy çalışmaları, tarım alanındaki çalışmalar, Ordu Yardımlaşma Kurumu kanalıyla gerçekleştirilen yatırımlar” şeklinde sıralamaktaydı (aktaran, Şen, 1996: 128; Sevinç, 2000: 66, 14n). Okuma yazma okulları 1960 öncesinden beri ordu içinde var olan bir uygulama olması açısından diğerlerinden ayrılır. Metinde bu oluşumun belirtilen amaçları dikkat çekicidir ve daha önceki dönemle belli bir süreklilik taşır. “Türk olmak, Türk eri olmak şeref ve sorumluluğunu duyurmak” ve “Kurtuluş Savaşı’nı ve Atatürk devrimlerini öz bir biçimde öğretmek” gibi uygulamalara (Şen, 1996: 131–132) daha önceki dönemlerde de rastlanır. Kurumsal olarak 1959 ile birlikte faaliyetlerine başlayan okuma-yazma kurslarında brifingin verildiği tarihe kadar 350 binin üzerinde erin eğitim gördüğü belirtilir (Şen, 1996: 133). Teknik kurslar da bu eğitim programının bir uzantısıdır ve bu kurslara katılan erler teknik eğitimlerin yanı sıra “kültür dersleri ile” de eğitilmekteydiler (Şen, 1996: 136). Askeri alanın dışına taşan ağaçlandırma faaliyetleri ise tek başına ordunun sivil alandan bağımsız bir şekilde gerçekleştirdiği bir etkinlik değildir. Bu süreçte “bölgedeki okullar, sulama, ormancılık ve bütün ziraat işleriyle meşgul teşkilat ve personelle temas ve işbirliği” yapılı ve böylelikle “bütün dağların ağaçla fethedilmesi” amaçlanır (Şen, 1996: 140). Bu durum sadece sivil ve asker arasındaki etkileşimi değil, aynı zamanda orman alanlarının militaristleştirilmesi üzerinden mekanın militaristleşmesini de mümkün kılmıştır.

Faaliyetler arasında en dikkat çekici olanı “köylünün kalkandırılması ve eğitiminin hızlandırılması” amacıyla girişilen “kardeş köy” projesidir (Milliyet, 27 Aralık 1964: 7). Bu projeye birlikte ordu “doğrudan doğruya köye uzanmış” ve bu köylerle ilgili olarak “kalkınma programı” hazırlama yoluna gidilmiştir (Şen, 1996: 144). Briefing metninde belirtildiğine göre, “1964 yılında deneme mahiyetinde başlatılan” uygulamanın başarılı olması nedeniyle “yurdun her yerinde kardeş köy seçilmek için sesler” yükselmiş ve bu durumda askeri üslere uzak olması nedeniyle “kardeş köy seçilmesine imkan bulunmayan yerlerde de kardeş köy seçilmesi kabul edilmiştir”

(Şen, 1996: 145). Kardeş köy tek başına ordunun yürüttüğü bir uygulama olmayıp Halk Eğitimi Merkezi Müdürlüklerinin “Kardeş Köylerde yapılacak çalışmalar” gibi projeler hazırlaması ve illerdeki Milli Eğitim Müdürlüğü, bu müdürlüğe bağlı orta öğretimler ve İl Yatırım Büroları gibi kurumların işbirliği örneklerinde olduğu gibi bu sürece sivil kurumlar da dâhil olmuştur.¹ Başlangıçta 540 köy ile başlayan proje hızla köyler arasında rekabete neden olmuş bu rekabet köylü ile ordu arasındaki mesafeyi muazzam ölçüde daraltmış ve ordunun kırsal alandaki meşruiyetinin daha fazla olmasında bu daralmanın etkisi büyük olmuştur (Şen, 1996: 145). Proje kapsamında köylere imar, eğitim ve sağlık gibi alanlardaki faaliyetleri kapsayan yardımların yanı sıra, Atatürk büstü ve bayrak temsillerinde kendini gösteren resmi ideoloji ve ulus-devlet bilincinin yayılmasına da çaba gösterilmiştir (Milliyet, 18 Temmuz 1967: 7; Şen, 1996: 146–147). Buradan hareketle 1960’ların ortalarından itibaren uygulanmaya başlayan “kardeş köy” projesinin Türkiye’de ordu sivil alan ilişkilerini aydınlatacak bir araştırma alanı olduğu söylenebilir.

Kardeş köy uygulamasına ilişkin politik alandaki tartışmalar ordunun politik ve sivil alandaki ayrımı ortadan kaldıran pratiklerinin nasıl onaylandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Cumhuriyet Senatosu’nda Milli Savunma Bakanı’na yöneltilen bir soru, “ordu ve halk münasebetleri bakımından çok önemli olan bu faaliyetlerin önümüzdeki yıllarda daha da artırılması” yönünde bir temenniyi barındırırken (C.S., 1968a: 493), kardeş köy uygulamaları da dahil ordunun sosyal ve ekonomik alandaki faaliyetlerini genişletmesi düşüncesi 1960’ların ikinci yarısının politik aktörleri arasında bir hayli etkindir (C.S., 1967: 562). Bu tür uygulamaların genişletilmesi önerilerinin yanı sıra, politik aktörler arasındaki köy ve ordu arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğine yönelik düşünceler de dikkat çekicidir. Örneğin, Senato’da CHP grubu adına konuşan Cemal Yıldırım, kardeş köy projesinin köydeki belli alanlarla sınırlandırılmasını eleştirmiş ve köyün “her şeyinin o kıtanın malı” olduğunu ve bu nedenle “tepeden tırnağa her şeye sahip çıkması” gerektiğini ifade etmiştir (C.S., 1966: 317). Yine 1970 yılında kardeş köy uygulamasının, “geri kalmış Türkiye’ye ve Türk köylüsüne kucak açan Türk Ordusunun sosyal çalışmalarının” durdurulmasına

---

¹ Örneğin bkz. “Ordu İl Yıllığı”, Güneş Matbaacılık, İstanbul, 1967, s. 180; “Muğla İl Yıllığı”, İş Matbaacılık ve Ticaret, Ankara, 1968, s. 286

yönelik eleştiriler de benzer bir algılamayı ifşa etmesi açısından önemlidir (M.M., 1970: 421).

Elbette ordunun sivil alana müdahil olması sadece bu brifinge dile getirilen unsurlarla sınırlı kalmadı. Bu brifinge ilişkin yapılan analiz bizzat ordunun gözünden sivil alanın nasıl görüldüğünü, müdahalenin hangi yöntemlerle yürütüldüğünü göstermesi ve “kardeş köy” gibi sivil alana direkt bir müdahaleyi ifşa etmesi açısından önemlidir. Öte yandan, ordunun görünürde olmadığı, devlete bağlı başka kurumlarla yürütülen sivil alana yönelik müdahaleler daha önceki dönemlerde olduğu gibi 1960 sonrası dönemde de sıklıkla yaşanmaktaydı. Örneğin, Milli Birlik Hükümeti döneminde camilerde okutulan “27 Mayıs İnkılâbının Önemi Hakkında Hutbe” bu noktada fazlasıyla ipucu doludur. Hutbede “millet olarak köylü ve şehirli hepimiz Milli Birlik Hükümetimize, ordumuza müzahir olmalıyız” şeklinde geçen ibare bu kurumlarının militarist söylemin meşrulaştırılması sürecinde nasıl kullanıldığının en önemli göstergesidir (Kara, 2008: 44). Türkiye’de sivil alanla devlet söylemi arasındaki mesafenin en fazla daraldığı yerler olan camiler özellikle askerlik hizmetinin ifa edilmesinin toplumsal kabulü noktasında önemli bir rolü yerine getirdikleri gibi (Gözüaydın, 2008: 223), dönemin militarist söyleminin taşıyıcıları olmaya devam etmişlerdir.

2.2.2.4. Vesayet Demokrasisi: Politikanın Militarizasyonu

Feroz Ahmad ordunun politik alan üzerinde vasilik üstlendiği diğer bir ifadeyle politik alanı sürekli denetim altında tuttuğu 1961–1971 arası dönemi vesayet demokrasisi olarak tanımlar (1996: 167; Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 51). Meclisin başka kurumlarla dengelendiği yeni bir Anayasa’nın hayata geçirilmesi gibi önemli bir yasal düzenlemeyi gerçekleştiren askeri rejim fiili olarak 15 Ekim 1961’de yapılan seçimlerle yerini sivil iktidara bıraktı. Seçimlerde DP’nin devamı olan partiler neredeyse oyların yarısını almışlardı ve bu durum asker arasında rahatsızlığa neden oldu. İstanbul’da bir grup askerin toplanarak imzaladıkları “21 Ekim Protokolü” ve ardından İzmit’te yapılan benzer bir protokol bu rahatsızlığın dile getirilmesiydi (Ünsaldı, 2008: 77; Hale, 1990: 66). Bu protokollere karşılık olarak partiler, iktidarını engelleyecek yeni bir askeri darbeyi önlemek isteyen İsmet İnönü’nün önderliğinde 24 Ekim’de Çankaya Köşkü’nde bir araya gelerek askeri kesime bir nevi biatlerini

sundular (Ahmad, 1996: 177–178; Ünsaldı, 2008: 77; Dursun, 2003: 20; Demirel, 2004: 34–35). Biat kararının alındığı toplantıya Cemal Gürsel’in başkanlık etmesi ve Genel Kurmay Başkanı ve kuvvet komutanlarının da toplantıda hazır bulunması sivil politik alanın ne ölçüde kontrol altına alındığını göstermesi açısından önemli bir ayrıntıdır (Milliyet, 25 Ekim 1961: 1). Yine de, bu biate ve mutlak kontrole rağmen 22 Şubat 1962’de ve 20 Mayıs 1963’te Talat Aydemir önderliğinde iki başarısız darbe girişimi oldu.

Askerin her an politik alana müdahale etmeye kendini yetkili görmesi olan bu darbe girişimlerinin yanı sıra 1961 Anayasası ile birlikte oluşturulan Cumhuriyet Senatosu’nda Milli Birlik Komitesi üyeleri daimi üye yapılmış ve emekli askerlerin bu kuruma dâhil olabilmesi mümkün hale getirilmiştir. Dolayısıyla parlamenter sistem ikili bir yapıya kavuşturularak bunun ikinci ayağı olan senatoda asker ciddi bir oranda temsil edilme imkanı bulmuştur. Senato bir taraftan parlamenter yapının diğer ayağı olan Millet Meclisi’nde alınan kararları onaylama yoluyla askerleri politik alana müdahil kılarken, diğer taraftan da buradaki asker politikacılar söylemsel düzlemde militarizasyona önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu figürlerin söylemlerinde ordunun sunulma biçimi “Türk ordusunun ve ona candan bağlı milletinin içli dışlı münasebetlerinin toplumumuzu adeta bir *ordu-millet* topluluğu haline getirmiş” olduğu yönündedir (C.S., 1965: 182; C.S., 1965a: 367). Bu görme biçimine göre, Türk ordusu bütün ilerleme ve yeniliklerin arkasındaki itici güç olduğu kadar “ilim ve fence geri kalmışlığın yok olma tehlikesi ile başbaşa bıraktığı topluma, uygarlık ve özgürlük yönünde, çıkış yollarını bulmakta daima önderlik yapmış” bir kurumdur (C.S., 1966: 319). Bu üyeler için ordu-millet mefhumu Türk toplumu için öylesine ayrılmaz bir parçadır ki, “askeri ruh, askerlik sanatı ve askerliğin yarattığı fazilet tipi, manevi sermayemizin en önemli unsuru” olup çıkar (C.S., 1966: 319). Yine bu üyelerden Cemal Madanoğlu, manevi değerler ile ordunun ayrıştırılmasına şiddetle karşı çıkmış ve “vatan uğrunda ölenler şehit değildir, din uğrunda şehittir” diyenleri Türk milletinin tek dayanağı olan “ordu millet geleneğini” yıkmaya çalışmakla suçlamıştır (C.S., 1968: 62).

Öte yandan askerin politik alandaki mevcudiyetine yönelik eleştiriler 27 Mayıs darbesi üzerinden yasal yollarla sınırlandırılmış, diğer bir ifadeyle militarist söylemin üzerine

kurulabileceği suskunluk alanı yasal düzenlemelerle mümkün hale getirilmiştir. Örneğin, “Anayasa Nizamını, milli güvenlik ve huzuru bozan bazı fiiller hakkında” çıkarılan 38 sayılı kanun 27 Mayıs darbesinin eleştirilmesini yasaklamış bu darbeden dolayı askere ilişkin olumsuz açıklamaların önünü tıkamıştır. Bu kanun birinci ve beşinci maddelerine göre;

“27 Mayıs 1960 Devrimini, söz, yazı, haber, havadis, resim, karikatür veya sair vasıta ve suretlerle, yersiz, haksız veya gayrimeşru gösterenler veya üstü kapalı da olsa matufiyeti belli olacak şekilde böyle göstermeye çalışanlar... 27 Mayıs 1960 Devrimini yersiz, haksız veya gayrimeşru gösterecek surette, feshedilmiş Demokrat Partinin iktidarını övenler veya müdafaa edenler... Bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır... Bu kanunda yazılı fiiller basın yoluyla işlendiği takdirde, suç konusunu ihtiva eden mevkuteler ve sair basılmış eserler sulh hakimi kararıyla toplattırılabilir” (M.M., 1962: 9–10).

Kanunun mecliste görüşülmesi esnasında bu kanun ile Takrir-i Sükün arasında kurulan benzerlik (M.M., 1962a: 23 ve 25) İsmet İnönü başta olmak üzere birçok vekil tarafından mahkum edilmiştir (M.M., 1962a: 41; Milliyet, 04 Mart 1962: 7). Fakat kanunun tıpkı Takrir-i Sükün Kanunu’nda olduğu gibi hâkim söylemin üzerinde kurulacağı suskunluğu inşa eden kurumsal bir düzenleme olduğu göz önüne alınırsa böyle bir kıyaslama problemli değildir. Kanunun söylemsel düzlemde meşru hale getirilmesi de Takrir-i Sükün ile benzerlik taşır ve nitekim “Demokratik rejim değil, Devletin, milletin bekası tehlikede” olduğu için böylesi bir kanun normalleştirilmiştir (M.M., 1962a: 59). Bu kaygı benzer bir şekilde kanunun gerekçesinde de açıkça dile getirilmiştir. 27 Mayıs 1960 ihtilalinin meşruiyeti aleyhine yöneltilmiş tahriklerin yalnız hürriyet nizamını değil, aynı zamanda “vatanın bekasını ve milletin bütünlüğünü dahi tehdit edecek bir istikamete” ulaştığı açıkça belirtilmiştir (M.M., 1962: 2). Meclisteki dört siyasal partinin de üzerinde hemfikir olduğu kanun tasarısının kabul edilmesi, militarist söylemin işleyişini mümkün kılan suskunluğun yasal kurumsal zeminini temsil ettiği kadar politik alanın nasıl kendisini militarist söyleme kanalize ettiğini de göstermiştir.

Örneğin bu kanuna dayanılarak, “Son Havadis Gazetesi’nin 31 Ağustos 1962 günlü sayısında ‘Beraberliği sağlamakta halâ mı tereddüt’ başlıklı yazıda 27 Mayıs Devriminin komünist tahrikiyle yapılmış gibi gösterilmesi” gerekçe gösterilerek gazetenin sorumlu müdürü Turhan Dilligil yargılanmak üzere Ankara Birinci Ağır

Ceza Mahkemesine sevk edilmiştir. Bu kanunun anayasaya aykırı olduğu iddia edilince de Anayasa Mahkemesi aldığı bir kararla kanunun anayasaya uygunluğuna hükmetmiştir (Resmi Gazete, tarih/sayı:17.7.1963/11456). Yine, 1964 yılında *Düşünen Adam* dergisinin konuyla ilgili sayıları toplatılmış ve bu sayılarla ilgili görülen kişiler soruşturma geçirmişlerdir (M.M., 1965: 30-31). Kanunun etkileri sadece basın düzlemide görülmemiş AP hükümetine kanuna aykırı hareket ettiği gerekçesiyle gen soru verilirken, bazı milletvekillerinin de benzer gerekçeyle dokunulmazlıklarının kaldırılması talep edilmiştir (M.M., 1966: 191-192; M.M., 1966a: 553). Dokunulmazlıkların kaldırılmalarına ilişkin Millet Meclisi Tutanak Dergisi'nin 14 Ekim 1968 tarihli nüshasının eklerinde yer alan yasama dokunulmazlığının kaldırılması hakkında Başbakanlık tezkerelerinde geçen ifadeler dikkat çekicidir (M.M., 1968). Buna göre, “Askeri makamlar despotik müesseselerdir... Ordu despotik bir müessesedir” gibi ifadeler suç sayılırken, darbenin İsmet İnönü'nün iktidara gelmesi için düzenlenen bir hile olduğu yorumları da benzer bir şekilde dokunulmazlığın kaldırılmasına gerekçe olabilmektedir.¹

Darbe girişimleri, yasal düzenlemeler ve askerinin bizzat politik alanda bulunmasının yanı sıra, bu dönemde politik alanın askerinin politik ve sivil alana müdahil olmasını onaylayan yaklaşım da dikkat çekicidir. “1960–1965 dönemi bir ordu iktidarı dönemi” olması (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 30) nedeniyle bu dönemde politik alan sistem gereği sürekli bir şekilde ordunun onay verdiği bir çizgide hareket etmiştir. Politik alanın orduyu görme biçimi ise ordunun demokrasinin bir teminatı olduğu şeklindedir ve aksi bir şekilde ortaya atılan “hakkında güven sarsıcı yayımlara, dedikodulara hiç iltifat etmemek” her vatandaşın bir görevidir (İnönü, 2004: 123). Yine ordunun politik alandaki etkinliği “siyasal hayatın güçlükleri ve anormal tezahürlerine” bağlanarak ordunun aslında politik alanın eksikliği nedeniyle “zorla politikaya çekildiği” ileri sürülmüş ve böylelikle askerinin politik rolü ciddi bir meşrulaştırmaya tabi tutulmuştur (İnönü, 2004: 264). Bu tavır sadece İnönü ile sınırlı değildi, Talat Aydemir'in darbe girişiminin ardından Adalet Partisi 24 Şubat 1962 tarihinde bir tebliğ yayımladı ve bu tebliğde İnönü'nün argümanları aynen tekrarlandı. Tebliğde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin “demokratik rejimi kurmak şerefini” kazandığını ve çeşitli vesilelerle

---

¹ Bu kanundan dolayı haklarında dava açılanlara ilişkin bir derleme için bkz. (Milliyet, 01 Mayıs 1989: 11).

“demokratik rejimi koruyarak, aziz Türk milletinin, ordusuyla iftihar etmekte ne kadar haklı olduğunu bütün dünyaya” ıspat ettiği gibi ifadeler kullanılmıştır. Aynı tebliğde AP’nin “bilerek veya bilmeyerek demokratik rejimi tehlikeye düşürecek herhangi bir düşünce ve harekete asla müsamaha etmeyeceği” ilan edilmiş ve bu demokratik rejimin tanımı “şanlı ordunun şerefle koruduğu Cumhuriyet rejimi” şeklinde yapılmıştır (Milliyet, 25 Şubat 1962: 5). Kısacası bu dönem bir taraftan ordunun onay alanı içinde hareket eden bir politik alanın mevcudiyeti ve diğer taraftan politik alanın orduya yönelik eleştirileri engelleme misyonu üstlenmesi nedeniyle mutlak militarizmin hâkim olduğu bir aralık olarak değerlendirilebilir. Ordu müdahaleleri hiçbir şekilde demokrasi ile çelişen bir şey olarak değil, aksine demokrasinin bekası için bir gereklilik olarak sunulmuşlardır.

Askerin biraz daha arka plana çekildiği 1965 seçimleri sonrasında tek başına iktidara gelen Süleyman Demirel liderliğindeki Adalet Partisi’nin (AP) ordu ile ilişkileri nispeten bağımsız sivil bir oluşumun militarist söylemi nasıl onayladığını daha net gösterir.¹ AP ve ordu ilişkileri konusunda nitelikli bir çalışma yapan Ümit Cizre-Sakallıoğlu, AP’nin 1971’deki askeri darbeye kadar militarist söylemi hangi parametrelerle onayladığını net bir şekilde ortaya koymuştur. Ona göre, AP bu dönemde “27 Mayısçı ordu çizgisinin politize olmuş atak yönüne ilişkin ılımlı: sivil iktidarın üstünlüğünü tartışmasız bir biçimde yerleştirme amacından taviz veren: başta Milli Güvenlik Kurulu olmak üzere sivil iktidar üzerinde... etkilere sahip askeri kurumlara ağırlık tanıyan” bir politika izlemiştir (1993: 22; Zürcher, 2002: 365; Levi, 1991: 145; Demirel, 2004: 45–47; Ahmad, 1996: 231). “Bilinçli bir şekilde komutanları kazanmaya çalışan” bir politika izleyen Demirel’in en önemli icraatı dönemin Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın 1966’da Cumhurbaşkanı seçilmesini sağlayarak bu makama asker kökenlilerin gelmesi geleneğini başlatması oldu (Ahmad, 1966: 192–193; Hale, 1996: 152; Harris, 1988: 183; Sherwood, 1967: 62–63). Bu gelenek yasal bir temele dayanmaması nedeniyle sivil politikacıların askere yönelik

---

¹ Bu dönemde partinin liderlerinin seçiminde dahi askerin bakışı belirleyici olmuştur. İlk başkanı Ragıp Gümüşpala emekli bir orgeneral olması nedeniyle partinin 27 Mayıs karşısında durmadığının ve DP’nin devamı olmadığına bir garantisi olarak görülmüştür (Demirel, 2004: 32; Ahmad, 2006: 227–228; Kalaycıoğlu, 2005: 96; Akyaz, 2006: 238). Gümüşpala’nın ölümünün ardından 1965’de Süleyman Demirel’in seçilmesinde ise Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın ılımlıların seçilmesine yönelik sert eleştirilerinin etkisi olmuştur (Hale, 1996: 151; Demirel, 2004: 38; Zürcher, 2002: 364).

bilinçli onayını göstermesi bağlamında militarist söylemin politik düzlemdeki mümkünlik koşullarını ifşa eden en önemli unsurlardan biridir.

İktidardaki AP'nin bu politikasının en önemli sonucu ordunun politik anlamda özerkliğini artırması ve böylelikle siyaset üzerinde daha fazla nüfuza sahip olması oldu. Yine, Ümit Cizre-Sakallıoğlu'nun ifadeleriyle:

“AP'nin 1971'e kadar izlediği orduyu tarafsızlaştırarak sıcak ilişkiler kurma politikası Silahlı Kuvvetler bünyesini oldukça özerk ve inisiyatifli bir konumda bırakmıştır... orduya AP iktidarlarının güvenilirliğini kanıtlayıcı gayretleri... on[a] içişlerinde rahat bırakıp, siyasal iktidarın denetim, engel ve gözetiminden oldukça uzak bir hareket serbestisi sağlamıştır... [AP'nin] ordunun siyasal sistemde oynamakta olduğu rolü kısmak ve budamak yerine, olduğu gibi bırakmak... yaklaşımı 12 Mart müdahalesine yol açan nedenlerden birisi [olmuştur].” (1993: sırasıyla 73, 81–82, 73 ve 81)

Ordunun rolüne ilişkin bu onaylayıcı tavrın tek istisnası eski DP'lilere yönelik af konusu olmuştur (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 39). Bu politika karşısında ordunun tavrı devlet söylemini temsil eden gurupların bu söylem dışına çıktıkları durumlarda nasıl susturulduklarını göstermesi açısından önemlidir. 1960'ların sonlarına kadar ordunun baskısı nedeniyle gündeme getirilemeyen eski DP'lilerin affı konusu 1968'de AP'nin 4. Büyük Kongresi'nde karara bağlanmıştı. Sağın desteğini kazanmak isteyen CHP'nin de desteğini alan tasarı, 14 Mayıs 1969'da meclisten geçti ve onaylanmak üzere Senatoya gönderildi. Gelişmeler üzerine üst düzey komutanlar Genelkurmay Başkanı Memduh Tağmaç aracılığıyla toplu istifa edeceklerini belirten sert bir uyarıyı Cumhurbaşkanına gönderdiler. Bu tepki üzerine Demirel, senatörlerin tasarıyı reddetmelerini sağladı ve yaptığı açıklamada “siyasal hakları vermek görevimiz de, orduyu rencide etmemek görevimiz değil midir?” ifadelerini kullandı (Milliyet, 22 Mayıs 1969: 1; Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 79–80; Ahmad, 1996: 201). Demirel böyle bir durumda bile orduya savunmaya devam etmiş, “hükümete bir muhtıra” verilmediğini ve “şöyle yapınız veya böyle yapınız” denilmediğini aksine, yaşananların sadece ordunun normal yollardan bir konudaki sıkıntısını dile getirmesi olduğunu belirtmiştir (Milliyet, 22 Mayıs 1969: 11).

Genelde AP'nin özelde Demirel'in orduya ilişkin yaklaşımını belki de en iyi 28 Ocak 1969'da Süleyman Demirel'in Cumhuriyet Senatosu'nda yaptığı bir konuşma ifşa eder. Demirel'e göre ordu eleştiriden münezzehe olduğu kadar ona yöneltilmiş her türlü

eleştiriye göğüs germek sivil alanın bir vazifesidir. “Türk Silahlı Kuvvetlerine yönetilecek her türlü tenkidi her türlü haksız tenkidi karşılamak hepimizin vazifesidir. Kim olursa olsun, bu haksız tenkid nereden gelirse gelsin, isterse bir eski ordu mensubundan gelsin, isterse bir generalden gelsin kimden gelirse gelsin bu haksızlıkların karşısında daima biz bulunacağız” (C.S., 1969: 107; Milliyet, 30 Ocak 1969: 1 ve 7). Bu bağlamda Demirel, ordu kontenjanından senatoya dâhil olan bir emekli generalin Türk milletinin “ordu millet kaynaşımı içinde ulusal ordu olmayı özler durur” ifadelerini eleştirmiş ve “sanki ulusal ordu değilmiş de Türk Ordusu onun özleyişi içinde imiş de onu özler dururmuş” ifadelerini kullanmıştır (C.S., 1969: 107). Ona göre, “Türk Ordusu dünyanın en milli ordusudur. Dünyada ne kadar ordu varsa hepsinden daha çok millidir. Türk Ordusunu Türk Milletinden ayrı düşünmek hataların, kusurların, en büyüğüdür” (C.S., 1969: 109).

Demirel’in “Türk halkı asil ve kahraman ordusuna minnet ve şükranla sevgi ve muhabbetle bağlıdır” şeklindeki ifadesinin (Demirel, 1965: 39; Demirel, 2004: 46) özetlediği DP’nin orduya yönelik yaklaşımı diğer politik partiler için de geçerliydi (Ahmad, 1996: 195 ve 201). 1965’e kadar iktidarda bulunan CHP ve bu tarihten sonra iktidara geçen DP ordunun sivil ve politik alandaki etkinliğine ciddi bir itiraz getirmediği gibi birbirlerinin ana muhalefet partisi oldukları dönemlerde de bu suskunluklarını korudular. Seçimlerde yarışan “gerçek ideolojik temele sahip ilk parti” olan ve diğer sol hareketlerden “cuntacı ve darbeci yöntemleri” mücadelesine dâhil etmemesiyle farklılaşan Türkiye İşçi Partisi (TİP) daha farklı bir yere konumlandırılabilir (Zürcher, 2002: 359 ve 372; Aydın, 2003: 470; Ünsal, 2002: vii ve 115). Bu bağlamda, TİP bir taraftan askerin politik alana sürekli müdahil olmasına karşı güçlü bir itiraz geliştirmeyerek söylemin sağlamlaşmasına hizmet ederken diğer taraftan söylemin nasıl işlediğini ifşa eden uygulamalarla muhatap olmuştur.

TİP 1960’lar boyunca askerin sivil ve politik alana dâhil olmasına karşı ordunun bizzat kendisini hedef aldığı durumlarda dillendirdiği birkaç önemli istisna dışında ciddi bir itiraz getirmemiştir (Kayalı, 2005: 122). 1966 cumhurbaşkanlığı seçimlerinde en çok suçladıkları ve “en önemli hedefleri olan” AP’nin (Karpat, 1967: 170) desteğini arkasına alan Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay’ın seçilmesinde olumlu oy kullanması TİP’in bu onaylayıcı tavrının tipik örneğidir (Kayalı, 2005: 123). Aynı

şekilde 38 Sayılı yasanın kaldırılması görüşmelerinde “27 Mayıs Devrimini kötüleyici yazılar, kötüleyici fikirler yaygın bir hale getirilmek istendiğinden” bu kanunun çıkarıldığını ve “bu temayülün tamamen yok olduğu tarzındaki iddianın geçerli” olmadığını ileri sürerek kanunun “kaldırılmasının anlamı ve gereği” olmadığını belirtmiştir (M.M., 1969: 55). Kanunun kaldırılması mecliste kabul edilip senatoya gittiğinde burada da TİP buna karşı çıkmış ve Mehmet Ali Aybar ile 10 arkadaşı düzenleme aleyhine oy kullanmışlardır (Milliyet, 16 Mayıs 1969: 11).

Öte yandan TİP’in Kasım 1966’da General Cemal Tural’ın solun yıkıcı faaliyetlerine karşı mücadele bağlamında yayımladığı emirnameye karşılık TBMM’ye Tural’ın kınanmasını önermesi örneğinde olduğu gibi ordunun politik alana müdahalesine yönelik eleştirel tepkisi diğer politik partiler tarafından engellenmiştir (Ahmad, 1996: 198; Akyaz, 2006: 239). Bu olay ordunun politik alandaki etkinliğine karşı istisnai çıkışların bizzat politik alanın kendisi tarafından nasıl bastırıldığını göstermesi açısından önemlidir. Fakat işleyiş tek taraflı değildir, Aybar da orduyu doğrudan hedef alan analizler yapmaktan kaçınmış ve AP’yi “27 Mayıs’a karşı dolayısıyla silahlı kuvvetlere karşı bir zihniyet, tutum ve davranış içinde” olmakla suçladığı gibi, söz konusu emirnameyi eleştirmenin de “Türk Silâhlı Kuvvetlerine beslenen sevgi ve saygıyla hiçbir ilişkisi” olmadığını altını çizmiştir (T.B.M.M., 1967: 395). TİP milletvekili Behice Boran’ın konu ile ilgili konuşması da orduya yönelik bir onayın TİP düzleminde mevcut olduğunu açık bir şekilde gösterir. Ona göre, “Türkiye İşçi Partisi kuruluşundan beri 27 Mayıs’ı tutarlı bir şekilde, içtenlikle, ısrarla savunmuş, bizim tarihimizde oynadığı olumlu rolü belirtmiş, yorumlamış, değerlendirmiş olan bir partidir... Türk ordusunun, Türk tarihinde daima toplumun ilerleme doğrultusunda, *ilerici bir rol oynadığını* menşei ve terkibi itibariyle halkçı bir ordu olduğunu daima belirtmiş bir kuruldur” (M.M., 1967: 455).

Dönemin ana muhalefet partisi lideri İnönü ise, konu ile ilgili Meclis’te yaptığı konuşmada orduyu “memleketin en değerli ve en yüksek eğitim ve kültür yuvası” olarak sunmuş ve askerinin bu tavrını onaylamıştır. Ona göre, “Anayasa düzeninin ve demokratik rejimin dayanağı şerefli Ordumuzdur” ve “Sayın Başbakanın emirnameyi bütünüyle bilip kabul ettiğini söylemesi” teminat verici olduğu kadar, “Genelkurmay Başkanı ile Başbakanın tam bir ahenk içinde çalışmakta olduklarının” da göstergesidir

(M.M., 1967: 447-448). Demirel ise bütün bu yaşananları ordunun politik alandaki etkinliğini onaylayan bir şekilde “ben Tural’ın emrini vazifesi icabı buluyorum ve vazifesini yerine getirdiği için kendisini takdir ediyorum” ifadesiyle normalleştirmiştir (Milliyet, 10 Şubat 1967: 7; M.M., 1967: 463). Bu tartışmaların ifşa ettiği bir başka nokta da AP’nin 27 Mayıs’ı onaylayan ve 27 Mayıs’tan dolayı orduyu hiçbir şekilde sorumlu tutmayan bir tavır içinde olmasıdır. “27 Mayıs’ın en çok tasvibedilecek tarafı, kanaatimizce odur ki ve Atatürk’ün yaptığı inkılâba uygunluğu odur ki, 27 Mayıs ihtilalini ele geçirmek isteyen kızılıarı zamanında, anında fark etmiş olmaları, ondan sonra da yine Atatürk gibi, ellerinin tersiyle bunları itmiş olmalarıdır” argümanı bu meşrulaştırmanın en keskin örneğini temsil eder (M.M., 1967: 451). Demirel’in 27 Mayıs savunusu/onayı başka bir vesileyle dile getirdiği şu ifadelerde de açıkça görülebilir: “27 Mayıs’ı hiçbir şahsa, hiçbir zümreye, hiçbir sınıfa karşı olmayan birleştirici bir hareket olarak kabul etmek gerekir” (Mert, 2007: 24). TİP’in çıkışları bu örnekte görüldüğü gibi sadece söylemsel olarak marjinalleştirilmekle kalmadı, aynı zamanda pratik düzlemde de işleyen bir marjinalleştirme sürecine tabi tutuldu. Örneğin TİP, tekrar 1971 darbesi öncesindeki süreçte “darbeye açıkça karşı çıkan tek siyasal parti” rolü oynayarak “Faşizm’e Hayır” kampanyası başlatsa da, bu olay sebebiyle yüzlerce partili kovuşturmaya uğradı ve partinin söylemi bir kez daha marjinal bir konuma itildi (Ünsal, 2003: 19–20).

Bu dönemde politik iktidar sadece askerin politik alandaki mevcudiyetini onaylayarak militarizme katkıda bulunmadı, özellikle komünist hareketler karşısında takındığı tavır toplumsal militaristleşmeye ivme kazandırdı. 1965 öncesi koalisyon hükümetleri döneminde sol ciddi bir baskı altında olsa da, Demirel hükümeti döneminde sola yönelik baskı “isterik” bir hal aldı (Ahmad, 1996: 197). Asker, sivil bürokrasi ve yargının yanı sıra AP’nin de politik iktidar kanadını tamamladığı “koyu bir McCarthyçilik” (Demirel, 2004: 244) 1960’ların ikinci yarısında bir hayli etkili oldu. AP’nin bu ittifaka dâhil olması, diğer bir ifadeyle izlediği “yoğun anti-komünist” politika ordunun gözünde meşrulaşma çabasının bir ürünü olsa da (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 39) nihayetinde hayata geçirdiği pratiklerle katkıda bulunduğu şey militaristleşme olmuştur. Sol gruplarla mücadelede sağ örgütlerin desteklenmesi (Demirel, 2004: 245; Demirel, 2005: 553), özel olarak göstericilerle uğraşmak için

kurulan “toplum polisi” teşkilatı (Ahmad, 1996: 197) ve askerinin komünizme karşı mücadele noktasında aldığı tedbirlerin alkışlanması (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 66) gibi uygulamaları sivil alanın militaristleşmesine katkıda bulunmuştur.

Politik partilerin militarizme yönelik bu onayı özellikle sol akımlar arasında yaygın olan devrimin militarist bir müdahaleyle gerçekleştirileceği düşüncesi ile birlikte ele alındığında politik alanın hem düşünce hem de uygulama temelinde militarizme sürekli referansta bulunduğu söylenebilir. Dönemin sol akımlarını birkaç istisna dışında kat eden şey ordunun siyasete dâhil olmasını onaylamalarıydı ve kendi devrim anlayışlarını militaristleştirmeleriydi. 1960’larda Mısır, Suriye ve Irak gibi ülkelerde gelişen Baas ideolojisi sayesinde askeri darbelerle Batı’dan “bağımsızlığın” gerçekleştirilmesi ordu üzerinden bir devrim yapılabileceği algılamasını geliştirmişti (Alpkaya, 2002: 497). Benzer bir şekilde solcu entelektüeller ve ordu arasındaki ittifakı temsil eden *Yön* dergisi ve etrafında toplananlar ordunun “siyasette aktif rol oynamasını onayladıkları” gibi olası bir devrimi gerçekleştirecek “kuşak” arasına orduyu da dâhil ediyorlardı (Landau, 1974: 73; Dursun, 2003: 31; Ahmad, 1996: 215).¹ Ordunun aktif rolü “Türkiye’nin orduya dayanarak ve ordunun desteğiyle gericiliği ve geriliği yenmesi” düşüncesinde ortaya çıkarken (aktaran, Bozarıslan, 2009: 378), ikinci düşünce yani olası bir devrimde ordunun kullanılması neredeyse dönemin sol guruplarını kat eden bir anlayıştı. *Yön* çevresinin olası bir devrimde sırtını orduya dayamasının nedeni ise onun memleketin “en kudretli, en organize ve en güvenilir kuruluşu olması” nedeniyledir (Özdemir, 1986: 167).

Yön dergisinin kapatılmasının ardından onun yerine çıkan *Devrim* dergisi de ordu öncülüğünde bir devrim yapılması fikrini savunmaya devam etti (Akyaz, 2006: 271). Ekim 1969’da kurulan *Devrim*’in en büyük çabası askeri güçleri kendi cephesine çekmekti ve bu doğrultuda bir taraftan Türkiye’deki rejime yönelik ordu içindeki hoşnutsuzlukları rapor ederken, diğer taraftan da sürekli bir şekilde ordunun da dâhil olacağı bir devrim çağrıları yapmaktaydı (Landau, 1974: 84–85). İlhan Selçuk ve İlhami Soysal’ın yanı sıra bir kısım muvazzaf kurmay albayın katıldığı bir grubun

---

¹ Örneğin, *Yön*’ün yazarlarından Mümtaz Soysal, TİP’in parlamenter düzlemdeki mücadelesini eleştirirken, “parlamento dışı güçlerin ve metotların” kullanılması gerektiğini, bu güçlerin de “ordunun sola eğilimli kısmından, sivil aydınlardan, işçi birliklerinden ve gençlik örgütlerinden” oluştuğunu dile getirmiştir (Lipovsky, 1992: 29–30 ve 93).

içinde yer alan ve böylelikle orduyla fiili ilişkiye girmiş olan Doğan Avcıoğlu'nun yayımladığı *Devrim*, temel okur kitlesi genç subaylar olan ve bu subayları gerçekleştirilecek devrimin öncüleri şeklinde sunan bir dergiydi. *Devrim*'in ordu üzerinden bir devrim gerçekleştirilebileceği noktasında temel referansı ise Mısır'da darbe ile iktidarı ele geçiren Nasır olmuştur (Macar, 2002: 166–167). Bütün bunların doğal sonucu da, 1971 darbesinin ardından çıkan *Devrim* dergisinin “ordunun anti-Kemalist yönelişi durdurduğunu” belirttiikten sonra “Ordu ve Halk” başlıklı bir yazıda devrimi meşrulaştırmaya girişmesi oldu. Birçok gelişmekte olan ülkede ordunun artan bir şekilde ilerleyici bir rol üstlenmekte olduğundan hareketle önceki sivil hükümetleri gerçek reformları hayata geçirememekle eleştirdi (Landau, 1974: 85; Tek, 2007: 125). Derginin önemli yazarlarından Doğan Avcıoğlu ve Uğur Mumcu da darbenin ardından çıkan sayılarda partileri şiddetle eleştirirken darbeyi “ordunun haklı tepkisi” olarak sunmuşlardır (Tek, 2007: 124–129).

Yön-Devrim çizgisi yalnız değildi, Yunanistan'daki askeri cunta olgusundan hareketle ABD'ye karşı yapılmış askeri darbelere ilişkin yazılar yayımlayan (Landau, 1974: 78) *Türk Solu* da ordunun bir devrim aracı olabileceği argümanını savunuyordu. Bu dergide sıklıkla yazıları yayımlanan ve Devrimci Gençlik Federasyonu lideri olan Mihri Belli, olası devrimde ordu ile ittifakını tehlikeye düşürür korkusuyla gerçek bir parti kurmaya yanaşmamış ve öğrencilerin ajitasyonu sonucunda subayların harekete geçerek bir darbe ile iktidarı ele geçireceğini öngörmüştü (Belge, 2006: 171 ve 172; Ünsal, 2002: 7; Zürcher, 2002: 372). Kitlemel gösterilerde polis yerine ordunun müdahale etmesi durumunda atılan “Ordu-Gençlik elele, Milli Cephe” sloganı (Belge, 2006: 173) bu söylemin bir uzantısıydı.

1960 darbesini gerçekleştiren önemli figürlerden biri olan Alparslan Türkeş etrafında gelişen milliyetçi hareket ise diğer politik partiler ve guruplara kıyasla ordunun politik alanda etkili olmasını en fazla isteyen oluşumdu. 1960 darbesinin ardından siyasal iktidarın reformlar tamamlanana kadar askerin elinde olmasını savunan Alparslan Türkeş'in de aralarında bulunduğu 14'ler gurubu 1960'larda milliyetçi hareketin seyrini belirledi. 1965'de Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'ni kontrolü altına alarak kurumsallaşan harekete 14'lerin büyük çoğunluğu katılmıştı (Ağaoğulları, 2006: 215) ve doğal olarak bu kişilerin kafasında orduyu politik ve sivil alanın dışına çıkarmak

gibi bir düşünce yoktu. Partinin adı Şubat 1969’da Milliyetçi Hareket Partisi olarak değiştirildi ve hazırlanan yeni tüzükle parti “askeri bir kuruluşu andırırçasına hiyerarşik bir biçimde” diğer bir ifadeyle “yarı askeri” bir tarzda yeniden yapılandırıldı (Ağaoğulları, 2006: 215; Özbudun, 1981: 233; Arslan, 2004: 156). Türkeş’in telkinleriyle Milliyetçi guruplar arasında hızla yaygınlaşan “emirlere mutlak itaat, ağırbaşlı olmak, cıvık olmamak, çelik sinirli olmak, sır saklamak, haddini bilmek” gibi ilkeler ve gayri resmi komando eğitim kampları hareketin militarist yönünü açıkça gösterir (Bora, 2003: 689; Landau, 1982: 594).

İslami cemaatler ise kendi meşruiyetlerini sağlamak için bu gurupların üzerine gitmeyen askeri rejime karşı derin bir suskunluk takındılar. Askeri rejimin ibadetin Arapça yapılmaya devam edileceğini ve camilerin normal fonksiyonunu sürdüreceğini açıklaması Ağustos 1961’de yaşanan gerginliği yatıştırmış (Milliyet, 26 Temmuz 1960: 1 ve 5; Yavuz, 2003: 64; Ahmad, 1996: 372–373) ve bu kesimi militarist sisteme karşı sessizleştirmişti. Milli Birlik Komitesi dini inançları hedef almaktan kaçınmış ve din konusunda “devletin kontrolü elinde tutması” yönünde bir yaklaşım benimsemişti. Bunun kaçınılmaz sonucu ise dini kurumlara, yayınlara ve aktivitelere izin verilmesi, böylelikle de dinin sivil alanda etkinliğinin ciddi problemlerle karşılaşılmasından sürdürülmesi oldu (Ahmad, 1996: 373–374). Cemaat düzlemindeki bu sessizliğe karşın, siyasi düzlemde Necmettin Erbakan’ın da aralarında bulunduğu İslamcı bir gurup 27 Mayıs’tan sonra iki kere darbe girişiminde bulunmuş olan Talat Aydemir’le toplantılar düzenlemişti (Taşkın, 2003: 633; Taşkın, 2007: 133). Kısa süreli bu aktif darbeci girişimlerden sonra 1960’ların sonlarına doğru Necmettin Erbakan önderliğinde kurulan Milli Nizam Partisi de askerin politik alandaki etkinliğine karşı bir söylem geliştirmede ve İslamcı çevreler tıpkı sol hareketler gibi siyasi mücadelelerinde orduyu yanlarına çekmeye çalıştılar (Akyaz, 2006: 255). Parti’nin 26 Ocak 1970 tarihli programında geçen “ordumuzun değişen muasır şartlar içerisinde *üstün mevkiini* devam ettirmek esas gayemizdir” ibaresi Türk Silahlı Kuvvetlerini öven ve mevcut durumunu eleştirmeyen yaygın söyleminin bir tekrarıydı.

2.2.2.5. 12 Mart 1971 ve Sonrası: Ordunun Kontrolünde Bir Politik Alan

1970 yılı basın, aydınlar başta olmak üzere sivil alanın ve sol hareketlerden iktidar partisine kadar da politik alanın askere en fazla referansta bulunduğu yıl olmuştur. Demokratik düzlemde devrimi savunan TİP'in 1969 seçimlerinden sonra arka plana düştüğü sol, neredeyse bir bütün olarak ilerici subayların önderliğinde bir devrimden bahsediyordu (Dursun, 2003: 47). Bu görüşler ordu içinde özellikle Doğan Avcıoğlu'nun kitaplarını okuyan alt rütbeli subaylar arasında bir hayli destekçi bulmuştu ve bu subayları yüksek komuta kademesinde Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur ve Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler temsil etmekteydi (Ünsaldı, 2008: 83; Batur, 1985: 139 ve 215). Sol guruplar ve onların ordu içindeki uzantısı olan cuntacı hareket ordu içinde darbe olasılığın en ciddi şekilde gündeme getiren bir siyasallaşma sürecini tetiklemiştir. Bu gurubun 9 Mart 1971'de Muhsin Batur'un karargâhında yaptığı darbe toplantısının (Batur, 1985: 275–276) 12 Mart'taki darbenin en önemli nedenlerinden biri olduğu konusu üzerinde hem fikir olunan en önemli argümanlardan biridir.¹ Orduyu açık bir şekilde politik alana müdahale etmeye çağıran siyasi hareketler sol ile sınırlı değildi. CHP içindeki orducu bir gurup ve en önemlisi Turhan Feyzioğlu başkanlığındaki Cumhuriyetçi Güven Partisi askeri kesimin parlamentodaki temsilcisi rolünü oynamıştır (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 91).

İktidar partisi lideri Süleyman Demirel de yaşanan gerginliklere sivil bir çözüm bulmak yerine askerin politik alana dâhil olduğu kurum olan MGK'dan bir beklenti içindeydi. 28 Aralık 1970 tarihli MGK toplantısında “ister istişari olsun, ister olmasın, seçkin heyetiniz sorunlara doğru teşhis koyup önlemlerde anlaşılamaz ise, dışarıda sonuç almamız olanaksızdır” gibi bir ifade kullanan Demirel, sivil çözümlerden bahsetmek yerine orduyu açık bir şekilde politik alanda aktif olmaya çağırmıştı (Arcayürek, 1983: 282). Bu açık bir darbe çağrısı değildi (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 76; Dursun, 2003: 43), fakat MGK'nin etkin olmadığı bir ortamda politik girişimlerden sonuç alınmayacağına dillendirilmesi açık bir şekilde ordunun politik alandaki etkinliğine yönelik bir referanstır. AP'nin orduya yapılan referansı meşru gördüğünün en önemli kanıtı 1970 yılında parti içinde etkin görüntü çizen ve “ordunun, zinde

¹ Bkz. (Özbudun, 2007: 38; Karpaz, 2004: 21; Karpaz, 2007: 297; Dodd, 1979: 139; Demirel, 2004: 63; Dursun, 2003: 47–56; Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 83, 70n; Nye, 1977: 212; Ünsaldı, 2008: 87). Aksi bir görüş için bkz. (Gürkan, 1986; Hale, 1996: 182).

kuvvetlerin hesaba katılması gereken ağırlığından söz eden” orducu milletvekili Aydın Yalçın ve grubunun partiden ihraç edilmemesidir (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 91). Orduyu açıkça politik alana müdâhil olmaya çağırın Aydın Yalçın grubunun parti içinde meşru bir konuma sahip olması ve partinin bizzat kendisinin ordunun politik alana müdâhil oluşuna itiraz getirmemesi ve işçi olayları gibi toplumsal gerilimlerde ordudan belli bir beklenti içinde olması 1971 müdahalesinin mümkünlik koşulları arasında sayılabilir.

Politik alanın kendisine yönelik böylesine yoğun bir şekilde referansta bulunduğu bir kurumun kısa sürede ülkeyi yeni bir darbeye götürecektedir kadar siyasallaşması kaçınılmazdır. Bu aşırı siyasallaşma orduda yeni bir askeri müdahalenin mümkünlik koşullarını üretti, fakat darbeyi kimin yapacağını belirlemedi. Sol literatürden esinlenen ve 27 Mayıs’a rağmen DP geleneğinin iktidara geldiğini görerek demokratik sisteme yönelik umutlarını kaybeden subaylar askerin bütünüyle politik alanı tahakküm altına almasından yanaydı (Hale, 1996: 161). Diğer bir grup ise politik alanın bir türlü çözüm bulamadığı kargaşa ortamını sonlandırmak amacıyla askerin devreye yeniden girmesi gerektiğini düşüncesindeydi. Bu düşünce MGK’nın siyasete hızla dâhil olduğu bir ortamla eş zamanlı olarak gelişti. MGK 27 Mart 1970’de bir uyarı yayımlayarak üniversitede artan gerilimi ortadan kaldıracak karşı önlemler alınabileceğinin işaretlerini verdi (Ahmad, 1996: 203). Aynı toplantıda bir diğer kritik gelişme MGK’nın yetkilerinin genişletilmesini dillendiren Kara Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur’un açıklamaları oldu. Batur, MGK’nın danışma niteliğinin terk edilip yerine kurulun siyasal kararların alınmasına aktif bir biçimde katılmasını mümkün kılan bir yöntemin benimsenmesi gerektiğini savunmuştur (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 84). Bu tarihten sonraki bütün toplantılarda MGK’nın ülke iç siyasetine dair tartışmaların yaşandığı ve askerin tedrici bir artışla politik alana müdahil olmaya başladığı bir platforma dönüştü.

Ülkede yaşanan gerilimlere çözüm noktasında basın da önemli ölçüde referansta bulunduğu kurum orduydu (Koloğlu, 1992: 114). Abdi İpekçi *Milliyet* gazetesinde başlattığı bir yazı dizisinde Güney Amerika örneğinden yola çıkarak yaşanan zamanın şehir gerilla hareketlerinin yaygın olduğu bir zaman olduğu görüşünü savunmuş ve son çare olarak ordunun politik sisteme müdahale edebileceği yönünde bir argüman

geliştirmiştir (Tek, 2007: 92–93). *Cumhuriyet* gazetesi de benzer bir söylem geliştirerek “batmak üzere olan bir ülkede” askerın devreye girmesini meşru bir adım olarak sunmuştur. *Cumhuriyet* yazarları İlhan Selçuk ve Nadir Nadi ile *Akşam* gazetesinden Çetin Altan da farklı argümanlarla ordunun politik alana müdahalesini meşrulaştırmaya girişmişlerdir (Tek, 2007: 94–95 ve 98; Erten ve Doğan, 2002: 509). *Ulus* gazetesinin de dâhil olduğu darbeyi meşrulaştırmaya çalışan bu çizginin karşısındaki *Dünya*, *Tercüman* ve *Son Havadis* gibi gazeteler ise yaşanan sokak çatışmalarını olası bir darbeye davetiye çıkarmaya çalışma girişimi olarak tanımlar. Fakat bu gazetelerin de söylemi askerın politik alandaki etkinliğine yönelik bir itiraz üzerine değil, darbenin bir çözüm olamayacağı üzerine temellenmiştir (Tek, 2007: 106–124).

Askerın politik alana müdahalesinin meşru bir zemine oturtulması sadece basın, aydınlar ve politikacılar düzleminde olmadı, daha da önemlisi başta lise ders kitapları yoluyla olmak üzere devletin sivil alan ile fazlasıyla iç içe olduğu kurumlar da bu normalleştirme sürecine dâhil oldular. Örneğin militarist söylemsel dönem boyunca liselerde “Türkiye Cumhuriyeti Tarihi” adıyla okutulan ders kitabı 27 Mayıs’ı ordunun açıkladığı bildiri temelinde analiz etmiş ve yaşananları bir “devrim” olarak tanımlamıştır (Karal, 1981: 229–231). Aynı isimli bir başka ders kitabında da 27 Mayıs bir devrim olarak sunulmuş ve ekonomi ve özgürlük temelinde yaşanan gerilimler karşısında Türk Silahlı Kuvvetleri’nin “işe karışma zorunluluğu duyduğu” belirtilmiştir (Su ve Su, 1974: 169). Daha erken ders metinlerinde de DP iktidarı “karanlık çağ” olarak tasvir edilirken, 27 Mayıs da “milleti kurtarmaya” girişen, “genç demokrasimizi yıkmak, Atatürk devrimlerini yok etmek isteyen gerici zümreyi” ezen bir hareket olarak tanımlanmıştır (Üstel, 2005: 276–277). Bu örneklerde görüldüğü gibi dönemin lise ders kitaplarında askerın sivil alana müdahil olması bir problem değil, aksine bir zorunluluk hatta devrimsel bir hareket olarak sunulmuştur.

Son olarak, mümkünlik koşullarını sivil düzlemde üreten bu *söylemsel mekanizmaya*, 1960 darbesi ile ordunun kendi içinde mümkün bir algılamaya dönüşen politik alana müdahale edebilme yetkisini de eklemek gerekir. 1960 darbesi komutanları iktidar yapısının ayrılmaz bir parçasına dönüştürmüştü ve ordu sivil ve politik alana müdahale etmede kendisini yetkili görmeye başlamıştı. Tam da bu nedenle 1971 darbesi

1960'dakinden farklı olarak daha hazırlıklı ve emir-komuta zinciri içinde gerçekleşmiştir. Yine bir önceki darbeden farklı olarak darbe sonrası süreçte ordu kendi isteklerini sivil ve politik alan üzerinde etkin bir şekilde gerçekleştirmiş, süreci politik ve sivil yapılanmalara kaptırmamıştır (Ahmad, 1981: 6; Karpat, 2007: 298–299). Kısacası bir öncekinden farklı olarak ordu, bizzat sivil ve politik alanın içinde bir kurum olarak müdahaleyi gerçekleştirmiştir. Yine tıpkı 1960 darbesi öncesinde olduğu gibi ilan edilen sıkıyönetimler “askere büyük bir halk desteği sağlayarak” askerin sivil alandaki mevcudiyetini normalleştirmeye hizmet etmiş ve 1971 darbesini yapanları önemli ölçüde “cesaretlendirmiştir” (Toker, 1993: 204–205).

Sonuçta 12 Mart 1971 günü Cumhurbaşkanı Cemal Sunay'a sunulan ve MGK temsilcileri sıfatıyla altında komutanların imzasının bulunduğu bir muhtıra yayımlandı. Muhtıra ülkedeki anarşi durumunu sona erdirebilecek ve reformları “Atatürkçü bir görüş” doğrultusunda hayata geçirebilecek güçlü bir hükümetin kurulması önerisiyle dolaylı olarak Demirel hükümetinin istifasını talep etmişti (M.M., 1971: 236). Demirel ise yaptığı açıklamada ordunun müdahalesinin Anayasa ve hukuk devletiyle bağdaşmadığını söylese de, açık bir şekilde gelişen darbe sürecine karşı hiçbir şekilde güçlü bir muhalefette bulunmamıştır (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 88–89; Ahmad, 1996: 278). Daha sonra yaptığı açıklamalarda Demirel, “demokratik rejimin amansız düşmanı” olarak komünizmi sunmuş, MGK'nın “demokrasi ve parlamenter rejim düşmanlarına karşı çıkmaktan” başka bir yolunun olmadığını dile getirmiştir (A.P., 1972: 7 ve 10). Nitekim ona göre, memleketi “sürüklendiği uçurumun kenarında 12 Mart Muhtırası durdurmuştur” (A.P., 1972: 89). Bu bağlamda, ordu “herhangi bir siyasi teşekkülün ne yanında, ne de karşısında” bir pozisyon almadığı için, “kuşku ve kaygı kaynağı değil” aksine bir “güvenlik kaynağıdır” (Demirel, 1973: 328). Kısacası, Demirel bir siyasal parti lideri olarak ordunun siyasetin işlevini üstlenmesini eleştirmiş olsa da hiçbir şekilde ordunun politik alandaki etkinliğine itiraz eden güçlü ifadeler kullanmamış üstelik orduyu zaman zaman parlamentoya “karşı duyduğu üstün saygısı” nedeniyle övmüştür (Demirel, 1973: 369).

İsmet İnönü'nün muhtıraya ve ardından Demirel hükümetinin istifa etmesine ilk tepkisi “demokratik mekanizmanın işlediği” yönünde olmuş ve bir anlamda muhtıranın Demirel hükümetinin istifası yönündeki talebini demokratik düzlemde meşru bir

zemine oturtmuştur (Kili, 1979: 269–270). İlk tepkisinin ardından bir süre ordunun parlamenter hayata dahil olmasını eleştiren yorumlarda bulunsa da, askerinin direktifleri doğrultusunda kurulacak hükümetin başına CHP’de sağ kanadı temsil eden Nihat Erim’in getirileceğini öğrenince eleştirileri bir tarafa bıraktı ve yeni hükümeti destekleyeceğini açıkladı (İnönü, 2004a: 131–135; Kili, 1979: 271; Ahmad, 2006: 279; Zürcher, 2002: 376; Ünsaldı, 2008: 86). Nihat Erim hükümetinin kurulmasının ardından yaptığı ilk meclis konuşmasında da askeri müdahaleyi “memleket o kadar ümitsiz bir bunalıma girmişti ki yine hiçbir kuvvet gösterisi olmaksızın milletçe bu müdahale kabul olundu” şeklinde meşrulaştırmaya çalıştı (M.M., 1971a: 409). İnönü daha sonraki ifadelerinde de 1971 darbesini tıpkı daha önceki darbeyi meşrulaştırdığı gibi meşru bir zemine oturtmaya çalışmıştır. Ona göre, 1971 darbesi “anarşi gibi yıkıcılıkta temel tesiri olan bir arızadan” doğmuştu ve darbeden önce partinin Genel Sekreteri olan Ecevit’in aklına uyulması ve darbenin açık bir şekilde karşısında durulması durumunda memlekette anarşi çok daha “tahribat” yapabilecekti (İnönü, 2004a: 388 ve 282). Kısacası, dönemin hakim politik söylemine göre ordunun politik alana müdahalesi öylesine meşru bir eylemdir ki, dönemin milletvekili İbrahim Öztürk’ün ifadeleriyle “kendi öz evlâtlarım harcamak pahasına demokratik idareyi koruma gayreti ile çırpınan Türk Ordusuna ancak minnettar olmak gerekir” (M.M., 1971a: 448).

Darbenin onaylanması sadece politik alan ile sınırlı değildi. Muhtıra, bir sonraki günün *Milliyet* gazetesinde Abdi İpekçi’nin kaleminden “verilen muhtıranın aslında parlamenter rejime ve demokratik düzene son vermeyi değil tam tersine rejimi kurtarma amacı güttüğü... ileri sürülen şartların da aslında parlamenter düzenin güçlendirilmesi isteğine dönük” olduğu şeklindeki ifadelerle onaylanırken, bu bağlamda birçok köşe yazarı da benzer argümanları ileri sürmüştür. Basının yanı sıra aydın çevresinde de muhtırayı onaylayan ve meşrulaştırmaya girişen birçok metin kaleme alınmıştır. Örneğin İsmet Giritli muhtıradan kısa bir süre sonra yazdığı bir çalışmada “her kelimesi birer gerçeğin ifadesi” şeklinde tanımladığı muhtıranın “kurulacak yeni hükümete” yol gösterici olması gerektiğini savunmuştur (1971: 6–7). Ona göre, muhtıranın nedeni “başta siyasal partiler olma üzere... birçok kurumun davranışlarında sorumluluk bilincine varamamış” olmalarıdır ve muhtıra demokrasiyi

korumak amacıyla yapılmıştır (Giritli, 1971: 30). Bütün bu analizlerin ve muhtırayı meşrulaştırmaya girişen ifadelerin ordudan gelen açıklamalardan hiçbir farkı yoktur.

26 Mart 1971’de Nihat Erim başkanlığında reformları hayata geçirecek bir teknokratlar hükümeti kurulsa da, politik alanı kontrol eden asıl güç asker oldu.¹ MGK’nın 26 Nisan’da 11 ilde ilan ettiği sıkıyönetim zaten askerin kontrolü altında olan Meclis’in dışında kalan bütün siyasal faaliyetlerin hareket imkânını ortadan kaldırdı (Milliyet, 27 Nisan 1971: 1) ve böylelikle ordu, Nihat Erim hükümeti üzerinden bütün siyaseti kat edecek bir güce kavuştu. Bu süreçte gerçekleştirilen ciddi bir kampanya sonucunda darbenin ardından “bizler tüm gücümüzle Silahlı Kuvvetler’in yanında olacağız” diyen ve askeri müdahaleyi etkin bir şekilde destekleyen solun kalıntıları ironik bir şekilde bütünüyle politik arenadan temizlendi (Belge, 2006: 174; Ünsaldı, 2008: 89).

Politik muhalefetin temizlendiği bir ortamda “askerler tarafından önerilen ve Meclis tarafından kabul edilen” anayasal değişiklikler Erim hükümetinin en önemli icraatı oldu (Özbudun, 2007: 39; Karpat, 2004: 129). Anayasa’da yapılan değişikliklerle Demirel’in başından beri savunduğu (Cizre-Sakallıoğlu, 1993, 111–119) yürütmeyi zorlaştıran sivil özgürlükler sınırlandırıldı. AP başta olmak üzere sağ partiler gelişmeleri hoşnutlukla karşılarken, CHP de ciddi bir muhalefet göstermedi. Büyük bir sessizlik içinde gerçekleşen değişikliklere karşı tek muhalif ses partiden ihraç edildiği için partisi kapatılmasına rağmen mecliste kalabilen TİP’in eski lideri Mehmet Ali Aybar’dan gelse de, itirazlarına büyük bir sessizlikle karşılık verildi (Ahmad, 1996: 286; Aybar’ın istisnacılığı konusunda bkz. Altınay, 2009: 1250). Tüm düzenlemelere karşı büyük bir sessizliğin yaşandığı bir ortamda özgürlüklerin sınırlandırılmasıyla yetinilmedi, yapılan değişikliklerle sivil asker ilişkileri bağlamında ikincinin lehine olan asimetrik durum daha da güçlendirildi. Bu düzenlemeler sayesinde ordu 1971 sonrası dönemde temel karakteristiği olacak olan “politik partiler ve sosyal gurupların üstünde düzenleyici bir üstün güç” konumuna kavuşmuş oldu (Karpat, 1988: 147).

1961 Anayasası ile kurulan askeri mahkemeler ve Askeri yargı gibi kurumlarla özel hukuk alanında politik ve sivil alan karşısında özerkleşen ordu, darbenin ardından

---

¹ Ordu politik alanı sadece meclisin dışından kontrol etmemiş, 27 Mayıs darbesinin hazırlanmasında önemli rol oynamış olan Sadi Koçaş’ı başbakan yardımcısı yaparak kabineyi içeriden de kontrol altına almıştı. Sadi Koçaş kabinede her zaman son sözü söyleyen kişi olarak ordunun politik alan üzerindeki mutlak kontrolünü temsil ediyordu. (Karpat, 2004: 129; Hale, 1996: 169).

Anayasa’da yapılan değişikliklerle politik ve sivil alan karşısındaki özerkliğini daha da artırmıştır (Özbudun, 2007:102). 140. maddede yapılan değişiklikle “asker kişilerle ilgili idari eylem ve işlemlerin yargı denetimi Askeri Yüksek İdare Mahkemesince yapılır” hükmünün getirilmesi orduyu idare hukuku alanında da sivil ve politik alanın kontrolü dışına çıkarmıştır (Kardaş, 2004: 299). Ordunun sivil alanın kontrolü dışına çıkarılmasına gerekçe olarak ise, askerlerin “sivil idarenin ve hiyerarşinin dışında bağımsız ve güçlü bir otoriteye tabi” oldukları ileri sürülmüştür (Akyaz, 2006: 379). Söz konusu anayasal hüküm, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi Kanununun 63. maddesinde bu mahkemenin kararlarının nihai olduğunun belirtilmesi ve bunlara yönelik temyiz imkânının ortadan kaldırılması ile birlikte düşünüldüğünde ordu hukuki anlamda sivil ve politik alan karşısında mutlak bir özerklik kazanmıştır (Gözübüyük, 1972: 4).

1973’te 136. maddede yapılan bir değişiklikle asker ve sivil yargıçlardan oluşacak olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri’nin kurulması bir taraftan asker ve sivil arasında hukuki düzlemdeki sınırı silerken, diğer taraftan “devlet güvenliği” gibi militarist söylemi hukuk alanına dâhil etmiştir (Parla, 2002: 111; Özbudun, 2007: 103). 1971 düzenlemeleri hukuk alanıyla sınırlı kalmamış MGK’nın yetkilerini de genişletmesiyle sivil ve politik alan karşısında mutlak özerklik kazanan ordunun bu alan üzerinde denetim kurma imkanı daha da artırılmıştır. MGK’yı düzenleyen 111. maddede yapılan değişiklikle MGK’nın Bakanlar kuruluna “yardımcılık etmek” işlevinin kaldırılmasının yanı sıra “görüşleri... bildirir” ibaresi “tavsiye eder” ile değiştirilerek sivil ve asker arasında fazlasıyla hiyerarşik bir ilişki kurulmuştur. Yine aynı maddede öngörülen MGK’ya kuvvet temsilcilerinin katılacağı hükmü kuvvet komutanlarının katılması şeklinde değiştirilerek MGK’da askerın temsili daha da “güçlendirilmiştir” (Kardaş, 2004: 299).

Kısacası 1971–1973 dönemi askerın politik ve sivil alanı mutlak bir şekilde kontrol altına aldığı, bütün yasal ve idari düzenlemeleri doğrudan dayattığı bir dönem görüntüsündedir. Asker ve politik alanın karşı karşıya geldiği durumlar neredeyse yok denecek kadar azdır. Bunun tek istisnası, ordu ve politik alan arasında en önemli “gerilim” olduğuy ileri sürülen ve sivil alanın bir zaferi olarak sunulan Mart 1973’te yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimleriydi. Bir gelenek olduğuy üzere mevcut

Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler, Cevdet Sunay'ın yerini alacağı düşüncesiyle Genelkurmay Başkanlığı görevinden istifa edip Senatoya katılmıştı. Fakat CHP ve AP'nin çoğunluğu oluşturduğu meclis Gürler ile aynı görüşte değildi ve 1972'de İsmet İnönü'yü yenilgiye uğratarak CHP liderliğine seçilen Bülent Ecevit ordunun politik alandaki etkinliğini eleştiren bir tutum takınmıştı (Akar ve Dünder, 2008: 134; Hale, 1996: 178; Bila, 1999: 243).¹ Bunun üzerine 21 Şubat'ta Yüksek Komuta Konseyi kişisel nedenler ileri sürerek katılmayan Demirel'in dışındaki tüm siyasi liderlerle bir toplantı düzenledi. Toplantı bir başka askeri muhtıra olmaması için politikacılara yönelik bir uyarı mahiyetindeydi ve 12 Mart muhtırasına ve silahlı kuvvetlere yönelik eleştirel yorumların sona erdirilmesini talep ediyordu (Nye, 1977: 216–217). Bu toplantıda Gürler'e yönelik bir desteğin dile getirilmemesi askerlerin Gürler'in arkasında olmadığını bir işaretiydi ve daha öncesinde de askerler bu görüşlerini dillendirmişlerdi (Hale, 1996: 179 ve 186; Haris, 1988: 190). Bu durumda siyasiler orduya yönelik eleştirilerini bir tarafa bırakarak Gürler'i seçtirmeme konusuna odaklandılar. Fakat siyasi partiler Gürler'in seçilmesine karşı olsalar da asker bir cumhurbaşkanının seçilmesine yönelik bir itirazları yoktu ve 6 Nisan'da Deniz Kuvvetleri Komutanlığı yapmış olan Fahri Korutürk'ü yeni cumhurbaşkanı seçtiler (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 191; Dodd, 1979: 141).

1971–1973 yılları arasında süren ordunun politik alandaki açık etkinliği tutuklama, işkence, sansür ve şiddet ile eş zamanlı gitmişti (Ünsaldı, 2008: 90). 14 Ekim 1973'te yapılan seçimler orduya yeniden görünür alanın dışına çıkma ve siyaseti perde arkasından yönlendirme imkânı sağladı. Bu dışarıda kalma pozisyonu 12 Mart rejimi döneminde kaybedilen güvenilirliğin yeniden kazanılmasında kritik bir rol üstlendi ve 1974 Kıbrıs müdahalesi bu süreçte en kritik aşamayı temsil etti. 1974 Kıbrıs müdahalesi orduya 12 Mart rejiminde kaybettiği saygınlığı yeniden restore etme

---

¹ Ecevit'in bu tutumu bir süre daha devam etmiş ve CHP'nin 1973 Seçim Bildirgesi'nde 12 Mart müdahalesi eleştirilirken, ordunun personel sayısını sınırlandırmak gibi bir ilkeyi dahi benimsemiştir. (Ak Günlere, 1973: 173 ve 218). Sistemin daha çok demokratikleştirilmesi gibi argümanlar geniş yer kaplasa da (Ak Günlere, 1973: 178–189), bildirmede ordunun sivil alandaki etkinliğine açık ve güçlü bir eleştiri ile karşılaşmak güçtür ve neredeyse 1971 darbesindeki bütün sorumluluk AP'ye yüklenir. 1976 CHP Programı'na yakından bakıldığında ise üç yıl önceki eleştirel tonun da ortadan kalktığı ve orduyu ilgilendiren değişikliklerin bir hayli sınırlandığı görülebilir (Program, 1976: 240). Yine, aynı programın demokrasi ile ilgili başlığında demokrasinin yaygınlaştırılması ve derinleştirilmesi için yapılması gerekenler arasında orduya dair bir hüküm yoktur (Program, 1976: 223–235).

imkânı vermesinin yanı sıra, basında ve halk arasında orduya ilişkin yeni bir övgü dalgasını başlattı. Görünürde Kıbrıs müdahalesi ordunun dikkatini dışarıya yönelten bir gelişme gibi dursa da, orta ve uzun vadede Kıbrıs en önemli ulusal güvenlik meselesi haline getirilerek kamusal tartışmaların ve dolayısıyla da politik sınıfın müdahale alanının dışına çıkarılmıştır (Kaliber, 2005: 329; Balcı, 2007: 74). Böylelikle ordu Kıbrıs konusu her gündeme geldiğinde politik alana müdahale edebilme yetkisini kendisinden görmüş ve politik alan da bu yetkiyi meşru kabul etmiştir. Kısacası Kıbrıs bir taraftan ordunun sivil ve politik meşruiyetini restore ederken diğer taraftan da sivil ve politik alana dâhil olmasında yeni bir *strateji* olarak devreye girmiştir.

2.2.2.6. 1973 Sonrası AP: Sağın Militarizmle Dansı

1973 seçimleri AP'nin 1965 sonrası sivil iktidarın merkezindeki konumunu elinden almıştı. Bu tarihe kadar tüm davranışlarını “ordu ne der?” sorusu etrafında şekillendiren AP, bu tarihten itibaren ordu ile yakın bir ilişkiye girmiş hatta aralarında “bir fikir birliği” dahi gelişmiştir (Demirel, 2004: 67). AP ordu yaklaşımında eski DP'lilerin partiden kopuşu ve Erbakan önderliğinde kurulan partilerin AP'yi “siyasal karar alma mekanizmalarından dışlanmak isteyen kitleyi temsil eden” çizgiden uzaklaştırmasının payı büyüktü (Demirel, 2004: 67). Böylelikle ordunun gözünde AP, daha önceki dönemlerde olduğu gibi siyasal statükoya meydan okuyan bir hareket olmaktan çıkmış ve bu durum AP'nin ordu ile bir fikir birliği yürütebilmesini mümkün kılmıştı. AP'yi orduya yaklaştıran geleneksel meşruluk arayışı çabalarının yanı sıra, 1973 sonrasına özgü nedenlerin başında 1974 Kıbrıs kriziyle büyük bir popülarite kazanan Bülent Ecevit'in liderliğindeki CHP'nin yükselişi gelmiştir.

Bütün bu nedenlerin tetiklediği AP-ordu yaklaşması daha doğru bir ifadeyle AP'nin orduyu politik alana çeken bir söylem geliştirmesi 1973 sonrası AP'nin temel karakteristik özelliği olmuştur. Ümit Cizre-Sakallıoğlu'nun ifadeleriyle AP'nin bu yeni söylemi şu şekilde özetlenebilir:

“Yeni söylem, askeri kesimi CHP ve sol karşısında kışkırtan, Milli Güvenlik Mahkemesi gibi askeri kuruluşlara sol karşısında giderek artan bir etkinlik sağlayarak, askeri siyasal yaşamın baş aktörlerinden biri haline getirmeye bir siyasallaştırma söylemidir... Üstelik bu siyasallaştırma, Silahlı Kuvvetler'in nesnel koşullar nedeniyle zaten iyice artmakta olan, siyasal yaşamı belirleme ve

bu koşulları düzeltmek amacıyla müdahale kapasite ve eğilimine hizmet eden bir biçimde oluşturulmuştur.” (1993: sırasıyla, 24 ve 133).

AP’yi böylesi bir politika izlemeye iten koşullar sadece CHP’nin güçlenmesi ve “radikal sağın” parti içinden temizlenmesi değildi. 1970’lerin ikinci yarısından itibaren artış gösteren “toplumsal kargaşa” sürekli bir şekilde politik alanda askerin referans noktasına dönüşmesine neden olmuştu. Toplumsal kargaşayı ele alan bütün söylemlerin düğüm noktasında ordu duruyordu ve her siyasal parti kendi söyleminde askere dolaylı ya da direkt bir şekilde referansta bulunmaktaydı. 1974’te çıkan afla birlikte sokağa geri dönen sol militanlar ekonomik sıkıntılar ve kent nüfusundaki hızlı artış nedeniyle daha fazla politize olmuş bir gençlik kesimini karşılarında bulmuşlardı. Politik alana bu ani dönüş ve dağınık bir kitleyle muhatap olma solu “1960’lardakinden çok daha değişik ve karmaşık çeşitliliğe sahip guruplara ve hiziplere” bölmüştü (Belge, 2006: 175; Ahmad, 2002: 194). Diğer tarafta ise MHP aynı küskün genç gurupları “militarizme, ırkçı seçkinciliğe, komünizm aleyhtarlığına ve güçlü devlete tapınmaya dayalı bir söylem aracılığıyla saldırgan bir” kitleye dönüştürmüştü (Keyder, 2006: 70). Bu kamplaşmanın sonucu ise, toplumsal kargaşayı sona erdirmek için yapılan 1971 müdahalesinden sadece birkaç yıl sonra sokakların yeniden benzer hatta daha şiddetli bir kargaşaya geri dönmesi olmuştur.

Bu gerilimli ortamda devletin kurumları özellikle 1974–1977 yılları arasındaki AP’nin önderlik ettiği “Milliyetçi Cephe” hükümetleri döneminde sağ gurupların hizmetine tahsis edilmişti (Zürcher, 2002: 383; Keyder, 2006: 72). Sokakta komünizme karşı yürütölen “mücadelenin” politik düzlemde CHP ve Ecevit’e karşı sürdürölen bir mücadeleye dönüşmesi (Dursun, 2005: 38) AP ve CHP’yi karşı karşıya getirdi. İki parti arasındaki hesaplaşma 11 Aralık 1977 seçimlerinin ardından CHP’nin iktidara geçtiği dönemde yapıldı¹ ve bu hesaplaşma AP’nin orduya yönelik savunma refleksini yoğun bir şekilde geliştirdiği bir süreci tetikledi. İktidarının ilk aylarında Ecevit gerilimlerden Özel Harekât Dairesine bağlı kontrgerillaları sorumlu tutunca AP’nin tepkisi Ecevit’i “Silahlı Kuvvetler’in içişlerine karışarak, onu görevini yapmaktan

---

¹ Ecevit daha önce de kontrgerillaları gündeme getirmişti. 1974’te Giresun’da yaptığı bir konuşmada kontrgerilla oluşumlarından bahsetmiş (Genç, 1978: 231; Yetkin, 2007: 177–179), daha sonra Mayıs 1977’de dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk’e “Özel Harp Dairesi ve Kontrgerilla” başlıklı bir rapor sunmuştu (Arcayörek, 2007: 31; Yetkin, 2007: 179). Bu konuda ayrıca bkz. (STMA, 1988a: “Faşist Hareket ve MC İktidarları” başlıklı maddesi veözellikle, ss. 2227–2229)

alıkoymakla” suçlamak oldu (Cizre-Sakallıoğlu, 1993, 137). MHP’nin yaşanan tartişmaları ordunun siyasete CHP karşıtı bir doğrultuda mşdahale etme çağrısı için kullandığı bir ortamda Ecevit, orduyu eleştirmekten kaçınarak sadece bu polemiiğin içine dāhil olmayacağını dile getirmekle yetinmiştir (Cizre-Sakallıoğlu, 1993, 139 ve 141; Arcayşrek, 2007: 50–51). Bu konuda orduyu daha fazla karşısına almaktan çekinen Ecevit, kısa sşre içinde de iddialarından vazgeçmiştir. Toplumsal kargaşanın etkin olduğu bir dōnemde Ecevit hşkşmetinin ũlke gşvenliğini ilgilendiren konularda aldığı kararlar karşısında AP ve diğer sağ partiler CHP’ye yōnelik muhalefetlerini orduyu savunmak ũzerinden yşrşttşler. Bu politika ordunun politik alandaki etkinliğini sşrekli bir şekilde canlı tutarken, aynı zamanda orduyu daha fazla siyasalaştırarak sivil siyasal odaklara rakip hale getirmeye hizmet etmiştir (Cizre-Sakallıoğlu, 1993, 142).

AP’nin orduya sşrekli bir şekilde referansta bulunduğu konular ise MGK’nın etkinliği ve sıkıyōnetim kararları kapsamında olmuştur. Sağ ve sol arasındaki çatışmalar sayesinde gşlş bir militarist zemin ũzerinde işlemeye başlayan sōylemler bu çatışmalara ordunun dāhil olmasında ısrar eden politik alan sayesinde 1970’lerin sonlarında bştşnşyle militarist bir hal almıştır. Bu militaristleşmenin devlet sōylemi bağlamında işlediği en somut dşzlem ise sıkıyōnetim uygulamaları olmuştur. 1970’lerin ikinci yarısında hızla artış trendine giren “toplumsal kargaşa” ve ũzellikle 22 Aralık 1978’de başlayan ve 100’řn ũzerinde kişinin ũldřrřldřđř Kahramanmaraş katliamı ũlkeyi bir iç savaş ortamına sokmuştu. Bu tarihe kadar sıkıyōnetim uygulamasına direnen Bşlent Ecevit, 26 Aralık’ta 13 ilde sıkıyōnetim uygulamasına geçilmesi kararı aldı ve kısa sşre içinde sıkıyōnetim uygulanan illerin sayısı arttı (Akar ve Dşndar, 2008: 255–259; Kalaycıoğlu, 2005: 114–115; Dursun, 2005: 43; Ahmad, 1996: 353; Ahmad, 2002: 204). Bu durum liberal projelerle siyaset arenasına dāhil olan Ecevit’in devletin problemlerini ele alma noktasında geliştirdiği militarist reflekse boyun eğdiğini gōstermesi açısından ōnemlidir. Muhalefetteki AP ve MHP ise başından beri sıkıyōnetime geçmemekle eleştirdikleri Ecevit’i, bu karardan sonra askere mutlak yetki vermediği ve sıkıyōnetim uygulamalarını genişletmediği gerekçesiyle eleştirmeye başladılar (T.B.M.M., 1979: 78-80; Cizre-Sakallıoğlu, 1993, 146 ve 182–183; Ahmad, 1996: 353; Ahmad, 2002: 204). Zaten AP’nin CHP tarafından meclise getirilen sıkıyōnetimi onaylama gerekçesi de, “Cumhuriyete sadık

kalmış, milli bütünlüğe sadık kalmış, Atatürk ilkelerine sadık kalmış Büyük Ordumuza olan sadakattir” (T.B.M.M., 1978: 47). Demirel de Ecevit’in sıkıyönetim sürecinde rol almaya çalışma çabaları üzerine açık bir şekilde “komutanların işine karışmamak” gerektiğinin altını çizdikten sonra “sıkıyönetimi, Ecevit bıraksın da komutanlar idare etsin” ifadelerini kullandı (Milliyet, 30 Aralık 1978: 1 ve 8). Daha önceleri CHP’yi sıkıyönetimlerle ülkeyi yönetmiş olmakla suçlayan AP’nin, CHP’ye yönelik muhalefet geliştirme bağlamında sürekli olarak askere referansta bulunması bir çelişkidir zira, ordunun politik alanı ne ölçüde kat ettiğini ve söz konusu dönemde nasıl temel bir referans noktasına dönüşmüş olduğunu gösterir.

2.2.2.7. 1980 Darbesinin Söylemsel Mümkünlük Koşulları

Türkiye’de askeri müdahaleler sadece ordunun kendi içinde planlanıp, söylemsel mümkünlük koşullarından bağımsız, tepeden inme bir şekilde gerçekleştirilmemiştir. 1960 ve 1971 askeri müdahaleleri gibi 1980 darbesi de militarizme yönelik onayın en yoğun olduğu ve bütün referansların kendisini işaret ettiği koşullar altında gerçekleşmiştir. Bu bağlamda askeri darbe dönemlerinin ayırt edici özelliği militarist söylemin diğer bütün söylemleri hasıraltı ettiği ve tek başına politik ve sivil alanı kat ettiği bir görünüm sunması olmuştur. 1959–1965 ve 1970–1973 dönemleri nasıl militarist söylemin devlet söylemi içinde mutlak bir pozisyon işgal ettiği yıllar olmuşsa, 1978–1983 dönemi de aynı şekilde militarist söylemin tüm politik ve sivil alanı kat ettiği bir dönem olmuştur. Geriye kalan boşluklarda ise militarist söylem devlet söylemi noktasında hâkim konumunu sürdürmek koşuluyla, diğer söylem biçimlerine sınırlı da olsa belli ölçüde yer açmıştır. Fakat bu yer açma hiçbir şekilde başka bir söylemin devlet söylemi noktasında geçerli bir pozisyon kazanmasına izin verecek ölçüde olmamıştır ve ordu bütün kritik konularda nihai belirleyici olarak kalmış, diğer söylemlerin nereye kadar işleyebileceklerini dahi kendisi belirlemiştir.¹

12 Eylül 1980 darbesi özelde 1978–1980 dönemindeki mümkünlük koşullarının genelde ise 1960’tan itibaren devlet düzleminde geçerli bir konumda bulunan militarist

---

¹ Makro düzlemde bu şekilde işleyişte olan militarist söylem, mikro ölçekte 1930’lardan itibaren zaten işleyişini sürdüren bir şeydi. Özellikle ders kitapları böylesi bir söylemin işleyişini mümkün kılacak kodlarla doluydu. Örneğin, 1970’lerde ders kitaplarını kendi söylemi doğrultusunda yeniden organize etmek isteyen MHP, iktidar ortağı olarak bu fırsatı ele geçirdiğinde “değiştirilmesi gereken” bir şeyler bulmakta zorlanmıştır (Keyder, 2006: 70).

söylemin bir ürünüdür. 12 Eylül darbesinin mümkünlik koşulları sadece içeride oluşan bir şey değildi, aynı zamanda böylesi bir müdahaleyi onaylayan bir uluslararası ortamın içinde gerçekleşmişti. Bu bağlamda 12 Eylül darbesinin ekonomik, sosyal, politik ve uluslararası mümkünlik koşullarının bir ürünü olduğu söylenebilir. 1970'lerin sonuna gelindiğinde ülkede yüzde yüze yaklaşan enflasyon oranının etkin olduğu ve dış ticaret açığının hızla genişlediği bir ekonomi vardı. Döviz ve petrol başta olmak üzere temel girdilerde ciddi sıkıntıların baş göstermeye başladığı bir ortamda sanayideki kapasite kullanımı da hızla düşmeye başlamıştı. Kısa vadeli siyasi çıkarlara odaklanan koalisyon hükümetleri kötüye giden ekonomide uzun vadeli yapısal karar almak yerine sorunları erteleyici çözümlere başvurdular (Keyder, 2006a: 322). Ekonomik düzlemde yaşanan bu çöküntü bazı yazarların ileri sürdüğü gibi 1980 darbesinin doğrudan nedenlerinden biri olarak ele alınabilir (Hershlag, 1988: 38). Fakat çalışmayı ilgilendiren yönüyle ekonomik çöküntü toplumsal kargaşayı tetiklemesi ve iç savaş daha şiddetli bir düzleme oturtması nedeniyle 12 Eylül'ün mümkünlik koşullarına fazlasıyla katkıda bulunan bir yöne sahiptir.

1980 askeri darbesinin sivil alanda onaylanmasını sağlayan ve bu bağlamda en önemli mümkünlik koşulunu üreten gelişme 1978'den itibaren ülkede bir iç savaş görüntüsü sunan çatışmalar olmuştur (Özbudun, 2007: 40). Bir tarafta elliye yakın aşırı sol örgütler etrafında toplanmış kişiler "askeri mücadele" düzleminde sürdürdükleri eylemler kapsamında özellikle üniversite yöneticileri ve hocalara suikastlar düzenlerken (Kürkçü, 2007: 509), diğer taraftan Türkeş'in partisi MHP ile bağlantıları olan aşırı sağ guruplar Apdi İpekçi başta olmak üzere gazeteciler ve önemli kişileri öldürmüşlerdi. Sağ ve sol arasındaki çatışmalar ülkenin önde gelen kişilerinin öldürülmesiyle sınırlı kalmadı, sivil alan sokak çatışmaları sayesinde bölündü ve "kurtarılmış bölge" kavramı bu çatışmalar sırasında ortaya çıktı. Fakat bütün bunlardan daha önemlisi Sünni-Alevi gerilimi kapsamında Alevileri Komünist olarak tanımlayan "ülkücü" gruplar 1978 yılı içinde sırasıyla Malatya, Sivas, Bingöl ve Kahramanmaraş'ta katliamlar gerçekleştirdiler (Ağaoğulları, 2006: 233; Ahmad, 1996: 352). Hızla yaygınlaşan ve devlet güçlerinin dahi giremediği Fatsa'nın bağımsızlığını ilan etmesinde simgesini bulan "kurtarılmış bölge" olgusu (Henze, 1984: 59; Ahmad, 2002: 208; Aslan, 2004) sokağın militaristleşmesini mümkün kıldı ve bu durum sivil

alanın askeri müdahaleyi meşru görmesini de beraberinde getirdi (Karpata, 2007: 277–278). 1970’lerin ikinci yarısında 5.000’in üzerinde kişinin öldüğü çatışmalar (Kürkçü, 2007: 508; Özbudun, 2007: 40) bununla da kalmadı, 1977’de sol hareketlerden kopan Kürt gurupların silahlı mücadeleye başlama kararı alması (Bozarslan, 2003: 859) askeri müdahalenin onaylanma koşullarına katkıda bulundu.

Sokağın bu şekilde militaristleşmesi sıkıyönetim uygulamasını da beraberinde getirdi. 26 Aralık 1978’de 13 ilde, ardından ise sırasıyla 26 Nisan 1979’da 6, 19 Şubat 1980’de 2 ve 20 Nisan 1980’de bir ilde daha sıkıyönetim ilan edildi (Üskül, 1988: 102). Askerin sivil alana dâhil olmasının en üst aşamasını temsil eden sıkıyönetim sokak çatışmalarından kaynaklanan güçlü bir sivil onayın ardından gelmişti. Haziran 1980’de “hiçbir devirde devlet, hükümet, kamuoyu, sıkıyönetimin bugünkü kadar yanında olmadı” diyen Süleyman Demirel, askerin politik ve sivil alandaki etkinliğinin meşruluk koşullarının ne kadar güçlü bir şekilde ortaya çıktığına işaret etmiştir (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 202). Bu normalleşme sıkıyönetim uygulamalarıyla daha da güçlendirildi ve sürekli askerle iç içe yaşayan sivil alan, 12 Eylül’de gelen askeri müdahaleyi gündelik yaşamının bir alt üst olması şeklinde görmedi. Sıkıyönetimler sayesinde askerin sivil ve politik alanla böylesine iç içe geçmesi daha önceki iki müdahalede olduğu gibi 12 Eylül müdahalesinin de en önemli normallik zeminini oluşturmuştur (Özbudun, 2007: 40).

Sokağın militaristleşmesi politik alanı da kendine dâhil etmiş ve hızla militarizme kaydırmıştır. 1970’lerde siyasi partiler arasında en yaygın uygulama devlette kritik kurumlara kendi yandaşlarını yerleştirmektir ve bu kurumlar arasında sokak çatışmalarının bir parçasına dönüşen polis ve güvenlik birimleri de vardı (Heper, 1984: 76; Özbudun, 2007: 41; Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 255). Böylesi bir ortamda AP’nin MHP ve Erbakan tarafından sağa doğru çekilmesi CHP’nin de radikal sol guruplar tarafından sola çekilmesi (Özbudun, 2007: 44) bu iki büyük partinin sokaktaki çatışan tarafları desteklemesini beraberinde getirdi. Demirel, Ecevit ve partisini sol militanlara yardımcı olmakla suçlarken, Ecevit de AP’yi sağcı guruplara destek vermekle suçladı. Bu durum partilerin sokağa ilişkin alınacak sıkıyönetim gibi önlemleri kendi yandaşlarını nasıl etkileyeceği temelinde değerlendirmelerini beraberinde getirdi ve bu nedenle hiçbir önlem soruna çözüm olmadı. Partiler ve sokağın bu şekilde

militaristleşmesi MGK'yi politik alanda daha etkin hale getirirken, Devlet Güvenlik Mahkemeleri, olağanüstü hal, sıkıyönetim yetkilerinin artırılması gibi militarist çözümlerin sıklıkla dillendirildiği bir ortam üretti.

Politik alan sadece sokağın daha fazla militaristleşmesine katkıda bulunmadı aynı zamanda belli kurumlar ve söylemler üzerinden askeri politik ve sivil alana çekerek 12 Eylül'e giden süreçte önemli bir rol oynadı. Fakat bu durum politikacıların koşullardan bağımsız bilinçli bir stratejisi olmaktan ziyade, ordunun bütün kritik konularda nihai belirleyici olduğu bir militarist söylemin etkinliği temelinde işleyen söylem alanının bir ürünüdür. Asker ve sivil alan arasında birincisinin lehine olan bir hiyerarşinin varlığı, kaçınılmaz olarak politik alanın sürekli bir şekilde askeri referans noktasına dönüştürmesine yol açmıştır. Bu hiyerarşik ilişkinin çarpıcı örneği Diyarbakır'daki sıkıyönetim komutanını değiştirmek isteyen Demirel ile dönemin Genelkurmay Başkanı Kenan Evren arasındaki bir diyalogdur. Evren anılarında bu konuşmayı şu şekilde anlatır:

“Güneydoğu Anadolu'daki bölücü ve anarşik olaylardan bahsediyor, bunun bir türlü önlenemediğinden şikayet ediyordu. *Maksadını anlamıştım.* Diyarbakır'daki 7. Kolordu ve Sıkıyönetim Komutanı'nın değiştirilmesini *dolaylı olarak istiyordu.* Kendisine Sıkıyönetim Komutanı'nın bu hususta bir ihmali ve kusuru olmadığını bugüne kadar gelmiş geçmiş iktidarların o bölgede uyguladıkları yanlış politika yüzünden yörenin patlamaya hazır barut fıçısı haline geldiğini... bu bakımdan görevinden alınmasını *düşünmediğimi söyledim...* Bu konu üzerinde fazla durmayarak *konuyu değiştirdi.*” (Evren, 1990: 431).

Evren ve Demirel arasındaki bu diyalog militarist söylemin etkin olduğu dönemde sivil ve askeri alan arasındaki diyalogun tipik bir örneğini teşkil etmesi açısından önemlidir. Bir taraftan bütün olumsuzluklar sivil iktidarlara yüklenip ordu temize çıkarılırken, diğer taraftan sivil iktidarlar “önemli” konularda askerin düşüncesi dışına taşmayan bir politik yaşam sürdürmektedirler. Bu durumun kaçınılmaz sonucu da, hemen her durumda askere yönelik gerçekleştirilen dolaylı ve direkt referans olmuştur. İktidarını doğası gereği partisinin alacağı oylara borçlu olan sivil politikacıların bu durumlarını tehlikeye düşüreceğini bilmelerine rağmen askerin politik alan üzerindeki tahakkümüne izin vermeleri tam da bu militarist söylem koşullarının sonucudur. Bu söylemsel koşulların ürünü olan bir aktörden komutanları görevden alarak darbeyi önleyebileceğini beklemek (Cizre-Sakallıoğlu, 1993: 203; Hale, 1996: 200) fazlasıyla indirgemecilik olur (Demirel, 2004: 64, 120n). Böylesi koşullar altında normalleşmiş

olan pratik ülke sorunlarının politik alanda ele alınması değil, Cizre-Sakallıoğlu'nun da farkında olduğu gibi sürekli bir şekilde askere şikâyet edilerek, orduya referansta bulunularak bu sorunların çözülmeye çalışılmasıdır (1993: 233–239).

Sıkıyönetim uygulamaları, sokağın ve politik alanın militaristleşmesi orduya yönelik özellikle politik düzlemde mutlak bir onayın geliştiği bir söylemsel alan üretmişti. Örneğin, Aralık 1979'da AP'nin gündeme getirdiği yeni bir sıkıyönetim uygulamasına CHP içinden bazı figürler eleştiri getirmiş ve ordunun milliyetçilik anlayışı ile aşırı sağın milliyetçilik anlayışının örtüşmeye başladığı yorumlarında bulunmuşlardır. Bu istisnai eleştiriler bizzat partinin lideri olan ve 1970'lerin başında ordunun politik alandaki etkinliğine karşı getirdiği eleştirilerle dikkat çeken Ecevit tarafından sessizleştirilmiştir. Ecevit “belli noktalarda bir ölçüde değişik ölçütler kullanıyor diye Türk Silahlı Kuvvetleri'nin görüşü ve yaklaşımıyla demokrasiye taban tabana zıt bazı partilerin görüşleri arasında bir yakınlık ve benzerlik” olmadığını vurgulayarak bir anlamda orduyu demokratik olmayan cepheden soyutlamıştır (Milliyet, 20 Aralık 1979: 8). Ecevit'in bu görme biçimi, AP'nin orduyu “anayasaya, Atatürk ilkelerine, Atatürk milliyetçiliğine, özgürlükçü demokrasiye olan bağlılığını her zaman” kanıtlayan bir kurum olarak sunan anlayışıyla örtüşmesi açısından dikkat çekicidir (T.B.M.M., 1979a: 20).

Sivil ve politik alanın yanı sıra bu ikisi arasındaki iletişimi sağlayan basın da 12 Eylül öncesinde önemli ölçüde militaristleşmiştir. Sokaktaki bölünmenin basındaki izdüşümü *Cumhuriyet* ve *Tercüman* gazeteleriydi ve bu iki gazete yaşanan çatışmaları temsilcileri oldukları kesimin dilinden aktarmaktaydı (Erten ve Doğan, 2002: 510; Tek, 2007: 140–147). Bunun da ötesinde basının neredeyse tamamına yayılan hava açık bir askeri darbe olmasa da, ordunun sokak çatışmalarına müdahale etmesi yönündeydi. Fakat Feroz Ahmad'ın da yerinde tespit ettiği gibi basının bu şekilde sokak çatışmalarını sürekli gündeme taşıması darbenin gerçekleşmesinde belirleyici neden değildir (Ahmad, 1981: 5), sadece müdahalenin gerçekleştiği anda ona mümkünlik koşulları sağlayan unsurlardan biridir. Çatışmalara sıklıkla yer vermenin yanı sıra, basında terör problemine politik alanın çözüm olamadığı argümanının yaygın bir şekilde dillendirilmesi dolaylı olarak askeri politik ve sivil alana müdahil olmaya çağırarak anlamına geliyordu ve bu sunma biçimi askeri müdahaleye yönelik

toplumsal rızanın sağlanması noktasında önemli bir işlev görmüştür. Öte yandan, ordunun müdahalelerini onaylayan ve meşru gören bir dil de basına hâkim olmuştur. Örneğin, 1979'un son günlerinde ordunun yayınladığı “tüm anayasal kuruluşlar ve siyasi partileri” uyarıcı bir çok basın organı tarafından “anayasal görevin” yerine getirilmesi, demokrasinin teminatı ve ona tanınan son fırsat gibi ifadelerle karşılanmıştır (Evren, 1997: 12, 16 ve 18). Bütün bu ifadeler en keskin halini ise Necip Fazıl Kısakürek'in darbeden hemen sonraki “bu hareket olmasaydı devlet olmayacak, millet yerinde kalmayacaktı” şeklindeki ifadelerinde bulacaktır (Yılmaz, 2005: 637).

Uluslararası düzlemde ise 1979 İran devrimi ve Sovyetlerin Afganistan'ı işgali gibi olaylar Soğuk Savaş söylemini daha da güçlendirmişti ve ABD bu söylemin dışında hareket edecek yönetimlere fazla sıcak bakmıyordu. Türkiye ise 1979–1980 döneminde Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına geri dönmesine izin vermemesi başta olmak üzere birçok konuda Soğuk Savaş kurallarının dışında hareket etmişti (Uzgel, 2005: 38). Bütün bu gelişmeler ABD'nin darbenin arkasındaki güç olduğunu kanıtlamasa da, darbeyi onaylayabilen koşulların Soğuk Savaş'ın şekillendirdiği uluslararası arenada etkin olduğunun işaretidir (Ahmad, 2003: 145). Nitekim ABD başta olmak üzere Batılı ülkelerin darbeye tepki göstermemesi ve darbenin ardından yardımların artırılması gibi dolaylı yollardan darbenin onaylanması bu durumun göstergesidir. Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) da benzer şekilde darbeye sert bir tepki göstermezken, Almanya ve İngiltere askerinin demokrasiyi yerleştirmek amacıyla böyle bir girişimde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir (Erhan ve Arat, 2008: 84; Birand, 1986: 409; Evren, 1990: 28 ve 167). Örneğin 15 Eylül 1980'deki AET Dışişleri Bakanları Toplantısı'nda Almanya Dışişleri Bakanı “Türk ordusunun demokrasiyi kurtarmak için geldiği ortadadır” ifadelerini kullanmıştır (Birand, 1986: 410).

Söylemsel mümkünlük koşullarından hareketle 12 Eylül müdahalesinin nedenlerini Cumhurbaşkanlığı seçme krizine ya da AP ve CHP'nin anlaşma zemininden yoksun olmasına indirgemenin doğru olmadığı söylenebilir. Hangi koşulların altında bu unsurların bir rejim krizine dönüştüğü sorusu bu bakımdan daha isabetli görünüyor. Kısacası, ekonomik, sosyal, politik ve uluslararası düzlemde işleyen mümkünlük koşulları ve bunların militarist söylemi onaylayıcı yönü 1980 darbesinin en önemli nedenidir. 1960 ve 1971 darbelerinde olduğu gibi hakim söylem alanını kat eden

askerin sivil ve politik alana müdahil olabileceği algılaması 1980 darbesinin temel nedeni olmuştur. Diğer darbelerde olduğu gibi 12 Eylül müdahalesi bir taraftan bu militarist söylemden beslenirken diğer taraftan söz konusu militarist söylemin sağlamlaşmasına hizmet etmiştir. 12 Eylül'ü diğer iki darbeden ayıran en önemli unsur aksi bir sesin çıkmadığı,¹ emir komuta zinciri içinde planlı bir şekilde gerçekleşmiş olmasıdır. Ordu bir bütün olarak sol gibi başka ideolojik kaygılardan bağımsızlaşarak sivil ve politik alana müdahalesini kendisine “emanet” edildiğini düşündüğü bir ülkede gerçekleştirilen normal bir pratik olarak görmüştür. Bu normalleşmeyi mümkün kılan ise, 12 Eylül'ün etrafında işleyişte olan militarist söylemdir.

2.2.2.8. 12 Eylül 1980 ve Sonrası: MGK Devleti

Askerlerin mutlak anlamda iktidarda olduğu 12 Eylül rejimi 3 yıl sürdü ve bu süre içinde askerler ülkenin hukuki, politik, siyasi, ekonomik ve kültürel kodlarıyla istedikleri gibi oynadılar. Bu öylesine etkin bir oyun oldu ki, militarist söylemin mümkünlik koşulları ortadan kalkmaya, başka bir söylemin temel referans noktası olmaya doğru gittiği bir süreçte bile ordu sivil ve politik alan üzerinde etkin bir aktör konumunu sürdürebildi. Diğer bir ifadeyle, ordunun sivil ve politik alan üzerindeki etkinliğini onaylayan hâkim söylem ortadan kalkmasına rağmen, bu etkin olma durumu uzun bir süre daha işleyişine devam etti. 12 Eylül rejiminin daha öncekilerden farklı olarak iktidarın bütünüyle ordunun elinde bulunduğu ve sivillerin politik alandan tamamen tasfiye edildiği bir süreç izlemesi bunda etkili olmuştur.

Siyasi parti liderleri başta olmak üzere valiler, belediye başkanları ve belediye meclis üyeleri de dâhil bütün politik kişiliklerin görevlerine son veren 12 Eylül rejimi, bütün iktidarı sivil üyelerden temizlenen ve Kenan Evren'in başkanlığını yürüttüğü Milli Güvenlik Kurulu çatısı altında toplanan komutanların eline verdi. Ülke çapında sıkıyönetim ilan edildiği ve yerel yönetimlerin sivil kadroları görevden alındığı için merkezle çevre arasındaki iletişimi bölgesel ve yerel komutanların sağladığı bir sistem oluşturuldu (Ahmad, 2002: 216; Heper, 1990: 219). Eğitim, basın, ticaret odaları ve sendikalar başta olmak üzere neredeyse bütün kurumların başına getirilen komutanlar

---

¹ Feroz Ahmad darbe öncesinde alt rütbeli subaylar arasında farklı düşünen bir gurup olduğunu ileri sürse de (1981: 5-6), bu hiçbir şekilde kanıtlanmadığı gibi darbe sonrasında da orduda herhangi bir tasfiye olmamıştır.

MGK'nın yerel uzantıları olarak işlev görmeye başladılar (Zürcher, 2002: 406). Böylelikle merkezde MGK'nın olduğu çevreyle iletişimin kuvvet komutanları üzerinde yürütüldüğü bir "MGK devleti" yaratıldı ve MGK devletinin "hukuki zemini" de 27 Ekim'de çıkarılan Anayasal Düzen Kanunu ile oluşturuldu (Dursun, 2005: 107; Soysal ve Sağlam, 1984: 43). Buna göre MGK, Anayasada T.B.M.M., Millet Meclisi ve Senato'ya ait tüm yetkileri elinde toplarken, Cumhurbaşkanlığına ait yetkiler de MGK Başkanına devredilmiştir. Aynı kanunla MGK'nın aldığı kararların anayasaya aykırılığını iddia etmek yasaklandığı gibi, çıkarılacak bütün kanunlara karşı itiraz yolu da kapatılmıştır. Daha sonra 12 Aralık'ta çıkarılan Milli Güvenlik Konseyi Hakkında Kanun ile MGK'nın T.B.M.M.'nin rolünü üstlendiği konusu tekrarlandı. Böylelikle yürütme yetkilerinin yanı sıra, yasama yetkileri de MGK'nın elinde toplanmış oldu.¹

Yürütmenin ve yasamanın bütünüyle askerlerin elinde toplandığı, yargının ise büyük ölçüde bağımsızlığını yitirdiği bir devlette 1970'lere damgasını vuran sokak çatışmalarının sona erdirilmesi zor olmadı. Darbenin ardından geçen bir yıl boyunca 18,000'i kamu görevlisi olmak üzere 120,000'in üzerinde insan tutuklandı, binlerce kişi işkenceden geçirildi ve bir o kadarı da idam cezasına çarptırıldı (Heper, 1990: 219; Zürcher, 2002: 407). Sivil alanın bütünüyle askerin kontrolü altına alındığı bu aşamada kapsamlı bir sindirme harekâtı uygulandı ve bunun uzun vadeli sonucu 1960 ve 70'lerin "isyancı" gençliğinin "apolitik bir tüketiciye" dönüştürülmesi oldu (Neyzi, 2001: 412).² Sivil alanda sürdürülen bu "kapatma" kampanyasının uzantısı ise 1970'lerdeki sokak çatışmalarına dönmemeyi amaçlayan yasaların çıkarılması ve anayasanın bu doğrultuda yeniden düzenlenmesi olmuştur. Yeni yasal düzenlemelerle sivil toplum kontrol altına alınmış ve "devlet sivil toplum karşısında güçlendirilmiştir" (Toprak, 1996: 94). Kısacası 1980 darbesiyle mutlak iktidarı elinde bulunduran MGK, güç ve yasal düzenlemeler yoluyla sokağı kontrol altına almıştır.

---

¹ 21 Eylül 1980'de Emekli Amiral Bülent Ulusu'ya 6 üyenin askerlerden geri kalanın ise bağımsız teknokratlardan oluştuğu 27 üyeli bir kabine kurdurulmuştu. Fakat kabine "fiili iktidarı kullanan askeri yönetimin, bir alt organı veya yardımcı kurulu" şeklinde işlediğinden bir güçler dağılımını temsil etmiyordu (Özdemir, 1995: 447).

² Bu apolitikleştirme süreci daha sonra çıkarılan ve üniversitelerde siyaset konuşmayı yasaklayan yasalarla sağlanmıştır. Yaşananları apolitikleşme olarak değil, "yeni bir politik anlayışın gelişmesi olarak" gören farklı bir argüman için bkz. (Göle, 2002: 38).

MGK devletinin politik alanı tasfiyesi de en az sivil alanı kapatması kadar etkin bir şekilde yerine getirildi. 16 Ekim 1980’de çıkarılan “Siyasi Partilerin Kapatılmasına İlişkin Yasa” ile mevcut bütün siyasi partiler kapatıldığı gibi, 1982 Anayasası’na eklenen geçici 4. madde ile bu partilerin başkan, genel sekreter ve yöneticilerine 10 yıl içinde milletvekili olma yasağı getirildi. Söz konusu yasaklamaya direnen kişi, Aralık 1980’de çıkardığı *Arayış* adlı haftalık dergide askerin sivil ve politik alandaki etkinliğine ağır eleştiriler yönelten Bülent Ecevit oldu (Özdemir, 2004). Asker bu girişime sert bir tepkiyle karşılık verdi ve 2 Haziran 1981’de MGK’nın çıkardığı kararname eski siyasilerin “Türkiye’nin geçmiş veya gelecek siyasi veya hukuki yapısıyla ilgili olarak kendi anlayışları doğrultusunda sözlü veya yazılı beyanda bulunmaları veya makale yazmaları ve bu amaçlarla toplantı yapmaları” yasaklandı (Bila, 1999: 355). Bu karar politik alanın mutlak kapatılması anlamına geliyordu ve böylelikle politik sahnede askerler dışında konuşmasına izin verilen özne kalmadı.

Politik alanın mutlak bir şekilde kontrol altına alınması 1983 seçimlerinden önceki süreçte de etkin bir şekilde uygulandı. 24 Nisan 1983’te yürürlüğe giren yeni siyasi partiler kanunu MGK’ya partiler üzerinde mutlak otorite yetkisi verdi. Kanunun geçici 4. maddesine göre, MGK, “parti kurucuları üzerinde incelemede bulunmak yetkisine sahip” olurken, “inceleme sonucunda bu görevler için uygun görülmeyenler hakkında” veto hakkını kullanabilirdi. Bu yasa MGK’ya 1983 seçimlerini mutlak bir şekilde kontrolü altında tutma yetkisi verdi. Bu bağlamda AP’ye yakın çevrelerin kurduğu Büyük Türkiye Partisi kapatılırken, aynı çizgideki Doğru Yol Partisi (DYP) ve Erdal İnönü liderliğinde kurulan Sosyal Demokrasi Partisi ise kurucu üyelerinin MGK’da veto ile karşılaşması nedeniyle seçimlere katılamadı. Seçimlerde yarışabilen Emekli Orgeneral Turgut Sunalp’ın liderliğindeki Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Necdet Calp’in başkanlığındaki Halkçı Parti askerlerin bizzat kontrol ettiği ve açıkça destekledikleri partilerdi. Üçüncü parti olan Anavatan Partisi’nin (ANAP) lideri Turgut Özal ise askerlerin desteğini almasa bile, Bülent Ulusu kabinesinde ekonomiden tam yetkili bakan olarak görev yapmış olması ve özellikle Batılı çevrelerden destek görüyor olması nedeniyle onaylanabilir bir kişiydi (Ahmad, 2002: 223).

MGK devleti, sivil ve politik alanı bütünüyle kapatmasından da öte devlet söylemini uzun süre etkileyecek olan yasal ve kurumsal düzenlemeler de gerçekleştirdi. Devlet

yönetiminin sivil iktidarlara bırakıldığı Aralık 1983'e kadar 669 yasa çıkaran askeri rejim (Gemalmaz, 1996: 985), adeta devleti militarist düzlemde yeniden restore etmiştir. Cumhuriyet tarihinin en yoğun yasa yapma sürecinin izlendiği bu dönemde devletin merkeze alındığı, hiyerarşik ve mutlak denetimi mümkün kılan yasal ve kurumsal bir yapı oluşturuldu. Militarist söylemin yasal ve kurumsal düzenlemelerle devletin içine etkin bir şekilde dâhil edilmesinde düzenlemeleri gerçekleştiren üç önemli organ olan MGK, Ulusu Kabinesi, Danışma Meclis'ine hakim olan düşüncenin rolü büyüktür. MGK sadece askerlerden oluşurken, Ulusu Kabinesi asker ve teknokratlardan, 160 üyeli Danışma Meclis de sadece 27 üyesinin akademisyen olduğu hukukçu, mühendis ve asker ağırlıklı bir yapıdaydı (Taşkın, 2002: 576–577 ve 583, 7n). Danışma Meclisi'nin çoğu sivil üyelerden olmasına rağmen, bu üyelerin 40'ının doğrudan doğruya MGK tarafından ve geriye kalan 120'sinin de her ilin askerlerce atanmış valisinin önerdiği 3 aday arasından yine MGK tarafından seçilmesi bu kurumun da büyük ölçüde “MGK'nın güvenini taşıyan danışmanlardan oluştuğunu” göstermektedir (Soysal ve Sağlam, 1984: 43).¹ Sol düşüncenin hiçbir şekilde dâhil edilmediği büyük ölçüde askerlerin belirleyici olduğu bu restorasyon sürecinin sonucu ise muhafazakar, denetim ağırlıklı, otoriter ve hiyerarşik bir devlet yapılanması oldu.

12 Eylül rejimi döneminde “muhafazakâr, denetim ağırlıklı, otoriter ve hiyerarşik” yapılanmanın temsilini bulduğu diğer bir ifadeyle militarist söylemin etkin bir şekilde üzerine sindiği en önemli yasal düzenleme 1982 Anayasası oldu. 1961 Anayasası'nın militarist söylemle uyuşmayan özgürlükçü yönü devlet tarafından tıpkı diktatöryal söylemin etkin olduğu dönemde 1924 Anayasası'nın gördüğü muameleye tabi tutulmuş ve sürekli bir şekilde hor görülüyordu. 1971 düzenlemeleriyle törpülenen bu yön, 1961'dekinden farklı olarak bütün üyelerinin MGK tarafından atandığı, politik hiçbir temsilcinin olmadığı Danışma Meclisi tarafından hazırlanan 1982 Anayasasıyla

---

¹ Danışma Meclisi sahip olduğu “ordu millet” algılaması bağlamında yine askerlerin güvenini temsil eden Cumhuriyet Senatosu ile güçlü bir süreklilik gösterir. Bu bağlamda, “Milli Savunma Bakanlığı Bütçesinin kabulü münasebetiyle Kahraman Türk Ordusuna ve Onun değerli komutanlarına Danışma Meclisinin şükran, takdir ve güven duygularının iletilmesine dair” önergelerde kullanılan ifadeler dikkat çekicidir: “Geçmişimizi şereflerle yüceleştiren, geleceğimiz için güven veren, güç veren Türk Milletinin özvarlığı, *Ordu-Millet* birliğinin gerçek sembolü, Milleti için yalnız bir savaş gücü kudreti değil, aynı zamanda medeni ve ileri hamlelerin, ileri fikirlerin ilham kaynağı, Türklük ruh ve karakterinin en sağlam temsilcisi, Türkiye Cumhuriyetinin ve Atatürk ilkelerinin güçlü savunucusu Yüce Türk Ordusu, Danışma Meclisi üyeleri olarak sana şükran ve güven duygularımızı sunarız” (D.M., 1982: 376-377).

tamamen ortadan kaldırıldı. Üstelik çıkarılan MGK Kararnameleri ile anayasaya dair tüm eleştirilerin yasaklanması, 1982 Anayasasını mutlak bir şekilde askerlerin kontrolüne bıraktı (Özbudun, 2007: 57). Böyle bir süreçte hazırlanan 1982 Anayasası, devlet dışındaki tüm kurumlar ve kişilere mesafeli bakan, devletin bu kurumlar ve kişileri denetimine öncelik veren, bu denetimi mümkün kılan merkezi kurumları öngören, devlet dışındaki kurum ve kişiler arasındaki yatay bağı/bağlantıları kesen, kişi ve kurumları hiyerarşik bir şekilde devlete bağlayan ve özgürlüklerin istisnalarla sınırlandırıldığı bir anayasa oldu.¹ Kısacası 1982 Anayasası militarist söylemin temel özelliklerini içinde barındıran yasal bir metin olarak görülebilir.

Yeni Anayasa ordunun sistem içindeki yerini seleflerine göre daha fazla ayrıcalıklaştırmayla da militarist söylemin izlerini taşımaktadır. 1971’de yapılan anayasa değişiklikleri özel ve idare hukuku alanında orduyu zaten sivil ve politik alan karşısında özerkleştirmişti. Bu değişikliklerle kurulan ve orduya hukuki anlamda idari özerklik kazandıran Askeri Yüksek İdare Mahkemesi’nin yetkileri 1982 Anayasası ile daha da genişletilmiştir. 157. madde ile söz konusu mahkemenin görev alanına askeri ilgilendiren fakat “askeri olmayan makamlarca tesis edilmiş” olan her şeyi dâhil ederek 1971 değişiklikleri ile açık kalan son kapıyı da kapatmıştır (Kardaş, 2004: 300). 125. madde ile de askeri personelin terfi ve emekliliğini düzenleyen Yüksek Askeri Şura kararları da bütün hukuki süreçlere kapatıldı (Özbudun, 2007: 103). Militarizmin nihai noktasına ulaşması bağlamında bu değişikliklerden daha önemlisi yürütme bağlamında MGK’ya ilişkin maddede yapılan değişiklikler olmuştur. Anayasanın 118. maddesi bu tarihe kadar MGK’nın tavsiye alanı olan “milli güvenlik alanını” tanımlamış ve “toplumun huzur ve güvenliği” olan sivil alanı açık bir şekilde milli güvenlik alanına dâhil etmiştir (Kardaş, 2004: 301). Bunun yanı sıra, “tavsiye eder” ibaresi daha güçlü bir ifade olan “öncelikle dikkate alınır” ibaresi ile değiştirilerek Bakanlar Kurulu’nun MGK kararlarına olan bağılılığı daha da artırılmıştır. Dikkat çekici olan bir husus ta bu ibarenin Anayasa taslağında “hükümetin uymakla yükümlü olduğu tavsiyeler” şeklinde geçmiş olmasıdır (Belge, 2008: 9). Bu ibare dünyadan gelecek tepkiler göz önüne alınarak yumuşatılsa da, ifşa ettiği en önemli şey, “dikkate alır” ifadesinin askerin gözünde bir tavsiyeden çok, emir olarak görüldüğüdür.

---

¹ Bu konuda bkz. (Soysal, 1986: 190; Özbudun, 2007: 57; Tanör, 1994: 154; Arslan, 2005: 294–300)

2.2.3. 1984 ve Sonrası: Hâkim Söylemin Dışında

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin en önemli getirisi “orduların demokratik denetimi” denen şeyin “çok etkin bir şekilde globalleşmesi” oldu (Cizre, 2002: 158; Cizre, 2004: 138). Avrupa Birliği ve NATO'nun kendileri ile bütünleşmek isteyen ülkelere önerdikleri ön koşulların başında demokratik denetimin ordu üzerinde etkin kılınması geliyordu ve bu denetim yürütmenin orduyu kontrol altında tutması, yasamanın orduyu denetlemesi, güvenlik tehdidinin asker değil sivil idare tarafından belirlenmesi gibi hususları kapsıyordu (Cizre, 2002: 158; Cizre, 2004: 138). Bu global *dispositife* rağmen, Cizre'ye göre, “Türkiye’de tersi trend hüküm sürmektedir” (2002: 158; Cizre, 2004: 139). Bu tespit söylem alanına ordu merkezli bakıldığında ya da söylem alanını belirleyen şeyin tek başına ordu ve onun destekleyicileri olduğu durumlarda doğrudur. Fakat söylem alanının daha karmaşık bir yapı olduğu, üstelik devlet söylemi denen şeyin de daha geniş bir ağı kapsadığı, zaten söylemin bizzat kendisinin etrafındaki muazzam kalabalığın çevrelediği bir olgu olarak ortaya çıktığı göz önüne alınırsa böylesi kestirme bir yargıya varmak kolay değildir.

Militarist söylem 1945'te diktatöryal söylemin devletin merkezinden çekilmesi gibi açık bir dile getirmeyle sona ermedi aksine bir başka söylemin kendisine devlet söylemi noktasında yer açmasıyla hâkim pozisyonunu tedrici bir şekilde kaybetti. Bu süreç 1980'lerin ikinci yarısında başlayıp 2000'lere kadar yavaş bir seyir izlerken bu tarihten itibaren hızlı bir ivme kazandı. Fakat tıpkı diktatöryal söylemin mirası gibi devlet söylemi noktasında bir alt söylem olarak güçlü bir şekilde işlemeye devam etti ve belli aralıklarla 28 Şubat 1997 örneğinde olduğu gibi yeniden canlanma girişimlerinde bulundu. 1983'te ordunun yürütmeyi sivil iktidara bırakmasıyla birlikte devlet bir taraftan dışarıya belli bir ima sunmak diğer taraftan da meşruluğunu demokratik düzlem üzerine inşa etmek doğrultusunda bir değişim gösterdi (Navaro-Yashin, 2002: 136). Dışın (özellikle Avrupa Birliği ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi) ve için bu yeniden şekillenmesi militarist söylemi ikinci plana itti ve devlet söylemi farklı bir dil geliştiren fakat devlet söyleminin dışına çıkmayan bir “sivil toplumu” kendisine dâhil etmek zorunda kaldı. Militarist olmayan bu yeni hakim söylemi öncülünden ayıran en önemli unsur toplum içinde “kendiliğinden ortaya çıkan” ya da “spontane” gelişen gurupların devlet söylemine dâhil edilmesi oldu (Navaro-Yashin, 2002: 132).

Bu yeni durumda militarist söylemin hakim bir pozisyon işgal etmesi mümkün değildi ve tedrici olarak militarist söylem yerini başka bir söylemin hakimiyetine bıraktı. 1990'ların başında Şerif Mardin ve Nilüfer Göle gibi sosyologların fark ettiği şey, Türkiye'de 1983'ten itibaren ciddi bir şekilde sivil toplumun geliştiği idi (Mardin, 1987: 16; Mardin, 1993; Göle, 1994). Göle bu durumu "1980'leri Türk siyasetinde bir dönüm noktası" şeklinde tanımladı ve merkezin dışında bağımsız sivil toplum oluşumlarının ortaya çıkmasını yeni dönemi öncüllerinde ayıran temel unsur olduğunu dile getirdi (1994: 213). 1960 ve 1970'lerdeki "gelecek-odaklı" devrimsel hareketlerden farklılaşan bu yeni oluşumların (Göle, 1994: 215) kendi temsil ettiği grubun mevcut devlet içindeki çıkarlarını maksimize etmeye çalıştığından militarist söylemle bir işleri yoktu. Değişim sadece bu tür sivil toplumların ortaya çıkmasıyla gelmedi, bunları mümkün kılan politik düzlemdeki gelişmelerle eş zamanlı gitti. ANAP iktidarının "hükümeti merkezsizleştirme politikaları, devlete ait ekonomik sektörleri özelleştirmesi, pazar ekonomisine yönelik odaklanması" (Göle, 1994: 218) bir taraftan politik alanı yeniden şekillendirirken, bir taraftan da bu tür hareketlerin ortaya çıkabileceği bir ortam hazırladı.

Yaşanan söylemsel farklılaşma ile paralel olarak yine Göle'nin ifadeleriyle 1980'ler ekonomik yaşam biçimini bütünüyle değiştirdi:

"Türkiye 1980'lerde yeni bir zaman dilimine girdi. Piyasa ekonomisi bugünü, 'şimdiki' zamanı kıymete bindirdi. Türkler parayla tanışıkça bugünkü zamanı sevdiler. Hemen bugün şimdi kazanıp, kendi yaşamlarında tüketip statü sahibi olmaya giriştiler. Siyasetteki zaman kavramı da piyasa ekonomisine paralellik göstererek değişime uğradı" (2002: 7).

Sonuçta, sivil toplum benzeri hareketlerin içinde yaşayabileceği ve yine bu tür hareketlerin beslediği, yeni yaşam biçimini mümkün kılan ve yine bu yaşam biçimi tarafından beslenen başka bir söylem 1980'ler boyunca gelişti ve militarist söylemin yerini aldı. Sivil toplumu ve yeni ekonomik yaşam biçimini kendisine dâhil eden devlette militarist söylem hakim pozisyonunu koruyamazdı. Öte yandan yeni ekonomik ilişki biçimleri devlet söyleminin belirlenmesinde ordunun merkezi rolünü kaybetmesini de beraberinde getirdi. Sermayenin dünya ölçeğinde belirleyici olduğu 1980 ve sonrası dünyasında devlet önemini bütünüyle kaybetmese dahi, ulusal-pazar ve ulus-devlet gibi olgular gittikçe merkezi önemini kaybetmeye başlamışlardır. Bu

yeni dönemde devletin rolü, dünya ölçeğinde işleyen sermayeye dair mekanizma ile yerel ölçekte işleyen mekanizmalar arasında gereken uyum mekanizmalarını sağlayacak şekilde yeniden kurgulamak olmuştur (Ercan, 2004: 14). Devletin bu şekilde yeniden tanımlanması diğer bir ifadeyle aracı mekanizmaya dönüşmesi hâkim söylemi belirleme gücünün önemli ölçüde devlet elitlerinden sermaye sahiplerine kaymasıyla sonuçlanmıştır. Bu yeni durum da militarist söylemin işleyişini sorunlu hale getirmiş ve başka bir söyleme yol vermesine neden olmuştur.

Militarist söylemin hakim pozisyonunu kaybetmesi bölümün başında belirtildiği üzere militarist dönemi öncesi ve sonrasında ayıran bu söyleme yönelik “muazzam sessizliği” de ortadan kaldırmıştır. 1980’lerin ikinci yarısı akademik alanda askerin sivil ve politik alandaki etkinliğini eleştiren ve bunu sorunsallaştıran çalışmalara tanıklık etmiş, “metodolojik militarizm hızla geride kalarak, militarizm ve militarizasyon süreçleri çok farklı boyutlarda görünür kılınmıştır” (Altınay, 2009: 1254). Mevlüt Bozdemir’in “Ordu-Siyaset İlişkileri” (1984), Metin Heper ve Ahmet Evin’in “State, Democracy and the Military” (1988), Hikmet Özdemir’in “Rejim ve Asker” (1989), Zafer Üskül’ün “Siyaset ve Asker” (1989), Murat Belge’nin “12 Yıl Sonra 12 Eylül” (1992), Ümit Cizre-Sakallıoğlu’nun 1993’teki “AP-Ordu İlişkileri” adlı çalışmaları bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu öncüllerinden hareketle 1990 ve 2000’li yıllarda ise militarist söylemi sorunsallaştıran çalışmalarda önemli bir artış olmuştur. Bu yeni sorunsallaştırma çabasının bir uzantısı olarak özellikle 28 Şubat (1997) süreci akademik düzlemde ciddi bir ilgi konusu olmuş ve önemli ölçüde sorunsallaştırılmıştır.

Politik düzlemde de militarist söylemin hakim pozisyonunu tedrici olarak kaybettiğini gösteren gelişmeler olmuştur. Aralık 1983’teki seçimleri askerin desteklediği iki parti değil, oyların yüzde 45’ini alan Turgut Özal’ın partisi kazanmıştı. 1980 öncesi politik aktörlerin temizlendiği bir ortamda Turgut Özal ve ekibi ülkede politik söylemi yeniden inşa etme noktasında fazla zorlanmadı ve militarist söylemin kurumsal düzlemde işleyişte olduğu bir dönemde başka bir söylemin alt yapısını kurdu. 1980’lerin “global neoliberal paradigmasından” ilham alan Özal ve partisi, 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan ülkenin “sahiden kapitalistleşmesi ve global kapitalist ekonomiye bütünleşmesi” denen sürecin uygulayıcıları oldular (Bora, 2005: 596).

Ordu ise global trendi arkasına alan Türkiye'deki bu neoliberal dalgaya bir itiraz getirmediği gibi, Özal döneminde daha önce hiç olmadığı kadar sivil ve politik alanın dışında kalmaya başladı (Hale, 1996: 242; Çaha, 2003: 247). Sivil asker ilişkilerinde somut gelişmeler de yaşandı. 1987'de Genelkurmay Başkanı olarak görev süresi biten Necdet Ürüğ kendisinin yerine Necdet Öztoran'u geçirmeye çalışsa da Özal, yeni göreve Necip Torumtay'ı atadı. 1989 seçimlerinde ise Özal'ın Cumhurbaşkanı olması asker cumhurbaşkanı geleneğini yıktı ve böylelikle "cumhurbaşkanının sivil kesimden gelmesi durumunda sivillerin ağırlıkta olacağı bir MGK da oluşturulmuş" oldu (Cizre, 2004: 148).

BÖLÜM 3: NEOLİBERAL SÖYLEM

“Mallar nasıl geliyor, en iyisi nasıl bulunuyorsa, fikirler de öyle bir pazara gelecek, o fikir pazarında biz en iyisini bulacağız” Turgut Özal, 1992

“... her şeyi serbest piyasaya bırakarak, nefislerin kazanma hırsını artırmak tarihi ve milli hukukun da özüdür”, Seyfi Şahin, TBMM, 1995

Türkiye’de “neoliberal söylem”, diktatöryal ve militarist söylemlerin üzerine kuruldukları ekonomik sistemin değişmesiyle mümkün hale gelmiştir. 1980’lerle birlikte ortaya çıkan ve devletin sermaye üzerindeki kontrolünü ortadan kaldıran yeni “neoliberal” ekonomik sistem, diğer bütün alanları kat ederek dönüştürmüş ve böylelikle yeni bir söylem biçimini mümkün kılmıştır. Louis Althusser’in kavramlarını ödünç alarak söylemek gerekirse, yeni ekonomik algılama diğer tüm alanların içinden geçerek onları belli bir söylem doğrultusunda dönüştürmüş, diğer bir ifadeyle onları bir “üst-belirlenime” tabi tutmuş ve böylelikle sadece ekonomik alanda işlemeyen, diğer birçok alanda da kendini gösteren bir “neoliberal söylem” devlet söylemi noktasında hâkim bir konum kazanmıştır. Burada neoliberal ekonomi, Althusser’in “ekonomik olmayan yapıların ekonomik yapı tarafından son tahlilde belirlenmesi” dediği ve hiçbir şekilde diğer unsurlar arasında dominant olmayan, aksine diğer unsurların “hepsinin içinde aktif” olan bir olgu olarak alınmalıdır (Althusser ve Balibar, 2006: 99 ve 98; Althusser, 2005: 100). “Son tahlilde” ifadesi de yine hiçbir şekilde “bir merkezin önceliği” olarak görülmemeli ve “ilk andan son ana kadar” bu son tahlilin “tek başına belirleyici olduğu bir saatin asla gelmediği” göz önüne alınmalıdır (Althusser ve Balibar, 2006: 98; Althusser, 2005: 113).

Diktatöryal ve militarist söylemlerde olduğu gibi, Türkiye’deki neoliberal devlet söylemi de büyük ölçüde içinde bulunduğu tarihsel *dispositif* ile paralel bir seyir izlemiştir (Erdoğan, 2003: 22). 1980’lerle birlikte dünyada hızla yayılmaya başlayan neoliberal söylem, eş zamanlı olarak Türkiye’de de kendini göstermiş ve kısa süre içinde dominant devlet söylemi haline gelmiştir. Fakat bu dominant olma durumu

başka söylem biçimlerinin ortadan kalktığı anlamına gelmez aksine, daha önceki diktatöryal ve militarist söylemlerin de alttan alta işleyişte olduğu ve belli dönemlerde öne çıktıkları ama hiçbir zaman neoliberal söylemin dominant pozisyonunu sekteye uğratmadıkları bir durumdan bahsedilebilir. Ayrıca diktatöryal ve militarist söylemler özellikle Kürt sorunu ve İslamcılık gibi spesifik alanlarda daha belirgin bir görüntü sunmuşlardır. Diğer bir ifadeyle hâkim oldukları dönemlerde olduğu gibi bütün siyaseti kat eden bir konum kazanamamışlar ve neoliberal söyleme karşı hiçbir zaman alternatif ya da dominant bir pozisyon geliştirememişlerdir. Bu nedenle, Kürt sorunuyla mücadelede kendini gösteren militarist ve diktatöryal söylem ile 28 Şubat'ta belirgin bir şekilde ortaya çıkan militarist söylem hâkim neoliberal devlet söyleminin ikameleri olarak görülemezler. Tıpkı diktatöryal ve militarist söylemlerin dominant olduğu dönemlerde gelişen ve alttan alta işleyişte olan başka söylem biçimlerinin hâkim devlet söylemi olarak adlandırılmayacağı gibi.

Türkiye özelinde neoliberal söylemin en önemli göstergelerinden biri de diktatöryal ve militarist söylemlerin etkin oldukları dönemde hâkim olan “devlet merkezli modernleşme” anlayışının ciddi problemlerle karşılaşmasıdır. Artık modernite merkez güçlerin kontrolünde olan bir şey değildir. Aksine yeni ortaya çıkan küreselleşme, pazar ekonomisi ve liberal devletin sözcülüğünü üstlenen ekonomik aktörler, kimlik siyasetini tanıma ve fark mücadelesi olarak uygulamaya sokan politik figürler ve haklar, özgürlükler ve aktif vatandaşlık gibi fikirler üzerinden yeni bir siyaset dili geliştiren sosyal hareketler tarafından üstlenilmiştir (Keyman ve Öniş, 2007: 16). Bu yeni durum alternatif modernite söylemlerine alan açtığı kadar (Keyman ve İçduygu, 2003: 221) devletin küçülmesi ya da devlet söyleminin daha geniş aktörler arasında yeniden dağıtılması diğer bir ifadeyle daha fazla aktörün devlet söylemine dahil edilmesi denen neoliberal söylemle de örtüşmektedir. Tam da bu noktada devreye giren sivil toplum örgütleri yeni devlet söyleminin hem ürünleri hem de taşıyıcıları olarak değerlendirilebilirler.

3.1. Neoliberalizm: Kavram, Söylem

1980 sonrası dünyada hâkim söylem olarak neoliberalizmin işlediği noktasında genel bir kanı vardır. Bu hem fikir duruma karşın neoliberalizmin nasıl küresel ölçekte

hâkim bir pozisyon kazandığı noktasında ise iki farklı argüman ortaya çıkmaktadır. Bir gurup neoliberal söylemin bilinçli bir projenin ürünü olduğu, “küresel sermayenin neoliberal projesi” denen şeyin büyük ölçüde sivil toplum kuruluşları olmak üzere bir takım kurumlar aracılığıyla belli bir merkezden yürütüldüğünü savunmaktadır (Hardt ve Negri, 313; George, 1997: 47–53; Wacquant, 2004). Diğer bir ifadeyle neoliberalizm güçlü ve iyi organize olmuş lobileri arkasına alan küresel elit tarafından yürütülen “yukarıdan bir devrim” olarak tanımlanır (Robinson, 2004: 77–78). Buna göre, neoliberal söylemin yaygınlaşması “kapitalist şirketler ve ulus devletlerin ilişkilerdeki temel dönüşümü hayata geçirebilecek belli sosyal güçler üzerinden işleyen dominant hareketlerin bir sonucudur” (Laclau ve Mouffe, 2001: xvi). Tam da bu nedenle yani belli bir merkezin ürünü olması nedeniyle kontrol edilebilir olduğu için bu yazarlar “onu daha insani bir düzleme çekmek yerine neoliberal düzene makul bir alternatif” geliştirilmesinin mümkün olduğunu da ileri sürerler (Laclau ve Mouffe, 2001: xvi-xvii).

Diğer görüş ise, belli bir merkezin itici gücünü inkâr etmeksizin neoliberal söylemin hâkim pozisyon kazanmasında birçok faktörün belirleyici olduğunu ve bu durumun neoliberal söylemin birçok ülkede farklı düzeyde geliştiğini açıklayan temel unsur olduğunu ileri sürmektedir (Harvey, 2007: 115; Plehwe, Walpen ve Neunhöffer, 2006: 1–2). Bu durumda ise neoliberal söylem sol ya da başka bir hareket tarafından bastırılmak yerine kendi içinde yaşadığı “1997 Asya krizi” ve “2001 sonrası küresel durgunluk” gibi krizlerle sona erebilir (Harvey, 2007: 152; DeMartino, 2000: 8–11). Bu yaklaşım ile birebir örtüşmese de, Michel Foucault, neoliberal söylemin kendinden önceki Keynesyen söyleme bir tepki olarak ortaya çıktığını ve belli bir merkezin kontrolünden ziyade belli bir bağlamın içinde geliştiğini savunur. Ona göre, Amerika neoliberalizmi, Alman ya da Fransız neoliberalizminin ortaya çıktığı bağlam içinde gelişmiştir (2008: 216–217). Bu farklılığa rağmen her iki yaklaşımın da hemfikir olduğu şey ise, 1980 sonrası dönemin küresel ölçekte işleyen ve her şeyi kat ederek yeniden tanımlayan bir “neoliberalizm çağı” olarak adlandırılabilir (Saad-Filho ve Johnston, 2005: 1; DeMartino, 2000: 2; Bourdieu ve Wacquant, 2001: 2; Peck ve Tickell, 2002: 381). Bu dönemde yapılan birçok çalışmada “neoliberalizm çağı”, “neoliberal çağ”, “neoliberal dönem” ve “neoliberal dünya” gibi tanımlamaların bir alt

başlık olarak sıklıkla kullanılması, bir taraftan bu söylemin hâkim işleyişini gösterirken, diğer taraftan da söz konusu söylemin sağlamlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Neoliberal söylemin dominant bir hale gelmesi noktasında petrol krizinin patlak verdiği 1973 yılı bir dönüm noktası olarak alınır (Hobsbawm, 1994: 403). Bu tarihten itibaren yaşanan petrol fiyatlarındaki artışla birlikte ortaya çıkan küresel ekonomik kriz 1970'lerin sonundan itibaren “kapitalist birikimin ekonomik, sosyal ve politik koşullarının yeniden yapılandırılmasını” beraberinde getirdi (Overbeek ve Pijl, 1993: 2). Bu yeniden yapılandırma yeni bir söylemi, yeni normallik ölçütlerini ortaya çıkaracak kadar geniş ölçekliydi ve Amerika’da “Reagan devrimi” ve İngiltere’de “Thatcherizm” hareketinin tetiklediği bu yeni küresel söylem biçimi hızla dünyanın geri kalanına yayıldı. Stuart Hall “organik bir kriz” olarak tanımladığı 1970’lerin ikinci yarısında yaşanan ekonomik krizden doğan bu yeni hareketlerin sadece ekonomik krizi ele almakla yetinmeyeceğini, söylemsel düzlemde büyük bir değişiklik getireceğini daha 1983’te öngörmüştü:

“Eğer kriz derinse, ‘organikse’, bu çabalar [Thatcherizm] sadece savunmacı olamazlar. *Biçimlendirici* olacaklar; yeni bir güçler dengesinin amaçlanması, yeni unsurların ortaya çıkması, yeni bir ‘tarihsel blok’ inşa etmeye girişilmesi, yeni politik düzenler ve ‘felsefeler’, devletin temel bir yeniden yapılandırılması ve krizi inşa eden ve onu pratik bir gerçeklik olarak ‘yaşadığı’ şeklinde temsil eden ideolojik söylemler.” (Hall, 1983: 23)

1970’lerin sonunda ortaya çıkan ekonomik alanın yanı sıra, sosyal ve politik alanı da yeniden kuran bu yeni söylem biçimi birçok yazar tarafından neoliberalizm olarak adlandırıldı. Bir tanım yapmak gerekirse neoliberalizm, temelde “insanların güçlü özel mülkiyet hakları, serbest pazar ve serbest ticaretin karakterize ettiği kurumsal bir temelde bireysel girişim özgürlüklerinin ve yeteneklerinin serbest bırakılmasıyla en iyi şekilde ilerleyebileceği” düşüncesidir (Harvey, 2007: 2). Bu sistemde devletin rolü ise, bu “kurumsal temeli” inşa etmek ve sürdürülmesini sağlamak olduğu kadar, pazara dâhil olmayan eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, çevre kirliliği gibi konuları da pazara katarak bu kurumsal yapıyı genişletmektir. Fakat bu inşa ve katkı sürecinin dışında devlet, kurulu pazara hiçbir şekilde müdahale hakkına sahip değildir (Harvey, 2007: 2). Kısacası, neoliberal söylem devletin pazar ekseninde gelişen her şeyi onaylaması, pazarın dışında kalanlara müdâhil olarak onları pazarın içine dâhil etmesidir. Önemli

bir ayrıntı da, pazarı üretim ve dağıtım için yeter mekanizma olarak gören klasik liberalizmden farklı olarak, neoliberal ekonomide pazar kendi içinde ahlaki olarak iyi olduğu için hayatın geri kalan safhalarına da uyarlanabilen “tüm insani aktiviteler için bir rehber olarak” işleyebilen bir şeydir (Prechel ve Harms, 2007: 4; Treanor, ty). Bu nedenle klasik liberal ekonomide pazardan bağımsız mekanizmalar olarak işleyen eğitim, din, ordu, sağlık gibi alanlar da sistemin içine dâhil edilerek, pazar mekanizmasına müdahale edecek kurumlar neoliberal ekonomide ortadan kaldırılır (Prechel ve Harms, 2007: 4; Harvey, 2007: 3).

Bu tanımlardan hareketle neoliberal devlet söyleminin bazı temel özellikleri sıralanabilir (Harvey, 2007: 64–67; DeMartino, 2000: 4–7 ve 11–15; George, 1997: 47–53). Birincisi neoliberal bir devlet bireysel mülkiyet hakları, hukukun üstünlüğü ve pazar ve serbest ticaretin etkin bir şekilde işlemeden yanadır ve bunları bireysel özgürlüğün temeli olarak görür. Diğer bir ifadeyle neoliberal düşünceye göre bireysel özgürlük devletin garantisinde olan demokrasi ve hukukun üstünlüğü ile değil, devletten başta ekonomik alan olmak üzere bütünüyle özgür olmayla kazanılabilecektir. İkincisi, sosyal politikalar da dâhil devlet bütünüyle piyasadan çekilirken geriye kalan tek görevi pazar rekabetinin temel kurallarını denetlemek ve gücünü pazar sisteminin sürdürülmesi doğrultusunda kullanmaktır. Üçüncüsü, neoliberal söylem bireysel başarı ya da başarısızlıkları kişinin kendi durumuyla açıklarken, sistemin bu başarısızlıklarda belirleyici olmadığını savunur. Dördüncüsü, sermayenin serbest hareketi önündeki tüm engellerin kaldırılmasıyla ortaya çıkan global pazar ve uluslararası rekabet olumlu bulunurken devletler arasında bunların sürekliliğini sağlayacak anlaşmalar yapılır. Son olarak, neoliberal söylemde bütün problemler mahkeme önünde çözülürken, bireyler arası ilişkilerin düzenlenmesinde demokratik kurumlar karşısında yasal kurumlar daha etkin bir rol üstlenirler.

Neoliberal söylemin ekonomik, toplumsal ve siyasi ilişkileri yeniden kurgulayan önemli sonuçları da oldu. Bunlardan ilki, 1980 sonrası dünyada sermaye sınıfında önemli değişimlerin gerçekleşmiş olmasıdır. Neoliberalizm alt ve üst sınıf arasındaki ekonomik birikim farkının üst sınıf lehine genişlemesine hizmet etmiş olsa da, bu durum sermaye sınıfının aynı kaldığı anlamına gelmez (Harvey, 2007: 31). Örneğin, 1960’lar Amerika’sında “General Motors için iyi olan Amerika için de iyidir”

şeklindeki slogan 1990'larda "tüm mesele Wall Street için iyi olmasıdır" söylemine dönüşmüştür (Harvey, 2007: 33). Yeni üretim ve tüketim biçimlerinin gelişmesi, hızlı özelleştirme, piyasanın serbestleşmesi gibi gelişmeler "refah ve gelirin yeniden dağıtımını" mümkün kılmıştır (Harvey, 2007: 159). 1980'lerle birlikte finans sektörünün ekonomide ağırlıklı bir yer edinmeye başlaması (financialization) büyük sermayenin el değiştirmesini mümkün kılan en önemli unsurlardan biri oldu. Spekülasyon, yırtıcılık, hile gibi unsurların sermaye değişimine yasal yollardan dâhil olması bu değişimde önemli rol üstlendi (Harvey, 2007: 161). Özelleştirme yoluyla güçlü yatırım alanlarının yeniden dağıtılması, iletişim gibi yeni ve güçlü sektörlerin sermaye alanına dâhil olması da bu sürece muazzam etkide bulundu. Merkez ülkeler dışında ise bu sermaye değişimi daha güçlü oldu ve özellikle özelleştirmeler sayesinde yabancı şirketlerin iç piyasalara dâhil olması bu ülkelerdeki yerleşik sermaye sınıfını önemli ölçüde değiştirdi.

Sermaye sınıfındaki hareketliğe paralel gelişmeler sivil alanda da yaşandı ve *kamusal alanın özelleştirilmesi* denen bu süreç sivil toplum kuruluşlarının önemli oranda artışıyla sonuçlandı. Neoliberalizmin temel unsur olarak bireye yaptığı vurgu birey ve gurup haklarına yönelik ciddi bir aktivizmi beraberinde getirdi (Harvey, 2007:176; Harvey, 2006: 51). Bu durum bizzat devletin kamusal alan üzerindeki belirleyiciliğini sınırlandırsa da, sivil toplum kuruluşlarının hakim söylem içinde hareket etmesi bu kuruluşları kamusal alandaki neoliberal söylemin ajanlarına dönüştürdü (Harvey, 2007:177; Negri ve Hardt, 2000: 36 ve 314). Bu bağlamda daha ileri bir yoruma göre, hükümet dışı bu yapılanmalar neoliberal guruplar tarafından söylemlerinin aşağıdan desteklenmesi doğrultusundan kullanıldıkları için neoliberalizmin toplumsal düzlemdeki işleyiş mekanizmalarına dönüştüler (Petras, 1997; Petras, 1999: 75). Kısacası sivil toplum kuruluşları temelde devleti merkeze alan bir önceki söylemleri alt üst ederek, neoliberal söylemin önemli taşıyıcılarına ve daha da önemlisi bu söylemin *stratejilerine* dönüştüler. Örneğin insan hakları örgütlerinin neoliberal söylemin küresel ölçekte yayılması ve dominant hale gelmesinde önemli rolleri olmuştur. Kosova, Doğu Timor, Haiti, Afganistan ve Irak gibi ülkelere yönelik müdahaleler söz konusu olduğunda bu tür örgütler özgürlüğün, insan haklarının korunması adına politika yapımalarına önemli bir meşru temel sağladılar (Harvey, 2006: 53).

Neoliberal söylem sadece politik, ekonomik ve sivil alanı kat etmek ve yeniden inşa etmekle kalmadı, aynı zamanda kültürel anlamda ciddi bir metalaşmayı da beraberinde getirerek toplumsal yapının çözülmesine yol açtı. Karl Polanyi'nin 1944'de yazdığı gibi “pazar mekanizmasının insan kaderinin tek belirleyici olmasına izin verilmesi... toplumun ortadan kalkmasını” beraberinde getirecekti (2001: 76). Neoliberal söylemin pazar merkezli hareket ederek her şeyi temelinde bir mal olarak değerlendirme yaklaşımı, cinsellik, kültür, tarih, milliyet ve din gibi tüm unsurların hızlı ve travmatik bir şekilde çözülmesine yol açtı (Harvey, 2007: 165–167). Bütün bu sosyal olguların pazarın içinden geçerek yeniden tanımlanması ve pazar mekanizmasının birer parçalarına dönüşmesi ise neoliberalizmi toplumsal rızayı sağlama noktasında o güne kadar kullanılan önemli dayanaklardan yoksun bıraktı. Bu dayanakların yeniden söylem alanına dâhil edilmesi tek başına neoliberalizmin yapabileceği bir şey değildi ve başka bir söylemin de neoliberal söylemle eşzamanlı gitmesi söylem alanını belirlemesi gerekiyordu. Bu da neredeyse neoliberalizm ile eş zamanlı giden neo-muhafazakârlık oldu.

Pierre Bourdieu “mali serbestlik politikalarının mümkün kıldığı” ve belli bir kelime hazinesi etrafında dönen “güçlü söylem” (strong discourse) olarak tanımladığı neoliberalizmin kısa bir süre içinde “evrensel bir inanç” (universal belief) ya da “kutsal bir hakikat” (ecumenical gospel) haline geldiğini ileri sürer (1998; Bourdieu ve Wacquant, 2001; Bourdieu, 1998a: 126). Fakat daha da önemlisi Bourdieu, neoliberalizm ile eş zamanlı giden bir başka söyleme daha dikkat çeker. “Neo-muhafazakâr yeniden inşa dönemi” olarak tanımladığı bu ikinci söylemsel alanın, “maksimum kazanç dışında hiçbir kuralı tanımayan bir nevi radikal kapitalizme geri dönüş olan” neoliberal söylemi onaylayan ve yücelten bir yönü olduğunu ve tam da bu nedenle bu iki söylemin eş zamanlı işleyebildiklerini savunur (Bourdieu, 1998a: 125). Bourdieu'ya göre, neoliberalizm ekonomi alanında işlerken, neo-muhafazakârlık politik alanda işleyerek birbirlerini tamamlarlar (Brown ve Szeman, 15, 7n). Bu durumda Bourdieu'nun anladığı anlamda neoliberalizm, sağın önderliğinde, neo-muhafazakâr söylem etrafında gelişen kapitalist bir ekonomik yapıdır.

Neoliberalizm ve neo-muhafazakârlık arasında bir bağlantı kurma konusunda Bourdieu yalnız değildir ve kendisinden önce 1990'ların başında Henk Overbeek ve Kees van

der Pijl böyle bir bağlantıya işaret ederek neoliberalizmin “yeni Sağ”, neo-muhafazakârlığı içerdiğini dile getirmişlerdi (1993: 15). Bir aradalıkları bir çelişki gibi görünse de, neoliberal burjuvaziye etkin bir politik destek sağlayan neo-muhafazakârlık, moral değerler etrafında şekillenen bir rıza inşası yoluyla “hâkim sınıf iktidarının inşasına ve güçlenmesine” katkıda bulunmaktadır (Harvey, 2007: 83–84; Giddens, 1998: 9). Sınırsız bireycilik, rekabet ve pazarın getirdiği anarşinin hızla artan yönetilemezliği karşısında neo-muhafazakârlık önemli bir panzehir olarak ortaya çıktığı gibi, savunduğu milliyetçilik sayesinde neoliberalizm yüzünden çözülmeye uğrayan toplumsal sadakat bağlarının yeniden güçlendirilmesini de mümkün kılmaktadır (Harvey, 2007: 82 ve 95). Bu bağlamda neo-muhafazakârlık, neoliberalizmi sekteye uğratan bir söylem olarak ortaya çıkmamakta, aksine neoliberalizmin problemleri yamalayan destekleyici bir söylem biçimi olarak gelişmektedir. Pazar serbestisi konusunda hiçbir itiraz getirmeyen neo-muhafazakârlık, neoliberal söylem alanının zor, baskıcı ve denetimci yüzünü temsil etmektedir. Yine neo-muhafazakâr söylemin devlete yönelik vurguları da, neoliberal söylemin devletin ortadan kaldırması değil, “devlet kurum ve pratiklerinin radikal bir yeniden düzenlenmesi” yoluyla yeniden inşası olduğu göz önüne alınırsa bir meydan okuma değildir (Harvey, 2007: 78; Mütevellioğlu ve Sönmez, 2009: xxi; Saad-Filho ve Johnston, 2005: 3).

3.1.1. Neoliberal Söylemin Yükselişi

1978–1980 tarihleri arasındaki dönem David Harvey tarafından “dünya ekonomik ve sosyal tarihinde devrimsel bir dönüm noktası” olarak tanımlanır (2007: 1). 1978’de Çin’de Deng Xiaoping önderliğinde komünist ekonominin liberalleştirilmesi süreci başlarken, Temmuz 1979’da Amerikan Merkez Bankası’nın başına getirilen Paul Volcker enflasyonla mücadele noktasında para politikasını değiştirdi. Mayıs 1979’da İngiltere’de seçimleri kazanan Margaret Thatcher ve 1980’de Amerika’da iktidara gelen Ronald Reagan ülkelerinde ekonomiyi yeniden canlandırmak için neoliberal politikaları hayata geçirdiler. Bu dört önemli değişim “tesadüfî olarak” ortaya çıkmadı, aksine bu dört kişi kendilerinden önce alt söylem olarak işleyişte olan bir söylemi

olarak hâkim söylem haline getirdiler (Harvey, 2007: 1–2).¹ Bu değişimi sağlayan şey ise, bir önceki ekonomik düzenin işleyemez bir duruma gelmesi ve mevcut ekonomik çelişkilerin üstesinden gelme kapasitesinin ortadan kalkması olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1929 Ekonomik Buhranına çözüm olan Keynesyen politikalar kapitalist ülkelerde etkin bir şekilde uygulanmaya başlanmış ve bu bağlamda devlet sanayileşme sürecine aktif bir şekilde katıldığı gibi, birçok refah sistemini de hayata geçirmiştir. Yine Keynesyen politikaların mümkünlik koşulları altında “iç barış ve huzurun bir garantisi olarak” sermaye ve emek arasında bir “sınıf uzlaşmasına” [class compromise] gidilmiş ve bunun sonucunda işçi sınıfını temsil eden sendika ve partiler etkin bir şekilde politik ve sivil alana dâhil olmuşlardır (Harvey, 2007: 10–12; Przeworski, 1986: 208). 1950’ler ve 1960’lar söz konusu ekonomik söylemin Türkiye de dâhil kapitalist ülkelerde etkin bir şekilde uygulanışına tanıklık etti. Fakat 1970’lere gelindiğinde mevcut kapitalist ekonomik düzen azalan büyüme oranı, işsizlik ve enflasyon düzleminde “yapısal bir krizle” karşı kaşıya kaldı ve Keynesyen politikalar, aşırı düzenlenmiş emek piyasası ve devletin piyasaya dâhil olması bu krizin suçluları olarak görüldüler (Duménil ve Lévy, 2005: 9; Peck ve Tickell, 2002: 388).

Bu krizden çıkış yolu olarak neoliberal ekonomik politikaların hayata geçirilmesi neoliberal söylemi küresel bir söyleme dönüştürecek ölçüde etkin bir şekilde ilk kez ABD ve İngiltere’de gerçekleşti. Bu ülkeler neoliberal söylemin “merkezi” [heartland] oldukları gibi (Peck ve Tickell, 2002: 382, 384, 386 ve 389), bu yeni söylemin dünyanın geri kalanına yayılmasında da etkin rol üstlendiler. Margaret Thatcher, Frederich von Hayek’in izleyicilerinden biriydi ve 1979’da İngiltere’de iktidara gelmesi bir dönüm noktası olarak tanımlanır (Jenkins, 1988). Thatcher enflasyonun yüzde 20’nin üzerine çıktığı, ödemeler dengesinin açık verdiği bir ekonomik kriz

---

¹ Frederich von Hayek’in önderliğinde Ludvig von Mises, Milton Friedman ve Karl Popper’in da aralarında bulunduğu bir gurup liberal düşünür 1947’de İsviçre’nin Mont Pelerin bölgesinde bir araya gelerek Mont Pelerin Topluluğu olarak anılacak bir birliği oluşturdu ve mevcut ekonomik düzeni eleştiren bir bildiri yayımladılar. Bildiride “özel mülkiyet ve rekabetçi pazara inancın” hızla azaldığını ve bunlar olmaksızın “özürlüğün etkin bir şekilde sürdürüleceği bir toplum hayal etmenin zor olduğunu” dile getirdiler. Keynesyen politikaları eleştiren bu çizgi daha sonra Chicago Üniversitesi’nde Milton Friedman ve George J. Stigler önderliğinde geliştirildi. 1970’lerdeki krize kadar hem akademik hem de politik dünyada marjinal kalan bu düşünce çizgisi krizle birlikte merkeze doğru kaymaya başladı. (Peters, 2001: 14-16; Harvey, 2007: 20-22; George, 2000: 28)

döneminde iktidara gelmişti ve ilk önemli iş olarak iki sorunun üstesinden gelmeye çalıştı. Bütçe açıkları hazineye yük olan devlet şirketlerinin özelleştirilmesiyle çözüldükçe, sıkı bütçe kontrolü ve [daha önce devletin piyasaya müdahil olmasında önemli bir mekanizma olan] para arzının sıkı denetimi [monetarizm] ile enflasyonun önüne geçilmeye çalışıldı. Devlete ait maden işletmelerinin kapatılma kararı 1984’de buradaki işçilerin grevine yol açtı ve bu da Thatcher yönetimine işçi örgütlerinin üstüne gitmek için aradığı fırsatı verdi. Grevin sonucunda kaybeden işçiler olduğu gibi, ülkenin yabancı sermayeye açılması ve ardından çelik sanayi ve gemicilik gibi önemli milli sektörlerin çökmesi bunların etrafındaki işçi örgütlerinin de sonunu getirdi (Harvey, 2007: 59). Kısacası, Thatcher döneminde devlet bir taraftan piyasadan çekilirken, diğer taraftan da işçi örgütleri başta olmak üzere sermayenin önündeki önemli engelleri ortadan kaldırarak neoliberal bir piyasanın temel mümkünlik koşulları oluşturuldu.

ABD’de ise monetarizm Ekim 1979’da Paul Volcker’in Merkez Bankası’nın başına getirilmesiyle başladı. Volcker’in bu politikası 1980’de Roland Regan’ın iktidara gelmesiyle bütçe kesintileri, fiyatların serbest bırakılması, işçi örgütlerinin sınırlandırılması gibi adımlarla sağlandı. 1981’de işçi örgütlerinin üzerine gidilmesi ve aynı zamanda kurumlar vergisinde Amerikan tarihinin en geniş ölçekli kesintilerinin hayata geçirilmesi sermayenin önündeki en önemli engellerin kaldırılması anlamına geliyordu (Harvey, 2007: 25–26). Regan’ın politik düzlemdeki adımlarının yanı sıra, düşünce kuruluşları, üniversiteler, bürokrasi, medya ve sivil toplum kuruluşları neoliberal söylemin önemli meşrulaştırıcıları olarak sürece dâhil oldular (Wacquant, 2004: 162; Harvey, 2007: 43–55). Kısacası Regan ve Thatcher yılları, neoliberalizmin daha çok “negatif” yönüne, Keynesyen politikaların ortadan kaldırılması sürecine tanıklık etti. Bu dönemde işçi örgütleri, sosyal refah programları, hükümetlerin müdahaleci kurumları gibi tam rekabeti önleyici kurumlar ortadan kaldırılırken (Peck ve Tickell, 2002: 386) küresel ölçekte de benzer politikalar neoliberal kurumlar aracılığıyla diğer ülkelere dayatıldı.

Thatcher ve Regan’ın en önemli mirası kendilerinden sonra gelen liderleri içinden çıkamayacakları bir çerçeveye sıkıştırmasıydı. ABD’de Bill Clinton ve İngiltere’de Tony Blair farklı düşünce geleneğinden gelseler de neoliberal geleneği devam ettirmek

dışında fazla bir şey yapmadılar (Harvey, 2007: 63; Peters, 2001: 113). Kendi ülkelerinde neoliberal politikaları devam ettirdikleri gibi Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası üzerinden sürdürülen küresel neoliberal politikaların da devam etmesi yönünde önemli adımlar attılar. Üçüncü yol olarak adlandırılan bu çizgi, temelde “mali sistemi sağlamlaştırmanın yanı sıra küresel kapitalizmin keskin sosyal çelişkilerinin bir kısmını hafifletebilecek daha geniş küresel düzenleyici mekanizmaları” devreye sokarak (Robinson, 2004: 163) neoliberal söylemin süreklilik imkânını artırdı. Eğitim, sağlık, çevre koruması ve dengeli kalkınma gibi politikaların devreye sokulması neoliberal söylemin problemleri çözümlerine çözüm getirdikleri gibi, bunların hiçbiri ulus aşırı sermayenin serbestliği ve dünya pazarının liberalleşmesi gibi neoliberal söylemin temel argümanlarına yönelik bir sorgulama getirmedi (Carroll ve Carson, 2006: 55; Peters, 2001: 114; Peck ve Tickell, 2002: 384 ve 388–389).

ABD ve İngiltere’de etkin bir şekilde uygulanan neoliberal politikalar “düşünce ve kamu politikaları düzleminde işleyen muazzam bir kıtalararası trafikle” dünyanın geri kalanına hızla yayıldı (Wacquant, 2004: 163). Bu yayılma sadece ekonomik politikalarla sınırlı kalmadı ve Amerika’da başlayan suç, şiddet, adalet, eşitsizlik, sorumluluk gibi alanların yeniden tanımlanması başta Avrupa olmak üzere dünyanın geri kalanında benzer konularda yapılan tartışmaların çerçevesini belirledi (Wacquant, 2004: 161–162). Küresel ölçekte yaygınlaşmaya başlayan devletin çerçevesi ve misyonuna yönelik bu yeniden tanımlanma sosyal rolün azaltılması ve bunun karşılığında cezai müdahalesinin genişletilmesi, derinleştirilmesi şeklinde işledi (Wacquant, 2004: 162). Devlet söyleminin bu yeniden inşası neoliberal ekonomik düzenlemeler üzerinden gerçekleşmiş olsa da, neoliberalizm salt ekonomik alanda kalmadı, sosyal ve politik alanı da kat ederek neoliberalizmi temel referans noktası olarak işleyen hâkim bir söyleme dönüştürdü. Bu yeni söylem biçiminin entelektüel bir tartışma olmaktan politik düzlemde uygulanan bir şeye dönüşmesinde Amerika ve İngiltere öncülük ve dağıtıcılık rolü üstlenmelerine rağmen, yine de bu söylemin küreselleşmesini tek başına bu iki merkezin bilinçli politikalarına indirgemek doğru olmaz.

3.1.2. Neoliberalizmin Küreselleşmesi

Stanford ve Harvard gibi prestijli üniversiteler başta olmak üzere 1970'lerden itibaren Amerika'daki üniversitelerin birçoğu neoliberal söylemin savunuculuğunu üstlendiler. Bu durum bir taraftan neoliberal söylemin ABD'de etkin bir şekilde meşrulaşmasını sağlarken diğer taraftan küresel ölçekte neoliberal söylemin yayılmasına etkiye bulundu. Bu üniversitelerden mezun olan yabancı öğrenciler kendi ülkelerinde özellikle ekonomik alanda etkin bir pozisyon üstlendikleri gibi, IMF, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşlarda görev aldılar (Harvey, 2007: 54). Özellikle üçüncü dünya ülkelerinin 1980'lerden itibaren ekonomik seyrini bu kişilerin belirlediği düşünülürse, neoliberal söylemin yaygınlaşmasında Amerikan üniversitelerinin ve buralardan mezun olan yabancı öğrencilerin etkisi bir hayli önemlidir. Önemli bir ayrıntı ise, bu kişiler neoliberal söylemin yaygınlaşmasında etkin olsalar da, bunları söz konusu mekanizmaların başına getiren şeyin büyük ölçüde 1970'lerde bu ülkelerde yaşanan kriz ve bu krizden çıkma noktasındaki arayışların olmasıdır.

ABD ve İngiltere'nin öncülük ettiği *neoliberal söylemin küreselleşmesi* denen şey, sadece krizlerin beraberinde getirdiği bir kendiliğindenlik ile değil aynı zamanda ABD'nin bizzat hedefteki ülkeye müdahalesi ve IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların yardım noktasında ileri sürdükleri ön koşullar başta olmak üzere dışarıdan müdahaleler yoluyla da sürdürülmüştür. Zoraki neoliberal söyleme dâhil edilmenin ilk örneği 1973 askeri darbesi sonrasında Şili'de ekonomik alanda yaşanan değişimler olmuştur. Milton Friedman'ın etkin olduğu Chicago Üniversitesi'nden bir gurup ekonomist Şili ekonomisini yeniden inşa etmek üzere ülkenin ekonomik kurumlarında etkin görevler aldılar (Winn, 2004: 25–27). Neoliberal söyleme zoraki dâhil olmanın daha yakın ve daha fazla şiddet içeren örneği ise Irak müdahalesi olmuştur. Irak'taki geçici otoritenin başında bulunan Paul Bremer 2003'te temel hedeflerinin “kamu girişimlerinin tamamen özelleştirilmesi... serbest ticaretin önündeki engellerin kaldırılması... ve yabancı firmaların iç piyasaya dâhil olması” gibi öncelikleri hayata geçirmek olduğunu açıklarken, kurulan Irak hükümetinin temel işlevi de bu hedeflerin yasal ve kurumsal temellerini atmak olmuştur (Harvey, 2007: 6–7).

Neoliberal söylemin yayılmasında uygulanan en etkin ve yaygın yöntem IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların ekonomik yardım karşılığında talep ettikleri önkoşullar olmuştur (DeMartino, 2000: 3). 1982’de Keynesyen düşüncenin etkin olduğu IMF ve Dünya Bankası yapılan düzenlemelerle bu düşüncelerden temizlenerek neoliberal bir anlayışa kavuşturuldu (Harvey, 2006: 23). Bu yeni anlayış doğrultusunda IMF hedef ülkelerde borçların yeniden düzenlenmesi karşılığında refah harcamalarında kesinti, iş hukukunun sermaye lehine esnekleştirilmesi, özelleştirme gibi bazı yapısal düzenlemeler talep etmeye başladı¹. Bu yeni politikanın ilk muhatabı ise Meksika oldu. 1972’den 1982’ye kadar dışarıya olan borçları 6,8 milyon dolardan 58 milyon dolara çıkan ve 1970’lerdeki krizden fazlasıyla etkilenen Meksika, 1984 yılında Dünya Bankası ile neoliberal doğrultuda gerçekleştirilecek reformlar karşılığında bir borçlanma anlaşması imzaladı (Harvey, 2007: 99–100). Bu düzenlemeler özelleştirme, yabancı yatırıma açılma doğrultusunda mali sistemin yeniden düzenlenmesi, iç pazarın yabancı sermayeye açılması, tarife engellerinin düşürülmesi ve daha esnek bir işçi piyasası oluşturulması gibi hususları kapsıyordu. Daha sonra Meksika örneği Türkiye’nin de aralarında bulunduğu birçok ülkede kendini tekrar etti.

Neoliberal söylemin küresel bir hal alması tek başına merkezin belli politikalar doğrultusunda çevreye söz konusu söylemi dayatmasıyla açıklanamaz. Bazı ülkelerde yaşanan çeşitli mali krizlere bir çözüm olarak benimsendiği gibi, küresel pazarda rekabet gücünü artırmak isteyen ülkelerin pragmatik bir yaklaşımı olarak da kabul görmüştür (Harvey, 2007: 115). Diğer taraftan neoliberal söylem özellikle ülke içinde sermaye sahibi sınıf için cazip koşullar sunması nedeniyle desteklenmiş ve savunuculuğu üstlenilmiştir. Zamanla artan gücü ve devlete olan bağımlılığının azalması sayesinde bu sınıf, düşünce kuruluşlarına yaptıkları yatırımlar, teknokratların eğitilmesi ve medyanın manipülasyonu ile neoliberal söylemin yayılmasına katkıda bulunmuştur (Harvey, 2007: 115–116; George, 2000: 28). Bu nedenle neoliberal söylemin hakim bir konum kazanmasını sadece ABD ve IMF’nin politikalarına indirgemek doru değildir. Bir taraftan ülke içi sermaye sınıfının bu politikaları talep

---

¹ Daha sonra bu değişim 1989’da krizle karşı karşıya olan gelişmekte olan ülkelere istenecek koşulların belirlendiği Washington uzlaşısı ile belli bir düzleme oturtuldu. Washington uzlaşısı IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar aracılığıyla üçüncü ülkelere mali disiplin, kamu harcamalarının azaltılması, ticaretin serbestleşmesi, devlet müdahalesinin azaltılması gibi neoliberal politikaların talep edilmesi anlamına geliyordu. Bu konuda bkz. (Saad-Filho, 2005: 113–115).

etmesi diğerk taraftan, ekonomik kriz gibi ilgili ÷lkenin karşı karşıya olduğu problemler neoliberal söylemin yayılmasını mümkün kılmıştır (Harvey, 2007: 117). Ekonomik krizden neoliberal politikalarla çıkılacağına yönelik argümanın gelişmesinde ve meşrulaşmasında ise ABD ve IMF ve Dünya Bankası gibi kurumların tavsiyelerinin etkisi olduğu da tartışmasız. Örneğın 1997 Asya krizinde bu krizle halleşmek zorunda kalan ÷lkelerin vermesi gereken tepkiler sürekli bir şekilde bu kurumlar tarafından neoliberal söylem içine sıkıştırılmıştır (Harvey, 2009: 97).

1980’lerde yaşanan borç krizlerinin kendi kaynaklarıyla üstesinden gelemeyen Latin Amerika ve üçüncü dünya ÷lkeleri, 1990’larda Sovyetlerin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan eski komünist ÷lkeler ve Asya devletleri IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar üzerinden sürdür÷len neoliberal politikalara hızla dâhil oldular. 1970’lerde Şili örneğinde olduğu gibi deneysel bir proje olarak gündeme gelen neoliberalizm, 1980’lerde politik-ekonomik bir proje, 1990’larda ise kökleşen bir süreç olarak küresel ölçekte hâkim bir söyleme dönüştü (Peck ve Tickell, 2002: 384). Şili ve Meksika ile başlayan Latin Amerika’nın neoliberal söyleme dâhil olma süreci 1980’lerde özellikle IMF ve Dünya Bankası gibi kurumlar üzerinden yürüt÷ldü ve Güney Amerika kıtası neoliberal söyleme dâhil edildi. ABD, Kanada ve Meksika arasında 1992’de imzalanan ve bu ÷lkeler arsında serbest ticareti öngören NAFTA ile Amerika kıtasında neoliberal söylem küçük istisnalar dışında hegemon bir konum kazandı. Aynı yıl Avrupa Birliğı düşük enflasyon ve kamu açıklarının çözümü noktasında bazı adımlar atılmasını öngören Maastricht Antlaşmasını kabul etti ve böylelikle 1980’lerde Avrupa’da hızla taraftar bulan neoliberal politikalar Avrupa Birliğı’nin resmi politikası haline geldi (Apeldoorn, 2002: 161–162; Milios, 2005: 209–210; Harvey, 2007: 89).

Soğuk Savaş’ın fiziksel düzlemde sona ermesi, diğerk bir ifadeyle Sovyetler Birliğı’nin dağılması ile eski Sovyet coğrafyası olan Doğu Avrupa, Rusya ve üçüncü dünyadaki yakın müttefikleri dünya ekonomisine entegre olurken, bu ÷lkelerde hakim ideoloji olarak ortaya çıkan neoliberalizm, komünizm zamanında etkin bir şekilde uygulanan devlet kontrollü ekonominin özelleştirilmesinin meşru temelini sağladı (Overbeek ve Pijl, 1993: 1; Harvey, 2007: 3). Bu ÷lkelerde neoliberalizmin yerleşmesi uluslararası kurumların neoliberal politikaların yayılmasındaki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Dünya Bankası, IMF ve Avrupa Kalkınma Bankası’ndaki ÷lke uzmanlarının

rehberliği altında uygulanan “çok terapilerle” komünizmden yeni çıkan bu ülkeler hızla neoliberal söyleme dâhil edildiler (Pickels ve Smith, 2007: 156 ve 159). Bu uzmanlar için komünizm döneminde aşırı işçi yığılmalarının olduğu devlet kontrolündeki sanayi kurumlarını verimsiz ve düzeltilmesi gereken kurumlar şeklinde tanımlanmaları zor olmadı (Pickels ve Smith, 2007: 159). Avrupa Birliği’ne üyelik süreci de özellikle Doğu Avrupa ülkelerdeki karar vericiler için teşvik edici bir unsur olunca, bu ülkelerde hızla neoliberal söyleme dâhil oldular.

1990’ların başında Japonya, Güney Kore, Singapur, Tayland, Malezya gibi ülkeler de srdrlen ekonomik düzen neoliberal söyleme yönelik bir meydan okuma olarak görülüyordu. 1990’ların ikinci yarısında yaşanan Asya krizi bu meydan okumayı boşa çıkardığı gibi, bu ülkelerin de neoliberal söyleme dâhil olmasının yolunu açtı (Berger, 2006: 105). Asya lkeleri özellikle Soğuk Savaş konsepti etrafında gelişen ve ABD’den gelen ekonomik yardımların devlet eliyle dağıtıldığı bir “devlet kontrolünde ulusal kalkınma” politikası sürdürmüş ve bunda büyük ölçüde başarılı olmuşlardı (Berger, 2006: 112–113). Bir süre sonra Güney Kore rneğinde olduğu gibi Hyundai, Daewoo ve Samsung gibi dev firmalar devletin kontrolünden ıkmiş ve işçi örgütlerinin sebep olduğu yüksek işçi maaşlarından kaçarak daha ucuz iş gücünün bulunduğu Çin başta olmak üzere diğer bölgelerde yatırım yapmaya başlamışlardı. Artan maliyetler ülke içinde yatırım yapan firmaları rekabet karşısında zor durumda bırakınca 1990’ların ikinci yarısında birçok şirket iflasını ilan etmek zorunda kaldı ve “Asya krizi” olarak adlandırılan bu süreç devlet kontrolünde srdrlen kalkınma politikasının iflası anlamına geliyordu (Harvey, 2007: 110). IMF de krizin ardından zaten bir arayış içinde olan Güney Kore’den 58 milyar dolarlık muazzam bir borç karşılığında neoliberal düzenlemelerin hayata geçirilmesini talep etti (Harvey, 2007: 111; Berger, 2006: 114). IMF’in bu talebi devlet kontrolünde önemli bir sermaye birikimi sağlayan sermaye sahiplerinin de devletten bağımsızlaşma isteğiyle birleşince neoliberalizme burada da geçiş zor olmadı (Harvey, 2007: 108).

1990’ların sonuna gelindiğinde neoliberalizm devlet düzleminde kendisine karşı hiçbir itirazın getirilmediği küresel ölçekte hâkim bir söylem biçimini almıştır. Fakat te yandan Washington uzlaşısı olarak anılan uygulamalar krizden çıkmak isteyen devletlere çözüm getirmekten ziyade problemlere neden olmuştu ve 1997’de

Washington uzlaşısının değiştirilmesi gerektiğini savunan Joseph Stiglitz'in Dünya Bankası Baş Ekonomisti olarak atanması hâkim söyleme yönelik ilk meydan okuma olarak değerlendirildi (Öniş ve Şenses, 2003; Saad-Filho, 2005: 117). “Post-Washington uzlaşısı” olarak anılan bu değişikliğin liberalleşme, özelleştirme ve serbest pazar üçlüsüne sivil toplum, yönetim, şeffaflık gibi unsurlar katarak etik bir boyut kazandırdığı ileri sürülmüştür (Higgott, 2000: 139–140). Fakat Post-Washington uzlaşısının da pazarı sosyal olarak inşa edilen bir olgu değil, doğal bir durum olarak kabul etmiş olması ve finans ve para politikaları konusunda öncelinden farklı bir söylem geliştirmemesi (Saad-Filho, 2005: 118) temelde neoliberal söylemden uzaklaşmadığını gösterdi. Son olarak 2007’de başlayan krizin “topyekûn kapitalist sistemi derin bir krize” soktuğunu neoliberal söylemin sonunu temsil ettiğini (Mütevellioglu ve Sönmez, 2009: xix) söylemek içinse henüz erken. Sonuç olarak “Post-Washington uzlaşısı” ve 2007 krizi gibi kırılmalar bir tarafa 1980 sonrası dünyanın hakim paradigmasının neoliberalizm olduğu rahatlıkla söylenebilir.

3.2. Türkiye’de Neoliberal Söylem: 1983–2002

1980 sonrası dönem Türk siyaseti açısından birçok yazar tarafından neoliberal dönem olarak tanımlanır (Özkazanç, 2005; Savran 2004; Öniş, 2003: 6; Coşar ve Yeğenoğlu, 2009; Arat-Koç, 2009: 209; Keyman ve İçduygu, 2005: 7). Bu dönüşümü tanımlamada kullanılan ifadeler de dikkat çekicidir. “Hâkim paradigmanın değişmesi” (Aydın, 2005: 92), “makas değişimi” (Nişancı, 2006: 122), “ideoloji değiştirme” (Kazgan, 2004: 123), “düşünsel temelde derin bir değişim” (Öniş, 1998: 183) gibi tanımlamalar devlet söylemi noktasında yaşanan değişimi açıklamakta kullanılmıştır. 1980’lerde yaşanan değişimi anlatan daha keskin bir yorum ise devletin artık eskisi gibi ayrı bir şey, bir fetiş ya da bir imaj olarak görülmediğini, geriye fetiş ve imaj tarafı alt üst edilmiş bir fantezi kaldığını ileri sürer (Navaro-Yashin, 2002; 186). İlk tanımlamalar devletin söylemsel düzlemde bir değişimine işaret ederken, ikinci yorum kendini sadece söylemsel değişimle sınırlandırmaz, devletin bizzat kendisinin başka bir forma büründüğünün altını çizer. Tam da bu noktada 1980 sonrasının devleti ve devlet söylemini diktatöryal ve militarist söylemsel dönemlerdeki devlet söylemlerinden aynı anda farklılaştırır. İlk iki dönemde devletin ne olduğu noktasında bir benzerlik varken

neoliberal dönemde devlet düzlemindeki geçerli söylemin değişmesi bir yana devletin bizzat kendisi de değişmiştir.

Türkiye’de 1980’lerle birlikte neoliberal söylemin dominant hale gelmesi noktasında temelde iki farklı argüman ileri sürülmüştür. Bunlardan ilkinde göre, neoliberalizm dış borç, döviz kıtlığı ve yüksek enflasyon nedeniyle zora giren ekonomiyi iyileştirmenin “tek makul alternatifi” olarak kaldığı için böylesi bir yol izlenmiştir (Odekon, 2005: 23, 27). Diğer bir yaklaşıma göre ise, (ekonomik) neoliberal söylem büyük ölçüde “dışarının ikna ettiği bir yeniden yapılanma” olduğu kadar, “uluslararası ekonomiden kaynaklanan etkiler karşısında” gelişen “kaçınılmaz” bir durumdur (Öniş, 2003: 5; 2006a: 516). Birinci argüman içeriğinin koşullarına ağırlık verirken, ikincisi uluslararası koşullara, zamanın *epistemesine/dispositifine* öncelik verir. Fakat sonuçlarına bakıldığında neoliberal söyleme geçişin mevcut ekonomik problemlere çözümle sınırlı kalmadığı bunun çok ötesine gittiği ve bir anlamda küresel neoliberal *zihniyetin* bir uzantısı olduğu görülür (Ünay, 2006: 66–67). Diğer bir ifadeyle, 1980 sonrası dönem ekonomiyi sınırlı kalmayan “devletin yapısında ve genel olarak devlet-toplum ilişkilerini belirleyen iktidar pratiklerinde”, kısacası devlet söyleminde önemli değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur (Özkazanç, 2007: 57).

Önemli bir ayrıntının altını tekrar çizmek gerekirse, Türkiye özelinde tıpkı küresel düzlemde olduğu gibi neoliberal söylem sadece ekonomik düzlemde işleyen ve ekonomik alanın serbestliği süreci ile sınırlı bir şey olarak kalmadı. Değişen ekonomi politikalarının en önemli sonucu “toplumsal olayları kavramsallaştırmada başvurulan açıklayıcı çerçevelerin kapsamlı bir şekilde değişmesi” olmuş (Ergur, 2002: 16–17) ve bu duruma uygun olarak Türk bürokratik seçkinleri yeni bir konuşma dili geliştirerek “‘istikrarı’ değişime, ‘statükoyu’ gelişime yeğlemeye” başlamışlardır (Nişancı, 2006: 111). Neoliberalizm ekonomik alanın dışına taşarak “bir kültür, bir zihniyet düzlemi olarak toplumsal yaşama geçmiş” (Ergur, 2002: 17) ve bir görme biçimi halini alarak devletin problemlerini ele alma ve çözümlemesinde temel referansa dönüşmüştür. Üstelik devlet seçkinleri ile sınırlı kalmayan ve “toplumsal örgütlenmelerin oluşmasından bireysel yaşam belirteçlerine” kadar uzanan bu yeni söylem neoliberal görüntüleri hızla gündelik yaşamın merkezine taşımıştır (Ergur, 2002: 17).

Bu noktada işaret edilmesi gereken önemli bir ayrıntı da, söylemin eskiden olmadığı ölçüde devletin kontrolünden çıkmasının, merkez ve çevre arasında olduğu varsayılan sınırı bulanıklaştırmış olmasıdır. Böylelikle Türk siyasetini açıklayan geleneksel merkez-çevre yaklaşımı (Mardin, 2002)¹ en azından 1983 sonrası dönem için alt üst olmuştur (bkz. Keyman, 2002: 92–93; Özbudun ve Keyman, 2003: 306–307; Kahraman, 2008: 236). “Ulus-devlet içinde ayrıcalıklı normatif bir konuma yerleştirilen ‘devlet egemenliği söylemi’nin..., ulusal pazar ve devlet endeksli ulusal burjuvaziye öncü kılan ‘ulusal kalkınma söylemi’nin... [ve] farklılıkları aynılaştırma işlevi gören ‘ulusal kimlik söylemi’nin” krize girdiği bir ortamda merkez çevre analizi geçerli bir analiz olmaktan çıkmıştır (Keyman, 2002a: 201; Keyman, 2009: 10).

Neoliberal görme biçiminin devlet söylemi noktasında belki de en önemli getirisi cumhuriyetin kuruluşundan beri devlet söyleminin bir *stratejisi* olarak işleyen Kemalist ideolojiyi rekabete açması oldu. İslam’ın kamusal alanda kendine etkin bir yer bulmasıyla, resmi ideoloji olan Kemalizm ilk kez kamusal alana inerek rakipleriyle rekabet etmeye başladı, diğer bir ifadeyle “devlet ideolojisinin özelleşmesi” denen bir süreç yaşandı (Özyürek, 2006: 4; Navaro-Yashin, 2002: 85–90; Çaha, 2003: 254; Türkmen, 2000: 127). Esra Özyürek’in deyişiyle “Kemalist siyasi, entelektüel ve askeri seçkinlerin yanı sıra bunların vatandaş düzlemindeki destekçileri neoliberalizmin market-odaklı sembollerini kendi ideoloji ve pozisyonlarını siyasal İslam karşısında savunmak için kullanmaya” başladılar (2006: 3). Bu durum, bir zamanlar elinde bulundurduğu yukarıdan modernleşme sürecinin meşruluğunu kaybeden seçkinler Kemalist grubun, devlet söyleminin temel taşıyıcısı olma özelliğinin de sonu anlamına geliyordu (Keyder, 1997: 47). Diğer bir ifadeyle “siyasetin sembolik merkezinin kamu kurumlarından sivil toplum gibi oluşumlara kaydığı” bu yeni siyaset türünde devlet söylemi baskın bir şekilde merkezden kontrol edilen bir şey olmaktan çıkmış (Özyürek, 2006: 5; Özbudun ve Keyman, 2003: 321) dolayısıyla da merkez çevre analizini geçersiz kılmıştır. Fakat bu rekabet durumu taraflardan sadece birinin neoliberal söylemi temsil ettiği bir zeminde gerçekleşmemiş,

---

¹ Merkez çevre yaklaşımına göre, Osmanlı’dan Cumhuriyete intikal eden ve homojen ve organize merkez ve bunun karşısında bulunan heterojen ve dağınık çevreden oluşan yapı Türk siyasetinin belirleyici özelliğidir. Bu yaklaşım temelinde yapılan çalışmaların bir analizi için bkz. (Gönenç, 2006: 130–131). Bu yaklaşımın 1980’lerle birlikte Türk siyaseti için açıklayıcı yönünü kaybettiğine ilişkin argümanlar için bkz. (Açıkel, 2006: 51–58 ve 64–67).

aksine tarafların neoliberal söylemi kullandıkları ve böylelikle onu yeniden kurdukları, sağlamlaştırdıkları bir süreç izlemiştir (Navaro-Yashin, 2002: 79).

Öte yandan sivil toplum düzleminde yaşanan bu gelişme bir taraftan “İslam artık önemli bir faktör değil” (Kili, 1980: 394–395) gibi erken yorumları yanlışlarken, diğer taraftan Kemalist ideolojinin sivil alana inmesiyle bunun sadece iktidar seçkinleri arasında etkili olan bir ideoloji olmadığını da göstermiştir. Diğer bir ifadeyle neoliberal söylem öncesinin tüm aktörleri, kurumları, algılamaları neoliberal dönemde yeni konumlarında yeni bir dille ortaya çıkmışlardır. Söz konusu yeni konum ve diller büyük ölçüde karşılığını 1990’larla birlikte yaygınlaşan sivil toplum hareketlerinde buldular. Sivil toplumu devletten bağımsızlaşan, devlet alanının dışına çıkan hareketler olarak gören, diğer bir ifadeyle sivil alanın “devlet karşısında güçlenip çeşitlenmesi” olarak sunan (Erdoğan, 2003: 18) yaklaşımların aksine bu çalışma söz konusu oluşumların devlet söyleminin taşıyıcıları daha da önemlisi birer *stratejileri* olduklarını ileri sürecektir. Diğer bir ifadeyle, özellikle 1980’lerle birlikte artış gösteren ve bir anlamda neoliberal söyleme eklenen çalışmaların aksine devlet ve sivil toplum bu kısımda ayrı alanlar olarak ele alınmayacak ve bu kurumlar neoliberal söylem temelinde kendini yeniden kurgulayan devlet söyleminin uzantıları olarak görüleceklerdir (Navaro-Yashin, 2002: 134; Taşkın, 2007: 279–280).

1980’lerle birlikte ortaya çıkan sivil toplum kuruluşları “devlet dışı toplumsal ve politik etkinliklerin bizatihi değer olarak yüceltiildiği bir liberal söylemde” gelişmişlerdi ve bu söyleme eklenmekte zorlanmadılar (Bora ve Çağlar, 2004: 338). Bu eklenme özellikle sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler gibi kamu hizmeti alanlarında devlete destek olan sivil toplum kuruluşlarında açıkça görülebilir ve bu nedenle söz konusu kuruluşlar devlet söyleminin yeni temsilcileri olarak değerlendirilebilirler (Can, 2007: 97). Sivil toplum kuruluşlarını devlet söyleminin bir parçası yapan şey bunların sadece hizmet temelinde daha önce devletin üstlendiği pratikleri gerçekleştirmeleri değil, aynı zamanda söylemsel bir işlev de üstlenmiş olmalarıdır. Kemalist sembollerin kamusal alanda dolaşımı büyük ölçüde bu tür kurumlar tarafından sağlanırken, politik, toplumsal ve ekonomik bir güç olarak ortaya çıkan İslam’la da rekabete girişen yine bu kurumlar olmuştur. Fakat bu rekabet büyük

ölçüde pazar temelinde işleyen bir görüntü sergilediğinden bu kurumlar neoliberal söylemin hem ürünü hem de taşıyıcısı olup çıkmışlardır.

Bütün bu gelişmelerden hareketle çevrenin de kendisine dâhil olduğu 1983 sonrası devlet söylemini Galip L. Yalman'ın deyiimiyle “*muhalif ama hegemonik*” şeklinde tanımlamak isabetli olur (2002: 315; Yalman, 2004a: 454). Bu tanımlamaya göre:

“Söylemin *muhalif* olması ya da öyle bir iddia ile ortaya çıkması, Osmanlı'dan bu yana değişmediği varsayılan, toplumdaki kopuk, toplumun taleplerine duyarsız ve ona hükmeden, gücü kendinden menkul bir devlet imgesine karşı tavır almasından... *hegemonik* olması ise, gerek bu imgeyi gerçekliğin kendisi gibi göstermekteki başarısından, gerekse de piyasa ve sivil toplumu bireysel özgürlüklerin gerçekleştirildiği, devletten bağımsız olarak var olan alanlar olarak sunduğu ölçüde, kamuoyunun oluşumunu belirleyen bir nitelik kazanmasından kaynaklanmaktadır” (Yalman, 2002: 316; Yalman, 2004a: 455).

Bu muhalif ama hegemonik durum yaşanan krizlerin sorumlusu olarak devleti hedef tahtasına yerleştirirken aynı zamanda da piyasa ve sivil toplumu devletten bağımsız alanlar olarak öne çıkarmaktadır (Yalman, 2004a: 455). Bu doğrultuda sivil toplumun canlanmasına paralel olarak siyasal ve toplumsal kimlik taleplerinin güçlenmesiyle devlet söylemi merkez-çevre ikiliğinin ürünü olan ve temelinde merkezin belirlediği bir şey olmaktan çıkarak sınıf düzlemine inmiştir (Özdemir, 2005: 840). Bu nedenle devlet söylemini diktatöryal söylemin etkin olduğu dönemdeki devlet mekanizmalarına bakarak analiz etmek 1980'lerle birlikte devlet toplum yapısındaki dönüşümleri ıskalamak anlamına gelir (Özkazanç, 2007: 58; Göle, 2002: 37). Örneğin 1980 sonrası kadın hareketlerini “Kemalizm'in liberal düşlerinin radikal bir uzantısı” olarak görmek ve bunların köklerini “Kemalist reformlara” dayandırmak (Arat, 2000: 445) söz konusu hareketlerin neden daha önce değil de bu tarihlerde ortaya çıktığı sorusunu cevaplandırmaz. Dolayısıyla, Türkiye'de politik, kültürel ve ekonomik alanın devletten özerkleşmesi sürecinden bağımsız olarak bu sürecin aktörlerine dair bir köken arayışına gitmek ideolojik bir tercihten öteye gitmez.

Son olarak neoliberal dönemle birlikte çevrenin merkezden özerkleştiği argümanı 1990'lar ile test edildiğinde ilk bakışta “piyasa merkezli iktisadi dönüşümün önündeki engelleri kaldırma” politikasının geri teptiği sonucu çıkarılabilir (Şarlak, 2004: 283). Özellikle Kürt sorunu ve siyasal İslam konusunda militarist reflekslerin yeniden canlandığı ve özelleşen kamusal alanı kapatmaya başladığı ileri sürülebilir. Fakat daha

yakından bakıldığında merkezin çevre ile halleştiği 1990’lar neoliberal söylemin hâkim konumuna hâlel getirmemiştir. Hatta daha keskin bir ifadeyle değişen sadece 1980’lerde daha merkezi mekanizmalar üzerinden işleyen neoliberal söylemin 1990’larla birlikte çevreyi de içine alarak genişlemesidir. Kürt sorunu ve siyasal İslam gibi istisna alanları da dâhil olmak üzere birçok farklı hareket ya da oluşum bu dönemde militarist pratiklerle halleşme noktasında etkin bir şekilde kendilerini neoliberal söyleme eklemişlerdir. Hatta bu istisna alanları devletin tepeden inme rolünü ciddi bir şekilde ifşa ederek bu merkeziliğin sorunsallaşmasına katkıda bulunmuşlar ve neoliberal söylemin bir uzantısı olan devletin çözülmesi, küçülmesi argümanına önemli bir meşruluk sağlamışlardır.

Neoliberal söylemsel dönemde sadece devlet söyleminde bir değişim olmadığı, aynı zamanda devletin bizzat kendisinin yeniden tanımlandığı tespitine geri dönersek söylemsel kopmanın ne kadar ciddi ve derin olduğu görülebilir. Neoliberal dönemde söylemsel düzenin aktörleri tarafından devlet ciddi bir eleştiriye ve yapı bozumuna tabi tutulduğu gibi (Navaro-Yashin, 2002; 4), resmi ideoloji olarak sunulan Kemalizm kamusal alanda rekabete açılması sonucunda daha önceki fetiş, aşkın, özelliğini kaybetti. Bu durumda devlet eskiden olduğu gibi bir sorgulamaya tabi tutulmaksızın kendisine itaat edilen bir şey olmaktan çıkarak kendisine yönelik ciddi bir sorgulamaya rağmen varlığını sürdüren bir şeye dönüştü. Daha teknik ifadelerle devlet daha önceki aktörlerinin kafasında kurgulandığı gibi “bir maske, fetiş, imaj ya da söylem” olmaktan çıkarak bir fantezi halini aldı (Navaro-Yashin, 2002; 186). Fakat bu durum devletin ortadan kalktığı anlamına gelmez, yeni durumda devlet ne olduğu bilinen ve buna rağmen varlığı kabul gören bir şeye dönüştü. Slavoj Žižek’in ifadeleriyle, aktörler ne yaptıklarını bilmelerine rağmen, yine de yapmaya devam eden öznelere dönüştüler. Devletin bu şekilde yeniden tanımlanması neoliberal söylemin işleyişi için ihtiyaç duyduğu en önemli mümkünlik koşulunu sağlayan şey oldu ve devletin küçülmesi farklılıkları kendisine dâhil etmesi ve kendi unsurları arasında rekabete yol vermesi gibi neoliberal pratikler normalleşti.

3.2.1. Neoliberal Söyleme Giden Yol

1980 öncesi Türkiye’de uygulanan ekonomi politikası, “yerli sanayi sektörünün selektif korumasına dayanan” ithal ikameci bir sanayileşme politikasıydı (Keyder, 2007: 201; Erdoğan, 2003: 22). Bu ekonomi politikası sürekli bir şekilde belli bir sermaye sınıfını beslediği ve bu nedenle sermaye sınıfında bir değişimin önüne geçtiği için (Keyder, 2007: 202) devlet söylemi noktasında merkezin belirleyici olduğu söylemlerin önemli mümkünlik koşullarından birisi olmuştur. Devlet Planlama Teşkilatı’nda (DPT) karakteristik özelliğini bulan bu yapılanmaya göre, özel sektör içinde hayli kritik bir konumu bulunan DPT, bütün özel sektör yatırım projelerini, destek kredileri, vergi muafiyetleri, ithalat ayrıcalıkları, kıt dövizlere ulaşma gibi yollarla etkin bir şekilde kontrol etmekteydi (Pamuk, 2008: 283). Dolayısıyla devlet piyasa ilişkisinde devletin belirleyici olduğu bir ekonomik sistem gerek diktatöryal gerekse militarist dönemin temel karakteristik özelliğiydi.

1970’ler bu politikanın sürdürülmesi noktasında önemli sorunları beraberinde getirdi ve ilk olarak 1973’te başlayan petroldeki fiyat artışları ciddi bir döviz sıkıntısına yol açtı. 1973’te 221 milyon dolar olan petrol ithalatı 1979’da 1.661’e çıktığı gibi, 1977’de Merkez Bankası’nın altın ve döviz rezervleri de tükenmişti. 1977’den itibaren dış ödemeler tamamen durdurulurken, ancak zaruri ilaç hammaddesi, gübre ve petrol için döviz ayrılabilirdi. Sanayicilerin devlet garantili dışarıdan borçlanması nedeniyle devletin Türk Lirası cinsinden bu sanayicilerden aldığı parayı dışarıya döviz olarak ödemesi de ülkedeki döviz krizini daha da artırdı (Keyder, 2007: 228–229; Pamuk, 2008: 285; Ahmad, 1996: 357–358; Kazgan, 2004: 113–120; Ünsaldı, 2008: 93–94; Koraltürk ve Çetin, 2005: 348). Döviz sıkıntısının yanı sıra, sermaye sahipleri artan işçi ücretleri ve grevler nedeniyle ciddi problemler ile karşı karşıyaydı. 1973–1976 yılları arasında yılda ortalama 65 grev ve bir milyona yakın iş günü kaybı yaşanırken, 1977–1980 döneminde 190 grev ve 3,7 milyon işgünü kaybı yaşanmıştır (Keyder, 2007: 231–232). Ekonomik düzlemdeki bu problemlere paralel bir seyir izleyen politik istikrarsızlık da sorunların çözümünü büsbütün imkansız kılmıştır. Kısacası, 1970’lerin sonuna gelindiğinde mevcut ekonomik sistem kendi içinde çözümlemeyeceği gelişmeler ile karşı karşıyaydı. Diğer bir ifadeyle, 1980’lerin ilk yıllarını söylemsel

düzlemde “makas değişimine” zorlayan şey, “büyük [sistemsel] *tıkanmışlık* / [ekonomik] *tükenmişlik*” olmuştur (Nişancı, 2006: 122).

Dünya ekonomisinin daraldığı ve bu nedenle ihracatta düşüşlerin yaşandığı bir dönemde artan döviz sıkıntısı Türkiye’yi 1978’de IMF ile anlaşma imzalamak zorunda bıraktı. Deflasyonist önlemler alınmasını öngören bu anlaşma yeni kaynak girişi sağlanamadığı için uygulanamadı ve 12 Haziran 1979’da IMF ile ikinci bir anlaşma yapıldı. Her iki anlaşma sonucunda doların TL karşısında değeri artırılsa da, öngörülen diğer önlemlerin alınması mümkün olmadı (Koraltürk ve Çetin, 2005: 348–349). Bunun üzerine 1979 seçimlerinin ardından kurulan Süleyman Demirel hükümeti IMF ile yeni bir anlaşma yaparak “24 Ocak kararları” olarak bilinen önerileri uygulamaya koydu. 24 Ocak kararları sadece politik alanda yaşanan söylemsel değişime indirgenemez. Örneğin iş dünyası 1979’un ortalarında gazetelere verdiği ilanlarla “aşırı müdahaleci ve güven sarsıcı zihniyetin” terk edilmesini, “Türk ekonomisinin dışa açılması, serbest rekabete dayalı Batı ekonomisi içinde gelişmesini hızlandıracak kararların” alınmasını önermekteydi (Milliyet, 22 May 1979: 3). Yine bu ilanlarla Kamu İktisadi Teşebbüsleri’nin kapsamını genişletmek yerine daraltmayı öneren işadamları ekonominin devlet elinde değil özel sektör elinde yoluna devam etmesi gerektiğinin en önemli savunucuları olmuşlardır (Milliyet, 29 May 1979). Bu ilanlar sadece yeni söylem biçiminin farklı kesimlerde dile getirildiğinin bir göstergesi değildi ve aynı zamanda yeni söylemsel dönemde konuşmaya yetkili kılınan özneler hakkında da ipucu vermektedir.

24 Ocak 1980 kararları, “ithalatın serbestleştirilmesi; Türk Lirası’nın aşırı değerlendirilmesine son veren gerçekçi kur uygulamasına geçilmesi; ihracatın, yabancı sermayenin özendirilmesi; ihracata sigorta ve finansman ile kurumsal destek sağlanması; kademeli olarak sübvansiyonların azaltılması ve fiyat denetimlerinin kaldırılması” gibi uygulamaları öngörüyordu (Koraltürk ve Çetin, 2005: 349; Celasun ve Rodrik, 1989: 666). Bu yönüyle Cumhuriyetin başlangıcından beri uygulanmakta olan korumacı politikaların terki anlamına gelen 24 Ocak kararlarının hayata geçirilmesi dönemin koalisyon hükümetlerinin altından kalkacağı bir şey değildi ve güçlü bir devlet yönetimi istiyordu (Pamuk, 2008: 286; Boratav, 2006: 148). Kararların özünde yatan temel mantalite ise “siyasetin ekonominin gereklerine uyarlanmasıydı”

ve bu da 1970'lere damgasını vuran "siyasal önderlik sorununun çözümünü" gerektiriyordu (Öngen, 2004a: 176).

1980 darbesinin 24 Ocak kararlarında öngörülen ekonomik sistemin yerleştirilmesi için yapıldığını söylemek (Şenses, 1998: 39; Buğra, 1997: 206; Öngen, 2004: 83) ileri bir yorum olsa da¹, darbenin kararların uygulanmasında gerekli olan güçlü yönetimi sağladığı ileri sürülebilir. Bu güçlü "askeri" yönetim kısa vadeli hedefler olan ödemeler dengesinin düzeltilmesi ve enflasyonun düşürülmesi konusunda ilerleme sağlarken, uzun vadeli hedefler olan "market temelli ve ihracat odaklı bir ekonominin" yaratılması ise 1980'lerdeki Türk devlet söyleminin temel referansına dönüştü (Pamuk, 2008: 286; Öniş ve Webb, 1992: 4-5; Sayarı, 1992: 30). 24 Ocak kararlarının alındığı sırada önemli kişilerden biri olan Turgut Özal askeri rejimin ekonomiden sorumlu takımının başına getirildi ve hiçbir politik kaygı gözetmeksizin liberalleşme politikalarını hayata geçirdi. "Ekonomik hayatta devletin müdahaleci rolü yerine, tanzim ve teşvik edici ve genel olarak muhtelif menfaatleri telif edici ve bu suretle verimi arttırıcı rolünün ağırlık" kazanması prensibini benimseyen Özal, bu ilke doğrultusunda askeri rejimin ekonomi politikasını yürüten temel aktör oldu (Barlas, 2001: 255). Askeri kadro da Özal'ın bu düşüncesine karşı çıkmamış ve "ekonomik darboğazın 'piyasa ekonomisi kuralları içinde' aşılması gerektiğini" savunan bir çizgi izlemiştir (Cemal, 1989: 305).

Özal'ın ekonomi yönetimi altında 1980-1983 arasındaki askeri yönetim boyunca 24 Ocak kararlarının enflasyonun düşürülmesi ve büyümenin olumlu yöne çevrilmesi gibi kısa vadeli hedefler büyük ölçüde gerçekleştirildi (Celasun ve Rodrik, 1989: 681; Odekon, 2005: 31). Dış ticaret ve iç finansal piyasalarda önemli serbestleşmeye gidilirken, sermaye hareketlerinin serbestleşmesi doğrultusunda ilk düzenlemeler de bu dönemde yapılmıştır (Sönmez, 2009: 29-30). Döviz sıkıntısını gidermek için ihracat özendirilirken, bu bağlamda üretim sektörüne yönelik ihracat desteği askeri rejim döneminde yüzde 22 artırıldı (Öniş ve Webb, 1992: 30). Diğer taraftan sermaye sınıfının 1961 Anayasası ve sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle karşı karşıya olduğu yüksek ücret ve güçlü işçi örgütlenmeleri gibi problemleri de zor ve

---

¹ Bu doğrultuda Tülin Özgen, darbeyi "silahlı güçlerin 'burjuvazinin de facto siyasal partisi' haline gelerek krize müdahale etmesi" olarak yorumlar (2004a, 176).

yasaklamaya başvurmak yoluyla askeri yönetim altında çözüldü (Savran, 2004: 28–29; Öniş ve Webb, 1992: 34; Akaya, 2004: 151; Ekinci, 1998: 10). Kısacası, Turgut Özal’ın Kasım 1981’de İzmir İktisat Kongresi’nin kapanış konuşmasında belirttiği devletin ekonomideki rolünü en aza indirme ve piyasanın serbestleştirilmesi ilkesi 12 Eylül askeri yönetiminin en önemli ekonomi politikası olmuş fakat bu politik ve sivil alanda kendisine henüz meşru bir zemin bulmamıştır.

Yasal düzlemde ise askeri yönetimin neoliberal söylemin mümkünlik koşulları bağlamında açık düzenlemelere gittiğini söylemek zor olsa da, böylesi bir söylemin işleyişine engel olacak düzenlemeleri kaldırdığı ileri sürülebilir. 1982 Anayasası’nın en önemli özelliklerinden biri “sosyal devletin” yerine “düzenleyici devlet” ilkesinin geçirilmesi olmuştur (Coşar ve Yeğenoğlu, 2009). Fakat ilk bakışta 1982 Anayasası’nın neoliberal söylem ile bire bir örtüştüğünü söylemek zordur. Örneğin 1980’lerdeki Anayasa Mahkemesi kararlarında bir taraftan anayasanın ekonomik düzlemde “liberal bir iktisadi politika takibine elverişli olduğunun” altı çizilirken, aynı anayasanın karma ekonomik modellerin uygulanması ile de çelişmediği belirtilmiştir (Tan, 1990: 163; Tan, 2008: 92). 1982 Anayasası’nın militarist bir söylemin ürünü olduğu göz önüne alınırsa, bu anlamda devlete müdahaleci bir rol atfetmesi daha anlaşılır olmaktadır. Burada önemli olan nokta ise, 1982 Anayasası’nın neoliberal ekonomik modeli engelleyecek hükümlerden mümkün olduğunca arındırılmış olması ve müdahaleci hükümlerin yanı sıra, “pazar ekonomisi veya serbest piyasa ekonomisinin hukuki alt yapısını da düzenlemiş” olmasıdır (Tan, 1990: 164; Tan, 2008: 93). Devletin ekonomiye müdahalesinin mülkiyet hakkı ve özel girişim özgürlüğü ile sınırlandırılmış olmasının yanı sıra siyasal ve toplumsal hayatın emek aleyhine kurgulanması (Bayramoğlu Özuğurlu, 2009: 268) bu durumun en önemli göstergeleridir.

Bütün bu yapısal değişiklikler sivil yönetimlerin kolaylıkla üstesinden gelemeyeceği toplumsal tepkinin sindirildiği askeri yönetim altında gerçekleştirilmiştir. Diğer bir ifadeyle özellikle askeri yönetim döneminde hiçbir muhalefetin olmadığı bir ortamda ekonomik ve yasal neoliberal düzenlemeler kolayca uygulamaya konulabilmiştir (Coşar ve Yeğenoğlu, 2009; Ünay, 2006: 67–68; Sayarı, 1992: 33). Bu durum Özal’ın ifadelerinde açıkça görülebilir. Ona göre, “12 Eylül olmasa bu ekonomik programın

[24 Ocak kararları] neticelerini alamazdık... vergi kanunları meclisten geçemiyordu. Çok şayanı şükrandır ki, vergi reformu yapılmıştır. Bunlar olmasaydı bütçeyi denkleştiremezdik” (Ulagay, 1984: 24; Tosun, 1999: 147). Neoliberal politikaları hayata geçirmesi bağlamında askeri yönetime yöneltilen övgü sadece politik alanla sınırlı değildi, aynı zamanda iş dünyası da askeri yönetimin 24 Ocak kararlarının hayata geçirilmesindeki kritik rolünü onaylamıştır. İstanbul Sanayi Odası Meclis Başkanı İbrahim Bodur “12 Eylül’den sonraki yönetim bu kararların başarısını iki kat artırmıştır” ifadelerini kullanırken, önemli işadamlarından Rahmi Koç da 12 Eylül öncesi dönemde “her şeye politik açıdan bakıldığını, ekonomik yaklaşımın hep arkadan geldiğini,” askeri rejimin bunu tersine çevirdiğini söylemiştir (Ulagay, 1984: 24 ve 25).

3.2.2. Neoliberal Ekonomi, Neoliberal Siyaset ve Neoliberal Kültür

3.2.2.1. Özal Yılları: Kuruluş Dönemi

Neoliberal söylemin ekonomik düzlemde ilk ortaya çıktığı dönem askeri yönetim altında olsa da, bu dönemin hakim söylemini neoliberal söylem olarak tanımlamak güçtür. Askeri yönetimin sınırlı seçimlerle sivillere devredildiği Aralık 1983 tarihinden itibaren devlet düzleminde söz söylemeye yetkili kılınan aktörlerin üzerinde hem fikir oldukları ve onları kat eden temel şey neoliberal söylem olmuştur. Bu dönemde hükümet neoliberal politikaların temel uygulayıcısı olduğu gibi, iktidarın sivillere devredilmesinden sonra devlet söylemi noktasında etkinliğini koruyan ordu da bizzat kendisinin tohumlarını attığı neoliberal söylemi onaylayan bir yaklaşım sergilemiştir. Tam da bu neoliberal karakterinden dolayı dönemin iktidarı 11 Nisan 1992 tarihli düşünce ve örgütlenme konusunda bazı sınırlamaları kaldıran Terörle Mücadele Kanunu gibi istisnai düzenlemeler (T.B.M.M., 1991a) bir tarafa bırakılırsa temel hak ve özgürlükler noktasında sınırlı değişikliklere gitmiş, diğer bir ifadeyle sivil özgürlükler yerine büyük ölçüde ekonomik özgürlüklere odaklanmıştır. Muhaliflerin büyük ölçüde susturulduğu 1980’ler boyunca neoliberal söylemin hızla devlet söylemi noktasında dominant pozisyon kazanmasına yönelik güçlü bir eleştiri ise getirilmemiştir. Dolayısıyla hâkim söylem, özellikle ilk yılları söz konusu olduğunda

diktatöryal ve militarist söylemlerde olduğu gibi kendini hemen yanı başında işleyişte olan suskunluk üzerine inşa etmiştir.

1983–1989 dönemi “piyasanın ve piyasa toplumunun altyapısının derinleştirildiği bir kuruluş dönemi olarak” değerlendirilebilir (Özkazanç, 2005: 638). Bu dönem “‘piyasa’ ve ‘piyasa toplumu’ fikrinin Türkiye tarihinde hiç olmadığı kadar güçlü bir biçimde” savunulmaya başlandığı bir dönem olmuştur. Bu savunma özellikle “yasal, kurumsal ve kültürel müdahaleler” yoluyla piyasayı kurmaya ve geliştirmeye çalışan devlet tarafından üstlenilmiş, böylelikle neoliberal piyasa toplumu “bizzat devlet müdahalesi ve hatta devlet zoruyla kurulan” bir şey olmuştur (Özkazanç, 2005: 638–639). Özellikle 1987’ye kadar önemli siyasi grupların politik alanın dışında bırakıldığı ve askerinin tedrici olarak geriye çekildiği bir dönemde adeta devletle özdeşleşen ANAP, neoliberal ekonominin ve neoliberal bir yaşam tarzının Türkiye’ye yerleşmesinde etkin bir rol üstlenmiştir (Ünay, 2006: 70; Sayarı, 1992: 36). Bu bağlamda 1980’lerin devlet söyleminin ne olduğunun ortaya çıkarılmasında ANAP’ın politikalarına ve söylemlerine yakından bakmak faydalı olacaktır.

Darbe öncesindeki parlamentonun tüm aktörleri siyaseten yasaklı olduğundan Kasım 1983 seçimleri Türkiye’yi yeni politik aktörlerle tanıştırdı. Seçimleri yüzde 45,15 oranında bir çoğunlukla askerinin “açık” destek vermediği Turgut Özal’ın Anavatan Partisi (ANAP) kazandı. Özal aynı zamanda 1980–1983 arası siyaseti kat eden ve bir ölçüde askeri rejim öncesi ile sonrasını bağlayan en önemli figürdü (Öniş, 2004: 116–117; Sayarı, 1992: 29). Son Demirel hükümetinin ekonomi takımının başında olduğu gibi yine Demirel hükümetinin aldığı 24 Ocak kararlarının arkasındaki isimdi. Aynı zamanda 24 Ocak kararlarını uygulayan askeri yönetimde Haziran 1982’de istifa edene kadar ekonomi takımının başkanlığı görevini üstlenmişti. Özal’ın 1983’te iktidara gelmesi bu anlamda bir süredir alt bir söylem olarak işleyişte olan neoliberal söylemin devlet düzleminde dominant hale gelmesini sağladı. Askeri yönetimden farklı olarak neoliberal söylemi “son derece *radikal* bir biçimde geliştirerek” kullanıma sokan (Cemal, 1989: 306) Özal, 1980’lerde neoliberal gelişme modeline geçiş noktasında kritik figürlerden biri olarak ele alınabilir (Pamuk, 2008: 288; Öniş, 2004: 113).

Özal yönetimi altında neoliberal söylemin hâkim söyleme dönüşmesi sadece Özal'ın kişiliğiyle açıklanamaz. Özal, askeri yönetim altında neoliberal politikaları hayata geçirirken politik bir kaygısı olmadığı gibi, sivil siyasetin etkin olduğu sonraki dönemde de politik muhaliflerinin olmamasının avantajını yaşamıştır. Diğer bir ifadeyle Özal'ı neoliberal geçişte böylesine dominant hale getiren en önemli unsur ciddi bir muhalefetten yoksun olmasıdır. 16 Ekim 1981 Tarihli Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun yeni devlet söyleminin üzerine inşa edileceği suskunluğu kurması açısından daha önceki söylemsel dönemlerin başlangıcında devlet aygıtları tarafından uygulamaya konulan yasal düzenlemelerle benzer bir işleve sahiptir. Kanun'un gerekçesinde “bazı Siyasi Parti mensuplarının ve yöneticilerinin yazı veya demeçlerle siyasi amaçlı faaliyet gösterdikleri veya siyasi nitelik taşıyan davranışlarda buldukları” ileri sürülerek tüm siyasal partiler kapatılmış ve böylelikle bir taraftan “memleketin ihtiyacına uygun siyasi partiler rejimine göre yeni partilerin kurulup faaliyette bulunmalarına imkan” verilirken diğer taraftan eski söylemin aktörlerini söylem alanının dışına çıkarmıştır (M.G.K., 1981: 1-2). Bu suskunluğun yanı sıra, toplumun desteğinin sağlanması, iç ve dış sermayenin desteğinin alınması ve reform sürecinin kararlılıkla sürdürülmesi noktasında Özal'ın güçlü ve etkin liderliğinin de neoliberal geçiş sürecinde önemli bir rolü olmuştur (Öniş, 2004: 118). Özal'ı böylesine kritik yapan, neoliberalizmin bütünüyle Özal ile özdeş olması değil, neoliberal söyleme devlet söylemi noktasında dominant pozisyonu çok hızlı ve etkin bir şekilde kazandırmış olmasıdır. Nitekim Ziya Öniş'in de yerinde tespit ettiği gibi, Özal olmasaydı da Türkiye'de neoliberal söylem yaygınlaşacaktı, fakat daha tedrici bir şekilde (2004: 119–120).

Özal'ın askeri yönetim sonrası neoliberal söylemlerine yakından bakıldığında bu söylemlerin büyük ölçüde “iktisadi unsurlara ağırlık veren” bir çizgi izlediği söylenebilir (Aral, 2003: 224). Kasım 1983 seçimlerinden önce 1 Kasım'da yaptığı televizyon konuşmasında partisinin temel iktisat politikasını “biz memlekette iktisadi sistemin serbest rekabet düzeni olmasını ve vatandaşın teşebbüsünün desteklenmesini istiyoruz” şeklinde özetlemiştir. Aynı konuşmada “sosyal meseleleri halletmenin yolunun da iktisadi meseleleri halletmekten” geçtiğinin altını çizen Özal, ekonomiye diğer tüm alanlara kıyasla öncü bir rol vermiştir. Tam da bu nedenle dönemin en

önemli sosyal meselelerinden biri olan Kürt sorununa yönelik geliştirdiği çözüm de GAP projesi üzerinden bölgenin ekonomik sorunlarını ortadan kaldırmaya çalışmak şeklinde olmuştur (Gençkaya, 2003: 109; Yeğen, 2003: 167). Bu nedenle özellikle 1983–1989 dönemini sosyal ve politik ele almaların da büyük ölçüde iktisadi temelde işlediği ve iktisadi uygulamaların diğer bütün pratiklere öncelikli olduğu bir dönem olarak tanımlamak mümkündür.

ANAP hükümetinin kurulmasından birkaç gün sonra 18 Aralık 1983 tarihli *Hürriyet*'in “Özal yeni devlet düzenini tanıttak” şeklindeki sürmanşeti yeni dönemden beklentilerin bir ürünüydü. Özal hükümeti beklentileri boşa çıkarmadı ve göreve geldiğinin ilk ayında, Aralık 1983’de ithal mallar listesi gözden geçirilerek bu alanda önemli bir serbesti getirildi, gümrük vergilerinde azaltmaya gidildi. Bu değişiklikler daha önceki dönemde devletin ekonomiye “en önemli müdahale araçları olan ithalat rejimi ve döviz tahsisi mekanizmasının ortadan kalkması” anlamına geliyordu (Ekinci, 1998: 13–14). Aynı tarihlerde döviz düzenlemeleri de liberalleştirilirken, bankalara resmi döviz oranlarından çok farklı olmamak üzere döviz işlemleri yapma hakkı verildi (Öniş ve Webb, 1992: 35–36; Ekinci, 1998: 14). Bu düzenlemeleri 24 Ocak kararları ve sonrasında askeri yönetim altında gerçekleştirilen uygulamalardan ayıran en önemli unsur bunların ekonomideki yapısal düzenlemelere ve ekonominin dışa açılmasına daha fazla ağırlık vermiş olmalarıydı (Kazdağlı, 2003: 460). Önceki ekonomi politikaları daha çok enflasyonun düşürülmesi ve bütçe dengesi gibi kısa vadeli amaçlara odaklanırken, Aralık 1983 düzenlemeleri ekonomiyi yeniden yapılandıracak daha yapısal değişimler olmuştur. Bu nedenle “liberalleşme yönündeki *muazzam kaymanın* 1980–1983 döneminde değil de, Aralık 1983 ve Ocak 1984’de gerçekleştiği” söylenebilir (Öniş, 1998: 248). Bütün bu düzenlemelerin medyada karşılığını bulduğu dil ise, 30 Aralık 1983 *Hürriyet*'in sürmanşetinde kullandığı “Ekonomik ihtilal” ifadesi oldu.

Aralık 1983 düzenlemelerinden sonra ANAP hükümeti ekonomiyi dışa açacak ve dışarıyla bütünleştirecek yapısal düzenlemelere devam etti. İlk olarak ithali serbest mallar listesi yerine yalnızca ithali izne bağlı ürünlerin listesi yayınlanması politikası bağlamında 1984 yılı başında 200 malın ithaline izin verilmediğini gösterir bir belge yayımlandı. Önceleri izin alınmadan ithal edilecek ürün sayısının bu rakamı aşmadığı

göz önüne alınırsa bu kararın daha önce uygulanan “ithal ikamesine dayalı sanayileşme anlayışına indirilen ilk ciddi darbe” olduğu ve ekonomin dışa açılmasında kritik bir aşamayı temsil ettiği söylenebilir (Kazdağlı, 2003: 462; Öniş, 1998: 185). İthal ürünlerden alınan vergilerde tedrici olarak gerçekleştirilen indirimler ve en sonunda ithalattaki maksimum tarife (gümrük vergisi) oranının yüzde 50’ye kadar düşürülmesi ekonominin dışa açılması politikasını sağlamlaştıran bir başka önemli adım oldu (Kazdağlı, 2003: 462). Türk lirasının konvertibilitesini engelleyen kısıtlamalar da tedrici olarak kaldırıldı ve Türk lirasının döviz karşısında değişiminin kolaylaştırılmasıyla ithalat daha da kolaylaştırıldı. Bu doğrultuda yabancı bankalara Türkiye’de şube açma izni verilirken, ticari bankaların da döviz piyasalarındaki faaliyetlerini genişletmelerine imkân sağlandı (Kazdağlı, 2003: 462–463). Piyasanın dışarıya açılması piyasanın devletin kontrolünden kurtarılması teşebbüsleriyle paralel bir seyir izledi. 1984’de meclisten geçirilen 3096 sayılı Kanun ile özelleştirme programı yasal bir zemine kavuşturuldu ve aynı kanunla kurulan “Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı Kurulu” ile söz konusu uygulama kurumsal düzleme oturtuldu (Öniş, 1998: 153).

Bütün bu düzenlemeler 1983 sonrası dönemi, 24 Ocak kararlarının ardından geçen görece kısa dönemden ayırmaktadır. ANAP iktidarıyla birlikte yapılan düzenlemeler “karar birimlerinde davranış değişikliği getirecek ve devletin mikro düzeydeki kontrolünü asgariye indirecek kurumsal yapının ortaya çıkarılmasını” hedeflemiştir (Kazdağlı, 2003: 464). Ekonomik düzlemdeki bu yapısal değişimin politik, kültürel ve sosyal alana yansımaması imkânsızdı ve bu görme biçimi kısa süre içinde ekonomi dışındaki alanlarda da karşılığını buldu. Enflasyonu belli seviyenin altında tutmak için grevlerin illegal olduğu 1982–1988 döneminde endüstri alanındaki işçi ücretlerindeki artış sürekli bir şekilde enflasyonun altında kaldı (Öniş ve Webb, 1992: 35; Ekinci, 1998: 10–11). Bu durum, işçi sınıfını ücretlilik konumundan uzaklaştırarak, hâkim söylemin bir uzantısı olan “‘köşeyi dönme’, ‘işini uydurma’, ‘bugünü kurtarma’ zihniyetine” teslim etti (Öngen, 2004: 84). Böylelikle toplumsal algılama biçimi daha 1980’lerde merkezi politikalar sonucunda değişime uğradı ve toplumun büyük bir kesimini oluşturan işçi sınıfı da bugüne odaklanmayı tercih etti. Bugünkü zamanın değere binmesi sadece işçi sınıfı için geçerli değildi, gençlerin büyük çoğunluğu da

1960 ve 70'lerin "isyancı" rolünü arkasında bırakarak "apolitik tüketicilere" dönüştüler. Ekonomik değişimlerin yanı sıra politik sınırlamalar ve popüler kültürün artan etkisiyle gençler arasındaki gelecek odaklı zaman algılaması yerini geçmiş nostalji olarak kuran ve ağırlıklı olarak şimdiki zamana odaklanan bir algılamaya bıraktı (Neyzi, 2001: 412). Böylelikle "işadama düşünceli, teknokrat yapılı, rekabetçi" bir yapıya sahip, "iyi bir eşle evlenip, iyi bir evde oturup, iyi bir arabaya binmek isteyen" ve bütün bunları yapabilmek için de, "hisse senetleri kaçta alınıyor, kaçta satılıyor, borsadan nasıl para kazanılıyor" gibi konulara ilgi duyan bir gençlik ortaya çıktı.¹ Bu yeni kültürde "başarı" büyük bir değer olarak ortaya çıkarken, para kazanmak yaşamın merkezine oturdu ve böylelikle mululuk satın almak ve kolayca tüketebilmek ölçüsünde yeniden tanımlandı (Navaro-Yashin, 2002: 80–81).

İşçi sınıfı ve gençler arasındaki algılama değişimine paralel olarak, neoliberal devlet söylemi kültürel alanda ciddi değişimleri de beraberinde getirdi. "Tarz-ı hayattan life style'a geçilmesi" şeklinde özetlenen (Bali, 2009) bu kültürel değişim açık bir şekilde uygulanan neoliberal politikaların bir sonucuydu. Bu yeni kültürün temsilcileri ya da bu yeni insan tipi, Turgut Özal'ın ifadeleriyle "müthiş bir devrimin" habercisi oldukları gibi, "toplumun bundan mutsuz olması da imkânsızdı." Yine Özal'ın kelimeleriyle bu yeni kültürde "her şey, hemen demode oluyor... Video yerine 'lazendisc' var... Plak yerine 'compactdisc'... Arşivler 'compactdisc'lere girdi artık... Yani yepyeni bir toplum... Bunlar hayattan zevk alıyor, müziği, sporu seviyor" (Barlas, 2001: 145–146; Algan, 2003: 171). Özal'ın tasvir ettiği bu yeni insan tipinde ya da geniş anlamda kültürde "'şimdiki' zaman kıymete binerken... parayla tanışan" bireyler bugünkü zamanı daha çok sevmeye başladılar. Sonuçta bütün bu değişimler "hemen bugün şimdi kazanıp, kendi yaşamlarında tüketip statü sahibi olmaya girişen" tipler ortaya çıkardı (Göle, 2002: 7).

---

¹ Ahmet Altan, "Ey Türk Gençliği", *Hürriyet*, 30 Eylül 1987. Benzer bir şekilde 1988 tarihinde *Nokta* dergisinde "materyalist veletler" başlıklı yazıda üniversiteli bir gencin şu sözleri Altan'ı doğrulamaktadır: "Para maddi bağımsızlığın sembolü, bizim tek kurtuluşumuz. Ben her bakımdan tam bir kapitalistim... Daha iyi, rahat bir yaşam için, özel arabalar, evler, iyi yiyecekler, giyisiler... Bunları istiyorum ve başaracağım" (aktaran, Bali, 2009: 52). Türk gençliğinin 1980 sonrasında "zenginliğin başı başına bir değer" olarak ortaya çıktığı bir dönemde piyasa merkezli dönüşümüne ilişkin bkz. (Lüküslü, 2005: 30–36).

Bu yeni “dünyada”, sadece ekonomik unsurlar rekabete açılmamış, kültürden dini değerlere, politik söylemlerden kimliklere kadar her şey rekabetin konusu olmuştur. Örneğin Özal, Mart 1993’de “Değişim Sürecinde İslam” başlıklı panelde yaptığı bir konuşmada “fikirlerde de rekabet geleceğini... hangi fikrin doğru olduğunun ‘fikirler pazarı’nda ortaya çıkacağını” ifade etmiştir (Bora, 2005: 589). Özal’ın fikirlere yönelik bu bakma biçimi sadece İslam ile sınırlı değildir, dönemin “en önemli” problemlerinden biri olan Kürt sorununa da yaklaşımı bu bakış açısıyla örtüşür. PKK olgusunun fikirlerin tartışmaya açılmamış olmasından kaynaklandığını düşünen Özal, ayrılıkçı Kürtlere hitaben “sen federasyon istiyorsan, ben federasyon yanında değilim! Ama gel tartışalım” diyebilmiştir (Gençkaya, 2003: 126). Özal, PKK ve destekçilerinin argümanlarının da “münakaşa edilmesi” gerektiğini savunmanın yanı sıra, böylesi bir “tabusuz ve yasaksız fikir ortamının serbest pazar kadar önemli” olduğunun altını çizmiştir (Gençkaya, 2003: 125). Her iki söylemde de Cumhuriyetin o güne kadar halleşme noktasında en çok emek sarf ettiği iki temel meselede dahi fikirlerin rekabetine yapılan vurgu açık bir şekilde görülebilir. Özal’a göre, tıpkı serbest piyasada olduğu gibi fikirler arasındaki açık rekabet, daha iyi olanın hayatta kalmasını mümkün kılacaktır. Diğer bir ifadeyle Özal’a göre, “bir fikri beğenmeyebiliriz, ama o fikrin ortadan kalkabilmesi, gene o fikir pazarına gelip, münakaşa edilmesine bağlıdır... serbest pazar gibi. Mallar nasıl geliyor, en iyisi nasıl bulunuyorsa, fikirler de öyle bir pazara gelecek, o fikir pazarında biz en iyisini bulacağız” (Barlas, 2001: 322). Özal bu söylemlerini küresel ölçekte 1980’ler ve 1990’ların ideolojik yönelimleri bir tarafa her şeyin “tüketim temelinde politize olduğu” bir iklimde dillendirmişti (Yudice, 1995: 5) ve tam da bu nedenle hiç garip karşılanmadılar.

Fakat tam da bu noktada devreye giren önemli bir ayrıntı da neoliberalizmin mutlak bir değersizleşme temelinde işlemediğidir. Neoliberal söylem her ne kadar hemen her şeyi serbest piyasa gözlüğü ile görse de, moral değerler etrafında şekillenen bir rızaya da ihtiyaç duymaktaydı. Bu ihtiyacı giderme noktasında ise devreye zaten küresel ölçekte neoliberalizm ile eşzamanlı giden neo-muhafazakârlık girmiştir. Özal iktidarı bu yönüyle bir istisna değil, aksine bu eşzamanlılığın açık bir şekilde görülebileceği bir dönemdir. Örneğin 1983 ve 1987 hükümet programlarında aynen geçen “hükümetimiz, milliyetçi ve muhafazakâr, sosyal adaletçi, rekabete dayalı serbest piyasa ekonomisini

esas almaktadır” ifadesi neoliberal söylemin salt serbest piyasa temelinde işlemediğini açıkça göstermektedir (T.B.M.M., 1983: 65; T.B.M.M., 1987: 47). Özal iktidarının muhafazakarlıktan anladığı şey de “millî, manevî ve ahlakî değerlerimize, kültürümüze, tarihimize, örf, âdet ve geleneklerimize bağlılık” olmuştur (T.B.M.M., 1983: 65; T.B.M.M., 1987: 47) ve bu yolla neoliberalizm yüzünden çözülmeye uğrayan toplumsal sadakat bağlarının yeniden güçlendirilmesi mümkün hale getirilmiştir. Tam da bu nedenle neoliberal söylemsel dönemde değerlere yapılan yoğun bir referans söz konusudur (Cizre Sakallıoğlu, 1995: 71–72).

Özal döneminin diğer bir özelliği de, küresel neoliberal politikaların bir uzantısı olarak devletin piyasanın yanı sıra, eğitim ve sağlık gibi refah devletinin aktif rol üstlendiği alanlardan da çekilmesi ya da bu alanları yeni söylem doğrultusunda şekillendirmesi olmuştur. “Kamu bürokrasisinin özel sektörleşmesi” olarak adlandırılabilir (Berksoy, 2007: 57) bu yeni süreçle birlikte neoliberal söylemin özelliklerinden biri olan “*marketing ideolojisi*” özellikle 1980’lerin sonundan itibaren bu kurumlara da sirayet etmiştir (Ergur, 2002: 18). Bir taraftan medya üzerinden “devletin ‘bütün çürümüşlüğü’” sergilenip bu durum “adalet, sağlık ve eğitim skandalları” ile birlikte ele alınarak bu kurumların geleneksel rolleri ciddi bir sorgulamaya tabi tutulmuştur (Öğün, 2000: 37). Diğer taraftan ise piyasa baskılarına boyun eğen bu kurumlar “kar temelli yönetilir olmaya” doğru bir dönüşüm geçirmişler ve özellikle üniversitelerin bu doğrultuda yeniden kurgulanması *marketing ideolojisi* (piyasa temelli bir hizmet sunucu-tüketici ilişkisi) etrafında şekillenen yeni “zihniyet kalıbının toplumsal yaygınlığının artmasına” katkıda bulunmuştur (Ergur, 2002: 18–19; Ergül ve Coşar, 2004/2004: 50). Hızla yaygınlaşan *marketing ideolojisinin* yanı sıra, özellikle 1990’larla birlikte polis teşkilatı da dahil birçok kamu örgütü kendilerini “‘etkinlik’, ‘verimlilik’ ve ‘performans kriterleri’ gibi söylemsel bileşimlerin merkezde olduğu” bir yeniden yapılanmaya dahil etmişlerdir (Berksoy, 2007: 57). Kısacası, neredeyse bütün kamu kurumları yeni rolleri itibarıyla neoliberal söylemin ürünü oldukları gibi, bu söylemin meşrulaşması ve yaygınlaşmasında da önemli roller üstlenmişlerdir.

Daha yakından bakıldığında söz konusu kurumlara ilişkin bu görme biçiminin karar vericiler düzleminde de etkin bir şekilde işleyişte olduğu söylenebilir. Milli Eğitim Bakanı Hasan Sağlam ve Kenan Evren’in aralarındaki konuşmaların bir ürünü olan

“Kendi okulunu kendin yap” kampanyası da bu bağlamda değerlendirilebilir (Evren, 1995: 96). Daha sonra Kenan Evren 1986’da Bilkent Üniversitesi’nin açılışında yaptığı konuşmada “12 çocuğu var, 12’sini de devlet okutuyor. Bu sosyal adalet mi?” sorusunu sorarak bir anlamda devletin eğitim temelli sosyal politikalardan çekilmesini savunmuştur (Gök, 2004: 101). Bu söylemin pratikteki yansıması ise özellikle 1987’den itibaren özel okulların sayısındaki hızlı artış ve devletin eğitime ayırdığı paydaki düşüş olmuştur (Gök, 2004: 101 ve 105). Eğitimde serbestleşme Özal döneminden sonra söylemsel düzlemde daha güçlü bir şekilde dile getirilmeye devam etmiştir. Aralık 1991’de kurulan Demirel hükümeti 1980 darbesinin en önemli kurumlarından biri olan ve üniversiteler üzerinde devletin kontrolünü mümkün kılan Yüksek Öğretim Kurulu’nun (YÖK) kaldırılmasını hükümet programına almıştır (Kaplan, 2005: 318). Üniversitelere “yönetmelik özerklik” vaat eden bu değişiklik önerisi özellikle 28 Şubat sürecinin devreye girmesiyle pratikte rafa kalksa da, neoliberal dönem boyunca sürekli bir şekilde iktidarlar tarafından dile getirilmeye devam etmiştir.

1980’lerin neoliberal söylemi milli kimliğin temel kodlarına yönelik algılamalarda da açık bir şekilde görülebilir. Bu dönemdeki “liberal-milliyetçi söylemin temel unsuru, milli güç ve gurur kaynağının esasen iktisadi ve teknolojik ilerleme ve tüketim temelinde” tanımlamak olmuştur (Coşar, 2003: 279). 1990’larda daha da güçlenen bu yeniden tanımlama özellikle medya aracılığıyla sürekli bir şekilde gündemde tutulmuştur. Temel milli hasletler, “ihracat ‘başarıları’, ‘girişimcilerimizin’ dinamizmi, uluslararası piyasada revaç bulan markalar üretmek” şeklinde sıralanmaya başlanmıştır (Coşar, 2003: 279). Diğer bir ifadeyle 1980’lerle birlikte milli unsurların ayırt edici yönleri olarak ortaya çıkan iktisadi özellikler daha önceki dönemlerde dillendirilen özelliklerin yerini almış ve hâkim söylemin taşıyıcılarına dönüşmüştür. Tam da bu nedenle yeni milliyetçilik, Özal’ın ifadeleriyle “sen dünyayla yarış edebiliyor musun? Yani, başka ülkelerle yarış edecek adamların var mı? Daha iyi ressamın, sanatçın, tüccarın politikacın var mı?” sorularına verilecek cevaplarda gizlidir ve geçmişe değil bütünüyle bugüne odaklanan bir tavidir (Barlas, 2001: 126).

Son olarak, neoliberal söylem 1980 sonrası ekonomik liberalleşme için önemli bir itki sağladığı gibi, siyasal demokrasinin artışına da etkide bulundu (Cizre Sakallıoğlu,

1996: 143). Fakat bu demokrasi artışı “demokratikleş[tir]me” temelinde işlediğinden devleti yeniden yapılandırma noktasında bir anlamda neoliberal söylemin en önemli *stratejilerinden* biri olup çıktı (Nişancı, 2006: 115). Böylelikle demokratikleştirme *stratejisi* diktatöryal ve militarist söylemin üzerinde işlediği kurumları yeni söylem biçiminin kurumlarına dönüştürme noktasında en önemli “ikna” aracı olarak devreye girdi ve demokrasinin işlevi “piyasa özgürlüklerinin oluşturulması ve korunması” ile sınırlandırıldı (Demiröz ve Öncü, 2009: 196). Demokrasi olgusu 1950’lerden itibaren siyasal ve toplumsal alanda yer bulmaya başlamış olsa da, 1980 sonrasında demokrasiyi bir stratejiye dönüştüren serbest piyasa ekonomisi bağlamında elverişli siyasal zeminin oluşturulması amacıyla demokrasinin devreye sokulması olmuştur (Çaha, 1999: 145). Özal’ın Kemalist devlet-merkezli kurumların otoriter pozisyonunu kırmak için Avrupa Topluluğu (AT) üyeliğini sürekli gündemde tutması bu demokratikleşme stratejisine en önemli örnek olarak gösterilebilir (Yavuz, 2003: 75). Belirtilmesi gereken önemli bir ayrıntı da söz konusu demokratikleştirme *stratejisinin* tek taraflı bir şekilde işlemediği, aksine AT’nin Türk siyaseti üzerinde değişim yönünde “güçlü bir dış baskı” olarak devreye girdiğidir (Keyman ve Öniş, 2007: 26).

AT, Özal’ın üyelik talebinin karşılığında Türkiye’deki insan hakları ihlalleri ve demokratikleşme pratikleri konusunda aldığı kararlar ve önerileriyle Özal yönetimini bu doğrultuda adım atmaya yöneltmekteydi (Dağı, 2003: 255–256). Demokratikleşme ve insan haklarına yönelik bu iki taraflı algılama ve bunun 14 Nisan 1987’de tam üyelik başvurusuyla somut düzleme aktarılması Türk politik sisteminde bazı adımların atılmasıyla sonuçlandı. 1987’de Türk vatandaşlarının Avrupa İnsan Hakları Komisyonu’na bireysel olarak başvurma hakkının kabul edilmesi, 1988’de İşkencenin Önlenmesi konusunda Avrupa Konvansiyonu’nun imzalanması ve 1990’da Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nin zorunlu zorlayıcı yargı yetkisinin kabul edilmesinin yanı sıra aynı yıl mahkemeye bireysel dilekçe hakkının onaylanması bu adımlar arasında gösterilebilir (Yavuz, 2003: 73–74). Bütün bunlar ekonomik düzlemde dışarıya açılmanın politik düzlemdeki sürekliliğini ortaya koymaları açısından önemli olduğu gibi, Özal’ın demokrasi ve serbest pazarın birbirlerini tamamlayan iki unsur olduğu şeklindeki düşüncesinin de bir uzantısıydı. Fakat daha da önemlisi, önceki söylemsel dönemlerde işleyişte olan yasal ve kurumsal zemin bu demokratikleştirme stratejisi ile

alt üst edilmeye başlandı. Söz konusu “demokratikleş[tir]me” çabalarını neoliberal söylemin bir *stratejisine* dönüştüren şey ise, artık 1980’lerle birlikte demokrasinin önceden olduğu gibi “belirli ön koşulların gerçekleşmesi sonucunda kendiliğinden gelişen bir olgu” değil de, “bilinçli bir ‘girişim’ olarak algılanmaya” başlanmasıdır (Nişancı, 1996: 115).

3.2.2.2. Yeni Söylemin Yeni Özneleri: İşadamları

1960’lar ve 1970’lerde işadamlarının en temel kaygısı kamuoyunun gündeminde olmamak ve kendilerini görünür alanın dışına çıkarmaktı. İşçi sendikalarının sermaye çevrelerine karşı yürüttüğü güçlü muhalefet nedeniyle işçi ve işveren ilişkisinin bir hayli gerilimli olması ve yaşanan sokak çatışmalarında fidye amaçlı kaçırmaların temel hedefi olmaları gibi nedenler bu dönemde işadamlarını görünür olmaktan diğer bir ifadeyle konuşan özne alanına dâhil olmaktan alıkoymaktaydı (Bali, 18–19). Fakat 1980’lerle birlikte işadamları hâkim söylemin konuşan öznelerine dönüştüler ve bunda neoliberal söyleme eklemlenen medya ile işadamları arasındaki yoğun ilişki belirleyici oldu. Bu yeni süreçte medya yeni geliştirdiği ekonomiyi önceleyen neoliberal dilde işadamlarını temel referans olarak kullanırken, işadamları da 1960 ve 1970’lerde kaybettikleri saygınlığı medya üzerinden yeniden kazanmaya çalıştılar.

1983 sonrası dönemin basını daha önceki dönemlerle kıyaslandığında en belirgin farklılığın ekonominin “gazete sayfalarında ciddi bir yer edinmeye” ve “ekonomik politikalar uzmanlık çerçevesinde tartışılmaya başlanması” olduğu söylenebilir (Göle, 1998: 16). Dönemin figürlerinden biri de bu durumu “herkesin ekonomist olduğu... toplumda politikanın yerini ekonominin almaya başladığı” ve yazarların da birer iktisatçı ve ekonomi ahkamacısına dönüştüğü bir süreç yaşandığı şeklinde dile getirmişti.¹ Söz konusu durum ekonominin devletin tekelinden çıkmasıyla, tüketiciler, iktisat uzmanları, iş adamları ve borsacılar gibi aktörler söylem alanına dâhil olduklarının bir göstergesiydi (Göle, 1998: 16–17). Önemli bir ayrıntı da yeni konuşan öznelerin yeni söylemsel dönemin ürünleri olmasıydı ve bu nedenle 1980’lerin ortalarından itibaren özellikle büyük şehirlerde “yeni orta-üst sınıf” şeklinde tanımlanabilecek yeni bir sınıftan bahsetmek mümkündür (Kurtuluş, 2003: 89).

---

¹ Bkz. Osman Kibar, “Herkes ekonomist oldu!”, Tercüman, 22 Nisan 1984

“Sınıfsal kimliğini tüketim aracılığıyla ortaya koyan” dönemin figürlerinden birinin ifadesiyle “tüketerek farklılaşan”¹ bu yeni sınıf, neoliberal söylemin ürünüydü ve daha önce mevcut olmayan yeni sektörlerle birlikte sisteme dâhil olmuşlardı. Bu yeni sınıfa oluşturanlar “eğlence dünyasının patronları ve menajerleri, reklâm, tanıtım, halkla ilişkiler, pazarlama, finans, aracı kurum patron ve üst düzey yöneticileri” başta olmak üzere özel muayenehane sahibi doktorlardan uluslararası ticaret ve organizasyon şirketlerinin sahiplerine kadar uzanmaktaydı (Kurtuluş, 2003: 90).

Ekonomiyi merkezine oturtan medyanın, danıştığı, sürekli fikirlerine başvurduğu ve yeni konuşan öznelerle dönüştürdüğü en önemli kesim ise işadamları oldu. Böylelikle, yeni orta sınıftan farklı olarak dönemin büyük işadamları neoliberal söylemin direkt bir ürünü olmasalar da, onun en önemli taşıyıcılarına dönüştüler. Kamuoyunda memleket meselelerini iyi bildikleri şeklinde bir imaj yakalayan işadamları, yeni dönemin yeni entelektüellerine dönüşerek kendilerine sürekli danışılan figürler olup çıktılar (Bali, 2009: 37 ve 62). Bu dönemde birçok işadamı köşe yazarlığı yaparak, anılarını kaleme alarak ve hatta toplumsal olaylar karşısında fikirlerini aktardıkları kitaplar yayımlatarak söylem alanına dâhil olmuştur (Bali, 2009: 65). Bu yeni işadamı tipi konuşmasını ekonomi ile sınırlamayan toplumu ilgilendiren her konuda fikir sahibi olan bir özellik göstermekteydi. Taha Akyol’un ifadeleriyle “işadamlığının sadece bir kazanç meselesi olmadığı” bu yeni dönemde, “21. Yüzyıla Doğru Türkiye”, “Türk Toplumunun Değerleri”, “İş Ahlakı”, “Yerel Yönetimler” gibi konularda fikirlerini belirten ve raporlar hazırlayan kısacası sosyal ve politik meselelerle ilgilenen yeni bir işadamı tipi ortaya çıkmıştır (Milliyet, 21 Ocak 1993: 13). Tam da bu yeni rolleri yani “Kürt kimliği, demokratikleşme gibi konularda” dile getirdikleri argümanlar nedeniyle söz konusu işadamları “Türkiye’nin yaşayan kırk aydını” arasına kolayca girebilmişlerdir (Bali, 2009: 72).

Gazete ve işadamı ilişkisi sadece işadamlarının gazete sayfalarında daha fazla görünür olmasıyla sınırlı kalmadı. Birçok işadamlarının 1980’lerle birlikte gazete sahibi olmasıyla bu kesim ve basın arasında organik bir ilişki kuruldu ve daha önceki gazeteci-patron figürü yerini işadamı-patron figürüne bıraktı. Aydın Doğan, Mehmet Ali Yılmaz ve Asil Nadir gibi işadamlarının gazete sahibi olması basını büyük ölçüde sermayenin

---

¹ Bkz. Canan Barlas, “Paris Kahveleri ve bireysellik”, Güneş, 15 Temmuz 1987

hizmetine soktu. Basın ve sermaye arasında kurulan bu güçlü ilişki bir taraftan gazeteleri tüketici yaratmak için elverişli vasıtalara dönüştürürken (Bali, 2009: 222) diğer taraftan da gazetelerin bizzat kendileri birer tüketim nesnesi olup çıktılar. Yeni dönemde gazetelerin değeri ne kadar tüketildikleri ve ne kadar geniş kitleye hitap ettikleri temelinde ölçülmeye başlandı. Örneğin Cüneyt Ülsever'in aktardığına göre, Hürriyet'in genel yayın yönetmeni gazetenin amacının “adeta bir *süpermarket* yaratmak olduğunu” belirterek, “bu gazetede her görüşten insan olacak, ancak okur istediğini okuyacak” ifadelerini kullanmıştır (Hürriyet, 30 Eylül 2000). Bu yeni gazetecilik anlayışı işadamı-patron figürlerinin bir ürünü olduğu gibi, daha da önemlisi gazetelerin birer süpermarkete dönüşmesi Turgut Özal'ın 1990'ların başında “fikirler pazarı” olarak bahsettiği olguyla dikkat çekici bir şekilde örtüşmektedir.

İşadamlarının özellikle basında gelişen yeni anlayış üzerinden aktif konuşan öznelerle dönüşmeleri bunları neoliberal söylemin en güçlü taşıyıcılarından birine dönüştürdü. İşadamında karşılığını bulan yeni aydın tipinin ya da konuşan öznenin savunuculuğunu üstlendiği en yaygın görüş devletin hantallığı ve bunun kendilerinin “havalanıp uçmalarına engel” olmasından duyulan rahatsızlıktı. Bu düşüncenin en karakteristik biçimde ifadesi ise “başbakanlık dâhil tüm bakanlıkların işadamlarından oluşacağı bir bakanlar kurulunun kararlılık ve verimlilik ilkelerine göre bir özel işletme gibi yönetileceği ve ‘TC Holding’ adını taşıyan” bir ülke özlemi içinde olmaktı (Bali, 1998: 31). İşadamları arasındaki bu düşünce bu kişilerin gazeteci müttefikleri nezdinde karşılığını bulmakta gecikmedi. İşadamlarının yeni gelişmeleri “siyaset adamlarından, asker ve sivil bürokratlardan çok daha iyi kavradıklarını” düşünen Şahin Alpay, “Türkiye’yi, başarılı olmak için rasyonel davranmak; etkin ve verimli çalışmak; kaynak israf etmemek gerektiğini bilen işadamlarının” yönetmesi halinde “çok daha hızla ilerleyeceğini” ileri sürebilmiştir (Milliyet, 3 Ekim 1995: 20). Ahmet Altan da benzer bir şekilde “Türkiye’de en devrimci, en ilerici kesimin hiç tartışmasız sanayiciler” olduğunu belirterek, işadamları “toplumda, ‘ilerici’ rolünü üstlenirken”, siyasal partilerin bu figürlerin düşüncelerinin gerisinde kaldığını dile getirmiştir (Milliyet, 24 Ocak 1995: 4).

Yeni özneler sermayeye ilişkin toplumsal rızanın inşa edilmesi sürecinde de etkin stratejileri devreye sokarak neoliberal söylemin dominant pozisyonuna katkıda

bulunmuşlardır. Bir taraftan kültür, eğitim ve hayır işleri alanında faaliyetlere girişen önemli sermaye gurupları diğer taraftan da sponsorluk yoluyla birçok sanatsal ve sportif etkinliği destekleyerek 1980 öncesindeki sermayeye olan mesafeliliği kırmayı başardılar. Örneğin Duygu Asena “Yaşasın Sponsorlar” başlıklı bir yazısında Caz Festivali boyunca karşısında duran Garanti Bankası afişini sevgiyle izlediğini o coşkuyla gidip tüm parasını bile ona yatırmayı düşündüğünü belirtirken söz konusu stratejilerin nasıl işlediğine güzel bir örnek oluşturmaktadır (Milliyet, 18 Temmuz 1999: 5). İşadamlarının söylem alanına böylesine aktif bir şekilde dahil olmaları önemli bir değişimdi ve işadamlarından oluşan bu yeni konuşan özneler daha önceki bürokrat öznelerin yerini almışlardır. Hadi Uluengin’in ifadeleriyle bu yeni konuşan özneler kısa süre içinde “seksenli yıllar yarısında başlayan yeni Türk modernleşmesinin” temel öznelerine dönüştüler ve özellikle bunlar arasında “tekstilciler, reklâmcılar, bankacılar ve iletişimciler” yeni söylemsel dönemin ürünleri olmaları nedeniyle bir adım öne çıktılar (Hürriyet, 14 Mart 1998).

1980 sonrası işadamları sadece bireysel analizleri ile değil öncülüklerini üstlendikleri kurumlar yoluyla da söylem alanına dahil olmuşlardır. Örneğin, Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) 1970’lerin sonlarından itibaren savunduğu neoliberal argümanları yeni dönemde daha güçlü bir şekilde dile getirmeye başladı (Öniş ve Türem, 2002: 443). Kurumun bu dönemde yayımladığı raporlarda yeni sağ ve neoliberal söylem baskın bir şekilde etkiliyken, “teknokratik ve ekonomi odaklı bir toplum vizyonu” dikkat çekici bir şekilde vurgulanmıştır (Öniş ve Türem, 2002: 444; Cemal, 1989: 328). Aynı zamanda bu kuruluş Türk siyaseti ve toplumuna ilişkin yayımladığı raporlarla gündemi belirlemiş ve yeni neoliberal dilin aktif öznesi olmuştur. Yeni neoliberal dilin öncülüğünü üstlenen bir başka hareket olarak da 1990’ların başında bir hayli ses getiren ve işadamı Can Paker’in yürüttüğü Türk Henkel Toplantıları’ndan bahsedilebilir. Bu kuruluş yaptığı periyodik toplantılarla ve Paul Kennedy ve Alvin Toffler gibi tanınmış simaları Türkiye’ye getirip konuşturarak yeni dünyanın dilinin meşrulaştırılmasında etkin bir rol üstlenmiştir (Bali, 2009: 86–88).

3.2.2.3. Neoliberal Söylemin Organik Sözcüleri: Sivil Toplum ve Aydınlar

Diktatöryal ve militarist söylemin hâkim olduğu dönemlerin ayırt edici özelliği kamusal alanın büyük ölçüde merkez olarak adlandırılan grupların kontrolünde olmasıydı. 1983 yılı ile birlikte sivil toplumun siyasal ve toplumsal alanda olmasa da özellikle piyasa ekseninde oluşmaya başladığı görülür. Uygulanan neoliberal politikalarla özel kesim üzerinden bürokratik kontrolün azaltılması dolaylı olarak bu dönemde sivil toplumun gelişmesini sağladı (Erdoğan Tosun, 2001: 326). Bu durum, yani sivil toplumun piyasa eksenli gelişmesi “bugünü ve kişiyi ilgilendiren sorunları siyasetin gündemine getirdi” ve 70’li yılların devrimci toplumsal siyaseti ortadan kalktı (Göle, 1998: 17). Fakat 1980’li yıllarda yaşanan bu dönüşüme rağmen, sivil toplumlar güçlü yasal temellerden yoksundu. Ancak, 26 Temmuz 1995’de 1982 Anayasa’sının derneklerle ilgili hükmü değiştirilerek, derneklere siyaset yasağı getiren ifadeler kaldırılmıştır. Böylelikle dernekler ve sivil toplum kuruluşlarının siyasi partilerle ilişkiye girmeleri, dolayısıyla politik aktörler olarak sisteme dâhil olmaları mümkün hale gelmiştir (Erdoğan Tosun, 2001: 327). Fakat bu yasadan önce sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıkmış olması neoliberal söylemin etkisini göstermesi açısından dikkate değerdir.

1983 ile birlikte başlayan “kamusal alanın özelleştirilmesi” sürecinin (Yavuz ve Esposito, 2003: xxvi-xxvii) doğal sonucu olarak “kamusal alan devletten bağımsızlaşarak cumhuriyetçi kamusal alan projesinin milli laik ve homojen doğasına başkaldıran sivil toplum hareketlerinin birbirleriyle yarıştıkları bir alan haline gelmiştir” (Göle, 2000: 27). Kamusal alan bütünlüğünü kaybetmiş yerini parçalı, farklı guruplar arasında dağıtılmış, rekabetçi bir görüntü almıştır. Fakat kamusal alanın sivil toplum kuruluşları üzerinden özelleştirilmesi bu kuruluşların devletten mutlak bağımsızlığı anlamına gelmiyordu. Aksine sivil toplum kuruluşları devletin rolünü yerine getiren ve böylelikle “iktidar bloğuna” dâhil olan bir seyir izlemişlerdir. Örneğin, daha önce Kürtlerin asimilasyonu işi bizzat devletin yürüttüğü bir pratik iken, yeni dönemde bir yönetim işi haline gelmiş ve sivil toplum kuruluşları büyük bir asimilasyon kampanyasını üstlenmişlerdir (Yeğen, 2006: 22 ve 86). Kürt çocukları ve kadınları ilgili sivil toplum kuruluşları tarafından okullara, okul öncesi eğitime, çeşitli merkezlere davet edilerek burada “Türkleştirilmeye” tabi tutulmaya başlanmıştır

(Yeğen, 2006: 22). Yine benzer bir şekilde, ulusal günlerde yapılan kutlamalar 1990 öncesi dönemde devlet kontrolünde yapılırken, bu tarihten sonra sivil toplum kuruluşları bu tür etkinliklerde önemli roller üstlenmeye başladılar (Özyürek, 2006: 147).

Sivil toplum kuruluşlarının kamuyu yani devleti tamamlayıcı unsurlar oldukları devlet adına konuşan figürlerin onay ve teşvikini alan bir şeydir. Örneğin devletin sivil toplum kuruluşlarını nasıl algıladığını göstermesi açısından özürü vatandaşlar konusunda sivil toplumlara açık bir şekilde sorumluluk yükleyen ifadeler dikkat çekicidir. Bu bağlamda devlet adına söz söyleyen özneler, “bütün dünyada, bu sorunların çözümünde kamunun yanında sivil toplum örgütlerinin etkin görevler üstlendiğine” işaret ederek sivil toplumları bu doğrultuda hareket etmeye çağırmıştır (T.B.M.M., 1992b: 169). Yine kadın problemlerine ilişkin çözümlerde “sivil toplum kuruluşlarının işbirliği ve desteği” aranırken, (T.B.M.M., 1998: 108) özellikle Almanya’da yaşayan Türklerin “milli değerlerle, Türklükle, manevi değerlerle” ilişkisini restore etme misyonu sivil toplum örgütlerine yüklenmiş (T.B.M.M., 1997c: 350) ve Kıbrıs meselesinde uluslararası haklılığın sağlanması noktasında da bu örgütlerin desteği talep edilmiştir (T.B.M.M., 1997d: 12). Dolayısıyla, devletin sivil toplumdan anladığı daha önce devletin sorumluluğunda olan görevleri bu tür kuruluşlara devretmek ve sosyal devlet olarak görülen “devlet baba” anlayışını dönüştürmektir. Bu durum karşılığını Mesut Yılmaz’ın ifadelerinde bulur ve buna göre “devleti baba gören anlayıştan, devleti mümkün olduğu kadar küçülten sivil toplum anlayışına” geçmek gerekmektedir (T.B.M.M., 1993c: 289). Dolayısıyla sivil toplum kuruluşlarının 1980 sonrası artan etkinliği bir taraftan devleti temsil eden figürler tarafından onaylanırken diğer taraftan devletin sosyal politika anlamında küçülmesinin birer araçları olarak görülmüşlerdir. Bu ikinci nedenden dolayı sivil toplum kuruluşları dikkat çekici bir şekilde dünyadaki süreçle paralel şekilde özelleştirme, deregülasyon ve devletin sosyal refah politikalarından sıyrılması gibi neoliberal reçetelerle bir bütün olarak sunulmuştur (Taşkın, 2007: 278).

Bütün bunların ötesinde yeni dönemde sivil toplum, demokratikleşmeyle birlikte neoliberal söylemin diğer önemli *stratejisi* olarak işlemektedir. Sivil toplum söylemi önceki devlet anlayışını dönüştürme noktasında bir strateji olarak devreye girerken

temelde “serbest piyasanın yeşerebileceği, gelişebileceği, güvence altına alınabileceği sosyal ortamın” inşasını öngörmektedir (Nişancı, 2006: 117). 3 yıl süren askeri yönetimin “gadrine uğramış ‘sağcı’ veya ‘solcu’ hemen her politik kesim sivil toplum yandaşı haline gelmişti” ve devletin “demisitifikasyonu” olarak işleyen bu süreci ANAP kendi siyasal söylemine entegre ederek devletin yeniden yapılandırılması bağlamında sivil toplumları yeni söylemsel iktidarın *stratejilerine* dönüştürdü (Sarıbay, 2000: 62–63). Siyasal iktidarın yanı sıra, aydınlar arasında güçlü bir sivil toplum savunuculuğu özellikle 12 Eylül rejiminin getirdiği baskıcı unsurlara yönelik eleştiriler temelinde kendini göstermiştir. 1980’lerin başında Murat Belge ve Asaf Savaş Akat gibi sol isimler “sol sivil toplumculuk” gibi bir söylemi tartışmaya açarken, 1990’larla birlikte muhafazakar, İslamcı ve liberal aydınlar da bu sivil toplum tartışmalarına dahil oldular (Cengiz, Küçükural, Tol ve Akşit, 2005: 233–234).

1980 sonrası aydınlarının ifadelerinde özellikle sivil toplum bağlamında devletin rolünün küçülmesi gerektiğine yönelik bir söylem güçlü bir şekilde kendine yer bulmuştur. Rejim eleştirisi, toplumdaki yana tavır alma, demokrasi söylemine sahip çıkma, ekonomik, politik ve kültürel alanda devletin rolünün asgariye indirilmesi gibi söylemlerin bu dönem aydınlarının baskın özelliği olduğu söylenebilir (Duran, 2007: 194–195). Dönemin aydınları bir taraftan başta demokrasi olmak üzere serbestlik ve sivilleşme gibi konuların savunuculuğunu üstlenirken, diğer taraftan kitle iletişim araçları üzerinden devletin yanlış politikalarını toplumun gözleri önüne sererek devletin birçok alandan çekilmesi gerektiği argümanının meşrulaştırıcıları olmuşlardır (Çaha, 1999: 146). Kısacası aydınlar 1980 sonrası dönemde demokrasi ve sivil toplum gibi neoliberal söylemin etrafında gelişen stratejilerin ajanlarına dönüştüler. Bizzat neoliberal ekonominin kavramlarını dolaşıma sokan Sabahattin Zaim, Nevzat Yalçıntaş ve Aydınlar Ocağı etrafında toplanan aydınlar gibi sağ cenaha dâhil kimseler de aydın düzleminde hâkim söylemin taşıyıcıları olarak değerlendirilebilirler (Yılmaz, 2009: 491).

Neoliberal dile getirmeler sadece sağ aydınlarla sınırlı değildi, Ömer Çaha’nın yetkin bir şekilde ortaya koyduğu üzere, bu dönemde farklı ideolojik çevreden gelen neredeyse bütün aydınların temel ortak özelliği “devleti sınırlamaya zorlayan sivil toplumcu, liberal ve katılımcı demokratik bir çizgi” izlemiş olmalarıdır (1999: 185).

Örneğin, 1980’lerde Özal’ın neoliberal politikalarını destekleyen bu aydın kesim arasında daha önceki dönemde sol hareketler içinde aktif olarak yer almış figürler mevcuttur ve bu destek karakteristik örneğini Çetin Altan’ın Özal’ı “gelmiş geçmiş en büyük başbakan” olarak tanımlamasında bulmuştur (Cemal, 1989: 308). 1990’larla birlikte ise daha çok politik iktidardan bağımsız bir şekilde neoliberal söylemin kullanıma sokulduğu dikkat çeker. 1980’lere oranla daha da güçlenen bu aydınlar *Radikal*, *Yeni Yüzyıl*, *Yeni Binyıl* gibi gazeteleri bir platform olarak kullanmak yoluyla düşüncelerini kamuoyuyla paylaşma imkanı buldular (Özkazanç, 2005: 645).

İkinci Cumhuriyet tartışmasını başlatan aydınlar devlet iktidarını neoliberal söylemle paralel olarak yeniden kurgulamışlar ve “devletin ideolojik olmaktan çıkarak hakem rolüne bürünmesi ve nötr olması gerektiği” fikrinin savunuculuğunu üstlenmişlerdir (Duran, 2007: 198; Ögün, 2000, 117–129). Mehmet Altan, Cengiz Çandar, Asaf Savaş Akat ve Hikmet Özdemir gibi isimlerin başını çektiği bu entelektüel hareketin temel kaygısı devleti “ideolojilerinden arındırılmış, tarafsız, toplumun hizmetindeki bir araç” olarak yeniden kurmaktı (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 659). Ekonomik anlamda ise, “serbest piyasa, uluslararası rekabete açık ekonomi, küçültülmüş devleti” öngören İkinci Cumhuriyetçilere göre, bu adımların atılmasıyla devletin “neoliberal bir eksenle yeniden yapılandırılması” mümkün olacaktı (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 659). Aynı dönemde İkinci Cumhuriyetçilerin ekonomik argümanlarını ve demokrasiyi serbest piyasanın bir aracına indirgeyen düşüncelerini paylaşmayan bir başka entelektüel grup da merkezi devlet anlayışına güçlü eleştiriler getirerek devletin politik anlamda küçülmesini savunmuştur. Etyen Mahçupyan ve Ali Bayramoğlu’nun başını çektiği demokrat yönü güçlü olan bu guruba göre, devlet topluma karşı tarafsız bir durumda olduğu gibi, “kendisine ait ayrı bir kimliği ve çıkarı” olmayan bir yapılanmaya bürünmek zorundadır (Erdoğan ve Üstüner, 2005: 662).

Neoliberal söylem etrafında ortaya çıkan ve bu söylemin yerleşmesine katkıda bulunan aydınların en önemli özelliği, diktatöryal ve militarist söylemlerin yeniden canlandığı konularda bu söylemlere karşı çok ciddi bir muhalefet geliştirmiş olmalarıdır. Bu aydınlar Kürt sorunu ve siyasal İslam gibi konularda devletin tekeli elinden alarak, bu alanlarda özellikle askerin militarist söylem ekseninde attığı adımlara önemli eleştiriler getirmişlerdir. Dolayısıyla 1990’larda yeniden canlanan militarist söylem

önceki hakim pozisyonunda olduğu gibi kendisini bir suskunluk üzerine kuramamış ve kendisine yöneltilen eleştirilerle halleşmek durumunda kalmıştır. Bu aydın tavrının hemen yanında işleyişte olan ve aslında bu aydın tavrının tamamlayıcısı olarak görülebilecek bir başka tavır ise İslamcılık ve Kürt sorunu gibi meslelerde devletin mevcut rolünü sivil alana devretmesini talep eden tavidir. Örneğin Refah Partisi'nin iktidarda olduğu dönemde Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Başkanı İlhan Tekeli dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'e sunduğu öneride İslamcılıkla mücadele noktasında Cumhuriyet kutlamalarının doğasının değişmesi gerektiğini savunmuştur (Özyürek, 2004: 109; Özyürek, 2006: 136–137). Cumhuriyet kutlamalarını sivil alanın üstlenmesinin Kürt isyancılara ve siyasal İslama en önemli cevap olacağını düşünen Tekeli, bir taraftan aydın ve sivil toplumların nasıl devletin bir uzantısı olduğunu ifşa ederken diğer taraftan da neoliberal dönemde devletin bir zamanlar üstlendiği rolü nasıl yeni aktörlere devrettiğini örnekler.

3.2.2.4. Neoliberal Ekonomi, Krizler ve Siyaset: 1989–1997

1990'lı yılların neoliberal ekonomi bağlamında temel karakteristik özelliği Özal döneminde başlayan ekonomik serbestleşmenin devam etmesiyle eş zamanlı olarak hızlı serbestleşmenin getirdiği ekonomik krizler olmuştur. 1993'ün sonlarıyla birlikte etkisini güçlü bir şekilde hissettirmeye başlayan ekonomik kriz, 2001 krizine kadar etkinliğini artırarak sürdürmüştür. Mali açıkları iyileştirmedeki başarısızlıklar, dış dengenin bozulması ve Körfez Savaşı sırasında yaşanan ekonomik kayıpların tetiklediği bu kriz dönemi (Odekon, 2005: 31) politik istikrarsızlıklar ve koalisyonlarla da eşzamanlı olarak gitti. Öte yandan Ekonomik krizlerin yaşandığı bir dönemde neoliberal ekonomi politikalarının hayata geçirilmesi büyük ölçüde IMF ile yapılan anlaşmalar doğrultusunda olmuştur. IMF'in yardım koşullarından en önemlisi serbestleşmenin devam etmesi olduğu gibi diğer koşullar da büyük ölçüde uluslararası sermayenin ülke içindeki serbest dolaşımının garanti edilmesine yönelikti (Odekon, 2005: 29–30). Serbestleşmenin IMF koşulları doğrultusunda sürdürülmesi neoliberal söylemin dışarıdan dayatıldığı anlamına gelmez, bu söylem devlet düzleminde söz söylemeye yetkili öznelere tarafında da paylaşılan temel söylem biçimi olmaya devam etmiştir.

Ağustos 1989’da yürürlüğe giren 32 sayılı karar ile tüm döviz işlemleri ve sermaye hareketlerinin serbest bırakılması neoliberal ekonomi bağlamında önemli bir dönüm noktası olarak gösterilebilir (Sönmez, 2009: 41). Taner Timur’a göre bu karar “Türk ekonomisini ulusal kontrolden tamamen çıkararak... onu dış sermaye dalgalarının ortasına atan ve sonuç olarak da dışarıya akıl alamaz oranlarda sermaye ihraç eden bir ekonomi haline sokmuştur” (2004: 62–63). Diğer bir ifadeyle, söz konusu kararlar birlikte “Türkiye tam anlamıyla finansal açıdan açık bir ekonomi haline gelmiş” ve “sermayenin serbestleşmesinin son aşamasını” tamamlamıştır (Ekinci, 1998: 21; Kazgan, 2004: 163–164; Keyman ve Öniş, 2007: 108 ve 135). 32 Sayılı karar 8 ve 9 Ağustos tarihlerinde açıklanan ihracatı kolaylaştıran ve gümrükleri azaltan bir dizi kararın parçasıydı. Büyük yerli sermayenin çıkarlarına hanel getiren gümrüklerin azaltılması ve ihracatın kolaylaştırılması gibi kararlar bu sınıf tarafından eleştirilirken, 32 Sayılı karara yönelik ne muhalefet ne de iş dünyasından ciddi bir eleştiri gelmiştir. Sol bir parti olan Sosyal Demokrat Halkçı Parti’nin (SHP) Meclis Grubu sözcüsü dahi, kararı “konvertibilite bizim de hedefimizdir” ifadeleriyle karşılarken, yaşananlara yönelik tek eleştirisi plansızlık olmuştur (Timur, 2004: 64 ve 68). Bütün bu olumlu hava ise *Hürriyet* gazetesinin 9 Ağustos’taki “Bol dövizli hayat... Oh ne rahat” ve bir sonraki gün “Piyasaya ithal ucuzluğu” gibi sürmanşetlerinde karikatüristik ifadesini bulmuştur.

32 sayılı karar, neoliberal ekonomi politikalarının toplumsal düzlemde desteğini kaybetmeye başladığı 1989 yerel seçimlerinin ardından alınmıştı. Bu durum yani neoliberal politikaların halk desteğini kaybetmeye başlaması muhalefetin uygulanan ekonomi politikalarına eleştirilerini artırmasına yol açtı. En önemli muhalefet partisi olan Süleyman Demirel’in liderliğindeki Doğru Yol Partisi bir muhalefet aracı olarak sosyal refah politikalarının altını çizse de, pratikte neoliberal politikalarından geri adım atmamıştır. Ona göre, problem serbest piyasa düzeninin doğru düzgün uygulanmamış olmasındadır ve Özal döneminde olduğu gibi “elektrik, akaryakıt gibi ürünlerin fiyatlarını” devletin belirlediği ve “faizleri bir gecelik aralarla üç indirip beş kaldırmanın” mümkün olduğu bir yapının serbest piyasa olamayacağını ifade etmiştir (Milliyet, 26 Mayıs 1991: 18). Dolayısıyla neoliberal dönemde sıklıkla yapılacağı gibi muhalefet, iktidarı temelde neoliberal politikaların uygulanmasında yaşanan

problemler üzerinden eleştirmiş, aksine neoliberalizmin kendisine yönelik bir eleştiri getirmemiştir. Demirel ile başlayan bu gelenek yani neoliberal politikalarından geri adım atmaksızın neoliberal ekonominin getirdiği krizlere çözüm bulma arayışları 1990'lı yıllarda kurulan bütün koalisyon hükümetleri tarafından devam ettirilecektir (Heper ve Criss, 2009; lxxix). Yine 1991 Seçim Bildirgesi'nde serbest pazar ekonomisine yönelik sadakat ile geniş bir sosyal refah düzenlemeleri listesini birleştiren Süleyman Demirel, bunların uyumsuzluğunu fark ettiğinde tercihini “serbest pazar ekonomisinin büyüme potansiyelinden” yana koydu (Cizre Sakallıoğlu, 1996: 148). 1991–1993 arasındaki başbakanlığı süresince de sosyal politika alanında önemli bir değişime gitmemesi de bu durumun bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Özal'ın neoliberal söylemi karşısında muhalefetteyken “sosyal-liberal bir pozisyon alan” Süleyman Demirel'in başbakanlığı dönemindeki “neoliberal söylemle daha uyumlu” ifade biçimi cumhurbaşkanı olduktan sonra da devam etmiştir (Bora, 2005a: 575). Bu bağlamda, 1 Eylül 1994'de yaptığı TBMM'yi açış konuşmasında “siyasi liberalizm ve ekonomik liberalizm birbirini tamamlar, ikisi beraber yürür... siyasette ve ekonomide liberalizm, Türkiye'nin geleceğidir, gücüdür, kudretidir” ifadelerini kullanır (Demirel, 1999: 49; T.B.M.M., 1994b: 16-32). Demirel'e göre “devlet ekonominin içinden çekilmelidir” ve “yönetici ve yönlendirici fonksiyonlarını bırakarak sadece düzenleyici olmalıdır” (1999: 48). Bir sonraki yıl yaptığı meclis açılış konuşmasında ise, “serbest pazar ekonomisi uygulamasında edindiği birikimlerle, çağdaş dünyayı anlamış büyük bir devlet olarak” Türkiye'nin “Adriyatik'ten Çin Denizi'ne kadar uzanan kuşaktaki” ülkelere model olduğunu ifade etmiştir (Demirel, 1999: 63). Türkiye'nin serbest pazar konusunda “katettiği büyük merhale ile” sadece doğusundaki ülkelere örnek olmakla kalmaz aynı zamanda “Avrupa Birliği üyeliğine aday ülkeler arasında en üstün bir konuma haizdir” ve bu nedenle Avrupa Birliği'ne dâhil olmayı diğer ülkelere daha çok hak etmektedir (Demirel, 1999: 66). Demirel'in Cumhurbaşkanlığı görevinin başlangıcında dile getirdiği bu söylem görev süresinin sonuna kadar güçlenerek devam etmiştir. 25 Aralık 1999'da görevdeki altı yılını değerlendirdiği bir konuşmasında “ülkemizde yürürlükte olan ekonomik rejim serbest piyasa ekonomisidir” saptamasını yaptıktan sonra, ülkenin hala “liberal ekonomik düzen açısından” eksiklikleri olduğunu ve “ekonomik faaliyetin önemli bölümünün

hala devletin elinde” bulunduğunu eleştirel bir tarzda dile getirmiştir (Demirel, ty: 725). Kısacası, Cumhurbaşkanlığı makamı göz önüne alındığında, Özal ve Demirel dönemleri arasında neoliberal söylem bağlamında bir süreklilik olduğu söylenebilir. Bu süreklilik kendisini sivil özgürlüklerin genişletilmesi noktasında yaşanan çekince de göstermiş (Bora, 2009: 510), Demirel yılları ekonomik serbestleşme ve güçlü devlet anlamındaki neoliberalizmin bir devamını temsil etmiştir.

Demirel’in cumhurbaşkanlığına geçmesiyle partide başkanlık görevini devralan Tansu Çiller, partiyi daha keskin bir neoliberal çizgiye taşımıştır. Özal’ın özelleştirme, serbestleşme ve istikrar gibi araçlarla rekabetçi pazar ekonomisini kurma önceliğini geri getiren Çiller, Doğru Yol Partisi’nin (DYP) sosyal devlet ve serbest pazar arasındaki geleneksel eklektizm çabasını da bütünüyle sona erdirdi (Cizre Sakallıoğlu, 1996: 155; Özbudun, 2007: 91; Cizre, 2002a: 201; Cizre, 2002b: 89; Çaha, 1999: 81). ABD’de eğitim gören bir iktisat profesörü olan Çiller, iş dünyası ile yakın ilişkileri olan bir figürdü. İş dünyasının serbest pazar söylemi bütün neoliberal adımlara rağmen devletin ekonomide devam eden hegemonyasıyla çelişmekteydi ve iş dünyası sosyal devleti kamu açıkları ve enflasyonun en önemli nedeni olarak görmekteydi (Cizre, 2002b: 90). Benzer bir şekilde, pazarın “gerçek bir düzenleyici” olduğuna ve “bireylerin gereksinimlerini diğer mekanizmalardan çok daha yeterli bir şekilde karşıladığını düşünen Çiller liderliğindeki DYP öncekinden daha etkin bir şekilde neoliberal söylemin savunucusu oldu (Çiller, 1995: 109).

1991–1995 tarihleri arasındaki 19. dönem parlamentosunun söylemlerine daha yakından bakıldığında neoliberal söylemin neredeyse bütün partiler tarafından dile getirilen bir şey olduğu görülebilir. Bu dönemde sağdaki bütün partiler söz konusu söylemin savunuculuğunu üstlenirlerken (Cizre, 1996: 145) aynı şekilde, “liberal söylem yelpazenin soluna da bulaşmıştır” (Sarıbay, 1998: 41). Örneğin dönemin sosyalist figürlerinden Erdal İnönü devlet müdahalesinden yana bir tavır olsa da onun devlet müdahalesinden anladığı “devletin piyasaya uyumlu olarak yardımcı olması” temelindedir (Milliyet, 12 Eylül 1991: 14). Muhalefet döneminde serbest piyasaya itiraz etmeyen ve devlet müdahalesini buna yardımcı olarak algılayan İnönü, iktidar olduğu dönemde ise devlet müdahalesi argümanını bütünüyle bir tarafa bırakacaktır. Bu durum sadece SHP ve DYP ile sınırlı değildir, bu dönemde tüm merkez partilerin,

Özal'ın özellikle 1989'daki global dönüşümlerden sonra sık sık vurguladığı 'serbest fikir hürriyeti, serbest piyasa' ikilisi temelinde bir 'milli uzlaşma' iradesiyle birbirine yaklaşımlarına sahne olduğu" söylenebilir (Özkazanç, 1996: 1223).

Süleyman Demirel'in başbakanlığında kurulan 49. Hükümet ve daha sonra Tansu Çiller'in başbakanlığındaki 50. Hükümet dönemlerinin en önemli konularının başında özelleştirmeler yoluyla devletin küçülmesi gelmiştir. İktidar düzleminde bu politika karakteristik ifadesini 50. Hükümet'in programında bulmuştur. Buna göre, "devletin ekonomik faaliyetlerinin dengeli bir biçimde azaltılması, giderek sübvansiyon dağıtan yapıdan arındırılması, ekonomide genellikle kuralları belirleyen bir konuma kavuşturulması" hükümetin temel amacı olarak saptanmıştır (T.B.M.M., 1993, 381–382). Benzer bir şekilde dönemin Başbakanı Tansu Çiller, 23 Kasım 1994'te yaptığı bir açıklamada devletin küçülmesi ve her ne pahasına olursa olsun özelleştirmelerin yapılması gerektiği noktasında net ifadeler kullanmıştır: "Bunu [KİT]lerin devlete olan yükü] yıkmak mecburiyetindeydik. Bunu aşmak mecburiyetindeydik. Aşacağız ki, eğitimin önü açılsın, daha iyi sağlık hizmeti gitsin; bunu aşacağız ki, enflasyonu durdurabilelim... Türkiye her yerde devletin egemenliğiyle... bölgesinde son sosyalist devletti... 'biz onu yıktık, bugün yıktık' diyeceksiniz" (T.B.M.M., 1994d: 424-425). Bu görme biçiminin doğal sonucu ise hükümetin 27 Kasım 1994 tarihinde, 4046 sayılı Kanun ile Başbakanlık Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'nı (ÖİB) kurarak özelleştirme sürecini güçlü bir kurumsal temele oturtması olmuştur. Ayrıca, ÖİB ülkenin kamu yönetimi anlayışına neoliberal dönemin getirdiği özgün kurumsal katkılardan biri olması nedeniyle öne çıkmış bir taraftan neoliberal söylemin ürünü olduğu kadar diğer taraftan da taşıyıcısı rolünü üstlenmiştir (Boratav, Kepenek, Taymaz vd., 1998: 124).

İktidarın özelleştirme politikası karşısında meclisteki diğer muhalefet partileri ise iktidarın özelleştirme yöntemlerini eleştirmelerine karşın, prensip olarak özelleştirmeyi savunmuşlardır. Zaten neoliberal söylemin sosyal devlete karşı başlattığı saldırı karşısında tutarlı politikalar üretemeyen sosyal demokrat partiler, neoliberal politikaları yöntem temelinde eleştirmekle kendilerini sınırladılar (Yıldız, 1996: 1271). CHP Genel Başkanı Deniz Baykal 50. hükümet programı üzerinde görüşmelerin yapıldığı bir oturumda özelleştirmeden ekonomide gerekli yerde kullanılacak "çağdaş bir araç" olarak bahsederken (T.B.M.M., 1993a: 479), Demokratik Sol Parti

(DSP) lideri Bülent Ecevit de “özelleştirmeye karşı olmadıklarını dile getirerek muhalefetlerinin “bunun belli bir disiplinle, mantık içinde yapılması” noktasında olduğunu ifade etmiştir (T.B.M.M., 1991: 209). Aynı şekilde sol bir söylem geliştiren ve iktidarın ortağı olan SHP de mevcut özelleştirme biçiminden hoşnut olmadığını belli aralıklarla dile getirmesine rağmen genel olarak özelleştirmeye karşı çıkmadığını sürekli bir şekilde vurgulamıştır (T.B.M.M., 1993a, 435). Refah Partisi’nin özelleştirme konusundaki açıklamalarına da bakıldığında benzer argümanlar burada da görülebilir. RP temsilcileri özelleştirmeye prensip olarak karşı çıkmadıklarının altını çizerek, özelleştirme bağlamında çıkarılan yasaları politik bir ranta alet olmaları noktasında eleştirmişlerdir (T.B.M.M., 1994: 9–10; T.B.M.M., 1994a: 433-435). Eğitimin özelleştirilmesi bağlamında özel üniversitelerin kurulması ve özel okulların açılması noktasında da milletvekilleri arasında benzer bir söylem hakimdir (T.B.M.M., 1994c, 245-260). Bu dönemde söylemini serbest piyasa ve özelleştirme karşıtlığı üzerine kuran tek parti ise 1994’te kurulan ve parlamento dışında bulunan Özgürlük ve Dayanışma Partisi olmuştur (Sarıbay, 2001: 81).

Özelleştirmeye yapılan bu vurgu, Mesut Yılmaz’ın ifadeleriyle “serbest piyasa ekonomisi düzenini Türkiye’de yerleştirebilmek” noktasında özelleştirmenin “kaçınılmaz” bir politika olarak görülmesi nedeniyledir (T.B.M.M., 1992: 675). Serbest piyasa ekonomisi ise dönemin iktidarı tarafından özellikle küresel ölçekte kabul görülmesine referansla savunulan bir şeydir ve bu anlamda Özal dönemi Demirel ve Çiller iktidarları arasındaki söylemsel süreklilik olarak görülebilir. Muhalefet de iktidarla paralel bir şekilde serbest piyasayı savunmuş, eleştirel tutumunu hükümetin attığı eksik adımlar temelinde sürdürmüştür. ANAP lideri Mesut Yılmaz serbest piyasa ekonomisini “çağımızın en geçerli, en genel, en evrensel reformu” olarak adlandırırken (T.B.M.M., 1991: 194), Refah Partisi’nin önemli isimlerinden biri olan Abdullah Gül de, partisinin günün koşullarına hitap edecek bir serbest piyasa kanununu desteklediğini ve önemli bulduğunu belirtmiştir (T.B.M.M., 1992a: 19-22). 19. Dönem parlamentosunun neredeyse bütün partilerinin serbest piyasa ekonomisi üzerinde hem fikir olduğu fakat bu sisteme hangi şekilde geçileceği konusunda anlaşmazlıkların çıktığı söylenebilir. Bu bağlamda ANAP’ın önemli figürlerinden Güneş Taner vergi düzenlemelerinin tartışıldığı bir oturumda bu durumu “Türkiye’nin bugünden sonra,

serbest piyasa ekonomisi içerisinde gelişeceği konusunda, artık hemen herkes hemfikirdir” şeklinde ifade etmiş, iktidarı serbest piyasa ekonomisini hayata geçirme noktasında yavaş davranmakla eleştirmiştir (T.B.M.M., 1993b: 368). Serbest piyasaya övgü noktasında en keskin analizi parlamentoda MHP’nin temsilcisi olarak bulunan Seyfi Şahin yapmış ve 1994 Kongresi’ndeki söylemsel dönüşümü keskin bir şekilde dillendirmiştir. Ona göre, her şeyi serbest piyasaya bırakmak yoluyla nefislerin kazanma hırsını artırmak “tarihi ve milli hukukun” özüdür (T.B.M.M., 1995: 463–465; Şahin, ty.).

Merkezde yer almayan ve aşırı sağı temsil eden MHP de özellikle 1980’lerin ikinci yarısından itibaren başlayan bir yumuşama süreci bağlamında “daha az hamasi” bir tavır geliştirmeye başlamış, “geçmişten çok geleceğe yönelik adımlar” atan, “imaj mühendisliği” ön plana çıkaran bir parti görünümüne bürünmüştür (Arıkan, 2008: 21, 20 ve 23). Ekonomik anlamda ise özellikle MHP’nin bir uzantısı olarak işlev gören ülkücü basın 1990’ların başında sürekli bir şekilde özelleştirmeleri anti-komünist bir adım olarak sunmuş fakat özelleştirmenin yabancılara ülkenin satılmasını imkân vereceği noktada itirazlarını dile getirmiştir (Bora ve Can, 2004: 199–200). 1994 Kongresi’nde ise MHP’nin neoliberal söyleme mutlak bir şekilde eklenmesi tamamlanmıştır. Kongre 1980’lerin ortasından itibaren dile getirilen “kütle partisi” olma söylemini bir gereklilik düzlemine taşımış, Türkeş’in “tüm devlet varlıklarının özelleştirilmesi” ve uluslar arası rekabete açık bir ithalat rejimi taleplerinde olduğu gibi ekonomik düzlemde de partiyi neoliberal söyleme eklemiştir (Bora ve Can, 2004: 338).

Neoliberalizm söylem düzleminde bu hâkim pozisyonunu sürdürürken ülke 1980’lerin sonlarından itibaren neoliberal ekonomi politikalarının getirdiği ciddi bir ekonomik krizle karşı karşıya kalmıştır. 49 ve 50. hükümetlerin enflasyonu azaltma ve bütçe açıklarını kapatma politikaları bir sonuç vermeyince Türkiye 5 Nisan 1994 kararları ile tanıştı. Krizin en önemli nedeni özellikle ANAP hükümetinin 1989’da seçim ekonomisi uygulaması başlatmasıyla zirveye ulaşan “neoliberal popülizm” olarak adlandırılan (Eder, 2004: 57) politikaların tüketimi tetikleyerek iç talep patlamasına ve dolaylı olarak dış ticaret açığının genişlemesine yol açmasıydı (Boratav, 1996: 684–685). 5 Nisan Kararları ile krize karşı alınan önlemler neoliberal politikaların daha da

güçlenerek dillendirilmesi olmuştur. Bunlar arasında tarım ürünlerinde sübvansiyonun kaldırılması, emeklilik yaşının yükseltilmesi, KİT'lerin bir kısmının kapatılması, özelleştirmenin hızlandırılması, ek vergi alınması, akaryakıt, çay şeker dâhil önemli ihtiyaç malzemelerine zam yapılması ve Türk lirasının dolar karşısında devalüe edilmesi dikkat çekmektedir (Odekon, 2005: 31). Bu kararlar 14 yıl sonra imzalanan IMF anlaşması doğrultusunda alınmıştı ve bu tarihten sonra neoliberal ekonominin en önemli özelliği hızla “uluslararası kuruluşların denetimine girmesi” olmuştur (Boratav, 2006: 172; Bayramoğlu Özügürlü, 2009: 268). Bu bağlamda, krizin en dikkat çekici sonucu ise neoliberal söylemin karşı karşıya kaldığı tüm krizlere rağmen dominant söylemini sürdürmesi olmuş ve bu gelenek daha sonraki 1999, Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizlerinde de devam etmiştir (Eder, 2004: 57–58).

Neoliberal ekonomik söylemin güçlenmesi noktasında uluslararası kuruluşların rolü sadece IMF ve Dünya Bankası ile sınırlı değildi ve Avrupa Birliği ile girilen ekonomik ortaklık da bu sürece katkıda bulunmuştur. 1987'de Özal'ın AT üyeliğine başvurmasıyla artan ilişkiler 1990'ların ilk yarısında Gümrük Birliği üzerinde yoğunlaşmıştır. DYP-SHP ortaklığındaki 50. hükümetin Brüksel'de AB ile Gümrük Birliği Anlaşmasını imzalamasıyla Türkiye ekonomisini hızlı bir şekilde Avrupa ekonomisi ile bütünleştirecek adımlar atmaya başlamıştır (Öniş, 2003: 24). Sadece gümrüklerin indirilmesini değil tüm ekonomik ve mali yapının entegrasyonunu amaçlayan Gümrük Birliği anlaşması bir taraftan ekonominin daha fazla dışarı açılması anlamına gelirken, diğer taraftan da ekonomik yapının yapısal düzenlemelerle neoliberal piyasa ekonomisine yakınlaştırılması sağlanıyordu. 13 Aralık 1995'te Avrupa Parlamentosu'nun aldığı kararla Türkiye Gümrük Birliği'ne dâhil oldu.

1990'ların ilk yarısının diğer önemli gelişmesi ise görüntülü kitle iletişim araçları noktasında devlet televizyonu TRT'nin (Türkiye Radyo ve Televizyon Kurulu) tekelinin kaldırılması oldu. Cumhurbaşkanı Özal'ın “yurtdışından Türkçe televizyon yayını yapılmasını engelleyen bir kural” olmadığını açıklamasıyla (Kejanlıoğlu, 2004: 311) TRT'nin tekeli pratik düzlemde ortadan kalkmıştır. Daha sonra hali hazırda yurt dışından yayın yapmakta olan televizyon kanalları bu tekeli getiren Anayasa'nın 133. maddesi 8 Temmuz 1993'te değiştirilmesiyle yasal temele kavuşmuşlardır. Özel televizyonların ortaya çıkması bir taraftan neoliberal söylemin bir ürünü olduğu kadar

diğer taraftan neoliberal kültürün yayılmasına, yerleşmesine ve sağlamlaşmasına da katkıda bulundu. Bir taraftan “piyasa bilincinin kurulmasına” hizmet eden bu yeni medya, diğer taraftan da bu bilince “eşlik eden ahlaki/kültürel duyarlılıkların biçimlenmesinde kurucu rol oynadı” (Özkazanç, 2005: 643).

Medya toplumsal düzlemin yanı sıra, siyasetin kurgulanışını da yeni baştan inşa etti. Siyasetin medyaya tahvil edilebilir olması onu “yalnızca gösteriselleşmiş olmasından dolayı *müşteri* çekme yeteneğiyle değerli ve işlevli kılan bir özelliğe” büründürmüştür (Ergur, 2002: 20). Bu durumun doğal sonucu da, politik icraatların “piyasa ölçütleri içinde kamuoyuna satılması gereken ürünler olarak” yeniden biçimlendirilmesi olmuş (Ergur, 2002: 23) ve Fuat Keyman’ın “siyasetin ‘pazarlaştırılması’” dediği şey politik kültüre hakim olaya başlamıştır (2008: 405). Siyasetin pazarlaştırılması ile “siyaset yapma zihniyet ve eylemi serbest pazar olgusu ve değerlerine” indirgenirken bu “verimlilik ve etkinlik” genel geçer bir kriter halini almaya başlamıştır (Keyman, 2008, 405–406; Yıldız, 2002: 106). Siyaset düzleminde 1990’larla birlikte değerli olan, Tansu Çiller’in “sarışın güzel kadın” imajında olduğu gibi “ciddi bir estetik operasyona, zarif bir makyaja, ince bir dokunuşa” tabi tutulmuş yeni görüntülerdi.¹ Bu yeni görüntünün onaylanması en keskin ifadesini Güngör Uras’ın Tansu Çiller’in kongredeki adaylığını desteklediği yazısında görülebilir. Uras’a göre, Çiller “politika vitrinine görünümü ve kişiliği ile yakışır... sadece içeriye karşı değil, dış dünyaya karşı da Türkiye’nin vitrinin süsler. Türkiye’ye ilgiyi artırır. İşte bunun için ki ben ‘Fıstık Tansu Hanım’ı destekliyorum” (Bali, 2009: 187). Yine aynı kongrenin ardından yapılan analizlerden anlaşılacağı üzere siyasette başarı “bir zamanlar bir bıyık yığı olan kongrede bıyiksız insanların sayısının gözle görülür artışı” ile ölçülebilen bir şeye dönüştü.² İmajın diğer unsurlar karşısında avantajlı konuma geçmesi dışında televizyonun 1990’lara damgasını vuran diğer bir boyutu ise, “yeni iletişim alanları” açarak daha önceki söylemsel dönemlerde hâkim olan tepeden inme algılamaları, ulusal kimliğin merkezden tanımlanmasını ve yukarıdan aşağı işleyen ekonomik, kültürel ve siyasi sistemleri sorunsallaştırması oldu (Algan, 2003: 176). Fakat “merkezin” bu şekilde tahrip edilmesi neoliberal bir kültür üzerinden “tekil” bir yaşam

---

¹ Ertuğrul Özkök, “Telekrasinin Yeni Yıldızı Çiller”, *Hürriyet*, 25 Kasım 1990

² Ertuğrul Özkök, “Beyaz Devrim Akşamında Gölbaşı”, *Hürriyet*, 15 Haziran 1993

tarzının dayatılmasıyla beraber gitti ve bütün her şey ellerinden ayrıcalıkları alınarak neoliberal söyleme dâhil edildi.

Politik alanın neoliberal söylemi, iş dünyası ve sivil toplum düzleminde de karşılığını bulmuştur. Aralık 1994’de TÜSİAD üyeleri arasında yapılan bir anket üyelerin yüzde 80’den fazlasının Gümrük Birliği’ni desteklediğini ortaya koymuştu (TÜSİAD, 1995: 123) ve bu durum kurum üyelerinin ekonominin dışa açılmasını desteklediğini gösteriyordu. Yine bu dönemde kuruluş yayınladığı raporlarda, kamu girişimlerinin özelleştirilmesi, hükümet harcamalarının disiplin altına alınması, sosyal güvenlik sisteminin pazar temelli yeniden kurgulanması, vergi reformu yoluyla vergi oranlarının azaltılması, kamu hizmetlerinin merkezi olmaktan çıkarılması gibi neoliberal argümanları savunmaktaydı (Öniş ve Türemen, 2002: 446; TÜSİAD, 1995a: 147 ve 150). Bütün bu öneriler ise “sosyalist, müdahaleci, merkezîyetçi, vesayetçi, bürokratik, paternalist gibi kavramlarla ifade edilen geleneksel devlet anlayışının yerine” ikame edilmeye çalışılan “yeni bir devlet felsefesinin,” diğer bir ifadeyle “özel mülkiyete dayalı bir piyasa ekonomisinde sınırlı görev ve fonksiyonları olan *Liberal Devletin*” gereklilikleri olarak sunulmuştur (TÜSİAD, 1995a: 5).

Son olarak döneme ilişkin altı çizilmesi gereken en önemli gelişmelerden biri, hızla küçülen devletin iktidar biçiminin yeni şeklinin nasıl olacağına dair önemli kurumsal düzenlemelerin bu dönemde yapılmış olmasıdır. Özelleştirmelerin arttığı bir ortamda önemli ihtiyaç olarak ortaya çıkan bu kurumlar (Zenginobuz, 2008: 476) neoliberal devletin en önemli iktidar mekanizmalarının başında gelmektedir. 1994 yılında kurulan Rekabet Kurulu ve RTÜK gibi iki önemli kuruluş yeni iktidar biçiminin “düzenleme ve denetleme” temelinde işleyeceğini gösteriyordu. 1981’de Sermaye Piyasaları Kurulu’nun ilk tohumunu attığı ve devlet iktidarına biçilen bu yeni rol hızla artarak özellikle 1999’da IMF ile yapılan anlaşmalar doğrultusunda daha da geliştirilecektir. Bu tarihten itibaren 2–3 yıl içinde kurulan bankacılık, enerji, tarım, ihaleler gibi konularda faaliyet gösteren yeni kurumlar bu düzenleyici ve denetleyici iktidarın kurumsal temellerini oluşturdular (Bayramoğlu Özüğurlu, 2009: 278).

3.2.2.5. Kürt Sorunu ve İslamcılık: Neoliberal Ele Almanın İstisnaları

Neoliberal söylemin hâkim olduğu bir dönemde militarist söylemin kendisine alan açtığı iki önemli konu PKK etrafında yaşanan Kürt sorunu ve 28 Şubat öncesi ve sonrasında yaşanan İslamcılık problemi olmuştur (Sayın ve Çınar, 2007: 466; Duran, 2007: 197). Her iki konu da neoliberal söylemin daraldığı alanları temsil etmiş ve devlet düzleminde istisnai ele almalar ile muhatap olmuştur. Gerek Kürt sorunu ve gerekse Refah Partisi etrafında şekillenen politik İslam, neoliberal söylemin hakim olduğu 1983 sonrası dönemin bir ürünüydü ve bu söylem sayesinde “aydını, medyası, siyasi partisi ve kurumlarıyla kaynak yaratma ve aracı kullanma açısından güçlenerek” görünür hale gelmişlerdi (Bayramoğlu, 2001: 23–24; Bayramoğlu, 2002). 1980’lerin neoliberal politikaları işsizlik artışı, yüksek enflasyondan kaynaklanan gelir adaletsizliği gibi problemlere neden olmuş ve bu durum kimlik siyasetini yeniden öne çıkarmıştır (Ayata, 1997; Özbudun, 2007: 128; Şarlak, 2004: 284–285; Başkan, 2004: 221–222; Yeğen, 2003a: 889; White, 2006: 191). Politik düzlemdeki İslami canlanmanın yanı sıra, kimlik siyasetinin yeniden etkili olması Refah Partisi’ni politikanın merkezine taşırken, bu ortam içinde Kürt kimliği de kendine önemli yaşam alanları buldu.

Kürt sorunu söz konusu olduğunda militarist söylem büyük ölçüde PKK ile mücadele noktasında sınırlandırılmış geriye kalan Kürt sorunu Güneydoğu sorunu adı altında yenide tanımlanarak neoliberal söylem bağlamında dile getirilmiştir. Bu durum Turgut Özal’ın “terör ayrı, Güneydoğu sorunu ayrı” söyleminde açık bir şekilde görülebilir (Gençkaya, 2003: 112). Güneydoğu sorununun çözümü noktasında ekonomik önlemler dönemin iki önemli politik figürü olan Özal ve Süleyman Demirel’in söylemlerinde baskındır ve bu bağlamda Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) ülkede bütünleşmeyi sağlayacak ve Kürt nüfusu ülkenin geri kalanına entegre edecek bir proje olarak sunulmuştur (Yeğen, 2003: 167). Tansu Çiller’in “terör başka şey güney doğu sorunu başka” söyleminde karşılığını bulan bu görme biçimi dönemin diğer politik figürleri arasında da etkindir (Çiller, ty: 29). Bu nedenle devlet söylemi noktasında PKK ve etrafında gelişen olayların militarist bir ele alınmayla muhatap olduğu, Kürt kimliğinin ise önce ekonomik daha sonra politik düzlemde neoliberal bir söylem dâhilinde

dillendirildiği söylenebilir. Fakat bu bölünmüşlük durumu, bölgenin PKK'ya yönelik mücadele kapsamında topyekûn militarize edildiği olgusuna hanel getirmez.

1984 ve 1999 yılları arasında Kürt nüfusun yoğunlukta yaşadığı bölgeler açık bir silahlı çatışmanın mekânı oldu. 1986'dan itibaren PKK ile mücadele kapsamında bazı köylülerin koruculuk sistemi kapsamında silahlandırılması ve 1987'de eski bir MİT mensubu olan Hayri Kozakçioğlu'nun valiliği altında bölgenin bir bütün olarak ele alınmaya başlanması söz konusu militarist söylemin bir uzantıları olarak görülebilir. PKK ile mücadele sadece bölgenin militaristleşmesine neden olmadı aynı zamanda toplumsal düzlemde militarist söylemin canlı kalmasına ve işleyişini sürdürmesine de katkıda bulundu. Fakat PKK etrafında şekillenen Kürt meselesinin bütünüyle militaristleşmesi Özal'ın sivil inisiyatiflerinin yerini ölümünün ardından ordunun devralmasıyla olmuştur. Bu tarihten sonra "Kürt sorunun çözümüne yönelik politikaların belirlenmesi ve uygulanması" askeri seçkinlerin eline geçerken devletin meseleyi ele alması bütünüyle militarist bir söylemin hâkimiyeti altına girmiştir (Şarlak, 2004: 290). Askerin meselenin ele alınmasında bu merkezi konumunu kaybetmesi 1999'da PKK'nın lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasını bekleyecektir.

Militarist söylemin öne çıktığı diğer istisna alanı ise devletin Refah Partisi ekseninde gelişen siyasal İslam ile halleşmesi noktasında görülebilir. Refah Partisi üzerinden siyasal İslam'ın militarist söylem kapsamında ele alınmasına geçmeden önce bu partinin ne ölçüde İslamcı olduğu ve neoliberal söylemin neresinde durduğu konusunda bir analiz yapmak daha isabetli olur. Bu bağlamda ilk söylenmesi gereken şey, siyasal İslam'ın 1980'lerle birlikte başlayan ve yukarıdan aşağıya modernleşme sürecini alt üst ederek devletin merkeziliğini ortadan kaldıran bir sürecin ürünü olduğudur. Liberal ekonominin ekonomik sınıfları devletten bağımsızlaştırması gibi, siyasal İslam da kültürel düzlemde devletten bağımsızlaşmayı temsil etmektedir (Göle, 1998: 29). Dolayısıyla siyasal İslam "toplumsal güçlerin siyasi, ekonomik ve kültürel otonomi kazanarak" devletten bağımsız olarak değişimi yönetmeye başladığı diğer bir ifadeyle (Kemalist) hegemonyanın krize girdiği 1980'lerin bir ürünüdür (Göle, 1998: 30; Keyman, 1999: 191; Keyman, 2003: 125). Bu yönüyle siyasal İslam devletin küçülmesi ve yukarıdan aşağıya şekillendirici rolünü kaybetmesi olan neoliberal söylemin hem sonucu hem de taşıyıcısıdır.

Siyasal İslam'ın kullandığı dilde neoliberal söylemin ne ölçüde yer aldığı noktasında özellikle Refah Partisi'nin iktidarda olduğu dönemdeki parti figürlerinin söylemlerine bakılabilir. Dönemin Devlet Bakanı Lütfi Esengün'ün Başbakan Necmettin Erbakan'a yöneltilmiş “serbest piyasa ekonomisine inanıyor musunuz” şeklindeki soruya verdiği 6 Kasım 1996 tarihli yazılı cevapta Erbakan hükümetinin neoliberal ekonomiye bakışı açıkça görülebilir. Buna göre, “ekonomide güven ortamının tesisi ve serbest piyasa ekonomisinin tüm şartlarını sağlayacak ortamın gerçekleştirilmesi ana hedef” olmanın yanı sıra, “ekonomik faaliyetlerde devletin başlıca rolü, istikrar ortamını temin etmek... denetleyici ve gözetici fonksiyonlarını geliştirmek ve özel teşebbüsün gelişebilmesi için gerekli altyapıyı hazırlamak” şeklinde sıralanmıştır (T.B.M.M., 1996: 304). Yine muhalefetin benzer nitelikteki bir sorusuna verilen cevapta da, “serbest piyasa ekonomisinin tüm şartlarını sağlayacak ortamın gerçekleştirilmesi[nin] ana hedef olarak” öngörüldüğünün altı çizilmiştir (T.B.M.M., 1997: 527).

Bu açıklamaya rağmen, iktidarın diğer ortağı olan DYP'nin pazar ekonomisine olan inancında bir kuşku bulunmadığının altını çizen muhalif partiler özellikle Erbakan'ın söylemlerinden dolayı RP'nin neoliberal söyleme olan inancından şüphe duymaya devam etmişlerdir (T.B.M.M., 1996a: 822). Bu kuşuklara rağmen, 20. Dönem Refah Partili milletvekillerinin söylemleri yakından incelendiğinde “Türkiye[’nin], gerçekten, serbest piyasa ekonomisine geçe[ğine]” dair inancın sürekli bir şekilde vurgulandığı görülebilir (T.B.M.M., 1997b: 108). Fakat öte yandan Refah Partisi ekonomik neoliberal söyleme dâhil olmasına rağmen, 28 Şubat 1997’de askeri bir müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır. Buradan hareketle darbeye giden süreci Refah Partisi'nin İslami tonu etkin figürlerinde ve bu figürlerin söylemlerinde aramak gerektiği söylenebilir. 1980’lerin neoliberal söyleminden beslenen bir grup partinin aksine Necmettin Erbakan'ın önderliğindeki gelenekselcilerin söylemlerinde devlet neoliberal kavramlarla tanımlanmamıştır. Devlet tıpkı Kemalist modernite projesinde olduğu gibi tepeden inmece, “toplumsal değişimin aktif egemen öznesi olarak” görülen ve “bugünkü toplumu veri almayan gayri demokratik bir sosyal mühendislik yönü” olan bir şeydir (Keyman, 1999: 192; Çınar, 1996: 37; Sarıbay, 1998: 128).

Gelenekselci kanadın neoliberal söylem dışında kalan bu argümanları benzer temelden hareket eden başka söylemleri yani militarist söylemi yeniden kullanıma soktu. Önemli

bir ayrıntı da şudur: devleti neoliberal kavramlarla tanımlamayan gelenekselciler kendileri gibi bir devlet algılamasına sahip militarist söyleme karşı pozisyon geliştirme olanaklarını da tıkamıştı ve bu nedenle 1980'lerden beri gelişen neoliberal söylemin araçlarını kullanmaktan yoksun kaldılar. 28 Şubat'ın hemen ardından dönemin Genelkurmay İkinci Başkanı Çevik Bir'in ABD'de yayımlanan *Washington Post* gazetesine verdiği röportajda iktidara gelerek devleti değiştirmeyi amaçlayan laiklik karşıtı hareketleri Türk Silahlı Kuvvetleri için PKK'dan daha öncelikli tehdit olarak sunması (Couturier, 1997) RP'ye karşı geliştirilen militarist söylemin karakteristik ifadesi oldu. Laiklik ekseninde askerin politik alandaki görünürlüğüne artmasını temelde Refah Partisi içindeki radikal söylemler beslemiş ve Necmettin Erbakan'ın 13 Nisan 1994 tarihinde “Peki soru ne? Kanlı mı olacak, kansız mı? Yumuşak mı, Sert mi?” ve daha sonra “rektörler başörtülü kızlara selam duracaktır” gibi ifadeleri kullanması gerilimi artırmıştır (Arcayürek, 2001: 121; Özipek, 2005: 649–650; Özbudun, 2007: 111). Nihayetinde RP'nin 24 Aralık 1995 seçimlerinden birinci parti olarak çıkması ve 28 Haziran 1996'da Erbakan'ın başbakanlığında Refahyol (RP-DYP koalisyonu) hükümetinin kurulması laiklik üzerinden sürdürülen militarist söylemin güçlü bir şekilde yeniden ön plana çıkmasını sağlamıştır.

9 Ocak 1997'de çıkarılan Başbakanlık Kriz Masası Yönetmeliği (BKMY) ile “hangi hareketlerin ne zaman krize işaret ettiği tespitinin askere bırakılması” militarist söylemin tüm siyaseti yeniden kat etmeye başlamasının ilk adımı olarak değerlendirilebilir (Bayramoğlu, 2004: 104). BKYM bir anlamda askerin “siyasal otoriteyi sürekli denetleme, yönlendirme ve gereğinde hükmetme emelinin uygulamaya geçmesiydi” ve bu yönüyle askerin sivil otorite karşısındaki üstün konumunun yeniden inşası anlamına geliyordu (İnsel, 1997: 78). 28 Şubat 1997 tarihli MGK toplantısının ardından yapılan basın bildirisi ve Erbakan'a yöneltilen emirler ise açık bir şekilde ordunun sivil politik alana müdahalesi anlamına geliyordu ve militarist söylemi devlet söylemi noktasında yeniden etkin bir konuma getirmişti. Bildiri siyasi partiler arasında ordunun “bir baskı grubu” olduğu gerekçesiyle onaylanırken, dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bunu gerekli bir adım olarak değerlendirdi (Yavuz, 2003: 144). Bildirinin hemen ardından iki sendika konfederasyonu Türk-İş ve Disk'in yanı sıra işveren sendikası olan TESK, MGK

bildirisine tam destek verdiklerini açıklarken, birkaç gün sonra da işadamları derneği olan TOBB bildirisinin uygulanmasının takipçisi olacağını ifade etti (Özbudun, 2007: 125; Özipek, 2005: 648–649). MGK Bildirisine yönelik destek sadece bu sivil kuruluşlarla sınırlı kalmadı, TÜSİAD ve büyük medya kuruluşları da dâhil olmak üzere birçok sivil toplum kuruluşu askerinin yanında yer alarak “laiklik karşıtı odaklara” yönelik geniş ölçekli bir kampanyaya başlattı.

Kısacası TSK’nın 28 Şubat süreci ile yaptığı şey “siyasal İslam’ın yükselttiği kimlik politikalarına karşı belirli bir yaşam tarzını ve rejim kimliğini... tercih ederek siyasal alanda bir tasfiyeye” başvurmadır (Cizre, 2002: 156–157). Böylelikle İslamcı söylem güçlü bir militarist engelle karşılaşarak 28 Şubat süreci ile birlikte *topyekûn bir tasfiyeye* uğrayarak marjinalleşmiştir (Özipek, 2005: 642–644). Buradan hareketle militarist söylemin 28 Şubat’la birlikte özellikle İslamcılarının ele alınması noktasında dominant devlet söylemi haline geldiği ileri sürülebilir. Fakat bu egemen söylem olma durumu RP’nin Anayasa Mahkemesi tarafından 16 Şubat 1998’de kapatılmasından itibaren tedrici olarak azalmış ve 3 Ekim 2001’de yapılan anayasa değişiklikleriyle militarist söylem özellikle yasal temellerini hızla kaybetmeye başlamıştır. Buradan hareketle 28 Şubat süreci (1999 seçimlerine kadar) neoliberal söylemin işleyişte olduğu bir ortamda militarist söylemin kendini en açık şekilde ortaya koyduğu bir aralık olarak değerlendirilebilir.

Fakat öte yandan askerinin sunduğunun aksine Refah Partisi bir bütün olarak Türkiye’de politik İslam’ın hızla kök salmasını temsil etmiyordu ve dinsel bir ideolojiye sahip bir parti olduğu için oy kazanmamıştı (Sarıbay, 2001a: 187). 1994’de yapılan bir kamuoyu araştırması partiye oy verenlerin sadece üçte birinin partinin İslami yönü ile ilgilendiğini göstermişti. Aynı araştırma geri kalan seçmen kitlesini partinin neoliberal ekonominin getirdiği işsizlik, sosyal adaletsizlik ve politik yozlaşmanın karşısına koyduğu “temiz siyaset” ve “adil düzen” gibi söylemlerin motive ettiğini ortaya koymuştu (Esposito, 2003: 81; Özipek, 2005: 644; Özbudun, 2007: 86).¹ Öte yandan neoliberal söylemle birlikte seçmen davranışlarında “performansın” ön plana çıkması (Cizre Sakallıoğlu, 1996: 147) belediyeçilik geleneği güçlü olan Refah Partisi’nin

---

¹ RP’lilerin yüzde 61,3’ünün Şeriatı savduğunu gösteren farklı bir ankete yapılan referans için bkz. (Özbudun, 2007: 85).

popülaritesini daha da artırmıştı (Esposito, 2003: 81). Daha da önemlisi özel girişim ve ekonomik liberalizme yönelik olumlu yaklaşımı Refah Partisi'nin 1980'lerle birlikte yeni bir "sınıf" olarak ortaya çıkan İslami burjuvanın desteğini kazanmasını sağlamıştı (Esposito, 2003: 81–82).

RP bağlamında askerin ve 28 Şubat sürecinin hâkim tasviri dışındaki bir başka ayrıntı da, Necmettin Erbakan'ın İslami tonu güçlü olan söylemlerinin gerek parti içindeki yenilikçi kanatta gerekse toplumsal tabanda karşılık bulmamasıydı (Heper, 1997: 37 ve 35).¹ İktidarda olduğu süreçte düşünce, inanç ve yaşam tarzlarına yönelik çoğulculuğu etkin bir şekilde uygulamaya geçiremeyen ve İslam'ın kendi tanımları doğrultusunda pratiğe dökülmesini savunan yönü seçmenlerinin desteğini kaybetmesinde belirleyici olmuştur. Bu nedenle parti seçmen kitlesine yaslanarak ya da sözde suçlamaları savuşturarak askeri müdahaleye karşı çıkma imkânı bulamamıştır (Çınar ve Duran, 2008: 30). Bu nedenlerle Refah Partisi'nin yükselişini Türk toplumunda dini değerlerin artışına indirgemek yerine neoliberal söyleme kanalize olan ve böylelikle kendisine yaşam alanı açan bir sınıfın yükselişiyle açıklamak daha isabetli bir yaklaşım olur. 28 Şubat ise, amacının bu olup olmadığı bir tarafa², bu hareket içindeki İslamcı tonu etkin figürleri temizleyerek, zaten var olan bir neoliberal söylemin dominant bir pozisyon kazanmasına katkıda bulunmuştur.

3.2.2.6. Anadolu Kaplanları, Siyasal İslam ve Neoliberal Söylem

Türkiye'de genelde İslami kesim özelde ise politik İslam için 28 Şubat sürecini bir kırılma noktası olarak alan birçok çalışma bulunmasına rağmen (Kuru, 2006: 140; Duran, 2006: 282), önemli bir ayrıntı da 1980'lerin sonlarından itibaren İslami kesim arasında ekonomik ve politik temelli bir neoliberal süreklilik olduğudur. Bu süreklilik

¹ Dönemin İstanbul Belediye Başkanı Recep Tayyip Erdoğan, kendi inancına göre alkol servisinin günah olduğunu kabul etmesine rağmen, bunu başkalarına yasaklamayacağını açıklarken, İslami kesimin yoğun olarak bulunduğu Kayseri'de Erbakan'ın iktidardayken İran'a yönelik övgüsüne katılan bulmak zordu.

² 28 Şubat MGK toplantısının ardından MGK Genel Sekreterliği'nin yaptığı açıklama müdahalenin gerekçesini şu şekilde açıklamıştı; "demokrasimiz hakkında kuşkulara yol açacak, Türkiye'nin yurt dışındaki imajını ve itibarını zedeleyecek, her türlü spekülasyona son vermek gerektiği, Türkiye Cumhuriyeti'nin laik, demokratik, insan haklarına saygılı, sosyal bir hukuk devleti olduğu yönündeki temel ilkelerinin Anayasamızın ve devletimizin teminatı altında olduğu, rejimin: kendisine ve geleceğine yönelik tartışmaların, içinde bulunduğumuz ortamda Türkiye'ye yarardan çok zarar verdiği" belirtilmiştir (Arcayürek, 2003: 176–177). Bu açıklama askeri müdahalenin Türk devlet söylemi noktasında hiç tanıdık olmayan farklı bir söylem geliştirme çabalarına yönelik gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu bağlamda bir yorum için ayrıca bkz. (Savran, 2004: 35).

zaten “uzunca bir süredir Milli Görüş çevresini zorlayan ve nihai olarak ayrışması kaçınılmaz görünen fikirler” etrafından şekillenmişti (Özipek, 2005: 644; Çınar ve Duran, 2008: 32). Yine parti siyasetine odaklanan aynı çalışmaların görmezden geldiği bir başka ayrıntı da 1990’larla birlikte İslamcı kanaat önderleri arasında ekonomik liberalizmin yanı sıra, post-modernite rüzgârının etkisiyle kendi kendini eleştiren bir İslamcılık anlayışının ortaya çıkmış olmasıdır (Çayır, 2008: 75; Çayır, 2007). 28 Şubat’tan bağımsız bir şekilde gelişen İslami metinlerde görülen bu yeni yaklaşım geleneksel İslamcılarının tüm toplumu İslami düzlemde dönüştürme projesini sorunsallaştırdı (Çayır, 2007: 155). Dolayısıyla, 28 Şubat sürecini bir kırılma noktası olarak değil, İslamcı kesim arasında neoliberal söylemin politik ve kültürel görüntülerinin dışında kalan ve İslami tonu daha ağır basanların bir tasfiyesi olarak değerlendirmek daha doğrudur.¹ Diğer bir ifadeyle, 28 Şubat süreciyle birlikte İslami kesim arasında hakim bir pozisyon kazandığı söylenen neoliberal söylem, gerçekte 28 Şubat öncesinde de büyük ölçüde İslamcılar arasında işleyişe girmiş bir söylemdi. Bu nedenle İslami kesimin neoliberal söylem bağlamında dönüşmesine daha yakından bakmak gerekir.

1980 sonrası ekonomik liberalleşmenin en önemli sonuçlarından biri ekonomideki ihracat yönelimli eğilimin artmasıydı ve bunun da en önemli getirisi *Anadolu Kaplanları* olarak adlandırılan bölgesel endüstri merkezlerinin yükselişi oldu. Bu yeni İslamcı ekonomik sınıfın yükselişini tek başına neoliberal argümanlarla açıklamak doğru olmasa da, bu yeni sınıfın ortaya çıkışında neoliberal söylemin belirleyici bir unsur olduğu söylenebilir. Daha geniş bir düzlemde belirtmek gerekirse, 1980 sonrası İslami kimlik hareketi “eski dinsel sadakatlerin canlanması değil, neoliberal ekonomik politikalarla ilişkili olarak inşa edilen hayli modern bir olgudur” (Yavuz, 2003: 81; Başkan, 2004: 218 ve 220). Bu nedenle 1980’lerin neoliberal ekonomi politikaları sadece İslamcı ekonomik sınıfın yükselişinin arkasındaki bir faktör değil, aynı zamanda İslami kimlik hareketlerinin de yükselişindeki belirleyici unsurdur. Öte yandan İslamcı harekete, yeni söylem alanları açan, “kentleşme, kapitalist gelişme,

---

¹ Bu bağlamda bir yorum Tarihçi Kemal Karpat’a aittir. Ona göre, 28 Şubat ve RP’nin kapatılması, Recep T. Erdoğan ve arkadaşlarının [yenilikçilerin] yolunu açtı. Başka türlü Erbakan’dan kurtulmak imkânı bulamazlardı.” Aktaran, Şahin Alpay, “Kemal Karpat’ın anıları yolda”, Zaman, 6 Ekim 2007. Yine Karpat’a göre, 28 Şubat muhtırası “RP liderlerinin Türkiye *gerçeklerine* aykırı güttüğü siyaseti eleştiren genç kuşak liderlerin ortaya çıkmasına imkân vermiştir” (Karpat, 2004/2005, 39).

kitle iletişim araçlarındaki devrimsel değişim, yayıncılık” gibi diğer unsurlar da (Yavuz, 2003: 81) büyük ölçüde neoliberal söylem altında belirleyici unsurlara dönüşmüşlerdir. Bu nedenle 1980’lerin neoliberal ekonomi politikaları ile İslami ekonomi ve kimlik hareketleri arasındaki ilişkiye daha yakından bakmak gerekir.

1980’lerin neoliberal söyleminde devlete daha az bağımlı ekonomik gruplar ortaya çıktı. Bir yoruma göre, bu grupların ortaya çıkması Özal’ın TÜSİAD etrafında toplanan, 1980 öncesi dönemde devletle arasında güçlü bağlar oluşan ve ekonomide tekel pozisyonunu sürdüren ekonomik sınıfı dengeleme çabasının bir ürünüydü (Yavuz, 2003: 88).¹ Buna göre, Özal döneminin genel neoliberal politikaları bu grupların ortaya çıkmasında etkili olduğu kadar, aynı zamanda söz konusu grupların ekonomik alanda faaliyet göstermeleri için de çeşitli yasal düzenlemelere gidilmesi bu durumun en önemli göstergesiydi. Dini grupların bağış toplamalarının yasal düzleme oturtulması ve faizsiz finans kuruluşları gibi İslami ilkelere uygun olarak hizmet veren kurumlara imkân sağlanması bu düzenlemelerden en önemlileri oldu (Yavuz, 2003: 89; Başkan, 2004: 224). Bu gelişmelerin doğal sonucu olarak İslamcı ekonomik kuruluşların sayısında büyük bir artış yaşandı ve İslamcı bir ekonomik sınıf ortaya çıktı. Geleneksel yöntemlerin ağırlıkta olduğu, düşük ücret, uzun çalışma saati ve esnek çalışma rejimi gibi rekabet avantajları sayesinde bu gruplar hızla ekonomik alanda önemli bir konum kazandılar (Pamuk, 2008: 291; Pamuk, 2008a: 269–270; Yavuz, 2003: 88). Yeni ortaya çıkan bu güçlü ekonomik sınıf, özellikle pazarın serbestleşmesi, devletin küçülmesi ve sivil toplumun güçlendirilmesi gibi konularda talepleri daha etkin bir şekilde dile getirirken bir anlamda neoliberal söylemin hem ürünü hem de taşıyıcısı oldu. Böylelikle Türkiye’de sadece pazar üzerinde değil, ülkenin ideolojik ve kültürel yönelimi üzerinde de rekabete girişen iki farklı burjuva ortaya çıkmış oldu (Yavuz, 2003: 88).

1980 sonrası İslami burjuva belli karakteristik özellikler taşıyan ve söylemlerini bu doğrultuda geliştiren bir görüntü sunmaktadır. Değişim taraftarı, “ekonomik rasyonalitesi yüksek”, bürokrasi ile arasına mesafe koyan, “devletin ekonomiye müdahalesinden” hoşnut olmayan, “dış dünyaya açık bir ekonomi zihniyetinin” egemen olduğu bu yeni İslami burjuva, neoliberal söylemin en önemli taşıyıcılarından

---

¹ Bu analizin “spekülatif ve zorlama” olduğuna yönelik zayıf bir itiraz için bkz. (Doğan, 2006: 49).

biri olarak değerlendirilebilir (Demir, 2005: 875–876). Bu sınıfın geliştirdiği İslami ekonomi modeli de “müdahalesiz işleyen ve merkeziyetçi olmayan” yapısıyla (Buğra, 2002: 194) büyük ölçüde neoliberal söylemin izlerini taşımaktadır. Bu yeni söylemin odak noktasında ise Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) bulunmaktadır. Dikkat çekici bir ayrıntı da MÜSİAD ile aralarında önemli ayrılıklar olmasına rağmen, İslami kesimin sendikası olarak bilinen Hak-İş’in de piyasa reformlarına olumlu baktığı ve özelleştirmeler konusunda da katı bir tavır takınmadığı söylenebilir (Buğra, 2002: 200).

MÜSİAD etrafında toplanan ve Anadolu Kaplanları olarak anılan bu yeni ekonomik sınıf, büyük ölçüde 1980’lerde uygulanan ekonomi politikalarının bir ürünüydü. Özal’ın politikaları devletle yakın ilişki içinde olan büyük holdinglerin kontrol ettiği oligarşik kapitalizmin sonunu getirerek piyasayı mevcut ekonomik sınıf ile yeni ortaya çıkacak ekonomik sınıf arasındaki rekabete açtı (Yavuz, 2003: 88; Buğra, 1998: 533). Bu rekabet iki farklı burjuvanın iki farklı merkezden ve iki farklı ideoloji üzerinden karşı karşıya geldikleri bir durum ortaya çıkardı. Bir tarafta TÜSİAD etrafında toplanan ve 1980 öncesi devletle yakın ilişki içinde olan İstanbul merkezli sermaye sınıfı yer alırken diğer tarafta MÜSİAD etrafında toplanan ve devletin ekonomik alandan çekilmesiyle ortaya çıkan Anadolu merkezli yeni bir sermaye sınıfı bulunmaktaydı (Buğra, 1998). İki gurup arasındaki rekabet neoliberal söylemin politik, kültürel ve ideolojik ne varsa rekabete açtığı bir ortamda çok da alışılmadık bir şey olarak görülmedi. Bu rekabetten ziyade daha da önemli bir ayrıntı özellikle neoliberal söylem noktasında her iki oluşumun benzer söylemler üstlenmesi olmuştur. Bu bağlamda Anadolu Kaplanları ya da İslami burjuvanın neoliberal söyleme nasıl eklemlendikleri ve onun sözcülüğünü nasıl üslendiklerine MÜSİAD örneği üzerinden daha yakından bakmak gerekir.

1990’da kurulan MÜSİAD, üyelerinin neredeyse yarısı 1983’ten sonra kurulan ve ağırlıklı olarak Orta ve Doğu Anadolu’da faaliyet gösteren şirketlerden oluşan bir yapılanmadır (Yavuz, 2003: 93). Şirketlerin aralarındaki en bariz özellik ise bunların neredeyse tamamının 1985 sonrasında kurulmuş genç işletmeler olmalarıydı (Buğra, 2002: 193) ve bu durum MÜSİAD’ı 1980’lerde gelişmeye başlayan neoliberal söylemin en önemli ürünlerinden biri haline dönüştürmektedir. Diğer bir ifadeyle

MÜSİAD bir taraftan neoliberal söylemin ürünü olduğu gibi diğer taraftan da geliştirdiği söylemlerle söz konusu neoliberal söylemin taşıyıcısı ve sağlamlaştırıcısı olmuştur. Bu bağlamda MÜSİAD “saf bir piyasa ekonomisinin temel özelliklerini” yansıtan bir kurum olarak ele alınamasa da (Buğra, 2002: 195), temelde neoliberal episteme/*dispositif* ile örtüşen bir söylemin savunuculuğunu üstlenerek bir anlamda Türkiye’de 1980’lerle birlikte dominant hale gelen devlet söylemine eklenmiştir. Daha geniş ölçekte MÜSİAD’ın yaptığı İslam ile piyasa ekonomisi arasında kurulan yeni bağlantının kendisinde temsilini bulmasıdır. Buna göre, piyasa rasyonalizmi İslam medeniyetinin canlanmasının bir aracı olarak görülürken, İslam medeniyetinin canlandırılması amacı da piyasa rasyonalizminin meşru bir zemine oturtulmasının bir aracına dönüşmüştür (Çınar, 1997: 56; Yavuz, 2009: 55).

MÜSİAD’ın söylemlerine biraz daha yakından bakmak gerekirse özelleştirme, devletin küçülmesi, serbest piyasa ve tüketim gibi neoliberal söylemin temel argümanlarını savundukları görülebilir. Kurumun yayımladığı raporlarda “özelleştirmenin gerekliliği konusunda bütün dünyada bir konsensüs” olduğu gerçeğinden hareketle mevcut hükümetlerin bu konuda yavaş davranmaları eleştirilmiş ve özelleştirmenin birçok ekonomik probleme çözüm olacağı ileri sürülmüştür (MÜSİAD, 1993: 5; MÜSİAD, 1994: 50–51; MÜSİAD, 1995: 64). Özelleştirme noktasında kuruluşun temel görüşü “kamu kesiminin ekonomi içindeki ağırlığının süratle azaltılmasına yönelik her türlü çaba[nın] sarf” edilmesi şeklinde özetlenebilir (MÜSİAD, 1996: 51). Sosyal refahın vergilerin artırılması yoluyla değil, tüketimin özendirilmesiyle artacağını düşünen kuruluş, “sanayici-üretici üzerindeki vergi yükünü hafifletecek şekilde vergi reformuna gidilmesini” önermesinin yanı sıra, tüketim üzerinden alınan vergilerin de azaltılmasıyla “daralan tüketim bazının genişletilmesi” fikrini savunmuştur (MÜSİAD, 1996: 49). Yine serbest piyasa ekonomisini Türkiye için en uygun model olarak gören MÜSİAD’a göre, bu model Kur’an’da var olan ve peygamberin temelini atmış olduğu “müdahaleden mümkün olduğunca uzak bir serbest rekabet düzenidir” (Koyuncu, 2002: 368).

Bu kısa analizden de anlaşılacağı gibi MÜSİAD, sadece neoliberal argümanların sözcülüğünü üstlenmemiş aynı zamanda bu argümanları dini anlayışlar üzerinde temellendirerek onları sağlam bir zemine oturtmaya da çalışmıştır. Neoliberal söylemle

ekonomik temeldeki bu paralelliğin yanı sıra devletin yeniden yapılandırılması noktasında da neoliberal söylemin taşıyıcısı olan MÜSİAD, bir anlamda devlet iktidarının özelleştirilmesini savunmaktadır. “Devlet yetkisinin belli alanlarda başka kuruluşlara devredilmesi” olan bu özelleştirmede milli düzeyde yetkiler belediyeler ve mahalli yönetimlere devredilirken, halkı temsil noktasında gönüllü kuruluşların devreye girmesi öngörülmektedir (Koyuncu, 2002: 370). Bu kurumun devlete attığı temel rol ise yine neoliberal söylemle paralel bir şekilde “sosyal ahenk ve güvenliğin sağlanması” temelinde düzenleyici ve denetleyici bir roldür (Koyuncu, 2002: 370). Devletten bu beklentilerinin yanı sıra MÜSİAD bizzat İslamcı partilerin neoliberal düzlem doğrultusunda dönüşmesinde de rol olarak yeni söylem biçiminin en etkin aktörlerinden biri olmuştur (Yavuz, 2009: 141–142).

3.2.2.7. Hâkim Neoliberal Söylem versus Militarist Söylem

28 Şubat askeri müdahalesi ile militarist söylemin devlet söylemi noktasında etkin bir pozisyon kazanmış olması neoliberal söylemin sahnedeki çekildiği, hakim pozisyonunu yitirdiği anlamına gelmez. Neoliberal argümanlar bu dönemde de kabul gören, kullanıma sokulan ve söylemsel ve pratik düzlemde karşılık bulan konularını sürdürmüşlerdir. Bu durumu bazı yazarların ifadesiyle “‘Milli güvenlik devleti’ ile ‘neoliberal devlet’ projelerinin sentezi” olarak adlandırmak (Özkazanç, 2007: 86: Taşkın, 2007: 278) fazla ileri bir yorum olsa da, militarist söylemin özellikle milli bütünlük ve irtica söz konusu olduğunda etkin bir söylem olarak ortaya çıktığı doğrudur. Fakat genel olarak bakıldığında neoliberal söylemin hakim pozisyonunu sürdürdüğü ve militarist söylemin en etkin olduğu bir dönemde bile devletin temel ele alma biçimi olarak kaldığı görülebilir. 28 Şubat sonrası siyasi, ekonomik ve askeri kurumların söylemlerine yakından bakıldığında bu durum açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Net ifadelerle olmasa da, 28 Şubat sürecini destekleyen ve RP’nin “anti-laik” uygulamalarına karşı bir pozisyon geliştiren (Yavuz, 2005: 601; Savran, 2004: 35) kurumlardan biri olan TÜSİAD, daha kararlar alınmadan kısa bir süre önce yayınladığı bir raporda neoliberal bir dil kullanmıştı. Ocak 1997 tarihinde hazırlanan bir rapora yazdığı bir önsözde TÜSİAD Yönetim Kurulu, “serbest piyasa ekonomisinin tüm

boyutları ile yerleşmesi” gerektiğini ve bunun kalıcılığının da “geniş katılımlı çoğulcu demokratik bir siyasal yapı içinde sağlanabileceğini” savunmaktaydı (TÜSİAD, 1997: 5; Öniş ve Türmen, 2002: 446–447). Aynı kurum bir süreklilik göstermesi bağlamında 28 Şubat sürecinin etkin olduğu bir dönemde 1999 tarihinde yayınladığı bir başka raporda özellikle askeri kurumların sivil alandaki etkinliğine yönelik bir önceki rapordaki eleştirilerin arkasında durmuştur (TÜSİAD, 1999: 100 ve 108). Politik düzlemde ise Refahiyol hükümetinin devrilmesinden sonra kurulan Mesut Yılmaz Başbakanlığındaki 55. Hükümetin de neoliberal söylemi güçlü bir şekilde dillendirdiği görülebilir. Hükümet programı “kamu bankalarının özelleştirilmesi”, “özelleştirme sürecinin hızlandırılması”, “vergi oranlarının belirli konularda düşürülmesi”, yerel yönetimlerin güçlendirilmesi, kamu mali disiplininin sağlanması gibi önemlerle doludur (T.B.M.M., 1997a).

Neoliberal söylem sadece iş dünyası ve politik alanla sınırlı değildi, aynı zamanda güvenlik güçleri (polis), ordu ve bürokrasi gibi kurumlar da bu dönemde özelleştirme ve devletin küçülmesi temelinde neoliberal söylemin sözcülüğünü yapmışlardır. Örneğin, Emniyete bağlı Terörle Mücadele Birimi’nin 1998’de hazırladığı bir raporda, “devletin idari ve ekonomik işlev açısından küçülmesi,” özelleştirmeye ağırlık verilmesi, “merkezi idare ve devletçi ekonomik yapılanmanın” terk edilmesi ve “liberal ekonomik devrim” ve “kurumlar demokrasisi” gibi adımların atılması terörle mücadele noktasında başarıya ulaşmanın koşulları olarak sunulmuştur (Yıldırım, 1998). 31 Ekim 1997’de yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında yeniden düzenlenen 14 maddelik Milli Güvenlik Siyaset Belgesi’ne “Türkiye’nin dünya ile bütünleşmesine yönelik, özelleştirme de dâhil ekonomik çabalar artırılmalıdır” şeklinde bir ifade eklenmesi ordunun da neoliberal söylemin bir parçası olduğunu göstermektedir (Hürriyet, 3 Kasım 1997). Kısacası, 28 Şubat’la birlikte militarist söylemin etkin bir söylem biçimi olarak devlet düzleminde yeniden canlanması neoliberal söylemin konumuna bir hanel getirmemiş, aksine kullanımda olmaya, hakim dil pozisyonunu sürdürmeye devam etmiştir.

Fakat devlet söylemini bu şekilde kat etmesine rağmen neoliberal politikalar 28 Şubat sonrası dönemde yeniden bir kriz dönemine girdi. Güneydoğu Asya krizinin de katkısıyla etkisi artan ekonomik krize yönelik çözüm 1994 krizinde olduğu gibi

neoliberal ekonomi politikalarının daha da güçlendirilmesinde aranmıştır. Bu bağlamda 55inci Hükümet'in 1998'de IMF'ye sunduğu ve tarım desteğini azaltma, vergi indirimi, özelleştirilmenin hızlandırılması ve emeklilik yaşının artırılması gibi taahhütler içeren Ekonomik Politikalar Bildirgesi, içeriğiyle “neoliberal iktisat politikalarının... uygulanmasında kararlılığı sergileyen bir manifesto” niteliği taşıyordu (Sönmez, 2009: 55). Fakat daha da önemlisi bildirgeyle birlikte uzun süren bir yapısal uyum sürecinin başlamış olmasıydı ve daha sonra gelen hükümetler bu taahhütleri geliştirerek hayata geçirmeye çalıştılar (Öniş, 2003: 9).

28 Şubat sürecinin hemen ardından olası erken seçimlerin tepki oyları gibi önemli riskler taşıdığı tartışıldığı bir ortamda kurulan Mesut Yılmaz hükümeti dışarıdan CHP'nin desteğiyle ayakta duran bir azınlık hükümetiydi ve temel işlevi yeni seçimlere kadar ülkeyi götürmekti (Cornell, 2000: 220). Mesut Yılmaz'a yönelik yolsuzluk iddialarının artmasını gerekçe göstererek CHP'nin hükümetten desteğini çekmesi Bülent Ecevit'in başbakanlığında 5 ay sürecek olan ve amacı ülkeyi seçimlere götürmek olan yeni bir azınlık hükümetin kurulmasına neden oldu. 18 Nisan 1999'da yapılan seçimlerden iktidarı döneminde PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasını sağlamış olan Bülent Ecevit'in partisi ve MHP en çok oyu alarak çıktı. Seçimlerin ardından DSP, MHP ve ANAP arasında oluşturulan koalisyon hükümetinin önündeki en önemli problem ülkenin karşı karşıya olduğu ekonomik krizden bir çıkış yolu bulmaktı. 57. Hükümetin programına yakından bakıldığında ekonomi temelli bu kaygının etkin bir şekilde dile getirildiği ve çözüm önerileri olarak da neoliberal politikaların öne sürüldüğü görülebilir. Üstelik muhalefette olduğu dönemde özelleştirme yerine devlete ait kurumların otonom bir yapıya kavuşturulmasını savunan Bülent Ecevit'in DSP'si de 1999 seçim bildirgesinde Kamu İktisadi Teşebbüslerinin devlete yük olmamaları ve özelleştirilmeleri vaadinde bulunmuştur. Bu vaadin bir uzantısı olarak kendi başbakanlığındaki koalisyon hükümeti Türkiye ekonomisinin serbestleşmesini mümkün kılan daha önce görülmemiş ölçüde birçok yasayı kabul etti (Kınıklıoğlu, 2002: 17).

İlk kez koalisyon yoluyla iktidara dâhil olan MHP'nin neoliberal söylem karşısındaki tutumu da seçimler öncesinde açıkladığı beyannamesinde açık bir şekilde görülebilir. 1999 Seçim Beyannamesi'nde devletleştirme MHP'nin programında yoktur,

özelleştirmeye yapılan vurgu ise programda açık bir şekilde görülür. Seçim Beyannamesi özelleştirme programının “süratle uygulamaya konulacağından” ve kamu teşebbüslerinin ve kamu bankalarının “özel kesime devredileceğinden” bahsedilmektedir (Bora, 2003a: 749; Çınar ve Arkan, 2002: 37).¹ MHP’nin 1980’lerde ve 1990’ların ilk yarısında neoliberal siyasete eklenmiş olsa da liberal ekonomik düzeni reddetmiş olması göz önüne alındığında bu değişim dikkat çekicidir. Bu yönüyle MHP, Avrupa’daki aşırı sağın 1980’lerde geçirmiş olduğu süreci tekrarlayarak bir anlamda “neoliberal bir programı savunacak” bir konuma ulaşmıştır (Arıkan, 2008: 36).

3.2.2.8. Kriz ve Neoliberalizmin Restorasyonu

DSP, MHP ve ANAP koalisyonu, Özal’dan sonra neoliberal söylemin en etkin bir şekilde uygulama alanı bulduğu ve devletin problemleri ele almada temel referans noktasına dönüştüğü bir iktidar olmuştur. “Rekabetçi bir pazar ekonomisi anlayışına dayanan ekonomi ve maliye politikalarını özenle uygulamakta kararlı” olduğunu açıklayan yeni Hükümet (T.B.M.M., 1999a: 176), neoliberal devlet araçlarının inşası noktasında etkin adımlar atmış ve 56. Hükümetin programında altı çizilen “finans sektörünün gözetim ve denetim mekanizmalarının” kurulması hedefini gerçeğe dönüştürmüştür (T.B.M.M., 1999: 78). Hükümet programında fazla vurgulanmayan bu düzenleme, meclis görüşmelerinde etkin bir şekilde savunulmuştur. İktidarın yanı sıra muhalefetin de “dünyada serbest piyasa ekonomisi içinde olan ülkelerde devletin bankaları olmaz, devletin bankacılık sistemini yönlendirmesi olur” gerekçesiyle desteklediği neoliberal söylemin iktidar biçimini mümkün kılacak kurumlar kolaylıkla yasal temele oturtulmuştur (T.B.M.M., 1999b).

Bu söylem 1994 yılında Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) ve Rekabet Kurumu’nun kurulmasıyla başlayan ve devletin direkt müdahaleden uzaklaşarak denetim ve gözetim yoluyla iktidar kurması anlamına gelen yeni bir iktidar biçiminin devlet söylemine nüfuz ettiğini göstermesi açısından önemliydi. Dolayısıyla neoliberal söylem bir taraftan devletin küçülmesini öngörürken, diğer taraftan gözetim ve denetim mekanizmalarıyla devlet iktidarının farklı bir şekil altında yeniden inşası

---

¹ Öncesinde MHP’nin ekonomik liberalizmi kabul etmediği ve geleneksel korporatist politikaları savunmaya devam ettiğine yönelik bir argüman için bkz. (Arıkan, 1998: 129)

anlamına geliyordu. Bu yeni iktidar biçimi hükümet programında öngörülen bankacılık sektörüyle sınırlı kalmayacak ve kısa süre içinde iletişim, enerji, gıda gibi alanlarda da oluşturulan kurumlarla devletin bu yeni neoliberal rolü sağlamlaştırılmış olacaktır.¹ Böylelikle devlet özelleştirme yoluyla devrettiği yetkilerini denetleme ve gözetme yoluyla yeniden bünyesinde toplamıştır.

DSP önderliğinde kurulan koalisyon hükümetinin devletin “denetleyici ve düzenleyici” rolünü yasal ve kurumsal temele kavuşturması büyük ölçüde 1999’da IMF ile imzalanan İstikrar Programı çerçevesinde olmuştur. Söz konusu program neoliberal söylemin bir uzantısı olduğu kadar, daha önceki dönemlerden farklı olarak kurumsallaşarak ilerlemeye ağırlık vermesiyle ön plana çıkmaktadır (Bayramoğlu, 2005: 292). Bu nedenle neoliberal söylemin en önemli kurumsal temellerine bu tarihten itibaren kavuştuğu söylenebilir. Örneğin, devletin en geniş ölçüde neoliberal söylem doğrultusunda yeniden yapılanmasını öngören kamu yönetimi reformu 1980 sonrası dönemin temel mantalitesini yansıtsa da (Eryılmaz, 2007: 541)², ancak 1990’larla birlikte başlayan kurumsal kararlılıkla birlikte somut bir düzleme aktarılabilmıştır. Öte yandan, 1999 anlaşmasından sonra hayata geçirilen yasal ve kurumsal düzenlemelerin söylemsel düzlemdeki en önemli karşılığı “ekonomiyi siyasetten kurtarma” olarak ortaya çıkmıştır. Siyaset ve siyasetçilerin ‘yoz’ olduğu yönündeki kanaatin beslediği bu düşünce siyasetten bağımsız kurumların ortaya çıkmasıyla pratiğe dökülmüştür (Bayramoğlu, 2005: 294). Bu söylem biçimi de 1999’un bir ürünü olmayıp, “iktisat ve siyasetin birbirinden ayrıştırılması” şeklinde işleyen 1980 sonrası neoliberal söylemin bir uzantısıdır (Sayın ve Çınar, 2007: 463).

---

¹ Bu dönemde ve öncesinde kurulan denetleyici ve düzenleyici kurumlar şunlardır. Sermaye Piyasası Kurulu [1981], Radyo ve Televizyon Üst Kurulu [1994], Rekabet Kurumu [1994], Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu [1999], Telekomünikasyon Kurumu [2000], Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu [2001], Şeker Kurumu [2001], Tütün, Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurumu [2002], Kamu İhale Kurumu [2002] (Zenginobuz, 2008: 477). Bu yeni iktidar biçimi sadece hükümet düzleminde onay bulan bir şey değildi, iş dünyası da hazırlanan bir raporda devletin “iktisadi faaliyetleri düzenleme, gözetim ve denetim” temelinde işleyişini sağlayan bu tür kurumları “Türkiye kamu yönetiminin modern yönetim nosyonlarını içselleştirmesine önemli katkısı olabilecek yapılar” olarak sunmuştur (TÜSİAD, 2002: 27 ve 28).

² Bu konuda Başbakanlığın hazırladığı iki rapor dikkat çekicidir. 1989’da hazırlanan ilk raporun başlığı “Kamu Yönetiminde Bürokratik İşlemlerin Azaltılması [1984–1989]” (Ankara, İdareyi Geliştirme Başkanlığı Yayınları) iken daha sonra 1996’da aynı kurumun yayımladığı diğer bir raporun başlığı da “Kamu Yönetiminde İdareyi Geliştirme Çalışmaları [1991–1989]” (Ankara, İdareyi Geliştirme Başkanlığı Yayınları) olmuştur.

Bütün bu adımlar yeni bir krizin yaşanmasını önlememiştir. Fakat daha önceki krizlerde olduğu gibi neoliberal söylem bu kriz döneminde de kendini daha fazla sağlamlaştırma imkanı bulmuş kendisi ile uyuşmayan kurumsal yapıları tasfiye edebilmiştir. Kasım 2000 ve Şubat 2001’de yaşanan ekonomik krizler neoliberal dönüşüm noktasında daha kararlı önlemleri de beraberinde getirdi ve 1994’de ilk örneği görülen krizlerle birlikte daha güçlü neoliberal düzenlemelerin hayata geçirilmesi bu süreçte de kendini gösterdi.¹ Türk medyasının krizden gerekli yapısal düzenlemeleri zamanında gerçekleştirilmeyen ve yabancı sermayenin ülkeyi terk etmesine neden olan devlet bürokrasisini sorumlu tutması (Yeldan, 2006: 204; Kaplan, 2001) neoliberal söylemin krize rağmen kendini daha da güçlendirdiğini, sağlamlaştırdığını göstermesi açısından önemliydi. Medyada yapılan tartışmalar, neoliberal söylemin onaylanması temelinde gelişirken, bu anlayışın işsizlik ve yoksulluk getireceğini ileri süren yazarlar “popülist” sıfatıyla damgalanarak marjinalleştirildi (Özkazanç, 2005: 650–651). Böylesi bir ortamda devlet bürokrasisinin kararlılıktan yoksunluğunu gidermek için Dünya Bankası’ndaki görevinden istifa ederek Türkiye’ye gelen Kemal Derviş, koalisyon hükümeti tarafından ekonominin başına getirildi.

Derviş “neoliberal Türkiye vizyonu” olarak adlandırabilecek bir düşünce temelinde hareket etmiş ve bu doğrultuda “toplumdan kopuk, baskıcı ve popülist olarak tanımlanan devleti küçültmek ve teknik bir kuruma indirgemek” amacı gütmüştür (Keyman, 2002: 88). Bu amacı gerçekleştirirken bir taraftan IMF’in yapısal uyum programları doğrultusunda işleyen güdümlü bir ekonomik rasyonaliteyi “tartışılmaz bir veri ve doğru” olarak kabul ederken diğer taraftan da “siyaset-ekonomi ilişkisini” serbest piyasa ve güçlü finans temelinde yeniden kurma çağrısında bulunmuştur (Keyman, 2002: 88). Görevi almasından itibaren güçlü yapısal reformları hayata geçiren Derviş ve ekibi bu reformların hayata geçirilmesinde ciddi bir engelle de karşılaşmadı. Bu süreçte neoliberal söylemin dışına çıkan ve özelleştirme karşıtı tutumlarıyla hükümetin ekonomideki serbestleşme politikasını engelleyen MHP’li Ulaştırma Bakanı Enis Öksüz ise, Devlet Bahçeli tarafından Temmuz 2001’de görevinden alındı (Çınar ve Arkan, 2002: 37; Keyman ve Öniş, 2007: 122, 22n). Bu

¹ Neoliberal söylemlerin meşrulaştırılması noktasında kullanılan argümanlar için bkz. (Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan, 2000: 498–505).

MHP'nin iktidarın küçük ortağı olması ya da ekonomik krize çözüm bulma kaygısı ile ilgili değildi, daha çok neoliberal söyleme eklenmiş yönünü gösteriyordu. Nitekim Bahçeli 2000 yılında TBMM Grup Toplantısı'nda yaptığı bir konuşmada “*devletçi-müdahaleci zihniyeti*, rekabet şartlarından uzak tekelci oluşumları hızlı bir şekilde rekabetçi piyasa mekanizmasına dönüştürmek zorundayız” ifadelerini kullanmıştı (Bahçeli, 2000). Daha sonra 2002'de hazırlanan parti programı bu değişim çağrısı açık bir şekilde ortaya konulmuştur. Buna göre, “piyasa ekonomisi kurallarının işletilerek tekelci oluşumların ve haksız rekabetin önlenmesi, kamunun ekonomideki rolünün yol gösterici, düzenleyici ve denetleyici faaliyetler ile sınırlandırılarak; özel sektör dinamizminin ve teşebbüs gücünün desteklendiği istikrarlı bir büyümenin gerçekleştirilmesi, parti[nin] ekonomi politikasının esasını oluşturmaktadır” (MHP, 2002: 19).

3.2.3. 2002 Seçimleri: Süreklilik mi Kırılma mı?

3 Kasım 2002 seçimleri ile büyük bir çoğunlukla tek başına iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) neoliberal söylem noktasında nereye oturduğuna ilişkin erken yorumlar partinin “toplulukçu-liberal bir sentezi” ya da “muhafazakâr-liberal bir sentezi” gerçekleştirdiği yönünde olmuştur (Öniş ve Keyman, 2003, 101; İnel, 2003: 303–305). Bu sentez “serbest pazar ile cemaat değerleri, dinsel inançlar, toplumsal normlar ve yerel geleneklerin” birleştirilmesinden oluşuyordu (Öniş ve Keyman, 2003, 101). Yine benzer bir yorum AK Parti ve CHP'nin söz konusu seçimlerle parlamentoda yer almasını “sosyal-liberal ve muhafazakâr-liberal sentez” olarak sunmakta ve bunun neoliberal ekonomiden vazgeçilmeksizin yeni söyleme “insan” faktörünün eklenmesiyle farklılaştığını ileri sürmektedir (Coşar, 2002/2003, 108; Keyman, 2002b).

2002 seçimleri ve sonrasındaki gelişmelerin söylemsel bir kırılmayı temsil ettiği argümanı en güçlü ifadesini Halil Berktaş'ın analizlerinde bulur. Berktaş, Özal dönemini “zihniyet yapılarına, kültüre ve ideolojiye yeterince önem vermeyen” bunun karşılığında “ekonomiyi hukuktan kültürden kurumlardan ayrı düşünen, piyasa ekonomisine” ayrıcalıklı bir yer veren bir aralık olarak tanımlamaktadır (2009: 12). Tam da bu nedenle yani Özal'ın liberalizmi “ekonomik liberalizm ile sınırlı”

olduğundan neoliberal söyleme eklemlenen bir yöne sahiptir. AK Parti'nin ise, ekonomi ile sınırlı kalmayarak siyasete öncelik verdiğini ve böylelikle Türkiye'nin siyaset kültürünü değiştirmeye uzandığını belirtmektedir (Berktaş, 2009: 12). Bu nedenle iktidar partisi “hâkim söylemi ve temel direğini o söylemin oluşturduğu siyasal kültürü değiştirdiği –değiştirmeye başladığı- için, yeni bir realiteye işaret” etmektedir (Berktaş, 2009a: 12). Bu yönü sayesinde AK Parti ve dönemi özelde neoliberal söylemden genelde ise kendisinden önce gelen söylemlerden farklı bir söylemsel alan içinde konumlandırılabilir.

Öte yandan başka analizler ise, AK Parti'nin “neoliberal momentin bir evresinden yeni bir evresine geçmeye” çalıştığı yönünde olmuştur (Özkazanç, 2005: 654). Bu bağlamda bir başka argüman da, AK Parti ile birlikte neoliberal söylemin en güçlü dönemine girdiği ve “yayılmacı hegemonya” olarak adlandırılacak hegemonik sermaye sınıfının tüm devlet söylemini kapatmaya çalıştığı yönündedir (Kaya, 2009: 254–255). Korkut Boratav da, AK Parti iktidarını yeni bir aşama olmaktan ziyade zaten 1998'de başlamış neoliberal söylemin üçüncü aşamasının içine konumlandırmaktadır (2009: 1). Bu aşama bağlamında 2002 yılı sadece söz konusu aşamanın canlanma tarihini temsil etmesi açısından önemlidir. Benzer bir şekilde AK Parti dönemini 1998'de IMF ile yapılan anlaşmayla birlikte güçlenen ve kararlı bir hal alan neoliberal söylemin devamı olarak gören bir yaklaşım da mevcuttur (Sönmez, 2009: 55). Yine, söz konusu sürekliliğin kapsamı daha da daraltılarak AK Parti'nin neoliberal söylemi Kemal Derviş'le birlikte başlayan ve ağırlıklı olarak yasal ve yapısal temelde işleyen söylemin devamı olarak sunulmuştur (Öniş, 2006: 218).

Yakından bakıldığında bir taraftan AK Parti'nin neoliberal söylemi güçlü bir şekilde dillendiren ve kullanıma sokan bir politika izlediği diğer taraftan da neoliberal söylemin dışına çıktığı görülebilir. Recep Tayyip Erdoğan hükümetin “iş ve sınırsız sosyal refah politikaları için para kaynağı” görülmemesi gerektiğinin altını çizirken, partisi popülist olmayan ve büyük işletmelerin çıkarına olan bir siyaset izlemeyi tercih etmiştir (Duran, 2008: 82). AK Parti'nin bir kimlik siyaseti izlemek yerine hizmet siyasetini tercih etmesi onu neoliberal söyleme dâhil eden bir başka unsur olarak gösterilebilir (Yavuz, 2005a: 107; Yıldız, 2008: 47). Neoliberal söylemin dışına çıktığı noktasında ise AK Parti'nin hizmet siyaseti ile kimlik siyasetini birleştirdiğini ileri

süren argümanlar da vardır (Çınar ve Duran, 2008: 32). Fakat AK Parti'yi özellikle neoliberal söylemin ekonomik yönü dışına çıkararak şey, neoliberal dönem boyunca ilk kez yozlaşma problemini ciddi bir şekilde ele alması olmuştur. Bu bağlamda önemli işadamları ve politikacılara karşı yasal önlemler getirilse de, sosyal politikalar temelinde partinin söyledikleri ile hayata geçirdikleri arasında önemli bir boşluk oluşmuştur (Keyman ve Öniş, 2007: 191–192).

2002 seçimlerinin yeni bir aşamayı temsil ettiği noktasında en önemli argümanlardan biri Aralık 1999'da Avrupa Birliği'nin düzenlediği Helsinki zirvesinde Türkiye ile ilgili aldığı karar olmuştur (Yavuz, 2009: 31). Bu karar yani demokrasi, insan hakları, özgürlükler gibi meselelerin Türkiye'ye bir ön şart olarak sunulduğu söz konusu zirve Türkiye'de siyasetin karşısında ekonominin öncelendiği neoliberal söylemi ters yüz ederken yeniden siyaseti ekonominin önüne geçiren bir etkiye sahip olmuştur. Tam da bu nedenle Türkiye'de neoliberal söylem bazı yazarlar tarafından 1983–1999 arası dönemle sınırlandırılmıştır (Yavuz, 2009: 29). Fakat Helsinki sonrası süreci yürütecek güçlü bir yönetimin 2002 seçimleri sonrasında gelmiş olması 1999 tarihini net bir şekilde neoliberal söylemin sona erdiği bir tarih olarak saptamayı zorlaştırıyor. 24 Ocak kararlarını neoliberal söylemin başlangıcı olarak almak noktasında yaşanan zorluk burada da yaşanmaktadır. Bu nedenle neoliberal söylemin sorunsallaşma tarihi olarak 2002 yılını almak daha isabetli durmaktadır.

Bütün bu tartışmalara rağmen bu çalışma, 2002 sonrası dönemi bir düşünce olarak içinde doğduğu bir süreç olarak gördüğünden söylemsel düzlemde konumlandırmaktan uzaktır. Diğer bir ifadeyle çalışmanın bir fikir olarak ortaya çıkması, fikrin test edilmesi ve çalışmanın kaleme alınması hep bu dönem içinde olmuştur. Dolayısıyla bu döneme dair bir söz söylemek dönemi tanımlamak belli bir söylemsel alana dahil etmek daha sonra yapılacak olan çalışmalara bırakılmaktadır.

SONUÇ: GENEL DEĞERLENDİRME

Arkeolojik analiz sadece “söylemsel oluşumları belirginleştirip tasvir etmekle” kalmaz aynı zamanda “onları karşılaştırır... aynı zaman dilimine ait olmayanlardan onları ayırır, spesifiklikleri temelinde onları etraflarını çevreleyen ve onlar için genel eleman hizmeti gören söylemsel olmayan pratiklerle ilişkilendirir” (Foucault, 2006: 174; Foucault, 1999: 197). Dolayısıyla arkeolojik analizin bir özelliği de ortaya çıkardığı farklı söylemsel oluşumları birbirleri ile karşılaştırmaktır. Bu karşılaştırma söz konusu farklı söylemsel zaman dilimlerinin hangi noktada ayrıştıklarının, söylemsel değişimlerin hangi kurumsal değişimlerle eş zamanlı geliştiğinin ortaya çıkarılmasında ve dönemleştirmenin daha net anlaşılmasında kritik bir öneme sahiptir.

Bu çalışmanın temel argümanı giriş bölümünde de belirtildiği gibi, cumhuriyet dönemi devlet söyleminin bir süreklilik olarak değil de kopmaların mümkün olduğu ve bu nedenle farklı söylemsel dönemlere bölünebilecek bir şekilde yeniden okumanın mümkün olup olmadığını ortaya koymaktı. Bu teşebbüsün ardındaki temel kaygı ise, Cumhuriyet dönemini belli bir mantalitenin, düşünme, görme ve dile getirme biçiminin süreklilik gösterdiği bir zaman dilimi olarak değil, aksine değişime yol veren değişimin mümkün olduğu ve daha da önemlisi olmaya devam edeceği bir tarihsel aralık olarak yeniden tanımlamak olmuştur. Fakat bu değişim, kopma ya da süreksizlikler hiçbir şekilde bilinçli öznelerin performansları olarak değerlendirilmemiş, aksine öznelerin kontrolünde olmayan, onları o konuma iten, belli şeyleri söylemeye zorlayan ve onları devlet söylemi noktasında söz söylemeye yetkili kişiler kılan daha geniş bir söylemsel alanın, Foucault’un tabiriyle *epistemenin* mümkün kıldığı şeyler olarak görülmüştür.

Tam da bu noktada, öznelerin ilgili zamanın *epistemesinin* mümkün kıldığı birer boş yer oldukları, o episteme içinde söylediklerinin anlamlı şeylere dönüştüğü argümanının kabul edildiği bir durumda *epistemenin* ne olduğunun tanımlanması bağlamında daha geniş bir alana yani “dış olaylara” odaklanılmıştır. Sırasıyla diktatöryal, militarist ve neoliberal zamanlar olarak adlandırılabilir bu geniş ölçekli hâkim *dispositifler* Cumhuriyet dönemi devlet söylemine ilişkin yapılan her dönemleştirmeden önce kısa bir şekilde analiz edilmişlerdir. Fakat bu geniş ölçekli söylemler de belli bir devletin ya

da öznenin kontrolünde gelişmeyen, aksine öngörülemeyen ve belli bir projenin ürünü olmayan koşullar içinde ortaya çıkan şeyler olarak ele alınmışlardır. Diktatöryal söylem Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortamında gelişirken, militarist söylem İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ortaya çıkan koşullarda mümkün hale gelmiş, neoliberal söylem ise 1970'lerin ekonomik krizinden beslenmiştir. Bu söylemler arasında bir bağlantı olmadığı gibi, bir söylem diğerinin nedeni ya da sonucu olarak da ortaya çıkmamıştır.

Türkiye özelinde de benzer bir süreç yaşanmış, Cumhuriyet dönemi boyunca diktatöryal, militarist ve neoliberal söylemler sırasıyla devlet söylemi noktasında hâkim bir pozisyon kazanmışlardır. Bu söylemsel aralıklar arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı gibi bir süreklilik de söz konusu değildir. 1925–1945 arası yılları kapsayan ve bu çalışmada “diktatöryal devlet söylemi” olarak adlandırılan dönemin genel geçer ifade biçimlerinin ortak noktasını oluşturan milliyetçi, otoriter, merkezi, devleti kutsayan, partiyi merkeze alan ve çoğulculuğu reddeden söylemler göze çarpmaktadır. Bu söylemler kabul gören genel geçer söylemler oldukları kadar, kendilerine yönelik ciddi itirazlar geliştirilmemiş ve bunların dışında ortaya çıkan liberal ve demokratik gibi farklı söylemler de hızla marjinal konuma itilmişlerdir. Bu söylemler CHP parti teşkilatları, Halkevleri, Üniversiteler, Tarih ve Dil Kurumları, Köy Enstitüleri, Ordu gibi kurumlar tarafından dolaşıma sokulmuş ve bu dolaşım yine aynı kurumlar tarafından garanti altına alınmıştır. Yine bu dönemde devletçilik, Milli Şef, Güneş Dil Teorisi gibi birçok *strateji* geliştirilmiş ve bunların devreye sokulmasıyla mevcut hâkim söylem işleyişini sürdürmüştür. Bütün bu söylemler, pratikler, kurumlar ve stratejilerin vücut bulduğu, kendilerini ifade ettikleri şey ise tek parti yönetimi olmuştur.

1960–1983 yıllarını kapsayan ve “militarist devlet söylemi” olarak adlandırılan dönemin hâkim genel geçer söylemi, militer söylem ve kurumlar temelinde işleyişte olmuş ve bunlar dolaşımda olan ifadeleri belirleyen ve onları belli şekilde dile getirilmeye zorlayan bir işlev üstlenmişlerdir. Darbeler, darbelerin ardından süren askeri vesayet dönemleri, askerin ağırlıkta olduğu kurumların sivil siyaseti kat etmesi, askeri yöntemlerin sivil alanda kullanımı gibi durumlar dönemin temel militarist pratikleri olmuşlardır. Söz konusu pratikler karşısında takınılan suskunluk, bu

pratikleri onaylayan ifadeler, hemen her politik, ekonomik, sosyal konularda orduya yapılan olumlu referans dönemin dolaşımında olan genel geçer söylemlerini oluşturmuştur. Anarşi, toplumsal kargaşa, Komünizm ile mücadele ve Kıbrıs müdahalesi gibi konular militarist söylemin birer *stratejilerine* dönüşmüş ve bunlar mevcut söylemin sürekliliğinde önemli bir rol oynamışlardır. Söz konusu dönemde bütün bu söylemler, pratikler, kurumlar ve stratejilerin vücut bulduğu şey ise ordunun politik, ekonomik ve toplumsal alanı kat eden konumu olmuştur.

1983–2002 yıllarını kapsayan ve “neoliberal devlet söylemi” olarak adlandırılan şey ise neoliberal ifadelerin ve kurumların devlet söylemi noktasında dominant bir rol üstlenmiş olmalarıdır. Devletin küçülmesi, serbest pazar, özelleştirme, ekonomik, politik ve kültürel alandaki rekabet, etkin, verimli ve sonuç odaklı yönetim gibi söylemler dönemin karakteristik özelliğini oluştururken, yarı bağımsız kamu kuruluşları ve sivil toplum örgütleri neoliberal *dispositifin* kurumsal ayakları olarak ortaya çıkmışlardır. Yine bu dönemde demokratikleştirme, sivil toplum ve yeniden yapılandırma gibi *stratejiler* devreye sokulmuş ve bu stratejiler üzerinden devletin neoliberal dönüşümü hayata geçirilmiş ve meşru bir temele oturtulmuştur. Bütün bunları kat eden şey ise, devletin merkezi rolünü terk ederek diğer bir ifadeyle başka kurumlarla paylaşarak, bunun karşılığında gözetim ve denetim temelinde kendisini yeniden yapılandırması olmuştur.

Bu kısa analizde her söylemsel dönemin kendi içinde anlamlı bir bütünlük gösterdiği ortaya çıksa da, hemen her dönemde “istisna” kategorisine alınabilecek gelişmeler de olmuştur. Örneğin, Celal Bayar’ın 1937’nin sonunda giriştiği liberal ekonomik politikalar, Bülent Ecevit’in 1970’lerle birlikte askeri vesayete yönelik geliştirdiği eleştiriler, 1997 yılında ordunun Refah Partisi’ne yönelik muhtırası ve ardından yaşanan militarist süreç bu gelişmeler arasında sayılabilir. Fakat bunların hiçbiri içinde buldukları dönemlerin hâkim söylemini değiştirmemiş, aksine bu çıkışlar bir taraftan marjinal konuma itildikleri gibi bir taraftan da zamanla içinde buldukları hakim söylemlere eklenmişlerdir. Celal Bayar’ın liberalizm anlayışı önemli ölçüde devletçi unsurlar içerirken, kısa süreli bir çıkışının ardından yerini hakim söylem bırakmıştır. Yine Refah Partisi kendi içinde neoliberal bir çizgi taşıdığı gibi, militarist

bir söylemle muhatap olması parti içindeki neoliberal kanadı daha da güçlendirerek bir anlamda partinin geleneksel devletçi kanadını marjinal konuma itmiştir.

Bu dönemleştirmeye ilişkin diğer bir ayrıntı da, diktatöryal ve militarist söylemsel dönemlerin kendi aralarında neoliberal söylemsel dönemle kıyaslandığında önemli benzerlikler gösterdiğidir. Her ikisi de merkezi bir dil geliştirirken, yine her ikisinde devlet daha sınırlı bir alanı kapsayan, daha sınırlı öznelerin dile getirmelerinde ifadesini bulan bir yapıya sahiptir ve bu yönleriyle neoliberal söylemden önemli ölçüde ayrılırlar. Bu da diktatöryal ve militarist dönemlerin aslında tek bir söylemsel dönem olup olmayacağı sorusunu mümkün kılar. Fakat daha yakından bakıldığında her iki söylemsel dönem arasında dile getirme işlevini üstlenen öznelerinin büyük ölçüde değiştiği, kurumsal temellerde farklılaşmanın ortaya çıktığı, devreye sokulan stratejilerin değiştiği kolayca fark edilebilir. Diktatöryal dönemde parti mensupları parti kurumu içinde “pozitif” stratejileri kullanarak tepeden inme bir söylem geliştirirken, militarist dönemde ordu mensupları ve ordunun sınırları çizdiği alanda konuşan özneler yine militarist kurumlar etrafında “negatif” stratejileri kullanarak tepeden inme bir söylemin sözcülüğünü üstlenmişlerdir. Dolayısıyla her iki dönemde de gerek özneler, gerek kurumlar ve gerekse stratejiler arasında önemli farklılıklar olması nedeniyle bunlar farklı söylemsel dönemler olarak ele alınabilir.

Dönemleştirmeye ilişkin bir başka problem ise her dönemin kendinden önceki dönemden devraldığı bazı güçlü söylemleri barındırıyor olmasıdır. Zaten bu durum Cumhuriyet dönemine ilişkin yapılan birçok çalışmanın dönemi kendi içinde bir bütün olarak değerlendirmesinin ve ona bir süreklilik atfetmesinin de temel nedeni olmuştur. Örneğin, Kemalizm’e yapılan aşırı vurgu, devletin laik karakterinin altının çizilmesi, ulusal bütünlüğe ilişkin hassasiyet gibi unsurlar üç farklı söylemsel dönemde de net bir şekilde görülebilir. İlk bakışta böyle bir süreklilik olduğu söylenebilse de, daha yakından bakıldığında bu söylemleri dile getiren aktörlerin, dile getirilme biçimlerinin, pratiğe dökülme usullerinin her söylemsel dönemde değiştiği görülebilir. Örneğin ulusal bütünlük söyleminin temel nesnesini oluşturan Kürtler her söylemsel dönemde farklı bir devlet muamelesine tabi tutulmuşlardır. Diktatöryal söylemde mutlak ret temelinde görülen Kürtler, partinin merkezde olduğu bir kampanya doğrultusunda ele alınmışlar, asimilasyonun yeterli olmadığı noktada Dersim örneğinde olduğu gibi imha

edilmelerine kadar gidilmiştir. Militarist dönemde ise, Kürt sorununu bir problem olarak ele alma noktasında sivil kurumlar değil daha çok askeri kurumlar öncülüğü üstlenmiş ve ordu tarafından konuya ilişkin birçok rapor hazırlanmıştır. Mutlak ret yerini farklı çözüm seçeneklerine bırakmış, sorun ekonomik bir problem ya da dış güçlerin bir oyunu olarak ele alınabilmiştir. Neoliberal dönemde ise Kürtler bir realite olarak tanındıkları gibi topyekün ele alınan nesnelere olmaktan da kurtulmuşlardır. Üstelik bu dönemde Kürtler kimliklerini bir tarafa bırakmaksızın politik alana da dahil olabilmişlerdir.

Kemalizm ise Mesut Yeğen'in dönemleştirmesini izlersek, hemen her farklı dönemde başka bir işlev üstlendiği söylenebilir. Diktatöryal söylemsel dönemde Kemalizm, genel bir siyasi programın başat ideolojik temeli iken, militarist söylemin etkin olduğu dönemde siyasetin asgari zeminine dönüşmüştür. Neoliberal dönemle birlikte Kemalizm, devletin kontrolünden çıkarak toplumsal alana inmiş ve güçlü bir rekabetle muhatap olmuştur. Dolayısıyla Kemalizm'in her söylemsel dönemde aynı şekilde dillendirilen bir şey olduğunu söylemek güçtür. Laiklik vurgusu da benzer bir şekilde söylemsel dönemler arasında önemli farklılıklar gösterir. Diktatöryal dönemde laiklik söyleminin temel nesnesi olan İslami kimlikler şiddet temelinde bastırılırken, militarist dönemde İslami kurum ve pratikler Komünizm ile mücadele kapsamında bir *strateji* olarak devreye sokulmuşlardır. Örneğin bu strateji 1980 darbesiyle başlayan Türk-İslam sentezinde açık bir şekilde görülebilirken, daha öncesinde ise askerin hazırladığı "Milli Güvenlik İç Politika Esasları" metinlerinde de görülebilir (örneğin, bkz. Akar ve Dündar, 2008: 187). Böylelikle din diktatöryal dönemde "devletin militan sekülerizmi" ile muhatap olurken (Bromley, 1994: 126), militarist söylemsel dönemde bir stratejiye dönüşerek militarizmin uzantısı olabilmıştır. Neoliberal dönemde ise İslami kimlik devlet söyleminin bir parçası haline gelirken, devlet söyleminin bir parçası olduğu noktada diğer söylem biçimleriyle rekabete girebilmiştir. Kürt sorununda olduğu gibi neoliberal söyleme eklenmeyen unsurları ise farklı bir ele almayla muhatap olabilmıştır.

Buradan hareketle Cumhuriyet dönemi boyunca devlet söyleminin değişmez ilkeleri olarak sunulan ulus-devlet, laiklik, Batıcılık ve Kemalizm gibi olguların her söylemsel dönemde farklı bir şekilde ortaya çıktıkları söylenebilir. Bu nedenle bu olgular

temelinde bugünden geriye doğru bir köken arayışına gitmek yerine söz konusu olguları farklı söylemsel dönemlerdeki kendi yerlerine oturtmak daha isabetli bir yaklaşımdır. Bu şekilde okuduklarında bütün bu olguların kendilerinin ifadeleri ve dolayısıyla söylemsel alanı belirleyen, sınırlandıran bir şey olmadıkları, aksine söylemsel alanın belirlediği, sınırlarını çizdiği hatta kendi meşruiyeti için birer *stratejiye* dönüştürdüğü şeyler oldukları söylenebilir. O halde bu olgular üzerinden hareketle devlet söylemini ortaya çıkarmak, dolayısıyla farklı söylemsel alanları göz ardı etmek problemlili bir yaklaşımdır.

Cumhuriyet dönemini yeniden okumaya girişen bir çalışmanın hayli geniş bir dönemi ele aldığından arkasında bazı problemler bırakması da kaçınılmazdır. Örneğin, bir taraftan süreklilik ve evrim temelli bir tarih anlayışı yerine kopmaların mümkün olduğu gösterilirken, diğer taraftan her dönemin kendi içinde bir totalleştirilmesi mi yapılmıştır ya da bu tuzağa mı düşülmüştür? Yine küresel söylemle paralel bir şekilde devlet söyleminin analiz edilmesi ilgili dönemlerde geçerli olan söylemlerin meşrulaştırılmasına hizmet eder mi? Bu iki soru tercih edilen metoda ilişkin sorunsallara işaret eder ve bu nedenle çalışmaya hâkim olan bakış açısını ile ilgilidir. Aksine çalışmanın kendi içinde tutarlılığına hâlel getirmezler. Çalışmanın uygulama kısmına ilişkin ise, özellikle 1950–1960 arası dönemin analiz dışında bırakılması bir başka problemdir. Bu dönemin bir geçiş dönemi mi olduğu yoksa kendisinden önceki ve sonraki söylemsel dönemlerden farklı olarak bir başka dönem olarak mı değerlendirilebileceği sorusu açıkta bırakılmıştır. Bu bağlamda bir başka problem ise 2002 tarihinde neoliberal söylemin sona erdirilmiş olması ya da bu tarihin belirsiz bir şekilde bırakılmasıdır.

Görelili olarak kısa bir dönemi kapsayan Demokrat Parti iktidarının etkin olduğu 1950–1960 dönemi herhangi bir söylemin etkin bir şekilde varlığını sürdürebileceği bir zaman dilimi değildir. Bunun ilk yılları diktatöryal söylemin dışına çıkma mücadelesi olarak değerlendirilebilirken, son bir iki yıllık dönemi de militarist söylemin ciddi bir söylem biçimi olarak gelişmeye başladığı bir aralık olarak ele alınabildiği gibi DP iktidarının ikinci dönemine denk gelen 6–7 Eylül olayları gibi bir toplumsal militaristleşme örneğinden de bahsedilebilir. Yine DP iktidarının son dönemi özellikle iktidar muhalefet ilişkileri bağlamında diktatöryal söylemin kalıntılarının özellikle

iktidarın muhalefete bakışı düzleminde etkin bir şekilde gün yüzüne çıktığı bir dönem olarak da görülebilir. Fakat bu dönemi birçok çalışmada sunulduğu üzere bir demokrasi şenliği olarak değerlendirmek yanlışır aksine seçimler dışında demokrasinin birçok göstergesi söz konusu dönemde uygulama alanı bulmamıştır. 2002 yılı ise Türkiye’de önemli bir iktidar değişimine sahne olduğu kadar çalışmanın bir fikir olarak ortaya çıktığı dönemi de kapsayan bir zaman aralığının başlangıcıdır. Tam da bu ikinci nedenle yani öznel bir gerekçeyle 2002 ve sonrası dönem çalışmaya dâhil edilmemiş sadece bu döneme ilişkin kısa bir tartışmayla yetinilmiştir.

Son olarak, Michel Foucault’un kullandığı yöntemin Türkiye’deki devlet söylemini açıklama noktasındaki problemlerine değinmek gerekir. Tekrarlamak gerekirse Michel Foucault’un ifadelerle odaklanmanın ve böylelikle onlar arasındaki ilişki oyunlarının kendilerini göstermesine imkan vermenin belli bir dönemin hakim söylemini ortaya çıkarmada kullanılabilecek bir yöntem olduğu argümanı bu çalışmada kullanılan temel yöntemi oluşturmaktadır. Yine Foucault’un farklı ifade biçimleri ile ve ifadeler arasındaki ilişkilerin farklılaştığı bir durumla karşılaşılması halinde farklı söylemsel dönemlerden bahsedilebileceği ve bu farklı dönemler arasında kaçınılmaz bir süreklilik olmadığı argümanı çalışmanın ikinci ayağını oluşturmaktadır. Özellikle bu ikinci argümanın Türkiye’ye uyarlanması konuya ilişkin mevcut çalışmaların büyük ölçüde tekil bir devlet söylemi ve bunun karşısında tarihsel olarak evrilen bir devlet söylemi arasında gidip geldiği göz önüne alındığında güçlü eleştirileri beraberinde getirebilecek bir yöne sahiptir.

Yapılacak ilk itiraz belli bir devlet söyleminin hâkim olduğu dönemde daha önceki devlet söylemine ait ifadelerle karşılaşılabileceği ya da tam tersi durumun olabileceğidir. Örneğin militarist argümanlarla sadece militarist söylemsel dönemde değil bahsedilen bütün söylemsel dönemlerde karşımıza çıkabilecektir. Fakat çalışmanın cevabını aradığı soru belli bir söylem biçiminin dominant olduğu ve kendisine yönelik itirazların minimuma indiği ve en az kendisi kadar güçlü bir başka söylemle rekabet etmediği söylemsel dönemlerin olup olmadığıdır. Michel Foucault’un da itiraz etmediği gibi her söylemsel dönemde başka söylem biçimleri bulunabilmekte ve bunlar alt söylem olarak işleyişini sürdürebilmektedirler. Dolayısıyla çalışmada dönemleştirme yapılırken kullanılan üç farklı söylem kendi dönemlerinde hâkim bir

pozisyona sahip olan ve kendilerine karşı itirazın minimuma indirildiği söylemler olarak değerlendirilmelidirler.

İkinci ayrıntı da, hakim söylemleri ele alan bu çalışmada altta işleyişte olan farklı söylem biçimlerine değinilmemiş olmasıdır. Bu durum yeni söylem biçimlerinin kendiliğinden mi ortaya çıktıkları ya da adeta gökten zembille mi indikleri sorusunu beraberinde getirebilecek bir yöne sahiptir. Altta işleyişte olan söylemlerin belli dönemlerde dominant olduğu ve hakim devlet söylemine dönüştükleri argümanı çalışma boyunca bir kabul olarak alınsa da, bu söylemlerin farklı hakim söylemin etkin durumda olduğu dönemlerde ne durumda olduklarına hakim söylemle nasıl halleştiklerine değinilmemiştir. Aktörlerin muhatap oldukları yapılar ve dış koşullar karşısında nasıl bir strateji geliştirdikleri, içinde buldukları farklı alanlar içinde nasıl kendiliklerini sürdürebildikleri sorularına bu çalışmada cevap bulmak zordur. Bu eksiklik Foucault'un dispoitif kavramı ile örneğin Pierre Bourdieu'nun habitus kavramının birlikte değerlendirmeye alınmasıyla giderilebilir. Doğal olarak, her çalışma gibi bu çalışma da belli eksikleri, sorun alanlarını içinde barındırmaktadır ve tam da bu nedenle yeni çalışmalara yön veren bir özelliği vardır.

KAYNAKÇA

- A.P. (1972), **Oniki Mart ve Sonrası, 19 Haziran 1971'den 19 Mayıs 1972'ye Kadar Cereyan Eden Olaylar ve Adalet Partisi'nin Görüşleri**, İkinci Kitap, A.P. Genel Merkezi Yayınları, No: 48, Ankara
- ABADAN-UNAT, Nermin (1981), "Social Change and Turkish Women", **Women in Turkish Society**, Editör: Nermin Abadan-Unat, E. J. Brill, Leiden, ss. 5–32
- AÇIKEL, Fethi (1996), "Entegratif Toplum ve Muarızları: 'Merkez-Çevre' Paradigması Üzerine Eleştirel Notlar", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, ss. 30–69
- AĞAOĞLU, Ahmet (1994), **Serbest Fırka Hatıraları**, İletişim Yayınları, İstanbul
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (2006), "Aşırı Milliyetçi Sağ", **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Editörler: Irvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 189–236
- AHISKA, Meltem (2005), **Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik**, Metis Yayınları, İstanbul
- AHMAD, Feroz (1981), "Military Intervention and the Crisis in Turkey", **MERIP Reports**, No. 93, January, ss. 5–24
- AHMAD, Feroz (1996), **Demokrasi Sürecinde Türkiye 1945–1980**, 2. Baskı, Çeviren: Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul
- AHMAD, Feroz (2002), **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, Çeviren: Yavuz Alagon, Kaynak Yayınları, İstanbul, 3. Baskı
- AHMAD, Feroz (2003), **Turkey: The Quest for Identity**, Oneworld, Oxford
- AHMAD, Feroz (2008), "Politics and Political Parties in Republican Turkey", **The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World**, Volume: 4, Editör: Reşat Kasaba, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 226–265
- AK GÜNLERE (1973), **Ak Günlere: Cumhuriyet Halk Partisi 1973 Seçim Bildirgesi**, Ajans Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara

- AKAR, Rıdvan ve Can Dünder (2008), **Ecevit ve Gizli Arşivi**, İmge Kitabevi, Ankara
- AKÇA, İsmet (2004), “Kolektif Bir Sermayedar Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 225–269
- AKKAYA, Yüksel (2004), “Düzen ve Kalkınma Kısacasında İşçi Sınıfı ve Sendikacılık”, **Neoliberalizmin Tahribatı**, Hazırlayanlar: Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, ss. 139–164
- AKYAZ, Doğan (2006), **Askeri Müdahalelerin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı
- AKYOL, Mustafa (2006), **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek: Yanlış Giden Neydi? Bundan Sonra Nereye?**, Doğan Kitap, İstanbul
- AKŞİN, Sina (2004), **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi**, Kırılmaç Yayınları, Ankara, 5. Baskı
- ALGAN, Ece (2003), “Privatization of Radio and Media Hegemony in Turkey”, **The Globalization of Corporate Media Hegemony**, Editörler: Yahya R. Kamalipour ve Kuldip R. Rampal, State University of New York Press, New York, ss. 169–192
- ALPKAYA, Faruk (2002), “Bir 20. Yüzyıl Akımı: ‘Sol Kemalizm’”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 477–500
- ALTAN, Mehmet (1986), **Süperler ve Türkiye**, Afa Yayınları, İstanbul
- ALTHUSSER, Louis (2005), **For Marx**, Trans. Ben Brewster, Verso, London
- ALTHUSSER, Louis ve Etienne Balibar (2006), **Reading Capital**, Trans. Ben Brewster, Verso, London
- ALTINAY, Ayşegül (2004), **The Myth of Military-Nation, Militarism, Gender, and Education in Turkey**, Palgrave Macmillan, New York

- ALTINAY, Ayşegül (2004a), “Eğitimin Militarizasyonu: Zorunlu Milli Güvenlik Dersi”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 179–200
- ALTINAY, Ayşegül (2005), **Kavram Sözlüğü I: Söylem ve Gerçek**, Editör: Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara
- ALTINAY, Ayşegül (2009), “Tabulaşan Ordu, Yok Sayılan Militarizm: Türkiye’de Metodolojik Militarizm Üzerine Notlar”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Derleyen: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 1245–1257
- ALTINAY, Ayşegül ve Tanıl Bora (2003), “Ordu, Militarizm ve Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 140–154
- ALTUNIŞIK, Meliha Benli, Özlem Tür (2004), **Turkey: Themes and Challenges**, Routledge, London
- ANDERSKİ S. (1981), “Poland”, **Fascism in Europe**, Stuart Joseph Woolf (Edt.), Taylor & Francis, ss. 171–190
- APELDOORN, Bastiaan van (2002), **Transnational Capitalism and the Struggle Over European Integration**, Routledge, London
- ARAT KOÇ, Sedef (2009), “A Cultural Turn in Politics: Bourgeois Class Identity White-Turk Discourses”, **Hegemonic Transitions, the State and Neoliberal Crisis in Capitalism**, Editör: Yıldız Atasoy, Routledge, London, ss. 209–226
- ARAT, Yeşim (2000), “1980’ler Türkiye’inde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı”, **Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme**, Editörler: Ersin Kalaycıoğlu ve Ali Yaşar Sarıbay, Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 435–446
- ARAT, Yeşim (2000a) “From Emancipation To Liberation: The Changing Role of Women in Turkey’s Public Realm”, **Journal of International Affairs**, Fall 2000, Volume: 54, No: 1, ss. 108–123.

- ARCAYÜREK, Cüneyt (1983), **Cüneyt Arca Yürek Açıklıyor 5: Demirel Dönemi, 12 Mart Darbesi: 1965–1971**, Bilgi Yayınevi, Ankara
- ARCAYÜREK, Cüneyt (2001), **Sessiz Darbe**, Bilgi Yayınevi, Ankara
- ARCAYÜREK, Cüneyt (2003), **Uzakta Kalan Tarih**, Bilgi Yayınevi, Ankara
- ARCAYÜREK, Cüneyt (2007), **Derin Devlet: 1950–2007**, Detay Yayıncılık, Ankara
- ARENDT, Hannah (1985), **The Origins of Totalitarianism**, Harcourt, Inc., San Diego
- ARIKAN, E. Burak (1998), “The Programme of the Nationalist Action Party: An Iron Hand in a Velvet Glove?”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 34, No. 4, October, ss. 120–134
- ARIKAN, E. Burak (2008), **Türk Sağının Türk Sorunu: Milliyetçi Hareket Partisi**, Agora Kitaplığı, İstanbul
- ARSLAN, Emre (2004), “Faşizmin Siyaseti: MHP’nin İktidar Bloku Karşısında Değişen Strateji ve Konumları”, **2000’li Yıllarda Türkiye: Sürekli Kriz Politikaları**, Editörler: Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis, İstanbul, ss. 148–172
- ARSLAN, Zühtü (2005), “Türkiye’de Anayasacılık Hareketleri ve Liberalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 272–306
- ASLAN, Şükrü (2004), **1 Mayıs Mahallesi: 1980 Öncesi Toplumsal Mücadeleler ve Kent**, İletişim Yayınları, İstanbul
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1997), **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: II (1906–1938), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, No. 1, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1997a), **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, Cilt: III (1918–1937), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, No. 1, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara

- ATATÜRK, Kemal (2005), **Nutuk 1919–1927**, Zeynep Korkmaz (Haz.), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 4. Baskı
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (2005a), **Atatürk’ün Bütün Eserleri**, Cilt: 17, (18 Eylül 1924 – 27 Eylül 1925), Kaynak Yayınları, İstanbul
- ATAY, Falih Rıfkı (1951), “Atatürk ve Dil”, **Türk Dili ve Edebiyat Dergisi**, Cilt: 1, Sayı: 3, Aralık, ss. 124–125
- AYATA, Ayşe (1997), “The Emergence of Identity Politics in Turkey”, **New Perspectives on Turkey**, No. 17, Fall, ss. 59–73
- (AYDEMİR), Şevket Süreyya (1934), “Programlı Devletçilik”, **Kadro: Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı: 34, T. Evvel 1934, ss. 5–13
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1966), **Tek Adam: Mustafa Kemal (1922–1938)**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2. Baskı
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1974), **Suyu Arayan Adam**, Remzi Kitabevi, İstanbul
- AYDEMİR, Şevket Süreyya (1993), **Menderes’in Dramı?**, Remzi Kitabevi, İstanbul
- AYDIN, M. Kemal (2005), “Türkiye Ekonomisi: Krizlerin Sorumlusu Kim?”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 102, ss. 92–102
- AYDIN, Suavi (2003), “Sosyalizm ve Milliyetçilik: Galiyefizmden Kemalizme Türkiye’de Üçüncü Yol Arayışları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 438–482
- AYDIN, Suavi (2004), “Batılılaşma Karşısında Arkeoloji ve Klasik Çağ Araştırmaları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 403–427
- AYOUB, Mohammed (1997), “Defining Security: A Subaltern Realist Perspective”, **Critical Security Studies: Concepts and Strategies**, Editörler: Keith Krause ve Michael Charles Williams, Routledge, London, ss. 121–147

- BAHÇELİ, Devlet (2000), “MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli’nin TBMM Grup toplantısında yaptığı konuşma...”, 11 Nisan 2000, <http://www.belgenet.com>
- BALCI, Ali (2007), “Diskors ve Pratik Olarak Dış Politika”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt: 4, Sayı: 15, Güz, ss. 67–87
- BALCI, Ali (2009) “Devletin Hafızasında Dersim”, **Anlayış: Aylık Siyaset, Ekonomi, Toplum Dergisi**, Sayı: 79, Aralık 2009, ss. 32–34
- BALÇIK, M. Berk (2003), “Milliyetçilik ve Dil Politikaları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt: 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 777–787
- BALİ, Rifat N. (1998), “İşadamları ve Siyaset: Pragmatik Bir Aşk Hikâyesi”, **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 114, Ekim, ss. 31–37
- BALİ, Rifat N. (2006), “The Politics of Turkification during the Single Party Period”, **Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities**, Editör: Hans-Lukas Kieser, I.B.Tauris, London, ss. 43–49
- BALİ, Rifat N. (2009), **Tarz-ı Hayat’tan Life Style’a**, İletişim Yayınları, İstanbul, 8. Baskı
- BALINKHORN, Martin (1994), **Mussolini and Fascist Italy**, Routledge, London
- BANOĞLU, Ahmet Niyazi (1967), **Nükte ve Fıkralarla Atatürk**, Cilt: 1, Garanti Matbaası, İstanbul
- BARAMOĞLU, Ali (2002), “Seçim Öncesi Toplumsal İklim ve Parametreler”, **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı 162, Eylül, ss. 38–41
- BARLAS, Dilek (1998), **Etatism and Diplomacy in Turkey: Economic and Foreign Policy Strategies in an Uncertain World, 1929–1939**, Brill, Leiden
- BARLAS, Mehmet (2001), **Turgut Özal’ın Amları**, Birey Yayıncılık, İstanbul
- BARNET, Richard J. (1981), **Real Security: Restoring American Power in a Dangerous Decade**, Simon and Schuster, New York

- BARRETT, Michele (2000), **Marx'tan Foucault'ya İdeoloji**, Çeviren: Ahmet Fethi, Mavi Ada Yayıncılık, İstanbul
- BARRETT, Roby Carol (2007), **The Greater Middle East and the Cold War: US Foreign Policy Under Eisenhower and Kennedy**, I.B.Tauris, London
- BARTON, Simon (2004), **A History of Spain**, Palgrave, Great Britain
- BAŞAR, Ahmet Handi (1946), **Aziz Milli Şef İnönü'ye Açık Dilekçe, 10 Mayıs Nutukları Dolayısıyla**, Gün Basımevi, İstanbul
- BAŞKAN, Filiz (2004), “The Political Economy of Islamic Finance in Turkey: The Role of Fethullah Gülen and Asya Finans”, **The Politics of Islamic Finance**, Editörler: Clement M. Henry ve Rodney Wilson, Edinburgh University Press, Edinburgh, ss. 216–239
- BATUR, Muhsin (1985), **Anılar ve Görüşler: Üç Dönemin Perde Arkası**, 3. Baskı, Milliyet Yayınları, İstanbul
- BAUMAN, Zygmunt (1999), **Sosyolojik Düşünmek**, Çeviren: Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- BAYAR, Celal (1951), **Celal Bayar Diyor Ki (1920–1950): Nutuk Hitabe Beyanat Hasbihal**, Hazırlayan: Nazmi Sevgen, Tan Matbaası, İstanbul
- BAYRAMOĞLU, Ali (2001), **28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi**, Birey Yayınları, İstanbul
- BAYRAMOĞLU, Ali (2004), “Asker ve Siyaset”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 59–118
- BAYRAMOĞLU, Sonay (2005), **Yönetişim Zihniyeti: Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü**, İletişim Yayınları, İstanbul
- BAYRAMOĞLU ÖZUĞURLU, Sonay (2009), Türkiye’de Devletin Dönüşümü: Parlamenter Popülizmden Piyasa Despotizmine”, **Küreselleşme, Kriz ve**

- Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Derleyenler: Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 261–302
- BE’ERİ, Eliezer (1982), “The Waning of the Military Coup in Arab Politics”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 18, Issue: 1, January, ss. 69–128
- (BELGE), Burhan Asaf (1932), “Arkada Kalan Darülfünun”, **Kadro: Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı: 8, Ağustos 1932, ss. 47–48
- (BELGE), Burhan Asaf (1933), **Kadro: Aylık Fikir Mecmuası**, Cilt: 2, Sayı: 20, Ağustos, ss. 24–28
- BELGE, Murat (1992), **12 Yıl Sonra 12 Eylül**, Birikim Yayınları, İstanbul
- BELGE, Murat (2004), “Sol”, Çeviren: Nait Satlıkan, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Irvin Editörler: C. Schick ve E. Ahmet Tonak, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 159–188
- BELGE, Murat (2008), “Önsöz”, **Türkiye’de Asker ve Siyaset**, Levent Ünsaldı, Çeviren: Orçun Türkay, Kitap Yayınevi, İstanbul, ss. 7–11
- BELGE, Murat (2009), “Türkiye’de Siyasi Düşüncenin Ana Çizgileri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editörler: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 39–62
- BERGER, Mark T. (2006), “The Neoliberal Ascendancy and East Asia: Geo-politics, Development Theory and the End of the Authoritarian Developmental State in South Korea”, **Neoliberal Hegemony: A Global Critique**, Editörler: Dieter Plehwe, Bernhard Walpen ve Gisela Neunhöffer, Routledge, London, ss. 105–119
- BERGER, Peter (2003), “The League of Nations and Interwar Austria: Critical Assessment of a Partnership in Economic Reconstruction”, **The Dollfuss/Schuschnigg Era in Austria: A Reassessment**, Editörler: Günter Bischof, Anton Pelinka, Alexander Lassner, Transaction Publishers, ss. 73–92

- BERKSOY, Biriz (2007), “Neo-liberalizm ve Toplumsalın Yeniden Kurgulanması: 1980 Sonrası Batı’da ve Türkiye’de Polis Teşkilatları ve Geçirdikleri Yapısal Dönüşüm”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 109, ss. 35–65
- BERKTAY, Halil (2009), “Özal’dan Ak Parti’ye”, **Taraf**, 22 Ekim
- BERKTAY, Halil (2009a), “Şimdi, Kültürel İyimserlik Umudu”, **Taraf**, 15 Ekim
- BEST, Seteven ve Douglas Kellner (1998), **Postmodern Teori, Eleştirel Soruşturmalarda**, Çeviren: Mehmet Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- BİLA, Hikmet (1987), **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası**, Milliyet Yayınları, İstanbul
- BİLA, Hikmet (1999), **CHP, 1919–1999**, Doğan Kitap, İstanbul
- BİRAND, Mehmet Ali (1986), **Türkiye’nin Ortak Pazar Macerası (1959–1985)**, Milli Yayınları, 2. Baskı
- BİRAND, Mehmet Ali (2007), **Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu**, Doğan Kitap, İstanbul, 16. Baskı
- BLOCH, Marc (1995), **Feodal Toplum**, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yayınları, Ankara
- BOBBIO, Norberto (1989), **Democracy and Dictatorship: The Nature and Limits of State Power**, İngilizceye Çeviren: Peter Kennealy, University of Minnesota Press, Minneapolis
- BORA, Tanıl (2003), “Alparslan Türkeş”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 686–695
- BORA, Tanıl (2003a), “Liberalizm ve Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 731–750

- BORA, Tanıl (2004), “Ordu ve Milliyetçilik”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 163–178
- BORA, Tanıl (2005), “Turgut Özal”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editörler: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 589–601
- BORA, Tanıl (2005a), “Süleyman Demirel”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editörler: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 550–577
- BORA, Tanıl (2005b), “Adnan Menderes”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editörler: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 482–507
- BORA, Tanıl (2009), “Türkiye’de Faşist İdeoloji: ‘Hürriyet Değil Faşizm Gibi Bir İdare İstiyoruz’”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editörler: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 349–369
- BORA, Tanıl (2009a), “Süleyman Demirel”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editörler: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 502–514
- BORA, Tanıl ve Kemal Can (2004), **Devlet ve Kuzgun: 1990’lardan 2000’lere MHP**, İletişim Yayınları, İstanbul
- BORA, Tanıl ve Selda Çağlar (2004), “Modernleşme ve Batılılaşmanın Bir Taşıyıcısı Olarak Sivil Toplum Kuruluşları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Modernleşme ve Batıcılık**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 336–350
- BORATAV, Korkut (1974), **100 Soruda Türkiye’de Devletçilik**, Gerçek Yayınevi, İstanbul
- BORATAV, Korkut (1984), “Türkiye’de Devletçilik”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 412–418

- BORATAV, (1988), “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Devletçilik ve Ekonomik Yapı”,
Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi, Cilt: 6, Genel Yayın
Yönetmeni: Murat Belge, İletişim, İstanbul, ss. 1886–1887
- BORATAV, Korkut (1996), “İktisat Politikaları: 1980–1994,” **Cumhuriyet Dönemi
Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 13, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim
Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 159–215
- BORATAV, Korkut (2006), **Türkiye İktisat Tarihi 1908–2005**, İmge Yayınları,
Ankara, 10. Baskı
- BORATAV, Korkut (2009), “Bir Çevrimin Yükseliş Aşamasında Türkiye Ekonomisi”,
Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm, Derleyenler: Nergis
Mütevellioglu ve Sinan Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,
ss. 1–24
- BORATAV, Korkut, Yakup Kepenek, Erol Taymaz, ve diğerleri (1998), “Kamu
İşletmeleri ve Özelleştirme Deneyimi: Sorunlar ve Politika Seçenekleri”,
Toplum ve Bilim, Sayı: 77, Yaz, ss. 100–134
- BOURDIEU, Pierre (1998), “The Essence of Neoliberalism”, **Le Monde
Diplomatique**, English Edition, December, 25 Mart 2008 tarihinde indirildi,
[<http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu>].
- BOURDIEU, Pierre ve Loic Wacquant (2001), “NewLiberalSpeak: Notes on the New
Planetary Vulgate”, **Radical Philosophy**, Volume: 105, January/February, ss.
2–5
- BOURDIEU, Pierre, (1998a), “A Reasoned Utopia and Economic Fatalism”, **New
Left Review**, Volume: 227, January/ February, ss. 123–130
- BOYER, Paul S. (2001), “Fear, Security and the Apocalyptic World View: The Cold
War’s Cultural Impact and Legacy”, **Clarke Center for the Interdisciplinary
Study of Contemporary Issues**, Dickinson College

- BOZARSLAN, Hamit (2003), “Kürt Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1989–2000)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 841–870
- BOZARSLAN, Hamit (2006), “Kemalism, Westernization and anti-Liberalism”, **Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities**, Editör: Hans-Lukas Kieser, I.B.Tauris, London, ss. 28–34
- BOZARSLAN, Hamit (2009), “Türkiye’de Siyasi Şiddetin Fikri Kaynakları”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editör: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 370–385
- BOZDAĞLIOĞLU, Yücel (2003), **Turkish Foreign Policy and Turkish Identity, A Constructivist Approach**, Routledge, New York
- BOZDEMİR, Mevlüt (1982), **Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 489, Ankara
- BOZDEMİR, Mevlüt (1984), “Ordu Siyaset İlişkileri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 10, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul
- BOZKIR, Gürcan (2000), “Türk Kadınının Siyasi Haklarını Kazanması ve Türk Kadınlar Birliği”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 75, Cilt: 13, Mart 2000, ss. 21–26
- BROMLEY, Simon (1994), **Rethinking Middle East Politics**, Polity Press, Cambridge
- BROWN, Nicholas and Imre Szeman (2000), “Introduction: Field Work in Culture”, **Pierre Bourdieu: Fieldwork in Culture**, Editörler: Nicholas Brown ve Imre Szeman, Rowman & Littlefield, Lanham, ss. 1–17
- BRUÏNESSEN, Martin van (1994), “Genocide in Kurdistan? The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937–38) and the Chemical War against the Iraqi Kurds (1988)”, **Conceptual and Historical Dimensions of Genocide**, Editör: George J. Andreopoulos, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, ss. 141–170.

- BRUINESSEN, Martin van (2006), **Ağa, Şeyh, Devlet**, Çeviren: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul
- BUĞRA, Ayşe (1997), **Devlet ve İşadamları**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul
- BUĞRA, Ayşe (1998), “Class Culture and State: An Analysis of Interest Representation by Two Turkish Business Associations”, **The International Journal of Middle East Studies**, Volume: 30, No: 4, November, ss. 521–539
- BUĞRA, Ayşe (2002), “Labour, Capital, and Religion: Harmony and Conflict among the Constituency of Political Islam in Turkey”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 38, No: 2, April, ss. 187–204
- BÜRÜN, Vecdi (1960), **Şanlı Türk Ordusunun Zaferi: Kansız İhtilal**, Ekicigil Matbaası
- C.H.F. Nizamnamesi (1927), **Cumhuriyet Halk Fırkası Nizamnamesi**, TBMM Matbaası, Ankara
- C.H.F. Program (1931), **C.H.F. Program**, TBMM Matbaası, Ankara
- C.H.P. (1937), **C.H.P. 1936 İl Kongreleri**, Ulus Basımevi, Ankara
- C.H.P. (1938), **Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayının Fevkalade Toplantısı**, Tüzük Komisyonu Lahiyası, 26.XII.1938
- C.H.P. Nizamnamesi (1939), **C.H.P. Nizamnamesi**, Ulus Basımevi, Ankara
- C.H.P. Programı (1935), **C.H.P. Programı**, Ulus Basımevi, Ankara
- C.H.P. Tüzük (1935), **C.H.P. Tüzüğü**, Ulus Matbaası, Ankara
- C.S. (1965), **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 27, Toplantı: 4, 78inci Birleşim, 7.5.1965, Cuma
- C.S. (1965a), **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 24, Toplantı: 4, 32inci Birleşim, 28.1.1965, Perşembe
- C.S. (1966), **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 32, Toplantı: 5, 40ıncı Birleşim, 3.2.1966, Perşembe

- C.S. (1967), Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Dönem: 1, Cilt: 38, Toplantı: 6, 28inci Birleşim, 3.2.1967, Cuma
- C.S. (1968), **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 47, Toplantı: 7, 51inci Birleşim, 13.6.1968, Perşembe
- C.S. (1968a), Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Cilt: 45, Toplantı: 7, 27inci Birleşim, 4.2.1968, Pazar
- C.S. (1969), **Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 50, 25inci Birleşim, Toplantı: 6, 28.1.1969, Salı
- CAMPBELL, David (1998), **Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity**, University of Minnesota Press: Minnesota
- CAN, Yasemin İpek (2007), “Türkiye’de Sivil Toplumunu Yeniden Düşünmek: Neoliberal Dönüşümler ve Gönüllülük”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 108, ss. 88–128
- CANGUILHEM, Georges (2006), “The Death of Man, or Exhaustion of the Cogito”, İngilizceye Çeviren: Catherine Porter, **The Cambridge Companion to Foucault**, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 74–94
- CANOVAN, Margaret (2000), “Arendt’s Theory of Totalitarianism: A Reassessment”, **The Cambridge Companion to Hannah Arendt**, Editör: Dana Richard Villa, Cambridge University Press, ss. 25–53
- CARROLL, David (1994), “The Subject of Archaeology of the Sovereignty of the Episteme”, **Michel Foucault: Critical Assesments**, Volume: 1, Editör: Barry Smart, Routledge, London, ss. 155–175
- CARROLL, William K. ve Colin Carson (2006), “Neoliberalism, Capitalist Class Formation and the Global Network of Corporations and Policy Groups”, **Neoliberal Hegemony: A Global Critique**, Editörler: Dieter Plehwe, Bernhard Walpen ve Gisela Neunhöffer, Routledge, London, ss. 51–69

- CASTORIADIS, Cornelius (1993), **Dünyaya, İnsana ve Tabiata Dair**, Çeviren: Hülya Tufan, İletişim Yayınları, İstanbul
- CAYMAZ, Birol (2007), **Türkiye’de Vatandaşlık Resmi İdeoloji ve Yansımaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- CEBESOY, Ali Fuat (1960), **Siyasi Hatıralar: II Kısım**, Doğan Kardeş Yayınları A. Ş. Basımevi, İstanbul
- CELASUN, Merih ve Dani Rodrik (1989), “Debt, Adjustment and Growth: Turkey”, **Developing Country Debt and Economic Performance**, Editörler: Jeffry D. Sach ve Susan Collins, Vol. 3, University of Chicago Press, Chicago
- CEMAL, Hasan (1989), **Özal Hikâyesi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 5. Baskı
- CENGİZ, Kurtuluş, Önder Küçükural, Uğraş Ural Tol ve Bahattin Akşit (2005), “Türkiye ve Ortadoğu’da Sivil Toplum Tartışmaları”, **Sivil Toplum ve Demokrasi**, Hazırlayan: Lütfi Sunar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, ss. 213–263
- CHANDLER, Daniel (2002), **Semiotics: The Basics**, Routledge, London
- CİZRE SAKALLIOĞLU, Ümit (1995), “Türkiye’de Yeni Sağ, Siyasallaşma, Meşruiyet ve Sivil Toplum İlişkisi: Hayaller ve Gerçekler”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 68, Kış 1995, ss. 66–86
- CİZRE SAKALLIOĞLU, Ümit (1996), “Liberalism, Democracy and the Turkish Center-Right: The Identity Crisis of the True Path Party”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 32, No: 2, April, ss. 142–161
- CİZRE SAKALLIOĞLU, Ümit ve Erinç Yeldan (2000), “Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s”, **Development and Change**, Volume: 31, No: 1, ss. 481–508
- CİZRE, Ümit (2002), “Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri: Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 156–179

- CİZRE, Ümit (2002a), “Tansu Çiller: Lusting for Power and Undermining Democracy”, **Political Leaders and Democracy in Turkey**, Editörler: Metin Heper ve Sabri Sayarı, Lexington Books, Lanham, ss. 199–215
- CİZRE, Ümit (2002b), “From Ruler to Pariah: The Life and Times of the True Path Party”, **Turkish Studies**, Volume: 3, Number: 1, 2002, ss. 82–101
- CİZRE, Ümit (2004), “Egemen İdeoloji ve Türk Silahlı Kuvvetleri Kavramsal ve İlişkisel Bir Analiz”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 135–161
- CİZRE, Ümit (2008), “Ideology, Context, and Interest: The Turkish Military”, **The Cambridge History of Turkey: Turkey in the Modern World**, Volume: 4, Editör: Reşat Kasaba, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 301–332
- CİZRE-SAKALLIOĞLU, Ümit (1993), **AP-Ordu İlişkileri: Bir İnkilemin Anatomisi**, İletişim Yayınları, İstanbul
- CİZRE-SAKALLIOĞLU, Umit (1997), “The Anatomy of the Turkish Military’s Political Autonomy”, **Comparative Politics**, Vol. 29, No. 2, January, ss. 151–166
- CLARKE, Simon (1991), “State Class Struggle and the Reproduction of Capital”, **The State Debate**, Editör: Simon Clarke, Basingstoke, Macmillan, ss.183–203
- CLIFF, Tony (1973), “Lenin and the Revolutionary Party”, **International Socialism**, Number: 58, May, ss. 10–14
- CORNELL, Svante E (2000), “Turkey: Return to Stability”, **Seventy-five Years of the Turkish Republic**, Editör: Sylvia Kedouries, Routludge, London, ss. 209–234
- COŞAR, Simten (2003), “Milliyetçi Liberalizmden Liberal Milliyetçiliğe”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editör: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 718–730

- COŞAR, Simten (2002/2003), “Türkiye Bağlamında Yeni Siyaset: Yeni Bir Siyasal Etiğe Doğru”, **Doğu Batı**, Yıl: 6, Sayı: 21, Kasım, Aralık, Ocak, ss. 103–115
- COŞAR, Simten ve Metin Yeğenoğlu (2009), “The Neoliberal Restructuring of Turkey’s Social Security System”, **Monthly Review**, Volume: 60, Number: 11, April
- COUTURIER, Kelly (1997), “Anti-Secularism Eclipses Insurgency as Army’s No. 1 Concern”, **The Washington Post**, 5 April
- CURTIS, Michael (1979), **Totalitarianism**, Transaction Publishers, London
- ÇAĞAPTAY, Soner (2003), “Otuzlarda Türk Milliyetçiliğinde Irk, Dil ve Etnisite”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editör: Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 245–262
- (ÇAĞLAR), Behçet Kemal (1935), “Gönüllü Sanat”, **Ülkü: Halkevleri Mecmuası**, Cilt: Dört, Sayı: Yirmiüç, İkinci Kanun 1935
- ÇAHA, Ömer (1999), **Sivil Toplum, Aydınlar ve Demokrasi**, İz Yayıncılık, İstanbul
- ÇAHA, Ömer (2003), **Aşkın Devletten Sivil Topluma**, Gendaş Kültür, İstanbul, 2. Baskı
- ÇAVDAR, Tefik (1984), “Serbest Fırka”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 8, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 2052–2059
- ÇAVDAR, Tefik (1984a), “Halkevleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 878–884
- ÇAYIR, Kenan (2007), **Islamic Literatur in Contemporary Turkey, From Epic to Novel**, Palgrave Macmillan, New York
- ÇAYIR, Kenan (2008), “The Emergence of Turkey’s Contemporary ‘Muslim Democrats’”, **Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the**

- Justice and Development Party**, Editör: Ümit Cizre, Routledge, London, ss. 62–79
- ÇELİK, Nur Betül (2002), “Kemalizm: Hegemonik Bir Söylem”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 75–91
- ÇINAR, Alev ve Burak Arkan (2002), “The Nationalist Action Party: Representing the State, the Nation or the Nationalists?”, **Turkish Studies**, Volume: 3, Issue: 1, 2002, ss. 25–40
- ÇINAR, Menderes (1996), “Postmodern Zamanların Kemalist Projesi”, **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 91, Ekim, ss. 32–39
- ÇINAR, Menderes (1997), “Yükselen Değerlerin İşadamı Cephesi: MÜSİAD”, **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 95
- ÇINAR, Menderes ve Burhanettin Duran, “The Specific Evolution of Contemporary Political Islam in Turkey and its ‘Difference’”, **Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party**, Editör: Ümit Cizre, Routledge, London, ss. 17–40
- ÇİLLER, Tansu (ty), **Türkiyem**, Genç Büro Matbaası
- ÇİLLER, Tansu (1995), **Başbakan Tansu Çiller’in Konuşmaları (4 Ocak–30 Mayıs 1995)**, Başbakanlık Basın Merkezi, Ankara
- D.M. (1982), **Danışma Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt: 2, Yasama Yılı: 1, 39uncu Birleşim, 20 Ocak 1982, Çarşamba
- D.M. (1983), “Milli Güvenlik Kurulu ve Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği Kanunu Tasarısı ve Anayasa, Bütçe-Plan, Milli Savunma, İçişleri ve Dışişleri Komisyonları Raporları (1/747)”, Sıra Sayısı: 587, **Danışma Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt: 22, Yasama Yılı: 2, 170inci Birleşim, 5 Ekim 1983, Çarşamba

- DAĞI, İhsan (2003), “İnsan Hakları Demokratikleşme Tartışmaları ve Avrupa Birliği”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Editörler: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, ss. 247–284
- DAHL, Robert A. (1996), **Demokrasi ve Eleştirileri**, Çeviren: Levent Köker, Yetkin Yayınları, Ankara
- DALDAL, Aslı (2004), “The New Middle Class as a Progressive Urban Coalition: The 1960 Coup d’Etat in Turkey”, **Turkish Studies**, Volume: 5, No: 3, Autumn, ss. 75–102
- DAVER, Bülent (1972), “Atatürk’ün Yeni Türk Devleti’nin Siyasi ve Ekonomik Sistemi Hakkında Düşünceler”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarm**, Cilt: IX, Sayı: 52, Ocak 1972, ss. 4–7
- DAVIDSON, Arnold I. (2002), “Arkeoloji, Geneoloji, Etik”, Çeviren: Veli Urhan, **Foucault ve Bilginin Arkeolojisi**, Derleyenler: Veli Urhan, Paradigma, İstanbul
- DE GRAND, Alexander J. (2000), **Italian Fascism: Its Origins and Development**, University of Nebraska Press, Nebraska.
- DELEUZE, Gilles (2006), **Foucault**, İngilizceye Çeviri ve Editörler: Sean Hand, Continuum, London
- DEMARTİNO, George (2000), **Global Economy, Global Justice: Theoretical Objections and Policy Alternatives to Neoliberalism**, Routledge, London
- DEMİR, Ömer (2005), “‘Anadolu Sermayesi’ ya da ‘İslamcı Sermaye’”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 870–886
- DEMİRCİ, Aliyar (2005), “Ali Fuat Başgil”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 282–299

- DEMİREL, Ahmet (2002), “İsmet İnönü”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 124–133
- DEMİREL, Ahmet (2005), “Milli Mücadele Döneminde Birinci Meclis’teki Liberal Fikirler ve Tartışmalar”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 165–184
- DEMİREL, Ahmet (2007), **Birinci Meclis’te Muhalefet: İkinci Grup**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul
- DEMİREL, Meral (2007), “‘Oybirlikli Demokrasi’ Açısından 1920–1945 Arasında TBMM’deki Oylamalar”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Mehmet Ö. Alkan, Derleyenler: Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, İletişim, İstanbul, ss. 725–750
- DEMİREL, Süleyman (1965), **Yazdıkları ve Söyledikleri**, Adalet Partisi Genel Merkezi Neşriyatı, Ankara
- DEMİREL, Süleyman (1973), **1971 Buhranı ve Aydınlığa Doğru**, Doğu Ltd. Şti. Matbaası, Ankara
- DEMİREL, Süleyman (1999), **Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel’in Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde Yaptığı Konuşmalar**, Ankara
- DEMİREL, Süleyman (ty), **Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel’in Yıllık Basın Toplantıları: 1993–1999**, Başbakanlık Basımevi, Ankara
- DEMİREL, Tanel (2004), **Adalet Partisi: İdeoloji ve Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul
- DEMİREL, Tanel (2005), “Adalet Partisi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 548–583
- DEMİRÖZ, Demir ve Ahmet Öncü (2009), “Türkiye’de Piyasa Toplumunun Oluşumunda Hegemonyanın Rolü: Bir Gerçeklik Projesi Olarak Beyaz Türklük”, **Şerif Mardin’e Armağan**, Ahmet Öncü ve Orhan Tekelioğlu (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 171–199

- DERRİDA, Jacques (1984), **Of Grammatology**, İngilizceye Çeviren: Gayatri Chakravorty Spivak, The John Hopkins University Press, Baltimore
- DODD, C. H. (1979), **Democracy and Development in Turkey**, University of Hull, Great Britain
- DODD, Clement Henry (1969), **Politics and Government in Turkey**, Manchester University Press, Manchester
- DOĞAN, Ali Ekber (2006), “Siyasal Yansımalarıyla İslamcı Sermayenin Gelişme Dinamikleri ve 28 Şubat Süreci,” **Mülkiye**, Sayı: 252, Cilt: XXX, Güz, ss. 47–68
- DREYFUS, Hubert ve Paul Rabinow (1983), **Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics**, The University of Chicago Press, Chicago
- DUMÉNIL, Gérard ve Dominique Lévy (2005), “The Neoliberal (Counter-) Revolution”, **Neoliberalism: A Critical Reader**, Editörler: Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, Pluto Press, London, ss. 9–19
- DURAN, Burhanettin (2006), “JDP and Foreign Policy as an Agent of Transformation”, **The Emergence of a New Turkey: Democracy and AK Party**, Editör: M. Hakan Yavuz, The University of Utah Press, Utah, ss. 281–305
- DURAN, Burhanettin (2007), Türkiye’nin Dönüşümünde Aydınların Rolü”, **Dönüşüm Sürecinde Türkiye: Aktörler, Alanlar, Sorunlar**, Editörler: Davut Dursun, Burhanettin Duran ve Hamza Al, Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 171–208
- DURAN, Burhanettin (2008), “The Justice and Development Party’s ‘New Politics’: Steering toward Conservative Democracy, a Revised Islamic Agenda or Management of New Crises”, **Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party**, Editör: Ümit Cizre, Routledge, London, ss. 80–106
- DURDUN, Davut (1999), **Demokratikleşemeyen Türkiye**, İşaret Yayınları, İstanbul

- DURSUN, Davut (2001), **27 Mayıs Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, Şehir Yayınları, İstanbul
- DURSUN, Davut (2003), **12 Mart Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, Şehir Yayınları, İstanbul
- DURSUN, Davut (2005), **12 Eylül Darbesi: Hatıralar, Gözlemler, Düşünceler**, Şehir Yayınları, İstanbul
- DUVERGER, Maurice (1955), **Political Parties: Their Organization and Activity in the Modern State**, İngilizceye Çeviren: Barbara and Robert North, Methuen and Co. Ltd., London
- EAGELTON, Terry (1990), **The Ideology of Aesthetic**, Basil Blackwell, Oxford
- EDER, Mine (2004), “Populism as a Barrier to Integration with the EU: Rethinking the Copenhagen Criteria”, **Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues**, Editörler: Mehmet Uğur ve Nergis Canefe, Routledge, London, pp. 49–74
- EKİNCİ, Nazım Kadri (1998), “Türkiye’de 1980 Sonrası Kriz Dinamikleri ve İntibak Mekanizmaları”, **Toplum ve Bilim**, Sayı 77, Yaz, ss. 7–28
- ELLIOT, Matthew (2004), “New Iran and the Dissolution of Party Politics under Reza Shah”, **Men of Order: Authoritarian Modernization Under Atatürk and Reza Shah**, Editörler: Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher, I.B.Tauris, London, ss. 65–97
- EMRENCE, Cem (2005), “Dünya Krizi ve Türkiye’de Toplumsal Muhalefet Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 213–216
- EMRENCE, Cem (2006), **99 Günlük Muhalefet: Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul
- ENLOE, Cynthia H. (2000), **Maneuvers: The International Politics of Militarizing Women’s Lives**, University of California Press, Berkeley

- ENSOR, Sir Robert (1960), “Political Institutions in Europe: Political Issues and Political Thought” **The New Cambridge Modern History, Volume XII, The Era of Violence 1898–1945**, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 73–99
- ERCAN, Fuat (2004), “Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği: Türkiye’nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Bakış”, **Neoliberalizmin Tahribatı**, Hazırlayanlar: Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, ss. 9–43
- ERDOĞAN TOSUN, Gülgün (2001), **Demokratikleşme Perspektifinden Devlet Sivil Toplum İlişkisi**, Alfa Yayınları, İstanbul
- ERDOĞAN, Mustafa (2003), “Türk Politikasında Bir Reformist: Turgut Özal”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Editörler: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, ss. 15–31
- ERDOĞAN, Nemci ve Fahriye Üstüner (2005), “1990’larda ‘Siyaset Sonrası’ Söylemler ve Demokrasi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 658–666
- ERER, Tekin (1963), **Türkiye’de Parti Kavgaları**, Ticaret Postası Matbaası, İstanbul
- ERGUR, Ali (2002), “Gerçeklik Tanımlayıcısı Olarak Görsellik ve Türkiye’de Siyasetin Gösterileşmesi”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 93, Yaz, ss. 7–28
- ERGÜL, Ayşegül ve Simten Coşar (2004/1005), “Siyaset-İdeoloji-Eğitim: YÖK Tartışmalarının Resmi Sınırları Üzerine”, **Doğu Batı**, Yıl: 8, Sayı: 30, Kasım, Aralık, Ocak, ss. 45–61
- ERHAN, Çağrı (2004), “1945–1960: ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran, Cilt I, (10. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 522–575
- ERHAN, Çağrı (2004a), “1960–1980: ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**,

- Editör: Baskın Oran, Cilt I, (10. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 681–715
- ERHAN, Çağrı ve Tuğrul Arat (2008), “1980–1990: AT’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran (Edt.), Cilt II, (8. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 83–101
- EROĞLU, Cem (1970), **Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi**, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara
- EROĞLU, Cem (2006), Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945–1971”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Editörler: Irvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 112–158
- ERSANLI, Büşra (2006), **İktidar ve Tarih: Türkiye’de ‘Resmi Tarih’ Tezinin Oluşumu, 1929–1937**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ERTEN, Bağış ve Görkem Doğan (2002), “Cumhuriyet’in Cumhuriyet’i: Cumhuriyet Gazetesi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 501–512
- ERYILMAZ, Bilal (2007), “Değişen Kamu Yönetimi Anlayışı ve Bürokrasi”, **Dönüşüm Sürecinde Türkiye: Aktörler, Alanlar, Sorunlar**, Editörler: Davut Dursun, Burhanettin Duran ve Hamza Al, Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 526–544
- ESDAILE, Charles J. (2000), **Spain in the Liberal Age: From Constitution to Civil War, 1808–1939**, Blackwell Publisher, Oxford.
- ESPOSITO, John L. (2003), “Islam and Civil Society”, **Modernizing Islam: Religion in the Public Sphere in Europe and the Middle East**, Editörler: John L. Esposito ve François Burgat, Rutgers University Press, New Brunswick, ss. 69–100
- EVREN, Kenan (1990), **Kenan Evren’in Anıları**, Milliyet Yayınları, 4. Baskı, İstanbul

- EVREN, Kenan (1995), **Unutulan Gerçekler**, Tisamat, Ankara
- EVREN, Kenan (1997), **12 Eylül'den Önce ve Sonra: Ne Demişlerdi? Ne Dediler? Ne Diyorlar?**, Milliyet Kitaplar, İstanbul
- FELDMAN, Gerald D. (1997), **The Great Disorder: Politics, Economics, and Society in the German Inflation, 1914–1924**, Oxford University Press, Oxford
- FINER, Samuel E. (2002), **The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics**, Transaction Publishers, New Brunswick
- FLYNN, Thomas (2006), “Foucault’s Mapping of History”, **The Cambridge Companion to Foucault**, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge
- FOUCAULT, Michel (1980), **Power/Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972–1977**, Editör: Colin Gordon, Pantheon Books, New York
- FOUCAULT, Michel (1981), “The Order of Things”, Trans. Ian Mcleod, **Uniting the Text: A Post-Structualist Reader**, Editör: Robert Young, Routledge, London, ss. 48–78
- FOUCAULT Michel (1983), “Afterword: The Subject and Power”, **Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics**, Hubert Dreyfus ve Paul Rabinow, The University of Chicago Press, Chicago, ss. 208–226
- FOUCAULT, Michel (1984), “Nietzsche, Genealogy, History”, **The Foucault Reader**, Editör: Paul Rabinow, Pantheon Books, New York
- FOUCAULT, Michel (1984a), “What is Enlightenment”, **The Foucault Reader**, Editör: Paul Rabinow, Pantheon Books, New York
- FOUCAULT, Michel (1984b), “Truth and Power”, **The Foucault Reader**, Editör: Paul Rabinow, Pantheon Books, New York, ss. 51–75

- FOUCAULT, Michel (1984c), “On the Geneology of Ethics: An Overwiev of Work in Progress”, **The Foucault Reader**, Editör: Paul Rabinow, Pantheon Books, New York, ss. 340–372
- FOUCAULT, Michel (1984c), “Polemics, Politics and Problematizations”, **The Foucault Reader**, Editör: Paul Rabinow, Pantheon Books, New York, ss. 381–390
- FOUCAULT, Michel (1986), **Cinselliğin Tarihi 1**, Çeviren: Hülya Tufan, Afa Yayınları, İstanbul
- FOUCAULT, Michel (1988), **Madness and Civilization: A History of Insanity in The Age of Reason**, İngilizceye Çeviren: Richard Howard, Vintage Books, New York
- FOUCAULT, Michel (1988a), **Cinselliğin Tarihi 2**, Çeviren: Hülya Tufan, Afa Yayınları, İstanbul
- FOUCAULT, Michel (1990), **The History of Sexuality, Volume I: An Introduction**, İngilizceye Çeviren: Robert Hurley, Vintage Books, New York
- FOUCAULT, Michel (1991), “Politics and Study of Discourse”, **The Foucault Effect: Studies in Governmentality**, Editörler: Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller, The University of Chicago Press, the United States of America, ss. 53–72
- FOUCAULT, Michel (1995), **Discipline and Punish: The Birth of the Prison**, İngilizceye Çeviren: Alan Sheridan, Vintage Books, New York
- FOUCAULT, Michel (1998), “Foucault”, **Michel Foucault: Aesthetics, Method and Epistemology**, Editör: James D. Fubion, The New Press, New York, ss.459–463
- FOUCAULT, Michel (1998a), “Return to History”, **Michel Foucault: Aesthetics, Method and Epistemology**, Editör: James D. Fubion, The New Press, New York, ss. 419–432

- FOUCAULT, Michel (1998b), “The Order of Things”, **Michel Foucault: Aesthetics, Method and Epistemology**, Editör: James D. Fubion, The New Press, New York, ss. 261–267
- FOUCAULT, Michel (1998c), “On the Archaeology of the Sciences: Response to the Epistemology Circle”, **Michel Foucault: Aesthetics, Method and Epistemology**, Editör: James D. Fubion, The New Press, New York, 297–333
- FOUCAULT, Michel (1998d), “On the Ways of Writing History”, **Michel Foucault: Aesthetics, Method and Epistemology**, Editör: James D. Fubion, The New Press, New York, ss. 279–295
- FOUCAULT, Michel (1999), **Bilginin Arkeolojisi**, Çeviren: Veli Urhan, Birey Yayıncılık, İstanbul
- FOUCAULT, Michel (2001), **Kelimeler ve Şeyler: İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi**, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge, İstanbul
- FOUCAULT, Michel (2003), **Ders Özetleri 1970–1982**, Çeviren: Turhan Ilgaz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- FOUCAULT, Michel (2004), “Nietzsche, Soybilim, Tarih”, Çeviren: Işık Ergüden, **Seçme Yazılar 5: Felsefe Sahnesi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 230–253
- FOUCAULT, Michel (2004a), “Foucault”, **Seçme Yazılar 5: Felsefe Sahnesi**, Çeviren: Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 351–356
- FOUCAULT, Michel (2004b), “Tarihe Geri Dönüş”, **Seçme Yazılar 5: Felsefe Sahnesi**, Çeviren: Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 274–288
- FOUCAULT, Michel (2004c), “Bilimlerin Arkeolojisi Üzerine: Epistemoloji Çevresine Cevap”, **Seçme Yazılar 5: Felsefe Sahnesi**, Çeviren: Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 139–178
- FOUCAULT, Michel (2004d), “Tarih Yazma Biçimleri Üzerine”, **Seçme Yazılar 5: Felsefe Sahnesi**, Çeviren: Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 64–82

- FOUCAULT, Michel (2004e), “Bir Soruya Cevap”, **Seçme Yazılar 5: Felsefe Sahnesi**, Çeviren: Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 113–138
- FOUCAULT, Michel (2005), **The Birth of Clinic: An Archaeology of Medical Perception**, İngilizceye Çeviren: A. M. Sheridan, London
- FOUCAULT, Michel (2005a), “Hakikat Kaygısı”, **Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar**, Çeviren: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 83–97
- FOUCAULT, Michel (2005b), “Aydınlanma Nedir?”, **Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar**, Çeviren: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 173–192
- FOUCAULT, Michel (2005c), “Hakikat ve İktidar”, **Seçme Yazılar 1: Entelektüelin Siyasi İşlevi**, Çeviren: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 59–85
- FOUCAULT, Michel (2005d), “Etiğin Soybilimi Üzerine: Sürmekte Olan Çalışmaya İlişkin Bir Değerlendirme”, **Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar**, Çeviren: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 193–220
- FOUCAULT, Michel (2005e), “Michel Foucault’un Oyunu”, Çeviren: Osman Akınhay, **Seçme Yazılar 1: Entelektüelin Siyasi İşlevi**, Çeviren: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss.118–157
- FOUCAULT, Michel (2005f), “Özne ve İktidar”, **Seçme Yazılar 2: Özne ve İktidar**, Çeviren: Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, ss. 57–82
- FOUCAULT, Michel (2006), **The Archaeology of Knowledge**, İngilizceye Çeviren: A. M. Sheridan Smith, Routledge, London
- FOUCAULT, Michel (2007), **The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences**, İngilizceye Çeviren: Alain Sheridan, Routledge, London
- FOUCAULT, Michel (2008), **The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France, 1978–1979**, İngilizceye Çeviren: Graham Burchell, Palgrave Macmillan, Hampshire
- FOX, Clifton C. (1967) “Turkish Army’s Role in Nationbuilding”, **Military Review**, Vol. 47, ss. 68–74

- FRANCIS, David J. (2006), **Uniting Africa: Building Regional Peace and Security Systems**, Ashgate Publishing, Hampshire
- FRIEDRICH, Carl J. (1964), “The Unique Character of Totalitarian Society”, **Totalitarianism**, Carl J. Friedrich (Edt.), Grosset and Dunlap, New York, ss. 47–60
- FRIEDRICH, Carl J. ve Zbigniew Brzezinski (2003), “‘Totalitarian Dictatorship’ and Fascism”, **The Fascism Reader**, Editör: Aristotle A. Kallis, Routledge, London, ss. 255–262
- FURET, François (2000), **The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century**, Trans. Deborah Furet, University of Chicago Press, Chicago
- GALLGHER, Tom (1983), **Portugal: A Twentieth-century Interperation**, Manchester University Press, Manchester.
- GEMALMAZ, Semih M. (1996), “12 Eylül Rejimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 14, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 974–998
- GENÇ, Süleyman (1978), **Bıçağın Sırtındaki Türkiye: CİA-MİT Kontr-gerilla**, Der Yayınları, İstanbul
- GENÇKAYA, Ömer Faruk (2003), “Turgut Özal’ın Güneydoğu ve Kürt Sorununa Bakışı”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Editörler: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, ss. 103–149
- GENTİZON, Paul (1983), Mustafa Kemal ve Uyanan Doğu, Çeviren: Fethi Ülkü, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- GEORGE, Susan (1997), “How to Win the War of Ideas: Lessons from the Gramscian Right”, **Dissent**, Volume: 44, Summer, pp. 47–53
- GEORGE, Susan (2000), “Short History of Neoliberalism: Twenty years of Elite Economics and Emerging Opportunities for Structural Change”, **Global**

Finance: New Thinking on Regulating Speculative Capital Markets,
Editörler: Walden F. Bello, Nicola Bullard ve Kamal Malhotra, Zed Books,
London, ss. 27–35

GIDDENS, Anthony (1994), **Beyond Left and Right: The Future of Radical
Politics**, Polity Press, Cambridge

GİGGOTT, Richard (2000), “Contested Globalization: The Changing Context and
Normative Challenges”, **Review of International Studies**, Volume: 26,
Number: 5, ss. 131–153

GİRİTLİ, İsmet (1971), “**12 Mart**” ve Ötesi, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul

GOLOĞLU, Mahmut (1974), **Tek Partili Cumhuriyet (1931–1938)**, Turhan
Kitabevi, Ankara

GOLOĞLU, Mahmut (1974a), **Milli Şef Dönemi (1939–1945)**, Kalite Matbaası,
Ankara

GÖK, Fatma (2004), “Eğitimin Özelleştirilmesi”, **Neoliberalizmin Tahribatı**,
Hazırlayanlar: Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, ss.
94–110

GÖKTEPE, Cihat (2005), **British Foreign Policy Towards Turkey, 1959–1965**,
Routledge, London

GÖLE, Nilüfer (1994), “Towards an Autonomization of Politics and Civil Society in
Turkey”, **Politics in the Third Turkish Republic**, Editörler: Metin Heper ve
Ahmet Evin, Westview Press, London

GÖLE, Nilüfer (1998), **Mühendisler ve İdeoloji: Öncü Devrimcilerden Yenilikçi
Seçkinlere**, Çeviren: Eli Levi, İletişim Yayınları, İstanbul

GÖLE, Nilüfer, “Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak”, **İslam’ın Yeni Kamusal
Yüzleri**, Editör: Nilüfer Göle, Metis Yayınları, İstanbul, ss. 19–40

GÖLE, Nilüfer (2002), **Melez Desenler: İslam ve Modernlik Üzerine**, Metis
Yayınları, İstanbul

- GÖNENÇ, Levent (2006), “2000’li Yıllarda Merkez-Çevre İlişkilerini Yeniden Düşünmek”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 105, ss. 129–152
- GÖZLER, Kemal (2001), **Anayasa Değişikliği Gerekli mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa
- GÖZÜAYDIN, İstar B. (2008), “Diyanet and Politics”, **The Muslim World**, Volume: 98, Issue: 2–3, April, ss. 216–227
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref (1972), “Askeri Yüksek idare Mahkemesi ve Görevleri”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 3, Eylül, ss. 3–13
- GUTTING, Gary (2006), “Introduction, Michel Foucault: A User’s Manual”, **The Cambridge Companion to Foucault**, Second Edition, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 1–28
- GÜLMEZ, Mesut (1985), “1932 İş Yasası Tasarısı ve İzmir İşçilerinin Görüş ve Dilekleri”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 1, Mart, ss. 97–114
- GÜRKAN, Celil (1986), **12 Mart’a Beş Kala**, Tekin Yayınevi, İstanbul
- GÜRKAN, Nilgün (1998), **Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın 1945–1950**, İletişim Yayınları, İstanbul
- HALE, William (1988), “Transition to Civilian Governments in Turkey: The Military Perspective”, **State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s**, Editörler: Metin Heper ve Ahmet Evin, Walter de Gruyter, Berlin, ss. 159–175
- HALE, William (1990), “The Turkish Army in Politics, 1960–1973”, **Turkish State, Turkish Society**, Editörler: Andrew Finkel ve Nükhet Sirman, Routledge, London, ss. 53–78
- HALE, William (1996), **Türkiye’de Ordu ve Siyaset, 1789’dan Günümüze**, Çeviren: Ahmet Fethi, Hil Yayınları, İstanbul
- HALKEVLERİ (1935), **Halkevleri 1932–1935: 103 Halkevi Geçen Yıllarda Nasıl Çalıştı**, Yayın yeri ve kurumu yok

- HALL, Stuart (1983), “The Great Moving Right Show”, **The Politics of Thatcherism**, Editörler: Stuart Hall ve Martin Jacques, Lawrence and Wishart, London, ss. 19–39
- HALPERN, Manfred (1981), “The Birth of New Class”, **Political Roles and Military Rulers**, Editör: Amos Perlmutter, Routledge, London, ss. 41–70
- HARDT, Michael ve Antonio Negri (2000), **Empire**, Harvard University Press, Cambridge
- HARRİS, George S. (1965), “The Role of Military in Turkish Politics”, **The Middle East Journal**, Volume: 19, No: 1, Winter, ss. 54–66
- HARRİS, George S. (1975), “Turkey and the United States”, **Turkey’s Foreign Policy in Transition, 1950–1974**, Editör: Kemal H. Karpat, E. J. Brill, Leiden, ss. 51–72
- HARRİS, George S. (1988), “The Role of Military in Turkey in the 1980s: Guardians or Decision-Makers”, **State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s**, Editörler: Metin Heper ve Ahmet Evin, Walter de Gruyter, Berlin, ss. 177–200
- HARVEY, David (2006), **Spaces of Global Capitalism: Towards a Theory of Uneven Geographical Development**, Verso, London
- HARVEY, David (2007), **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford University Press, Oxford
- HASPOLAT, M. Emin (2003), “Diktatörlük ve Atatürk”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 36, Sayı: 1, Mart, ss. 83–119
- HEGEL, Georg W. F. (1987), **Introduction to the Lectures on the History of Philosophy**, Cilt: 1, İngilizceye Çeviren: T. M. Knox ve A. V. Miller, Oxford, Oxford University Press
- HENZE, Paul B. (1984), **The Plot to Kill the Pope**, Taylor and Francis, London

- HEPER, Metin (1984), “Breaucrats, Politicians and Officers in Turkey: Dilemmas of a New Political Paradigm”, **Modern Turkey: Continuity and Change**, Editör: Ahmet Evin, Leske Verlag, Opladen, ss. 64–83
- HEPER, Metin (1987), “Türkiye’de Devlet, Demokrasi Geleneği ve Silahlı Kuvvetler”, **Türkiye’nin Savunması**, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara
- HEPER, Metin (1990), “Turkey”, **Public Administration in the Third World: An International Handbook**, Editör: Venkateswarier Subramaniam, Greenwood Press, New York, 205–225
- HEPER, Metin (2006), **Türkiye’de Devlet Geleneği**, Çeviren: Nalân Soyarık, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2. Baskı
- HEPER, Metin ve Nur Bilge Criss (2009), **Historical Dictionary of Turkey**, The Scarecrow Press, Maryland, 3. Baskı
- HERSHLAG, Z. Y. (1984), “Atatürk’s Etatism”, **Atatürk and the Modernization of Turkey**, Editör: Jacob M. Landau, Westview Press, Colorado, ss. 171–180
- HOBSBAWM, Eric (2005), **Interesting Times: A Twentieth Century Life**, Abacus, London
- HOBSBAWM, Eric J. (1996), **The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991**, Vintage Books, New York.
- HOY, David Couzens (1994), “Foucault: Modern or Postmodern?”, **Michel Foucault: Critical Assesments**, Volume: 1, Editör: Barry Smart, Routledge, London, ss. 281–301
- HUNTINGTON, Samuel (1957), **The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations**, The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge.
- HUNTINGTON, Samuel P. (2002), **Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma**, Çeviren: Ergun Özbudun, Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Ankara

- HUREWİTZ, J. C. (1969), **Middle East Politics: The Military Dimension**, Pall Mall Press, London
- HÜR, Ayşe (2008), “İktidar Basının Uysal Olanını Sever”, **Taraf Gazetesi**, 17.02.2008.
- ISACSON, Adam (2005), “The U.S. Military in the War on Drugs”, **Drugs and Democracy in Latin America: The Impact of U.S. Policy**, Editörler: Coletta Youngers, Eileen Rosin, Lynne Rienner Publishers, London, ss. 15–60
- İŞIKLI, Alpaslan (1998), **Sosyalizm, Kemalizm ve Din**, Tüze Yayıncılık, Ankara, 2. Baskı
- İBA, Şaban (1999), **Milli Güvenlik Devleti**, Çiviyazıları Yayınları, İstanbul
- İBA, Şaban (2008), “Milli Güvenlik Devleti ve Militarizm”, **Kurtuluş**, Sayı: 4, Şubat, ss. 27–36
- İNALCIK, Halil (1964), “Osmanlı Devrinde Türk Ordusu”, **Türk Kültürü**, Yıl: 2, Sayı: 2, Ağustos, ss. 49–56
- İNALCIK, Halil (1981/2), “The Question of the Emergence of the Otoman State”, **International Journal of Turkish Studies**, Volume: 2, No: 2, ss. 71–79
- İNAT, Kemal ve Burhanettin Duran (2005), “AKP Dış Politikası: Teori ve Uygulama”, **Demokrasi Platformu**, Yıl: 1, Sayı: 4, Güz 2005, ss. 1–39
- İNÖNÜ, İsmet (1933), “İsmet Paşa'nın Nutku Halkevleri Yıl Dönümünde”, **Ülkü: Halkevleri Mecmuası**, Sayı: İki, Cilt: Bir, Mart, ss. 99–103
- İNÖNÜ, İsmet (1992), **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920–1973)**, Birinci Cilt (1920–1938), Derleyen: Ali Rıza Cihan, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara
- İNÖNÜ, İsmet (1993), **İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (1920–1973)**, İkinci Cilt (1939–1960), Derleyen: Ali Rıza Cihan, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara

- İNÖNÜ, İsmet (2003), **Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1933–1938**, Hazırlayan: İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara
- İNÖNÜ, İsmet (2004), **Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1961–1965**, Hazırlayan: İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara
- İNÖNÜ, İsmet (2004a), **Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleşiler 1970–1973**, Hazırlayan: İlhan Turan, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara
- İNSEL, Ahmet (1984), “Devletçiliğin Anatomisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 2, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 419–425
- İNSEL, Ahmet (1995), **Türkiye Toplumunun Bunalımı**, Birikim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı
- İNSEL, Ahmet (1997), “Siyasal Rejim Bunalımının Nedeni Olarak Devlet”, **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı 95, ss. 74–78
- İNSEL, Ahmet (1999), “Cumhuriyet Döneminde Otoritarizm”, **Bilânço 1923–1998: Türkiye Cumhuriyeti’nin 75 Yılına Toplu Bakış Uluslararası Kongresi**, Cilt 1, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, ss. 35–46
- İNSEL, Ahmet (2003), “The AKP and Normalizing Democracy in Turkey”, **The South Atlantic Quarterly**, Relocating the Fault Lines: Turkey Beyond the East-West Divide, Editörler: Sibel Irzık ve Güven Güzeldere, Volume: 102, Number 2/3, Spring/Summer, ss. 293–308
- İNSEL, Ahmet (2004), “Bir Toplumsal Sınıf Olarak Türk Silahlı Kuvvetleri”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 41–57
- JACOBY, Tim (2004), **State Power and the Turkish State**, Frank Cass Publishers, London

- JACQUES, T. Carlos (1994), “Whence does the Critic Speak? A Study of Foucault’s Geneology”, **Michel Foucault: Critical Assessments**, Volume: 3, Editör: Barry Smart, Routledge, London, ss. 97–112
- JAY, Martin (2005), **Diyalektik İmgelem**, Çeviren: Ünsal Oskay, Belge Yayınları, İstanbul.
- JENKİNS, Gareth (2001), **Context and Circumstance: The Turkish Military and Politics**, Oxford University Press, Oxford
- JENKİNS, Gareth (2007), “Continuity and Change: Prospects for Civil-Military Relations in Turkey”, **International Affairs**, Volume 83, Number 2, March, ss. 339–355
- JENKİNS, Peter (1988), **Mrs. Thatcher’s Revolution: The Ending of the Socialist Era**, Harvard University Press, Cambridge
- JOHNSON, Chalmers (2004), **The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic**, Verso, London
- KABACALI, Alpay (1984), “Türkiye’de Basın Sansürü”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 4, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 959–966
- KABACALI, Alpay (1994), **Türk Basınında Demokrasi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara
- KADIOĞLU, Ayşe (1999), **Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi**, Metis Yayınları, İstanbul
- KAFADAR, Cemal (1995), **Between Two Worlds: The Construction of the Otoman State**, University of California Press, Berkeley
- KAHRAMAN, Hasan Bülent (1993), **Yeni Bir Sosyal Demokrasi İçin**, İmge Kitabevi, Ankara
- KAHRAMAN, Hasan Bülent (2008), **Türk Siyasetinin Yapısal Analizi I, Kavramlar, Kuramlar, Kurumlar**, Agora Kitaplığı, İstanbul

- KALAYCIOĞLU, Ersin (2005), **Turkish Dynamics: Bridge Across Troubled Lands**, Palgrave Macmillan, New York
- KALİBER, Alper (2003), Rearticulation of Turkish Foreign Policy, Its Impact on National/State Identity and State Society Relations in Turkey: The Cyprus Case, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- KALİBER, Alper (2005) “Securing the Ground Through Securized ‘Foreign’ Policy: The Cyprus Case”, **Security Dialogue**, Volume: 36, No: 3, ss. 319–337
- KAMRAVA, Mehran (2005), **The Modern Middle East: A Political History Since the First World War**, University of California Press, Berkeley
- KANDİYOTİ, Deniz (1991), “End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey”, **Women, Islam, and the State**, Editör: Deniz Kandiyoti, Temple University Press, Philadelphia
- KAPANI, Münci (1993), **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Ankara, Yedinci Baskı
- KAPLAN, İsmail (2005), **Türkiye’de Milli Eğitim İdeolojisi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 4. Baskı
- KAPLAN, Sefa (2001), **Kemal Derviş: Bir ‘Kurtarıcı’ Öyküsü**, Metis Yayınları, İstanbul
- KARA, Adem (2006), **Cumhuriyet Döneminde Kalkınmanın Mihenk Taşı Halkevleri: 1932–1935**, 24 Saat Yayıncılık, Ankara
- KARA, İsmail (2008), “Cami, Ordu, Siyaset: 27 Mayıs İhtilaline Dair Bir Hutbe”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 173, Mayıs, ss. 42–46
- KARA, Nihal (1984/1985), “Türkiye’de Çok Partili Sisteme Geçiş Kararı’nın Nedenleri”, **Yapıt**, Sayı: 8, Aralık, Ocak, ss. 64–75

- KARABELİAS, Gerassimos (2000), “The Evolution of Civil-Military Relations in Post-war Turkey, 1980–95”, **Seventy-five Years of the Turkish Republic**, Editör: Sylvia Kedourie, Routledge, London, ss. 130–151
- KARAL, Enver Ziya (1981), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1918–1965**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- (KARAOŞMANOĞLU), Yakup Kadri (1933a), “Ankara Moskova Roma”, **Kadro: Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı: 15, Mart 1933, ss. 32–25
- (KARAOŞMANOĞLU), Yakup Kadri (1932), “Ankara Moskova Roma”, **Kadro: Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı: 12, Birinci Kanun 1932, ss. 33–35
- (KARAOŞMANOĞLU), Yakup Kadri (1932a), “Ankara Moskova Roma”, **Kadro: Aylık Fikir Mecmuası**, Sayı: 11, İkinci Teşrin 1932, ss. 38–40
- KARAÖMERLİOĞLU, M. Asım (1998), “Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçi Topraklandırma Kanunu’nun Hikâyesi” **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Mart, no. 107, ss. 31–47.
- KARATEPE, Şükrü (2001), **Tek Parti Dönemi**, İz Yayınları, İstanbul, 3. Baskı
- KARDAŞ, Ümit (2004), “Askeri Gücün Anayasal Bir Yargı Alanı Yaratması ve Yürütme Erkini Etkin Bir Şekilde Kullanması”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 295–310
- KARPAT, Kemal (1967), “Socialism and the Labor Party of Turkey”, **Middle East Journal**, Volume: 21, No: 2, Spring, ss. 157–172
- KARPAT, Kemal (1973), “Ideology in Turkey after the Revolution of 1960”, **Social Change and Politics in Turkey: A Structural-historical Analysis**, Editör: Kemal H. Karpat, E. J. Brill, Leiden, ss. 317–366
- KARPAT, Kemal (1988), “Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980”, **State, Democracy and the Military: Turkey in the**

- 1980s, Editörler: Metin Heper ve Ahmet Evin, Walter de Gruyter, Berlin, ss. 137–158
- KARPAT, Kemal (1996), **Türk Demokrasi Tarihi, Sosyal, Ekonomik, Kültürel Temeller**, Afa Yayınları, İstanbul
- KARPAT, Kemal (2007), **Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi: 1876–1980**, Çeviren: Esin Soğancılar, İmge Yayınları, Ankara
- KARPAT, Kemal H. (1970), “The Military and Politics in Turkey, 1960–64: A Socio-Cultural Analysis of a Revolution”, **The American Historical Review**, Volume: 75, No: 6, October, ss. 1654–1683
- KARPAT, Kemal H. (1991), “The Republican People’s Party, 1923–1945”, **Political Parties and Democracy in Turkey**, Editörler: Metin Heper ve Jacob M. Landau, I.B. Tauris, London, ss. 42–64
- KARPAT, Kemal H. (2004), **Studies on Turkish Politics and Society: Selected Articles and Essays**, E. J. Brill, Leiden
- KARPAT, Kemal (2004/2005), “Türkiye’de Bugün İdeoloji Durumu”, **Doğu Batı**, Yıl: 8, Sayı: 30, Kasım, Aralık, Ocak, ss. 25–41
- KASABA, Reşat (1988), **The Ottoman Empire and The World Economy: The Nineteenth Century**, SUNNY Press, Albany
- KAYALI, Kurtuluş (2005), **Ordu ve Siyaset: 27 Mayıs–12 Mart**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul
- KAZDAĞLI, Hasan (2003), Turgut Özal’ın İktisadi Reformları”, **Kim Bu Özal: Siyaset, İktisat, Zihniyet**, Editörler: İhsan Sezal ve İhsan Dağı, Boyut Kitapları, İstanbul, ss. 443–470
- KAZGAN, Gülten (2004), **Tanzimat’tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2. Baskı
- KEJANLIOĞLU, D. Beybin (2004), **Türkiye’de Medyanın Dönüşümü**, İmge Yayınları, Ankara

- KEMAL, Ahmet (Murat Belge) (1984) “Military Rule and the Future of Democracy in Turkey”, **MERIP Reports**, No: 122, March-April, ss. 12–15
- KENDALL, Gavin ve Gary Wickham (2003), **Using Foucault’s Methods**, Sage Publications, London
- KESKİN, Ferda (1999), “Söylem, Arkeoloji ve İktidar”, **Doğu Batı**, Yıl: 3, Sayı 9, Kasım Aralık Ocak, ss. 15–22
- KESKİN, Ferda (2002), “Sunuş: Felsefe Sahnesi”, **Seçme Yazılar 5: Felsefe Sahnesi**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul
- KEYDER, Çağlar (1997), “Whither the Project of Modernity? Turkey in the 1990s”, **Rethinking Modernity and National Identity in Turkey**, Editörler: Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba, University of Washington Press, Seattle, ss. 37–51
- KEYDER, Çağlar (2006), “Türkiye Demokrasisinin Ekonomi Politikası”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Editörler: Irvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 38–75
- KEYDER, Çağlar (2006a), “İktisadi Gelişme ve Bunalım: 1950–1980”, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Editörler: Irvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, 5. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 310–325
- KEYDER, Çağlar (2007), **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul
- KEYDER, Çağlar ve Şevket Pamuk (1984/1985). “Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler” **Yapıt**, Sayı: 8, Aralık, Ocak, ss. 52–63
- KEYMAN, E. Fuat (1999), **Türkiye ve Radikal Demokrasi: Modern Zamanlarda Siyaset ve Demokratik Yönetim**, Bağlam Yayınları, İstanbul
- KEYMAN, E. Fuat (2002), “Globalleşme, Alternatif Moderniteler ve Türk Kapitalizminin Kültürel Ekonomisi”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 93, Yaz, ss. 83–109

- KEYMAN, E. Fuat (2002a), “Globalleşme Söylemleri, Özgürlük Sorunsalı ve Türkiye”, **Liberalizm, Devlet, Hegemonya**, Editör: E. Fuat Keyman, Everest yayınları, İstanbul, ss. 197–213
- KEYMAN, E. Fuat, (2002b), “Farklı ‘Sosyal-Liberal Sentezler’ ve Türkiye”, **Radikal İki**, 27 Ekim
- KEYMAN, E. Fuat (2003), “Türkiye’de ‘Laiklik Sorunu’nu Düşünmek: Modernite, Sekülerleşme, Demokratikleşme”, **Doğu Batı**, Yıl: 6, Sayı: 23, Mayıs, Haziran, Temmuz, ss. 113–130
- KEYMAN, E. Fuat (2008), **Türkiye’nin İyi Yönetimi Demokratikleşme ve Özgürlükçü Sol Alternatif**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- KEYMAN, E. Fuat (2009), “Türkiye Siyasi Tarihi ve Demokratikleşme”, **Osmanlı’dan İki binli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi: İç ve Dış Politika**, Editörler: Adem Çaylak, Cihat Göktepe, Mehmet Dikkaya, Hüsnü Kapu, Savaş Yayınevi, Ankara, ss. 7–22
- KEYMAN, E. Fuat ve Ahmet İcduygu (2003), “Globalization, Civil Society and Citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses”, **Citizenship Studies**, Volume: 7, Issue: 2, July 2003, ss. 219–234
- KEYMAN, E. Fuat ve Ahmet İcduygu (2005), “Introduction: Citizenship, Identity, and the Question of Democracy in Turkey”, **Citizenship in a Global World: European Questions and Turkish Experiences**, Editörler: E. Fuat Keyman ve Ahmet İcduygu, Routledge, London, ss. 1–28
- KEYMAN, E. Fuat ve Ziya Öniş (2007), **Turkish Politics in A Changing World: Global Dynamics and Domestic Transformations**, İstanbul Bilgi University Press, İstanbul
- KHAN, Rasheeduddin (1988), “Regional Security in the Global Context”, **Asia, Militarization and Regional Conflict: Militarization and Regional Conflict**, Editör: Yoshikazu Sakamoto, United Nations University Press, ss. 3–34

- KINIKLIOĞLU, Suat (2002), “The Democratic Left Party: Kapikulu Politics Par Excellence”, **Turkish Studies**, Volume: 3, Issue: 1, 2002, ss. 4–24
- KIŞLALI, Mehmet Ali (1990), **Siyaset Bilimi**, İmge Kitabevi, İstanbul
- KIŞLALI, Mehmet Ali (1993), **Atatürk’e Saldırmanın Dayanılmaz Hafifliği**, İmge Kitabevi, Ankara
- KİLİ, Suna (1969), **Kemalism**, Robert College, İstanbul
- KİLİ, Suna (1976), **1960–1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- KİRBY, Fay (1962), **Türkiye’de Köy Enstitüleri**, İmece Yayınları, Ankara
- KNUTSEN, Torbjørn L. (1999), **The Rise and Fall of World Orders**, Manchester University Press, Manchester
- KOCABAŞOĞLU, Uygur (2007), “Tek Parti Döneminin ‘Matbuat’ı Üzerine Gözlemler, **Mete Tunçay’a Armağan**, Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, İletişim, İstanbul, ss. 573–602
- KOÇ, Vehbi (1974), **Hayat Hikâyem**, 2. Baskı, Apa Ofset Basımevi, İstanbul
- KOÇAK, Cemil (1987), “Tunceli Kanunu”, **Tarih ve Toplum**, Sayı: 44, Ağustos, ss. 7–8
- KOÇAK, Cemil (1997), “Siyasi Tarih (1923–1950)”, **Türkiye Tarihi: Çağdaş Türkiye 1908–1980**, Cilt 4, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, ss. 83–173
- KOÇAK, Cemil (2002), “Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistem: Ebedi Şef/Milli Şef”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 119–137
- KOÇAK, Cemil (2003), “CHP-Devlet Kaynaşması (1936) Üzerine Belgeler”, **Toplumsal Tarih**, Sayı 118, Ekim 2003, ss. 74–78

- KOÇAK, Cemil (2006), **Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İletişim Yayınları, İstanbul
- KOÇAK, Cemil (2007a), **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938–1945)**, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul
- KOÇAK, Cemil (2007b), **Türkiye’de Milli Şef Dönemi (1938–1945)**, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul
- KOÇAK, Cemil (2009), **Geçmişiniz İtinayla Temizlenir**, İletişim Yayınları, İstanbul
- KOLOGLU, Orhan (1992), **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Basın**, İletişim Yayınları, İstanbul
- KONGAR, Emre (1999), **21. Yüzyılda Türkiye**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 19. Baskı
- KORALTÜRK, Murat ve Cem Çetin (2005), “Türkiye’de Liberal İktisadi Düşünce”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 316–355
- KOYUNCU, Berrin (2002), “Küreselleşme ve MÜSİAD: Eklemlenme mi Çatışma mı?”, **Liberalizm, Devlet, Hegemonya**, Editör: E. Fuat Keyman, Everest yayınları, İstanbul, ss. 358–276
- KÖKER, Levent (2005), **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul
- KÖKER, Levent (2008), **Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye**, Dipnot Yayınları, Ankara
- KRAUSE, Keith (1996), “Insecurity and State Formation in the Global Military Order: The Middle Eastern Case”, **European Journal of International Relations**, Volume: 2, No: 3, 319–354
- KRZNARİC, Roman (2001) “Mortgaged Democracy”, **Encyclopaedia of Democratic Thought**, Editörler: P. B. Clarke and J. Foweraker, London and New York: Routledge: 449–52.

- KURTULUŞ, Hatice (2003), “Mekânda Billurlaşan Kentsel Kimlikler: İstanbul’da Yeni Sınıfsal Kimlikler ve Mekânsal Ayrışmanın Bazı Boyutları”, **Doğu Batı**, Yıl: 6, Sayı: 23, Mayıs, Haziran, Temmuz, ss. 75–96
- KURU, Ahmet (2006), “Reinterpretation of Secularism in Turkey” , **The Emergence of a New Turkey: Democracy and AK Party**, Editör: M. Hakan Yavuz, The Universtiy of Utah Pres, Utah, ss. 136–159
- KUSCH, Martin (1991), **Foucault’s Strata and Fields: An Investigation into Archaeological and Genealogical Science Studies**, Kluwer Academic Publisher, London
- KÜÇÜKÖMER, İdris (1994), **İdris Küçükömer’le Türkiye Üstüne Tartışmalar**, Bağlam Yayınları, İstanbul
- KÜRKÇÜ, Ertuğrul (2007), “Türkiye Sosyalist Hareketine Silahlı Mücadelenin Girişi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol**, Cilt: 8, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekinil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 494–509
- KYMLÍCKA, Will (2001), **Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship**, Oxford University Press, Oxford
- LACAN, Jacques (1977), **Ecrits: A Selection**, Trans. Alan Sheridan, Tavistock Publication, New York
- LACAN, Jacques (1988), **Freud’s Papers on Technique: The Seminar of Jacques Lacan, Book I**, İngilizceye Çeviren: John Forrester, Editör: Jacques-Alain Miller, W. W. Norton & Company, New York
- LACLAU, Ernesto (1996), **Emancipation(s)**, Verso, London
- LACLAU, Ernesto ve Chantal Mouffe (1992), **Hegemonya ve Sosyalist Strateji**, Çeviren: Ahmet Kardan ve Doğan Şahiner, Birikim Yayınları, İstanbul
- LACLAU, Ernesto ve Chantal Mouffe (2001), **Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics**, 2. Baskı, Verso, London

- LAFEBER, Walter (1992), “An End to Which Cold War?”, **The End of the Cold War: Its Meaning and Implications**, Editör: Michael J. Hogan, Cambridge University Press, Cambridge
- LANDAU, Jacob M. (1974), **Radical Politics in Modern Turkey**, EJ Brill, Leiden
- LANDAU, Jacob M. (1982), “The Nationalist Action Party in Turkey”, **Journal of Contemporary History**, Volume: 17, No: 4, October, ss. 587–606
- LEE, Stephen J. (1990), **The European Dictatorships 1918–1945**, Routledge, London.
- LEE, Stephen L. (1982), **Aspects of European History: 1789–1980**, Routledge, London
- LEDER, Arnold (1979), “Party Competition in Rural Turkey: Agent of Change or Defender of Traditional Rule?”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 15, No: 1, January, ss. 82–105
- LERNER, Daniel ve Richard D. Robinson (1960), “Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force”, **World Politics**, Volume: 13, No: 1 October, ss. 19–44
- LEVİ, Avner (1991), “The Justice Party, 1961–1980”, **Political Parties and Democracy in Turkey**, Editörler: Metin Heper ve Jacob M. Landau, I. B. Tauris, London, ss. 134–151
- LEWİS, Bernard (1951), “Recent Developments in Turkey, International Affairs, Volume: XXVII, No: 3, July, ss. 320–331
- LEWİS, Bernard (1961), **The Emergence of Modern Turkey**, Oxford University Press, London.
- LEWİS, Bernard (2000), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviren: Metin Kıratlı, 8. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara
- LEWİS, Bernard (2007), **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, Çevirenler: Hamdi Aydoğan ve Esra Ermert, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul

- LEWIS, Jill (1990), "Conservatives and Fascists in Austria, 1918–34", **Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe**, Editör: Martin Blinkhorn, Taylor & Francis, London, ss. 98–117
- LIEUWEN, Edwin (1961), "The Military: A Revolutionary Force", **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**, Vol. 334, No. 1, ss. 30–40
- LINZ, Juan José (2000), **Totalitarian and Authoritarian Regimes**, Lynne Rienner Publishers, London
- LİPOVSKY, Igor P. (1992), **The Socialist Movement in Turkey 1960–1980**, E. J. Brill, Leiden
- LİPPE, John M. Vander (2000), "Forgotten Brigade of the Forgotten War: Turkey's Participation in the Korean War", **Middle Eastern Studies**, Volume: 36, No: 1, January, ss. 92–102
- LİPSCHUTZ, Ronnie D (2001), **Cold War Fantasies: Film, Fiction, and Foreign Policy**, Rowman & Littlefield, Lanham
- LİPSET, Seymour Martin (2003), "Fascism as 'Extremism of the Middle Class'", **The Fascism Reader**, Editör: Aristotle A. Kallis, Routledge, London, ss. 112–119
- LOCKMAN, Zachary (2004), **Contending Visions of the Middle East: The History and Politics of Orientalism**, Cambridge University Press, Cambridge
- LUTZ, Catherine (2004), "Militarization", **A Companion to the Anthropology of Politics**, Editörler: David Nugent ve Joan Vincent, Blackwell Publishing, Oxford, ss. 318–331
- LUTZ, Catherine (2006), "Making War at Home in the United States: Militarization and the Current", **The Anthropology of the State**, Editörler: Aradhana Sharma ve Akhil Gupta, Blackwell Publishing, Oxford, ss. 291- 309

- LÜKÜSLÜ, “1960’lardan 2000’lere Gençlik Tipleri: Maddecî Başarıcı Manager Tipten Yuppîe ve Tiki’ye”, **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 196, Ağustos, ss. 30–36
- LYBYER, Albert Howe (1913), **The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent**, Harvard University Press, Cambridge
- M.G.K. (1981), “Siyasi Partilerin Feshine Dair Kanun Teklifi, (2/74)”, Sıra Sayısı: 282, **Milli Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 4, 75inci Birleşim, 16 Ekim 1981, Cuma
- M.M. (1962) “...Anayasa nizamını, Milli Güvenlik ve huzuru bozan bazı fiiller hakkında kanun teklifi...”, Sıra Sayısı: 51, **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 4, Toplantı: 1, Altmışikinci Birleşim, 3.3.1962, Cumartesi
- M.M. (1962a), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 4, Toplantı: 1, Altmışikinci Birleşim, 3.3.1962, Cumartesi
- M.M. (1962b), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 8, Toplantı: 1, Yüz otuzüçüncü Birleşim, 19.10.1962, Cuma
- M.M. (1965), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, Cilt: 42, Toplantı: 4, 125. Birleşim, 9.6.1965, Çarşamba
- M.M. (1966), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 6, Toplantı: 1, 88. Birleşim, 29.4.1966, Cuma
- M.M. (1966a), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 7, Toplantı: 1, 107. Birleşim, 8.9.1966, Cuma
- M.M. (1967), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 12, Toplantı: 2, 50inci Birleşim, 9.2.1967, Perşembe
- M.M. (1968), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 28, Toplantı: 3, 92inci Birleşim, 14.10.1968, Pazartesi
- M.M. (1969), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 36, Toplantı: 4, 84üncü Birleşim, 28.4.1969, Pazartesi

- M.M. (1970), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 3, Cilt: 5, Toplantı: 1, 87inci Birleşim, 24.5.1970, Pazar
- M.M. (1971), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 3, Cilt: 12, Toplantı: 2, 70inci Birleşim, 12.3.1971, Cuma
- M.M. (1971a), **Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, Dönem: 3, Cilt: 12, Toplantı: 2, 81inci Birleşim, 5.4.1971, Pazartesi
- MACAR, Elçin (2002), “Doğan Avcıoğlu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 162–169
- MAKAL, Ahmet (1999), **Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920–1946**, İmge Yayınları, Ankara
- MANİRUZZAMAN, Talukder (1992), “Military Dictatorships”, **Encyclopedia of Government and Politics**, Editörler: M. E. Hawkesworth ve Maurice Kogan, Routledge, London, ss. 247–263
- MANN, Michael (2004), **Fascists**, Cambridge University Press, Cambridge.
- MARDİN, Şerif (1973), "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?", **Deadalus**, Volume: 102, No: 1, ss. 169–190
- MARDİN, Şerif (1987), “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak ‘Sivil Toplum’”, **Defter**, Sayı: 2, Aralık-Ocak 1987, ss. 7–16
- MARDİN, Şerif (1993), “Europe in Turkey/Türkiye’de Avrupa”, **Where Does Europe End?/Avrupa Nerede Bitiyor?**, Editörler: Taciser Belge, Helsinki Citizens’ Assembly, İstanbul, ss. 116–119
- MARDİN, Şerif (2002), “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri” **Türkiye’de Toplum ve Siyaset**, Makaleler: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 9. Baskı, ss. 35–77
- MARQUES, A. H. De Oliviera (1972), **History of Portugal, Volume II: From Empire to Corporate State**, Columbia University Press, New York.

- MAZICI, Ruşen (2002), “27 Mayıs, Kemalizmin Restorasyonu mu?”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 555–569
- M.B.K. (1961), **T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı**, Altmış Dokuzuncu Birleşim, Cilt: 5, 3.1.1961, Salı
- M.B.K. (1961a), “Yurdakuler Muzaffer ve Kaplan Kadri’nin, Ordu Yardımlaşma Kurumu kanunu teklifi ve Güvenlik ve iktisat komisyonları raporları (2/85)”, Sıra Sayısı: 2002, **T.C. Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı**, Altmış Dokuzuncu Birleşim, Cilt: 5, 3.1.1961, Salı
- MCDOWALL, David (2004), **A Modern History of the Kurds**, 3. Baskı, I.B. Tauris, London
- MCENANEY, Laura (2000), **Civil Defense Begins at Home: Militarization Meets Everyday Life in the Fifties**, Princeton University Press, Princeton
- MCNEİLL, William H., (1999), **A World History**, 4. Edition, Oxford University Press, Oxford.
- MCNEİLL, William H., (2005), **Dünya Tarihi**, Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Yayınları, 10. Baskı, Ankara.
- MELOGRANİ, Piero (1976), “The Cult of the Duce in Mussolini’s Italy”, **Journal of Contemporary History**, Volume: 11, No: 4, ss. 221–237
- MERT, Nuray (2007), **Merkez Sağın Kısa Tarihi**, Selis Kitaplar, İstanbul
- MHP (2002), **Milliyetçi Hareket Partisi Programı**, 19 Ağustos 2002, Ankara
- MİLİOS, John (2005), “European Integration as a Vehicle of Neoliberal Hegemony”, **Neoliberalism: A Critical Reader**, Editörler: Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, Pluto Press, London, ss. 208–214
- MİLLS, C. Wright (2000), **The Power Elite**, Oxford University Press, Oxford

- MOORE, Barrington, Jr. (2003), **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri: Çağdaş Dünyanın Yaratılmasında Soylunun ve Köylünün Rolü**, Çeviren: Şirin Tekeli ve Alaeddin Şenel, İmge Yayınları, Ankara, 2. Baskı
- MORGAN, Philip (2003), **Fascism in Europe, 1919–1945**, Routledge, London.
- MOTT, William H. (2002), **United States Military Assistance: An Empirical Perspective**, Greenwood Publishing Group, London
- MOWTHORPE, Matthew (2004), **The Militarization and Weaponization of Space**, Lexington Books, Lanham
- MÜSİAD (1993), “Önsöz ve Açılış Konuşması”, **MÜSİAD Özeleştirme Paneli**, 18 Ağustos 1993, Prestij Matbaacılık.
- MÜSİAD (1994), “Türkiye Ekonomisi 1994, 1993 Değerlendirmesi, 1994 Beklentileri”, **MÜSİAD Araştırma Raporları**, Sayı 4, Prestij Matbaacılık.
- MÜSİAD (1995), Türkiye Ekonomisi 1995, 1994 Değerlendirmesi 1995 Beklentileri, **MÜSİAD Araştırma Raporları**, Sayı 11, Prestij Matbaacılık.
- MÜSİAD (1996), Türkiye Ekonomisi 1996, 1995 Değerlendirmesi 1996 Beklentileri, **MÜSİAD Araştırma Raporları**, Sayı 13, Grafmat Matbaacılık.
- MÜTEVELLİOĞLU, Nergis ve Sinan Sönmez (2009), “Önsöz”, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Derleyenler: Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. xix-xxviii
- NADİ, Nadir (1979), **Perde Aralığından**, 3. Baskı, Çağdaş Yayınları, İstanbul
- NAVARO-YASHİN, Yael (2002), **Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey**, Princeton University Press, Princeton
- NEUMANN, Franz L. (1972) “Notes on the Theory of Dictatorship”, **Comperative Politics: Notes and Readings**, Editörler: Roy C. Macridis ve Bernard E. Brown, The Dorsery Press, Illinois, 4. Baskı

- NEYZİ, Leyla (2001) “Object or Subject? The Paradox of Youth in Turkey”, **International Journal of Middle East Studies**, Volume: 33, No: 3, ss. 411–432
- NİETZSCHE, Friedrich (1968), **The Will to Power**, Walter Kaufmann (Trans. ve Edt.), Vintage Books, New York
- NİETZSCHE, Friedrich (2000), “On The Genealogy of Morals”, Trans.: Walter Kaufman, **Basic Writings Of Nietzsche**, Editör: Walter Kaufman, The Modern Library, New York
- NİŞANCI, Ensar (2006), “1980 Sonrası Dönüşümde Devlet-Sermayedar İlişkilerinin Rolü Üzerine”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 106, ss. 110–136
- NOLTE, Ernst (2003), “The ‘Era of Fascism’ and the Uniqueness of Fascist Ideology”, **The Fascism Reader**, Editör: Aristotle A. Kallis, Routledge, London, ss. 149–155
- NYE, Roger P. (1977), “Civil-Military Confrontation in Turkey: The 1973 Presidential Election”, **International Journal of Middle East Studies**, Volume: 8, No. 2, April, ss. 209–228
- OBYK (1938), **Cumhuriyet Halk Partisi On Beşinci Yıl Kitabı**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul
- ODEKON, Mehmet (2005), **The Costs of Economic Liberalization in Turkey**, Lehigh University Press, Bethlehem
- OKYAR, Fethi (1980), **Üç Devirde Bir Adam**, Yayına Hazırlayan: Cemil Koçak, Tercüman Yayınları, İstanbul
- OLİVER, Roland ve Anthony Atmore (2005), **Africa Since 1800**, Cambridge University Press, Cambridge
- ONULDURAN, Ersin (1974), **Political Development and Political Parties in Turkey**, University of Ankara Faculty of Political Science Publication, No: 370, Ankara

- ORAN, Baskın (2003), “Kürt Milliyetçiliğinin Diyalektiği”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 871–879
- ORAN, Baskın (2001), “1919–1923: Dönemin Bilânçosu”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran, Cilt I, (10. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 97–112
- ORAN, Baskın (2004a), “1945–1960: Dönemin Bilânçosu”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran, Cilt I, (10. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 479–498
- ORAL, Mustafa (2005), “1933 Üniversite Reformu, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi”, **Doğu Batı, Doğu Batı**, Yıl: 8, Sayı: 31, Şubat, Mart, Nisan, ss. 215–229
- ORAL, Mustafa (2006), **C.H.P.’nin Ülküsü: C.H.P.’nin Kültür Siyaseti Açısından Halkevleri Merkez Yayını Ülkü Dergisi**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya
- OVERBEEK, Henk ve Kees van der Pijl (1993), “Restructuring Capital and Restructuring Hegemony: Neo-liberalism and the Unmaking of the Post-war Order”, **Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-liberalism in the 1980s**, Editör: Henk Overbeek, Routledge, London, ss. 1–27
- ÖĞÜN, Süleyman Seyfi (2000), **Türk Politik Kültürü**, Alfa Yayınları, İstanbul
- ÖNGEN, Tülin (2004), “Türkiye’de Siyasal Kriz ve Krize Müdahale Stratejileri: ‘Düşük Yoğunluklu Çatışma’dan ‘Düşük Yoğunluklu Uzlaşma’ Rejimine”, **2000li Yıllarda Türkiye: Sürekli Kriz Politikaları Türkiye’de Sınıf İdeoloji ve Devlet**, Editörler: Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, ss. 76–104
- ÖNGEN, Tülin (2004a), “‘Yeni Liberal’ Dönüşüm Projesi ve Türkiye”, **İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.161–189

- ÖNİŞ, Ziya (1998), **State and Market: The Political Economy of Turkey in Comperative Perspective**, Boğaziçi University Press, İstanbul
- ÖNİŞ, Ziya (2001), “Political Islam at the Crossroads: From Hegemony to Co-existence”, **Contemporary Politics**, Volume 7, Number 4, December, ss. 281–298
- ÖNİŞ, Ziya (2003), “Domestic Politics versus Global Dynamics: Towards a Political Economy of the 2000 and 2001 Financial Crises in Turkey”, **The Turkish Economy in Crisis**, Editörler: Ziya Öniş ve Barry M. Rubin, Routledge, London, ss. 1–30
- ÖNİŞ, Ziya (2004), “Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 40, Number: 4, July, ss. 113–134
- ÖNİŞ, Ziya (2006), “The Political Economy of Turkey’s Justice and Development Party”, **The Emergence of a New Turkey: Democracy and AK Party**, M. Editör: Hakan Yavuz, The Universtiy of Utah Pres, Utah, ss. 207–234
- ÖNİŞ, Ziya (2006a),”Neoliberal Küreselleşmenin Sınırları: Türkiye Açısından Arjantin Krizi ve IMF’ye Karşılaştırmalı Bir Bakış”, **İktisat Üzerine Yazılar II, İktisadi Kalkınma, Kriz ve İstikrar, Oktar Türel’e Armağan**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 505–532
- ÖNİŞ, Ziya ve Steven Webb (1992) “Political Economy of Policy Reform in Turkey in the 1980s”, **Policy Research Working Paper Series**, World Bank, 1059
- ÖNİŞ, Ziya ve Fikret Şenses (2003), “Rethinking the Emerging Post-Washington. Consensus: A Critical Appraisal”, **ERC (Economic Research Center) Working Paper in Economic**, November, Volume: 09, (<http://www.erc.metu.edu.tr/menu/series03/0309.pdf>)
- ÖNİŞ, Ziya ve E. Fuat Keyman (2003), “Turkey at the Polls: A New Path Emerges”, **Journal of Democracy**, Volume: 14, Number: 2, April, ss. 95–107

- ÖNİŞ, Ziya ve Umut Türem (2002), “Entrepreneurs, Democracy, and Citizenship in Turkey”, **Comperative Politics**, Volume: 34, Number: 4, July, ss. 439–456
- ÖZBUDUN, Ergun (1966), **The Role of the Military in Recent Turkish Politics**, Harvard University Center for International Affairs, Cambridge
- ÖZBUDUN, Ergun (1976), **Political Change and Political Participation in Turkey**, Princeton University Press, Princeton
- ÖZBUDUN, Ergun (1981), “The Turkish Party System: Institutionalization, Polarization, and Fragmentation”, **Middle Eastern Studies**, Volume: 17, No: 2, April, ss. 228–240
- ÖZBUDUN, Ergun (1988), **Perspectives on Democracy in Turkey**, Turkish Political Science Association, Ankara
- ÖZBUDUN, Ergun (1995), “Turkey: Crisis, Interruptions and Reequilibrations”, **Politics in Developing Countries: Comparing Experiences with Democracy**, Editörler: Larry Diamond, Juan J. Linz ve Seymour Martin Lipset, Boulder, CO: Rienner, London, ss. 218–261
- ÖZBUDUN, Ergun (2007), **Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller**, 2. Baskı, Çeviren: Ali Resul Usul, Doğan Kitap, İstanbul
- ÖZBUDUN, Ergun ve Fuat Keyman (2003), “Türkiye’de Kültürel Küreselleşme: Aktörler, Söylemler, Stratejiler”, **Bir Küre Binbir Küreselleşme: Çağdaş Dünyada Kültürel Çeşitlilik**, Editörler: Peter L. Berger ve Samuel P. Huntington, Çeviren: Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, ss. 303–326
- ÖZDAĞ, Ümit (2004), **Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali**, 2. Baskı, Boyut Yayınları, İstanbul
- ÖZDEMİR, Hikmet (1986), **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı: Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, Ankara
- ÖZDEMİR, Hikmet (1989), **Rejim ve Asker**, Afa Yayınları, İstanbul
- ÖZDEMİR, Hikmet (1995), **Türkiye Cumhuriyeti**, İz Yayıncılık, İstanbul

- ÖZDEMİR, Şennur (2005), “MÜSİAD ve Hak-İş'i Birlikte Anlamak”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 837–869
- ÖZDEMİR, Veli (2004), **12 Eylül Darbesi ve Özgürlüğün Bedeli Arayış**, Ümit Yayıncılık, Ankara
- ÖZİPEK, Bekir Berat (2005), “28 Şubat ve İslamcılar”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 640–651
- ÖZKAN, Hande (2002), “Falih Rıfki Atay”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 64–69
- ÖZKAZANÇ, Alev (1996), “Türkiye’de Yeni Sağ”, **Yüzyıl Biterken: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Yayın Yönetmeni: Yetvart Danzikyan, Cilt: 15, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 1218–1224
- ÖZKAZANÇ, Alev (2005), “Türkiye’nin Neoliberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 634–657
- ÖZKAZANÇ, Alev (2007), **Siyaset Sosyolojisi Yazıları: Yeni Sağ ve Sonrası**, Dipnot Yayınları, Ankara
- ÖZTÜRK, Saygı (2008), **İsmet Paşa’nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul, 5. Baskı
- ÖZYÜREK, Esra (2004), “Wedded to the Republic: Public Intellectuals and Intimacy-Oriented Publics in Turkey”, **Off Stage/On Display Intimacy and Ethnography in the Age of Public Culture**, Editör: Andrew Shryock, Stanford University Press, Stanford, ss. 101–130
- ÖZYÜREK, Esra (2006), **Nostalgia for the Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey**, Duke University Press, Durham

- PAINTER, David S. (1999), **The Cold War: An International History**, Routledge, London
- PAMUK, Şevket (2008), “Economic Change in Twentieth-Century Turkey: Is the Glass more than Half Full?”, **The Cambridge History of Turkey**, Editör: Reşat Kasaba, Volume 4, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 266–300
- PAMUK, Şevket (2008a), “Globalization, Industrialization and Changing Politics in Turkey”, **New Perspectives on Turkey**, No: 38, ss. 267–273
- PARLA, Taha (1994), **Türkiye’de Siyasal Kültürün Kaynakları: Atatürk’ün Nutuk’u**, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PARLA, Taha (1995), **Türkiye’de Siyasal Kültürün Kaynakları: Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku**, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul.
- PARLA, Taha (2001), **Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm**, İletişim Yayınları, İstanbul
- PARLA, Taha (2002), **Türkiye’de Anayasalar**, İletişim Yayınları, İstanbul
- PARLA, Taha (2004), Türkiye’de Merkantilist Militarizm: 1960–1998”, Çeviren: Birgül Oğuz, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Editörler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 201–223
- PARLA, Taha (2005), **Türkiye’nin Siyasal Rejimi 1980–1989**, İletişim Yayınları, İstanbul, 4. Baskı
- PARLA, Taha ve Andrew Davison (2004), **Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress Or Order?**, Syracuse University Press, Syracuse
- PARLAK, İsmet (2005), **Kemalist İdeolojide Eğitim: Erken Cumhuriyet Dönemi Tarih ve Yurt Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme**, Turhan Kitabevi, Ankara
- PAYNE, Stanley, G. (1996), **A History of Fascism, 1914–1945**, Routledge, London.
- PECK, Jamie ve Adam Tickell, “Neoliberalizing Space”, **Antipode**, Volume: 34 Issue: 3, ss. 380–404

- (PEKER), Recep (1933), “Ülkü Niçin Çıkıyor?”, **Ülkü: Halkevleri Mecmuası**, Cilt: Bir, Sayı: Bir, Şubat 1933, ss. 1–2
- (PEKER), Recep (1933a), “Disiplinli Hürriyet”, **Ülkü: Halkevleri Mecmuası**, Sayı: Üç, Cilt: Bir, Nisan, ss. 177–180
- (PEKER) Recep (1974), “Recep Peker Bey’in Nutku, 20 Şubat 1932, Hakimiyet-i Milliye”, **Atatürk ve Halkevleri: Atatürkçü Düşünce Üzerine Denemeler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara
- PEKER, Recep (1997), “Ders Notları”, **1933 Yılında İstanbul Üniversitesinde Başlayan İlk İnkılap Tarihi Ders Notları**, Mahmut Esat Bozkurt, Recep Peker ve Yusuf Tengirşek, Hazırlayan: Oktay Aslanapa, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, ss. 203–290
- PETERS, Michael A. (2001), **Poststructuralism, Marxism, and Neoliberalism: Between Theory and Politics**, Rowman and Littlefield, Lanham
- PETRAS, James (1997), “Imperialism and NGOs in Latin America”, **Monthly Review**, Volume: 49, ss. 10–27
- PETRAS, James (1999), **The Left Strikes Back: Class Conflict in Latin America in the Age of Neoliberalism**, Westview Press, Colorado
- PİCKLES, John ve Adrian Smith (2007), “Post-socialism and the Politics of Knowledge Production”, **Politics and Practice in Economic Geography**, Editörler: Adam Tickell, Eric Sheppard, Jamic Peck ve Trevor Barnes, Sage Publications, London, ss. 151–162
- PİERSON, Peter (1999), **The History of Spain**, Greenwood Publishing Group, London.
- PLEHWE, Dieter, Bernhard Walpen ve Gisela Neunhöffer (2006), “Introduction: Reconsidering Neoliberal Hegemony”, **Neoliberal Hegemony: A Global Critique**, Editörler: Dieter Plehwe, Bernhard Walpen ve Gisela Neunhöffer, Routledge, London, ss. 1–24

- POLANYI, Karl (2001), **The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time**, 2. Baskı, Beacon Press, Boston
- PRECHEL, Harland ve John B. Harms (2007), “Politics and Neoliberalism: Theory and Ideology”, **Politics and Neoliberalism: Structure, Process and Outcome**, Editör: Harland Prechel, Research in Political Sociology, Volume: 16, Elsevier, Oxford
- PROGRAM (1976), **Cumhuriyet Halk Partisi Programı**, Ajans Türk Matbaacılık Sanayi, Ankara
- PRZEWORSKI, Adam (1986), **Capitalism and Social Democracy**, Cambridge University Press, Cambridge
- RALSTON, David B. (1996), **Importing the European Army: The Introduction of European Military Techniques and Institutions in the Extra-European World, 1600–1914**, University of Chicago Press, Chicago
- ROBERTS, J. M. (1999), **Twentieth Century: The History of the World 1901 to 2000**, Viking, New York
- ROBINSON, William I. (2004), **A Theory of Global Capitalism: Production, Class, and State in a Transnational World**, The John Hopkins University Press, Baltimore
- ROTH, Michael S. (1994), “Foucault’s ‘History of the Present’”, **Michel Foucault: Critical Assessments**, Volume: 1, Editör: Barry Smart, Routledge, London, ss. 97–110
- ROTHSCHILD, Joseph (1974), **East Central Europe Between the Two World Wars**, University of Washington Press, United States of America
- RUSTOW, Dankwart A. (1959), “The Army and the Founding of the Turkish Republic”, **World Politics**, Vol. 11, No. 4, July, ss. 513–552

- RUSTOW, Dankwart A. (1964), "The Military: Turkey", **Political Modernization in Japan and Turkey**, Editörler: Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, Princeton University Press, Princeton ss. 352–388
- RUSTOW, Dankwart A. (1966), "Review: The Study of Elites: Who's Who, When, and How", **World Politics**, Volume: 18, No. 4, July, ss. 690–717
- RUSTOW, Dankwart A. (1977), "The Political Impact of the West", **The Cambridge History of Islam**, Editörler: Peter Malcolm Holt, Ann K. S. Lambton ve Bernard Lewis, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 673–697
- SAAD-FİLHO, Alfredo (2005), "From Washington to Post-Washington Consensus: Neoliberal Agendas for Economic Development", **Neoliberalism: A Critical Reader**, Editörler: Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, Pluto Press, London, ss. 113–119
- SAAD-FİLHO, Alfredo ve Deborah Johnston (2005), "Introduction", **Neoliberalism: A Critical Reader**, Editörler: Alfredo Saad-Filho ve Deborah Johnston, Pluto Press, London, ss. 1–6
- SABANCI, Sakıp (2004), **Bıraktığım Yerden Hayatım**, 2. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul
- SAİD, Edward W. (1978), **Orientalism: Western Conceptions of the Orient**, Pantheon Books, New York
- SALİM, [Balıkesir Valisi] (1934), **Köy Kitabı: Kanunlara Göre Köylünün ve Köy Heyetinin İşleri**, Balıkesir Halkevi, Savaş Kitapevi, Balıkesir
- SANDER, Oral (2005), **Siyasi Tarih 1918–1994**, 13. Baskı, İmge Yayınları, Ankara
- SANDERS, Jerry Wayne (1983), **Peddlers of Crisis: The Committee on the Present Danger and the Politics of Containment**, South End Press, Boston
- SARIBAY, Ali Yaşar (1991), "The Democratic Party, 1946–1960", **Political Parties and Democracy in Turkey**, Editörler: Metin Heper ve Jacob M. Landau, I.B. Tauris, London, ss. 119–133

- SARIBAY, Ali Yaşar (1998), **Siyaset, Demokrasi ve Kimlik**, Asa Yayınları, Bursa
- SARIBAY, Ali Yaşar (2000), **Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi Sivil İtiraz**, Alfa Yayınları, İstanbul
- SARIBAY, Ali Yaşar (2001), **Demokrasi ve Politik Partiler**, Alfa Yayınları, İstanbul
- SARIBAY, Ali Yaşar (2001a), **Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam**, Alfa Yayınları, İstanbul, 3. Baskı
- SARTORİ, Giovanni (1996), **Demokrasi Teorisine Geri Dönüş**, Çeviren: Tuncer Karamustafaoğlu ve Mehmet Turhan, Yetkin Yayınları, Ankara
- SARTORİ, Giovanni (2005), **Parties and Party Systems: A Framework for Analysis**, European Consortium for Political Research
- SAVCI, Bahri (1961), “Türkiye’de Devlet Hayatında Askerin Mahiyetin ve Tesirin Seyrine Bir Bakış”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 3, Eylül, ss. 39–54
- SAVRAN, Sungur (2004), “20. Yüzyılın Politik Mirası”, **2000li Yıllarda Türkiye: Sürekli Kriz Politikaları Türkiye’de Sınıf İdeoloji ve Devlet**, Editörler: Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis Yayınları, İstanbul, ss. 13–43
- SAYARI, Sabri (1992), “Politics and Economic Policy-Making in Turkey, 1980–1988”, **Economics and Politics of Turkish Liberalization**, Editörler: Tevfik F. Nas ve Mehmet Odekon, Lehigh University Press, London, ss. 26–43
- SAYIN, Çağkan ve Menderes Çınar (2007), “Siyasal Kültürün Dönüşmeyen ve Dönüştürmeyen Bileşeni: Siyaset-Karşıtlığı”, **Dönüşüm Sürecinde Türkiye: Aktörler, Alanlar, Sorunlar**, Editörler: Davut Dursun, Burhanettin Duran ve Hamza Al, Alfa Yayınları, İstanbul, ss. 445–470
- SELEK, Sabahattin (1968), **Anadolu İhtilali**, Burçak Yayınevi, Dördüncü Baskı, İstanbul
- SEVİNÇ, Murat (2000), “Milli Güvenlik Kurulu ve 1997 Süreci”, **Birikim: Aylık Sosyalist Kültür Dergisi**, Sayı: 131, Mart, ss. 60–71

- SHAW, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw (1977), **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975**, Cambridge University Press, Cambridge
- SHERİDAN, Alan (1981), **Michel Foucault: The Will To Truth**, Tavistock Publications, London
- SHERRY, Michael S. (1995), **In The Shadow of War: The United States Since the 1930s**, Yale University Press, New Haven.
- SHERWOOD, W. B. (1967), “The Rise of the Justice Party in Turkey”, **World Politics**, Volume: 20, No. 1, October, ss. 54–65
- SİMBULAN, Ronald G. (1988), “Militarization in Southeast Asia”, **Asia, Militarization and Regional Conflict: Militarization and Regional Conflict**, Editör: Yoshikazu Sakamoto, United Nations University Press, ss. 37–58
- SMİTH, Peter H. (1999), **Talons of the Eagle: Dynamics of U.S.-Latin American Relations**, Oxford University Pres, Oxford
- SOYSAL, Mümtaz (1986), **100 Soruda Anayasa’nın Anlamı**, 6. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul
- SOYSAL, Mümtaz ve Fazıl Sağlam (1984), “Türkiye’de Anayasalar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 1, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 18–52
- SÖNMEZ, Sinan (2009), “Türkiye Ekonomisinde Neoliberal Dönüşüm Politikaları ve Etkileri”, **Küreselleşme, Kriz ve Türkiye’de Neoliberal Dönüşüm**, Derleyenler: Nergis Mütevellioglu ve Sinan Sönmez, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, ss. 25–75
- STANLEY, Jay (2002), “Introduction to the Transaction Edition”, **The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics**, Samuel E. Finer, Transaction Publishers, New Brunswick, ss. ix-xxi

- STAVRIANOS, Leften Stavros (2000), **The Balkans Since 1453**, C. Hurst & Co. Publishers, London
- STEINBACH, Udo (1984), “The Impact of Atatürk on Turkey’s Political Culture since World War II”, **Atatürk and the Modernization of Turkey**, Editör: Jacob M. Landau, Westview Press, Colorado, ss. 77–97
- STMA (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi), (1998), “Türkiye’de Burjuva Cumhuriyeti”, Cilt: 6, Genel Yayın Yönetmeni: Murat Belge, İletişim, İstanbul, ss. 1882–1897
- STMA (Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi), (1998a), “Faşist Hareket ve MC İktidarlar”, Cilt: 7, Genel Yayın Yönetmeni: Murat Belge, İletişim, İstanbul, ss. 2216–2231
- STONE, David R. (2000), **Hammer and Rifle: The Militarization of the Soviet Union, 1926–1933**, University Press of Kansas, Lawrence
- SU, Mükerrerem K. ve Kamil Su (1974), **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Kanaat Yayınları, İstanbul
- ŞAHİN, Seyfi (ty), **Kayseri Milletvekili Dr. Seyfi Şahin’in 19. Dönem TBMM Konuşma ve Çalışmaları**, Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri
- ŞARLAK, Zeynep (2004), “Atatürkçülük’ten Milli Güvenlik Rejimine”, **Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu**, Derleyenler: Ahmet İnel ve Ali Bayramoğlu, 2. Baskı, Birikim Yayınları, İstanbul, ss. 283–294
- ŞEN, Serdar (1996), **Cumhuriyet Kültürünün Oluşum Sürecinde Bir İdeolojik Aygıt Olarak Silahlı Kuvvetler ve Modernizm**, Sarmal Yayınevi, İstanbul
- ŞENSES, Fikret (1998), “Kriz, Dış Yardım ve Neoliberal Politikalar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 77, Yaz, 29–43
- ŞİMŞEK, Sefa (1997), “Tek-Parti Rejimlerinde Siyasi Propaganda Olgusu ve CHP Halk Hatipleri Teşkilatı”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 46, Yaz 1997, ss. 106–119

- ŞİMŞEK, Sefa (2002), **Bir İdeolojik Seferberlik Deneyimi 1932–1951**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul
- T.B.M.M. (1336), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: I, Cilt: 4, İçtima Senesi: 1, Altmışüçüncü İçtima, 11.IX.1336, Cumartesi
- T.B.M.M. (1341), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, İçtima Senesi: II, Cilt: 15, (28.2.1341 tarihli altmışıncı içtimadan 17.3.1341 tarihli sekseninci içtimaya kadar)
- T.B.M.M. (1341a), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, İçtima Senesi: II, Cilt: 18, (14.4.1341 tarihli Yüzikinci içtimadan 22.4.1341 tarihli Yüzdokuzuncu içtimaya kadar)
- T.B.M.M. (1341b), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, İçtima Senesi: III, Cilt: 19, (26.10.1341 tarihli Yüzonuncu içtimadan 30.11.1341 tarihli Onyedinci içtimaya kadar)
- T.B.M.M. (1926), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: II, Cilt: 23, İçtima Senesi: III, 71inci İçtima, 15.3.1926, Pazartesi
- T.B.M.M. (1930), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 3, İçtima: 4, Cilt: 22, Beşinci İnikat, 15.XI.1930, Cumartesi
- T.B.M.M. (1931), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Fevkalade İçtima, Cilt: 3, Yirmi İkinci İnikat, 5.VII.1931, Pazar
- T.B.M.M. (1931a), “146 numaralı matbuat kanunu lahiyası ve Adliye ve Dahiliye Encümenlerinden mürekkep muhteht Encümen mazbatası”, Sıra No: 87, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, Fevkalade İçtima, Cilt: 3, Yirmi İkinci İnikat, 25.VII.1931, Cumartesi
- T.B.M.M. (1934), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 4, İçtima: 3, Cilt: 23, Altmış Sekizinci İnikat, 14.VI.1934, Perşembe
- T.B.M.M. (1935), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 6, Devre: V, İçtima: 1, Birinci İnikad, 1.XI.1935, Cuma

- T.B.M.M. (1935a), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 7, Devre: V, İçtima: 1, Yirmi Birinci İnikad, 25.XII.1935, Çarşamba
- T.B.M.M. (1935b), “Munzur vilayeti teşkilat ve idaresi hakkında kanun lahiyası ve Dahiliye, Milli müdafaa, Adliye ve Bütçe encümenleri mazbataları (1/304)”, Sıra Sayısı: 58, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 5, İçtima: 1, Cilt: 17, Yirmi Birinci İnikad, 25.XII.1935, Çarşamba
- T.B.M.M. (1937), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 19, Devre: V, İçtima: 2, Yetmiş altıncı İnikad, 14.VI.1937, Pazartesi
- T.B.M.M. (1937a), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 16, Devre: V, İçtima: II, Otuz üçüncü İnikad, 5.II.1937, Cuma
- T.B.M.M. (1937b), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 20, Devre: V, İçtima: 3, Birinci İnikad, 1.XI.1937, Pazartesi
- T.B.M.M. (1937c), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 20, Devre: V, İçtima: 3, Üçüncü İnikad, 8.XI.1937, Pazartesi
- T.B.M.M. (1937d), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 20, Devre: V, İçtima: 3, Üçüncü İnikad, 8.XI.1937, Pazartesi
- T.B.M.M. (1937e), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 17, Devre: V, İçtima: 2, Kırk beşinci İnikad, 7.IV.1937, Çarşamba
- T.B.M.M. (1938), “Matbuat kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesi hakkında Kanun Lahiyası Adliye ve Dâhiliye encümenlerinden mürekkeb Muhtelit encümen mazbatası (1/1 119)”, Sıra Sayısı: 331, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cild: 26, İçtima: 3, Seksen İkinci İnikad, 28.VI.1938, Salı
- T.B.M.M. (1938a), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: V, İçtima: 3, Cilt: 26, Seksen Üçüncü İnikad, 29. VI.1938, Çarşamba
- T.B.M.M. (1938b), “Bazı müesseselerin idaresi hakkında kanun lâyihasile Cemiyetler kanunu lâyihası ve Dahiliye ve Adliye encümenleri mazbataları (1/66, 61)”,

- Sıra Sayısı: 303, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: V, Cilt: 26, İçtima: 3, Seksen İkinci İnikad, 28.VI.1938, Salı
- T.B.M.M. (1939), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Cild: 4, Devre: VI, İçtima: 1, Otuz Yedinci İnikad, 7.VII.1939, Cuma
- T.B.M.M. (1939a), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: 5, İçtima: 4, Cilt: 29, Yirmi Sekizinci İnikad, 27. I.1939, Cuma
- T.B.M.M. (1945), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Seçim Dönemi: VII, Toplantı Yılı: 3, Cilt: 15, Olağanüstü İnikat, 23.II.1945, Cuma
- T.B.M.M. (1945a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Toplantı: 3, Cilt: 20, Birinci Birleşim, 1.XI.1945, Perşembe
- T.B.M.M., (1945b), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 17, Toplantı: 2, Elli Dördüncü Birleşim, 14.V.1945, Pazartesi
- T.B.M.M., (1945c), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 17, Toplantı: 2, Elli Beşinci Birleşim, 16.V.1945, Çarşamba
- T.B.M.M., (1945d), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 17, Toplantı: 2, Elli Altıncı Birleşim, 17.V.1945, Perşembe
- T.B.M.M., (1945e), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: VII, Cilt: 17, Toplantı: 2, Elli Sekizinci Birleşim, 17.V.1945, Pazartesi
- T.B.M.M. (1946), “Milletvekilleri seçimi hakkında kanun tasarısı...”, Sıra Sayısı: 146, **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Dönem: VII, Cilt: 23, Toplantı: 3, Elli Yedinci Birleşim, 31.V.1946, Cuma
- T.B.M.M. (1956), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: X, Cilt: 12, İçtima: 2, Yetmiş Üçüncü İnikat, 6.IV.1956, Çarşamba
- T.B.M.M. (1960), **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, Devre: XI, Cilt: 13, İçtima: 3, Elli Sekizinci İnikat, 18.IV.1960, Pazartesi
- T.B.M.M. (1967), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, Cilt: 12, Toplantı: 2, 49uncu Birleşim, 8.2.1967, Çarşamba

- T.B.M.M. (1978), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Cilt: 1, Toplantı: 18, 4üncü Birleşim, 26.12.1978, Salı
- T.B.M.M. (1979), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Cilt: 1, Toplantı: 18, 5üncü Birleşim, 25.2.1979, Pazar
- T.B.M.M. (1979a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Cilt: 1, Toplantı: 19, 1inci Birleşim, 19.12.1979, Çarşamba
- T.B.M.M. (1983), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 17, Cilt: 1, Yasama Yılı: 1, 10uncu Birleşim, 19.12.1983, Pazartesi
- T.B.M.M. (1987), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 18, Cilt: 1, Yasama Yılı: 1, 3üncü Birleşim, 25.12.1987, Cuma
- T.B.M.M. (1991), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 1, Cilt: 1, Birleşim: 8, (28.11.1991), Çarşamba
- T.B.M.M. (1991a), T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, Cilt: 59, Birleşim: 106, (11.4.1991), Perşembe
- T.B.M.M. (1992), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 1, Cilt: 26, Birleşim: 52, (25.12.1992), Cuma
- T.B.M.M. (1992a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 1, Cilt: 10, Birleşim: 70, (29.4.1992), Çarşamba
- T.B.M.M. (1992c), T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Yasama Yılı: 2, Cilt: 20, Birleşim: 35, (3.12.1992), Perşembe
- T.B.M.M. (1993), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 2, Cilt: 37, Birleşim: 119, (30.6.1993), Çarşamba
- T.B.M.M. (1993a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 2, Cilt: 37, Birleşim: 121, (3.7.1993), Cumartesi
- T.B.M.M. (1993b), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 3, Cilt: 49, Birleşim: 52 (22.12.1993).

- T.B.M.M. (1993c), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 2, Cilt: 34,
Birleşim: 94, (23.4.1993), Cuma
- T.B.M.M. (1994), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 3, Cilt: 53,
Birleşim: 72, (16.2.1994), Çarşamba
- T.B.M.M. (1994a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 3, Cilt: 59,
Birleşim: 99, (4.5.1994), Çarşamba
- T.B.M.M. (1994b), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, Cilt: 65,
Birleşim: 1, (1.9.1994), Perşembe
- T.B.M.M. (1994c), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 3, Cilt: 51.
Birleşim: 64, (13.1.1994), Perşembe
- T.B.M.M. (1994d), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, Cilt: 72,
Birleşim: 40, (23.11.1994), Çarşamba
- T.B.M.M. (1995), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, Cilt: 78,
Birleşim: 73, (26.1.1995), Perşembe
- T.B.M.M. (1996), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, Cilt: 13,
Birleşim: 14, (6.11.1996), Çarşamba
- T.B.M.M. (1996a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, Cilt: 16,
Birleşim: 33, (14.12.1996), Cumartesi
- T.B.M.M. (1997), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, Cilt: 22,
Birleşim: 64, (5.3.1997), Çarşamba
- T.B.M.M. (1997a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, Cilt: 30,
Birleşim: 116, (7.7.1997), Pazartesi
- T.B.M.M. (1997b), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, Cilt: 31,
Birleşim: 122, (16.7.1997), Çarşamba
- T.B.M.M. (1997c), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 3, Cilt: 38,
Birleşim: 27, (11.12.1997), Perşembe

- T.B.M.M. (1997d), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 3, Cilt: 35, Birleşim: 9, (4.11.1997), Salı
- T.B.M.M. (1998), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 3, Cilt: 47, Birleşim: 63, (5.3.1998), Perşembe
- T.B.M.M. (1999), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 20, Yasama Yılı: 4, Cilt: 69, Birleşim: 42, (12.1.1999), Salı
- T.B.M.M. (1999a), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 21, Yasama Yılı: 1, Cilt: 1, Birleşim: 11, (4.6.1999), Cuma
- T.B.M.M. (1999b), **T.B.M.M. Tutanak Dergisi**, Dönem: 21, Yasama Yılı: 2, Cilt: 14, Birleşim: 7, (14.10.1999), Perşembe
- T.M. (1961), **T. C. Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi**, Cilt: 3, Kırk Dokuzuncu Birleşim, 20.4.1961
- TACHAU, Frank (1984), “The Political Culture of Kemalist Turkey”, **Atatürk and the Modernization of Turkey**, Editör: Jacob M. Landau, Westview Press, Colorado, ss. 57–76
- TACHAU, Frank ve Metin Heper (1983), “The State, Politics, and the Military in Turkey”, **Comparative Politics**, Volume: 16, No: 1, October, ss. 17–33
- TAHİR, Kemal (2006), **Damağası**, (2. Baskı), İthaki Yayınları, İstanbul
- TALAY, Birsen (2002), “Yakup Kadri Karaosmanoğlu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 430–441
- TAN, Turgut (1991), “Anayasal Ekonomik Düzen”, **Anayasa Yargısı**, Cilt: 7, AYM Yayını, Ankara
- TAN, Turgut (2008) “Türkiye’de Rekabet’in Kurumsallaşması ve Kurumsallaşma Sürecinde Rekabet Kurumunun Rolü”, **Makro Ekonomik Hedeflere Ulaşmada Rekabet Politikası ve Uygulamalarının Rolü**, Rekabet Kurumu 11. Yıl Sempozyumu, Ankara, 26 Mart, ss. 91–96

- TANİLLİ, Server (1992), “Ordu ve Demokrasi”, **Tarık Zafer Tunaya’ya Armağan**, İstanbul Barosu Yayını, İstanbul, ss. 517–530
- TANÖR, Bülent (1994), **İki Anayasa 1961–1982**, 3. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul
- TAŞKIN, Yüksel (2002), “12 Eylül Atatürkçülüğü ya da Bir Kemalist Restorasyon Teşebbüsü Olarak 12 Eylül”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 570–583
- TAŞKIN, Yüksel (2003), “Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 618–634
- TAŞKIN, Yüksel (2007), **Anti-Komünizmden Küresel Karşıtlığa: Milliyetçi Muhafazakâr Entelijensiya**, İletişim Yayınları, İstanbul
- TAŞKIN, Yüksel (2009), “Türkiye’de Sağcılık: Bir Kavramın Yerleşme Tarihini Anlamak...”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editör: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 451–473
- TEK, Hayati (2007), **Darbeler ve Türk Basını**, Elips Yayınları, Ankara
- TEKELİ, İlhan (1984), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 3, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 650–672
- TEKELİ, İlhan (1990), “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 50, Yaz, ss. 49–71
- TEKELİ, İlhan ve Selim İlkin (1977), **1929 Dünya Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları**, ODTÜ İdari İlimler Fakültesi Yayınları, Ankara

- TEKELİ, Şirin (1984), “Cumhuriyet Döneminde Seçimler”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 1798–1824
- TELLAL, Erel (2004), “1956–1960 SSCB’yle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran, Cilt I, (10. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 499–521
- THEE, Marek (1977), “Militarism and Militarization in Contemporary International Relations”, **Security Dialogue**, Volume: 8, No: 4, ss. 296–309
- THOM, Martin (2002), “The Unconscious Structured as a Language”, **Jacques Lacan: Critical Evaluations in Cultural Theory**, Editör: Slavoj Žižek, Routledge, London, ss. 33–70
- TİMUR, Taner (1991), **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, İletişim Yayınları, İstanbul
- TİMUR, Taner (2004), **Türkiye Nasıl Küreselleşti?**, İmge Kitabevi, Ankara
- TİMUR, Taner (2009), “Yakın Tarihimizde Siyaset, İdeoloji ve Bilim”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editör: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.195–223
- TODD, Allan (2001), **Democracies and Dictatorships: Europe and the World 1919–1989**, Cambridge University Press, Cambridge.
- TOKER, Metin (1990), **Tek Partiden Çok Partiye, 1944–1950**, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul
- TOKER, Metin (1993), **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları 1944–1973: İsmet Paşa’nın Son Yılları 1965–1973**, Bilgi Yayınevi, İstanbul
- TOPRAK, Binnaz (1996), “Civil Society in Turkey”, **Civil Society in the Middle East, Volume 2: Social, Economic and Political Studies of the Middle East**, Editör: Augustus Richard Norton, Brill, Leiden, ss. 87–118

- TOPRAK, Zafer (1998), “Tek Parti Cumhuriyeti ve Demokrasi”, **Yeni Türkiye**, Yıl: 4, Sayı: 23–24, Eylül-Aralık, ss. 1053–1055
- TOPRAK, Zafer (2004), “Türkiye’de ‘Sol Faşizm’ Ya da Otoriter Modernizm, 1923–1946”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 100, ss. 84–99
- TOPRAK, Zafer (2004a), “Türkiye’de Muhalefetin Doğuşu II. Dünya Savaşı ve Tek Partinin Sonu”, **Toplumsal Tarih**, Sayı: 121, Ocak, ss. 70–75
- TOSUN, Tanju (1999), **Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma**, Boyut Kitapları, İstanbul
- TREANOR, Paul (ty), “Neoliberalism: Origins, Theory, Definition”, İndime Tarihi: 25 Mart 2009, [http://web.inter.nl.net/users/Paul.Treanor/neoliberalism.html].
- TUNAYA, Tarık Zafer (1995), **Türkiye’de Siyasi Partiler, 1959–1952**, Araba Yayınları, İstanbul
- TUNCAY, Mete (2006), **Eleştirel Tarih Yazıları**, Liberte Yayınları, Hazırlayanlar: H. Bahadır Türk ve H. Emrah Eriş, Ankara.
- TUNÇAY, Mete (1978), “Atatürk’e Nasıl Bakmak”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 4, Kış, ss. 86–92
- TUNÇAY, Mete (1984), “İstiklal Mahkemeleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 4, Genel Yönetmen: Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 938–943
- TUNÇAY, Mete (1987), “Tek Parti Döneminde Basın”, **Tarih ve Toplum**, Cilt: 7, Sayı: 37, Ocak, ss. 48–49
- TUNÇAY, Mete (2005), **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (4. Baskı)
- TUNÇAY, Mete (2007), “Mete Tunçay’la Söyleşi: ‘Yapmam Gereken İşler Var... Bunun Huzursuzluğunu Duyuyorum’”, Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk (Söyleşiyi Yapanlar), **Mete Tunçay’a Armağan**, Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, İletişim, İstanbul, ss. 31–72

- TURAN, İlder (1984), "The Evolution of Political Culture in Turkey", **Modern Turkey: Continuity and Change**, Editör: Ahmet Evin, Leske Verlag, Opladen, ss. 84–112
- TÜRKMEN, Buket (2000), "Laikliğin Dönüşümü: Liseli Gençler, Türban ve Atatürk Rozeti", **İslamın Yeni Kamusal Yüzleri**, Derleyen: Nilüfer Göle, Metis Yayınları, İstanbul, ss. 110–147
- TÜSİAD (1995), **1995 Yılına Girerken Türkiye Ekonomisi**, Yayın No: TÜSİAD-T/95, 1–69, Ocak 1995, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul
- TÜSİAD (1995a), **21. Yüzyıl İçin Yeni Bir Devlet Modeline Doğru, Optimal Devlet: Kamu Ekonomisinin ve Yönetiminin Yeniden Yapılanması ve Küçültülmesine Yönelik Öneriler**, Yayın No. TÜSİAD-T/95, 2–147, Şubat 1995, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul
- TÜSİAD (1997), **Türkiye’de Demokratikleşme Perspektifleri**, Yayın No. TÜSİAD-T/97–207, Ocak 1997, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul
- TÜSİAD (1999), **Türkiye’de Demokratik Standartların Yükseltilmesi: Tartışmalar ve Son Gelişmeler**, Yayın No. TÜSİAD-T/99–12/274, Aralık 1999, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul
- TÜSİAD (2002), **Bağımsız Düzenleyici Kurumlar ve Türkiye Uygulaması**, Yayın No. TÜSİAD-T/2002–12/349, Aralık 2002, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul
- UÇANTÜRK, Fahri (1948), **1930 Yılı Ağrı Harekâtına Karakösedden Bir Bakış**, Hava Okulu Matbaası, Eskişehir
- ULAGAY, Osman (1984), **24 Ocak Deneyimi Üzerine**, 2. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul
- ULUSOY, Hasan (2005), A Constructivist Analysis of Turkey’s Foreign and Security Policy in the Post-Cold War Area, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

- UYAR, Hakkı (1998), Türkiye’de Tek Parti Dönemi’nde İktidar ve Muhalefet (1923–1950), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, İzmir
- UZGEL, İlhan (2008), “1980–1990: ABD ve NATO’yla İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran, Cilt II, (8. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 34–82
- ÜLKÜ, “Cumhurreisimiz İnönü”, **Ülkü: Milli Kültür Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 36, 16 Mart
- ÜLMAN, Haluk ve Oral Sander (1972), “Türk Dış Politikasına Yöne Veren Etkenler (1923–1986)”, **A.Ü.S.B.F. Dergisi**, Cilt: 17, Sayı: 1, Mart
- ÜNAY, Sadık (2006), **Neoliberal Globalization and Institutional Reform: The Political Economy of Development and Planning in Turkey**, Nova Publishers, New York
- ÜNSAL, Artun (2002), **Umuttan Yalnızlığa, Türkiye İşçi Partisi, 1961–1971**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul
- ÜNSALDI, Levent (2008), **Türkiye’de Asker ve Siyaset**, Çeviren: Orçun Türkay, Kitap Yayınevi, İstanbul
- ÜSKÜL, Zafer (1988), “Türkiye’de Sıkıyönetim Uygulamaları Üzerine Notlar”, **Toplum ve Bilim**, Sayı: 42, Yaz, ss. 85–104
- ÜSKÜL, M. Zafer (1989), **Siyaset ve Asker: Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları**, Afa Yayınları, İstanbul
- ÜSTEL, Füsun (2005), “**Makbul vatandaş**”ın Peşinde: **II. Meşrutiyet’ten Bugüne Türkiye’de Vatandaş Eğitimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2. Baskı
- VARLIK, M. Bülent (2002), “Ülkü: Halkevleri Mecmuası”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 268–271

- WACQUANT, Loi'c (2004), "Penal Truth Comes to Europe: Think Tanks and the 'Washington Consensus' on Crime and Punishment", **Crime, Truth and Justice: Official Inquiry, Discourse, Knowledge**, Editörler: George P. Gilligan ve John Pratt, Willan Publishing, Cullompton, ss. 161–180
- WADE, A. Rex (2005), **The Russian Revolution, 1917**, Cambridge University Press, Cambridge
- WALLERSTEIN, İmmanuel, Hale Decdeli ve Reşat Kasaba (1987), "The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy", **The Ottoman Empire and the Wolrd Economy**, Edt.: Huri İslamoğlu-İnan, Cambridge University Press, Cambridge
- WEİKER, Walter F. (1973), **Political Tutelage and Democracy in Turkey The Free Party and Its Aftermath**, E. J. Brill, Leiden
- WEİKER, Walter F. (1981), **The Modernization of Turkey: From Ataturk to the Present Day**, Holmes & Meier Publishers, New York
- WENGER, Andreas (1997), **Living with Peril: Eisenhower, Kennedy, and Nuclear Weapons**, Rowman & Littlefield, Lanham
- WEST, David (1998), **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, Rousseau, Kant, Hegel'den Foucault ve Derrida'ya**, Çeviren: Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul
- WHİTE, Jenny B. (2006), "The Islamist Paradox", **Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey**, Editörler: Deniz Kandiyoti ve Ayşe Saktanber, I. B. Tauris, London, ss. 191–217
- WİLLİAMSON, David G. (2007), **The Age of the Dictators: A Study of the European Dictatorships, 1918–53**, Pearson Education, London
- WİNN, Peter (2004), "The Pinochet Era", **Victims of the Chilean Miracle: Workers and Neoliberalism in the Pinochet Era, 1973–2002**, Editörler: Peter Winn ve Paul Drake, Duke University Press, Durham, ss. 14–70

- WRİGH, Thomas C. (2001), **Latin America in the Era of the Cuban Revolution**, 3. Baskı, Greenwood Publishing, United States
- YALMAN, Galip L. (2002), “Hegemonya Projeleri Olarak Devletçilik, Kalkınmacılık ve Piyasa”, **Liberalizm, Devlet, Hegemonya**, Editör: E. Fuat Keyman, Everest yayınları, İstanbul, ss. 315–339
- YALMAN, Galip L. (2004), “Türkiye’de Devlet ve Burjuvazi: Alternatif Bir Okuma Denemesi”, **2000’li Yıllarda Türkiye: Sürekli Kriz Politikaları**, Editörler: Neşecan Balkan ve Sungur Savran, Metis, İstanbul, ss. 44–75
- YALMAN, Galip L. (2004a), “Neoliberal Hegemonya ve Siyasal İktisat: Latin Amerika Dersleri”, **İktisat Üzerine Yazılar I, Küresel Düzen: Birikim Devlet ve Sınıflar, Korkut Boratav’a Armağan**, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 453–474
- YAVUZ, M. Hakan (2003), **Islamic Political Identity in Turkey**, Oxford University Press, Oxford
- YAVUZ, M. Hakan (2005), “Milli Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekinçil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 591–603
- YAVUZ, M. Hakan (2005a), “The Transformation of A Turkish Islamic Movement: From Identity Politics to Policy”, **American Journal of Islamic Social Sciences**, Volume: 22, ss. 105–111
- YAVUZ, M. Hakan (2009), **Secularism and Muslim Democracy in Turkey**, Cambridge University Press, Cambridge
- YAVUZ, M. Hakan ve John L. Esposito (2003), “Introduction: Islam in Turkey: Retreat from the Secular Path”, **Turkish Islam and the Secular State: The Gülen Movement**, Editörler: M. Hakan Yavuz ve John L. Esposito, Syracuse University Press, New York, ss. xii-xxxiii

- YEĞEN, Mesut (2002), “Kemalizm ve Hegemonya?”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 56–74
- YEĞEN, Mesut (2003), **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, İletişim Yayınları, İstanbul
- YEĞEN, Mesut (2003a), “Türk Milliyetçiliği ve Kürt Sorunu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik**, Cilt 4, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 880–892
- YEĞEN, Mesut (2006), **Müstakbel Türk’ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler**, İletişim Yayınları, İstanbul
- YELDAN, Erinç (2006), “Turkey Neoliberal Global Remedies: From Speculative-Led Growth to IMF-Led Crisis”, **Review of Radical Political Economics**, Volume: 38, Number: 193, Spring, ss. 193–213
- YERASİMOS, Stefanos (2009), “Tek Parti Dönemi”, Çeviren: Aydın Pesen, **Geçiş Sürecinde Türkiye**, Editörler: Irvin C. Schick ve E. Ahmet Tonak, Belge Yayınları, İstanbul, ss. 76–11
- YEŞİLKAYA, Neşe G. (2002), “Halkevleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 113–118
- YEŞİLKAYA, Neşe G. (2003), **Halkevleri: İdeoloji ve Mimarlık**, İletişim Yayınları, İstanbul, (2. Baskı).
- YETKİN, Çetin (1983), **Türkiye’de Tek Parti Yönetimi 1930–1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- YETKİN, Çetin (2007), **Türkiye’de Askeri Darbeler ve Amerika: 27 Mayıs 1960 – 12 Mart 1971 – 12 Eylül 1980**, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya
- YILDIRIM, A. Gani (1998), “İdari ve Ekonomik Yapılanmanın İç Güvenliğe Etkisi”, **Ekonomik Denge**, Yıl 3, Sayı 13, Temmuz-Ağustos

- YILDIZ, Ahmet (2001), ‘**Ne Mutlu Türküm Diyebilene**’: **Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919–1938)**, İletişim Yayınları İstanbul
- YILDIZ, Ahmet (2002), “Recep Peker”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 58–63
- YILDIZ, Ahmet (2002a), “Kemalist Milliyetçilik”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 210–234
- YILDIZ, Ahmet (2008), “Problematizing the Intellectual and Political Vestiges: From ‘Welfare’ to ‘Justice and Development’”, **Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party**, Editör: Ümit Cizre, Routledge, London, ss. 41–61
- YILDIZ, Nuran (2002), **Türkiye’de Siyasetin Yeni Biçimi: Liderler, İmajlar, Medya**, Phoenix Yayınevi, Ankara
- YILDIZ, Yavuz Gökalg (1996), “SHP-CHP”, **Yüzyıl Biterken: Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 15, Yayın Yönetmeni: Yetvart Danzıkyan, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 1268–1271
- YILMAZ, Ejder (1989), “Ordu Yardımlaşma Kurumunun Hukuksal Niteliği”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt: 22, Sayı: 1, Mart, ss. 67–76
- YILMAZ, Feridun (2009), “Türkiye Sağı ve Ekonomi Fikri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editör: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 474–496
- YILMAZ, Murat (2005), “Darbeler ve İslamcılık”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık**, Editörler: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 632–639
- YILMAZ, Murat (2005a), “Tek-Parti, CHP, Kemalizm ve Liberalizm”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 189–196

- YILMAZ, Murat (2005b), “Çiftçiye Topraklandırma Kanunu Görüşmeleri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 205–212
- YILMAZ, Murat (2005c), “CHP İlkelerinin 1937’de Anayasa’ya Girişi ve Liberalizmin Yasaklanması”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm**, Editör: Murat Yılmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 197–204
- YILMAZ, Murat (2007), “Recep Peker, CHF ve Bürokrasi: Kazım Dirlik Örnek Olayı Üzerinden ‘Parti Devlet’ Uygulaması ve ‘Faşist Proje’”, **Mete Tunçay’a Armağan**, Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora ve Murat Koraltürk, İletişim, İstanbul, ss. 683–705
- YUDİCE, George (1995), “Civil Society, Consumption and Governmentality in an Age of Global Restructuring: An Introduction”, **Social Text**, Volume: 14, Number: 4, ss. 1–25
- ZENGİNOBUZ, E. Ünal (2008), “On Regulatory Agencies in Turkey and Their Independence”, **Turkish Studies**, Volume: 9, Number: 3, September, ss. 475–505
- ZİHİNOĞLU, Yaprak (2009), “Kadın Kurtuluş Hareketlerinin Siyasal İdeolojiler Boyunca Seyri (1908–2008)”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler**, Cilt: 9, Editör: Ömer Laçiner, İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 805–817
- ZÜRCHER, Erik Jan (1996), “Little Mehmet in the Desert: The War Experience of the Ottoman Soldier”, **Facing Armageddon: The First World War Experienced**, Editörler: Peter Liddle ve Hugh Cecil, London 1996, 230–241
- ZÜRCHER, Eric Jan (2002), **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çeviren: Yasemin Saner Gönen, İletişim, İstanbul
- ZÜRCHER, Eric Jan (2004), “Institution Building in the Kemalist Republic: The Role of the People’s Party”, **Men of Order: Authoritarian Modernization Under**

Atatürk and Reza Shah, Editörler: Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher,
I.B.Tauris, London, ss. 98–113

ZÜRCHER, Eric Jan (2004a), **Turkey: A Modern History**, I.B. Tauris, London, 3.
Baskı

ZÜRCHER, Eric Jan (2007), **Cumhuriyetin İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet:
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası**, Çeviren: Gül Çağalı Güven, İletişim
Yayınları, İstanbul

ÖZGEÇMİŞ

1981 yılında Trabzon'un Köprübaşı ilçesi Fidanlı Köyü'nde doğdu. Burada başladığı ilkokul eğitimini Sakarya'nın Karasu ilçesinde tamamladı. Ortaokul eğitimini Karasu İmam Hatip Lisesi'nde bitirdikten sonra lise eğitimini Sakarya Ali Dilmen Lisesi'nde tamamladı. 1998 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde başladığı yüksek öğrenim programından 2002'de mezun oldu. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başladı. 2004 yılında yüksek lisans programını "Soğuk Savaş Bağlamı'nda İsrail'in Ortadoğu Politikası" başlıklı bitirme tezi ile tamamladı. Aynı yıl Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaya başladı. Yine 2004 yılında Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı'nda doktora eğitimine başladı. 2006 yılının ilk yarısında doktora tez araştırması kapsamında Amerika'da Utah Üniversitesi'nde çalışmalarda bulundu. Daha sonra 2008–2009 eğitim döneminde Erasmus Programı kapsamında doktora eğitiminin 10 aylık dönemini Almanya'da George August Üniversitesi'nde geçirdi.

Uluslararası ilişkiler teorisi, Türk dış politikası ve Filistin sorunu gibi alanlarda akademik çalışmaları bulunmaktadır. Bu kapsamda Ortadoğu Yıllığı'nın ilk sayısında ortak editörlük yaptı ve daha sonraki sayılarının tamamında Filistin maddesini kaleme aldı. Dünya Çatışma Bölgeleri başlıklı derlemeye ve daha başka derleme kitaplara katkıda bulundu. Journal of South Asian and Middle Eastern Studies, Turkish Studies, Insight Turkey, Mediterranean Quarterly ve Uluslararası İlişkiler gibi dergilerde çalışmaları yayımlandı.